زما غوره لیکنې

لیکوال پوهاند محمد حسن کاکړ

بسم الله الرحمن الرحيم

د کتاب ځانکړنې:

د کتاب نوم:	زما غوره لیکنې
لیکوال:	پوهاند محمد حسن کاکړ
کمپوز:	فرهاد فرهد
خپرندویه:	د کاکړ تاریخ بنسټ د نشراتو څانګه
چاپ شمېر:	۱۰۰۰ ټوکه
چاپ وار:	دوهم
چاپ کال:	۱۴۰۳هـ.ش / ۲۰۲۴

د چاپ ټول حقوق له کاکړ تاریخ بنسټ سره خوندي دي.

د لا زیاتو معلوماتو له پاره زموږ ویبپاڼې وګورئ!

Kakarfoundation.com

منځپانګه

سریزه ..... ز

لومړی څپرکی

پښتو او پښتانه ۱
← پښتانه په تاریخ کې ۱
← پښتانه په جامعه کې ٤
← د پښتنو راتلونکی ۹
← پښتو د شعر ژبه ده ۱۵
← په معاصر افغانستان کې پښتو او د هغې په هکله یو څو خبرې ۱۹

دوهم څپرکی

پښتانه لویان ٤۸
← میرویس نېکه، د افغان د خپلواکۍ مخکښ ٤۸
← د احمدشاه درانې په یاد ۵۹
← د احمدشاه درانې میراث ٦٦
← احمدشاه درانې ۷۰
← د احمدشاه درانې په باب مرکه ۷۳
← د یوه مصلح غازي یاد ۷۸
← د خپلواکۍ د لارې لوی مبارز اېمل خان مومند ۸۱

دریم څپرکی

← د ډیورنډ توافق لیک او کرښې په اړه ۸۷
← د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې لر او بر پښتانه ۸۷
← د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال د کابل کانونش ۹۳
← امیر عبدالرحمن خان او د ډیورنډ تواق لیک ۱۱۲
← پښتانه او د ډېورند توافق لیک ۱۲۱

← د ډیورنډ توافق لیک باید ډېر دمخه باطل اعلام شوی وای ۱۲۸
← پښتونستان او د ایپي فقیر ۱٤۱
← افغانستان، پاکستان، پښتونستان ۱٤٦
← د ډیورنډ توافق لیک متن ۱٦٥

څلورم څپرکی

پاچا امان الله او خپلواکي ۱٦۸
← خپلواکي، پرمختیا او پاچا امان الله ۱٦۸
← افغانان او ملي واکمني ۱۷٥

پنځم څپرکی

یو څو څېړنیزې لیکنې ۱۸۳
← د وړښمو لار د تاریخ له نظره ۱۸۳
← د افغان پرون او سبا ۱۹٦
← د معاصر افغانستان تاریخپوهان ۲۰۸

شپږم څپرکی

د روښانیانو په اړه ۲۳٥
← روښانفکران څوک دي؟ ۲۳٥
← په افغان ټولنه کې د روښانفکرو ونډه ۲٤۷

اووم څپرکی

د تاریخ په اړه ۲٥٤
← د تاریخ په باب د امریکې غږ راډیو سره مرکه ۲٥٤
← نظرات در باره تاریخ نویسی وطن ۲٥۷

اتم څپرکی

د اساسي قانون په اړه ۲۷۷
← نظری درباره قانون اساسی برای افغانستان ۲۷۷
← دولت د افغانستان په راتلونکي اساسي قانون کې ۲۸۹
← څنګه مرکزي حکومت، فیدرالي یا متمرکز؟ ۳۰۲
← د سیاسي ګوندونو په اړه مرکه ۳۰۸

نهم څپرکی

د دوه ملګرو په یاد ۳۱٤
← د اړواښاد غربیار په یاد ۳۱٤
← د اړواښاد زماني صاحب په یاد ۳۱٦

لسم څپرکی

د نورو لیکوالو او شاعرانو د اثرونو ارزونه ۳۱۹
← درد دل پوهاند حبیبی ۳۱۹
← د فراهي فکري سوغات ۳۲٦
← موهن لال و افغان‌ها و جنګ اول افغان – انګلیس ۳۳۲
← د وزیري د ثور پاڅون ۳٥٤
← د لوی مصلح باچاخان په یاد ۳٦۰
← نظری به کتاب افغانستان در پنج قرن اخیر ۳٦٥
← په پښتونخوا کې د برتانوی هند د وړاندې تګ کوښښونه او د پښتنو مقاومت ٤۰٤
← د ښاغلي سنګروال له سنګر څخه ٤۰۷
← رژېدلي ګلان ٤۱۱
← د ښاغلي باوري نوښت ٤۱۷

یوولسم څپرکی

ببلې ببلې لیکنې ٤٢٠

← د افغانستان وضع د اندېښنې وړ ده ٤٢٠

← زمور شپون ٤٢٦

← د افضل خان لالا پر ځان قصد یوه ځانګړې پېښه که د لړۍ یوه برخه؟ ٤٢٩

← د نارنج ګل په باغ کې ٤٣٢

← یوه سپینه وینا ٤٣٧

← گروهای مذهبی و سیاست در افغانستان معاصر ٤٤٣

د اروابناد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار ٤٤٨

سریزه

زما د لیکنو یا مقالو دا لومړی ټولګه ده چې په یوه ټوک کې په دغه بڼه لوستونکو ته شوړاندې کیږي. دا هغه غوره لیکنې دي چې د تېرو شلو کلونو په بهیر کې مې یو وخت بل وخت په امریکې، کانادا او اروپایي هېوادونو کې د مېشتو هېوادوالو د مجلو، خپرونو، راډیوګانو او غونډو لپاره کښلې دي. له یوې لیکنې (پښتو او دفتر) نه پرته هغه لیکنې چې تر دې دمخه مې پخپل هېواد او هم د باندې کښلي دي، په دغې ټولګې کې نه دي نیولې شوې. ما په کال ۱۹۵۰ز کې په لیکنو پیل کړی دی؛ له یو څو لیکنو نه پرته زما د دغې ټولګې لیکنې یو وخت بل وخت په افغان خپرونو کې راوتلې دي.

دا د پښتنو، پښتو، پښتنې لویانو، مصلحانو، د ډیورنډ توافق لیک، خپلواکۍ، روښانفکرۍ، اساسي قانون، دولت او د نورو موضوع ګانو په اړه غوره شوې لیکنې دي. یوه برخه یې هغه لیکنې دي چې پکې د نورو لیکوالو اثرونه معرفي شوي دي. د وطن د روانو سیاسي پېښو په اړه لیکنې په دغې ټولګې کې نه دي نیولې شوې. که وشوه هغه به په کومې بلې ټولګې کې خپرې کړم. په تېرو شلو کلونو کې زما زیاتره وخت په پښتو او انګریزۍ کې د کتابونو په لیکلو او ژباړلو کې تېر شوی دی.

ددغې ټولګې موضوع ګانې ډول ډول دي؛ خو هغه ټولې د افغان تاریخ او کلتور په اړه دي چې لوستونکو ته به په زړه پورې او ګټورې وي، ما دغه لیکنې په همدغه نیت په دغه ډول لوستونکو ته وړاندې کړي دي خو په دغه اثر کې ځینې موضوع ګانې بیا بیا لیدلی کیږي.

له محترم زرین انځور او ملګرو نه مې منه کوم چې زما د لیکنو دغه ټولګه هم د خپلې کلتوري ټولنې له خوا خپروي.

محمد حسن کاکړ
کلیفورنیا، امریکا
جنوري ۲ـ ۲۰۱۰

لومړی څپرکی

پښتو او پښتانه

پښتانه په تاریخ کې

سان دییګو – اګست ۹، ۱۹۹۱

د پښتنو او په افغانستان کې د یو شمېر نورو مېشته ولسونو پخوانی تاریخ له درېوو اړخونو څخه مطالعه کېدلی شي: جغرافیه، تاریخ او ژبه.

له جغرافیې نه مطلب دا دی چې د افغانستان عمده سیمې او سندونه په ویدا او اوستا کې یاد شوي دي. ویدا د سانسکریت کلمه ده، په مانا د سپېځلي او سپېځلو ادبیاتو او اوستا د زردشت مذهبي کتاب دی چې زند د هغه تعبیرونه دي. ویدي مدنیت د اوستا تر مدنیت نه د مخه و او ووروستی یې له نن څخه لږ و ډېر درې زره کلونه وړومبی په پخواني افغانستان او ورځرمې سیمو کې خور و. پخوانی افغانستان د اریانا او خراسان په نومونو یادېده. د لرغوني افغانستان پورته یادې شوې سیمې او سیندونه د لرغوني یونان د تاریخ د پلار یا لومړني مورخ هیرودوتس په لیکنو کې هم راغلې لکه اوسنی بلخ چې په اوستا کې په نامه د بخدي یا باخترش په یویوناني لیکنو کې په نامه د بکټریا، هرات او هري رود د هري وا، اریه، مرو او مرغاب رود په نامه د ماورو،

مرګیانـه، پښـین پـه نامـه د پسـانا (Pisanan) او ارګـون پـه نامـه د اروا (Urwa) یادېـده او همداسـې نـور.

د هخانشـیانو د دورې د شـپږو ایالتونـو نومونـه د هیرودوتـس پـه لیکنـو کـې له هریو او بـاخترش نـه سربېـره سیسـتان پـه نامـه د زرنـکا، د پېښـور پـه ګـډون د کابل سـیمه پـه نامـه د ګندهـارا او کندهـار پـه نامـه د اراکوزیـه او هـراواتي (Harawati) یادېـده. دا خـو پـه پخـوا وختونـو کـې د هغـو سـیمو نومونـه وو چـې پښـتانه پکـې د نـورو خلکـو پـه شـان یـو ځـای بـل ځـای اوسـېدل، خـو پـه لرغونـو مهالونـو کې د پښـتو د نامـه ذکـر د نـورو قومونـو لیکوالـو، پـه تېـره یونانیانـو کـړی چـې پـه وروسـتۍ ډلـې کـې هرودوتـس راځـي. پـه ویـدا کـې پښـتانه د پکتهـاس پـه نامـه راغلي او تـر هغـه وروسـته هیرودوتـس دوی د پکتیـان پـه نامـه د پکتیـوکا د هېـواد اوسـېدونکي ښـودلي دي، لکـه چـې همدغـه مـورخ افریـدي پښـتانه پـه نامـه د اپـه ریتـای قیـد کـړي دي. یـو شـمیر وروسـتو لیکوالـو پکتیـوکا او ګندهـارا عیـن سـیمه بللـې ده؛ خـو دغـه هېـواد چـا د کنړ او کابـل سـیندونو ترمینـځ سـیمه ګڼلـې او چـا د اباسـین او هلمنـد ترمینـځ هېـواد بللـی چـې مرکـز یـې اوسـنی پېښـور یـا پخوانـی پروشـا پـورا و، خـو د دغـې پراخـې سـیمې اوسـېدونکي یواځـې یـو قـوم یـا یواځـې پښـتانه نـه وو لکـه اریایـي او هنـدي قومونـه وو. د هیرودوتـس پـه وینـا پـه دغـه هېـواد کـې ځلـور ډلـې خلـک اوسـېدل، پـه نامـه د ګنـداري، اپـه ریتـای یانـې اپریـدي، سـټه ګیـدای یانـې ختـک او دادیـکای یانـې دیګانـان تاجـکان. د ګندهاریانـو پـه ډلـه کـې د نـورو قومونـو پـه جملـه کـې پکتیـن هـم راځـي یانـې مومنـد، یوسـف زایـي یـا پخـواني اسـپه سي، اپریـدي او ختـک. د مـورخ میـرغلام محمـد غبـار پـه وینـا دادیـکان یـا تاجـکان پـه پخـوا وختونـو کـې لـه پښـتنو سره یـو ځـای د هغـو پـه ګاونـډي تـوب کـې اوسـېدل او بیـا ورو ورو د چترال لـه لارې بدخشـان او سیسـتان تـه واوښـتل او لـه امـو سـیند نـه هـم تېـر شـول. د دغـو لیکوالـو په اسـتناد پښـتو او د افغانسـتان د شمال شرقـي سـیمو تاجکانـو ژبـې چـې د ګلچـه پـه نامـه هـم یادیـري، نـه یواځـې سره ډېـرې نـزدې دي؛ بلکـې ویونکـي یـې د غرنیو سـیمو د اوسـېدونکو پـه څېـر سره ډېـر نـور نـزدې والـی هـم لـري.

پښتانه په عین حال کې د افغانانو په نامه هم یاد شوي دي. ابوریحان البیروني د افغان کلمه د اسواکا په کلمې پورې تړلې ګڼي چې ذکر یې د مهاباراتـه پـه کتـاب کـې چـې تـر نـن نـه درې زره کالـه دمخـه کښـل شـوی دی، راغلـی دی. د مـورخ احمـد علي کهـزاد پـه نظـر د افغـان کلمـه ترکیبـي او پـه اصـل سانسـکرت ده. پـه مانـا د اسـوه غانـه اس او ځـای. پـه دې حسـاب اسـوغانه د اس سـورو هېـواد کیـږي. پـه دې ډول دغـه ترکیبـي کلمـه هـم د خلکـو یانـې پښـتنو او هـم د هغـوی هېـواد تـه راجـع کیـږي. د افغـان کلمـه وروسـته د نقـش رسـتم پـه معبـد کـې د ابـګان پـه شـکل راغلـې. دغـه کتیبـه یـا ډبرینـه لیکنـه د ساسـاني لومړي شـاهپور پـه امـر پـه عیسـوي دریمـې پېړۍ کـې کښـل شـوې ده. وروسـته تـر هغـه یـوه هنـدي منجـم وراهـا میـرا پخپـل کتـاب بـري سـمهت کـې د اواګانـه پـه بڼـه ذکـر کـړې ده. بیـا تـر اسلامـي دورې نـه دمخـه یـوه چینـي ګرځنـدوی هیـون تسـانګ چـې پـه افغانسـتان او شمالي هندوسـتان کـې یـې سـفرونه کـړي وو، دغـه کلمـه پـه اړول شـوي شـکل یانـې د اپوکیـن پـه بڼـه راوړې ده. چینیـان خـاص نومونـه زیاتـره پـه متغیـر ډول وایـي. لـه هغـه وروسـته دغـه د سانسـکرت اسـواکا یـا اسـواغانه، د زړې پارسـو ابـګان، د چینـي ژبـې ابوکیـن او د هنـدي ژبـې اواګانـه پـه اسلامـي دور کـې د مسـلمانانو لیکوالـو پـه اثـارو کـې پـه نامـه د افغـان او ملـک یـې پـه نامـه د افغانسـتان ذکـر شـوی دی. شـاید د حدودالعـالم د کتـاب لیکونکـی چـې مولـف یـې معلـوم نـه دی، لومړنـی اسلامـي جغرافیـه لیکونکـی وي چـې دغه نـوم یـې د افغـان پـه نامـه د لومـړي ځـل لـه پـاره ذکـر کـړی دی. لـه هغـه وروسـته د افغـان کلمـه دومـره عامـه شـوې چـې د مثالونـو ذکـر تـه یـې ضرورت نشـته. پـه دې نـزدې مهالونـو کـې د دغـې کلمـې پـه مفهـوم کـې غـټ تحـول راغلـی دی. اوس یواځـې پښـتنو تـه مختـص نـه ده؛ بلکـې ملـت شـموله شـوې ده؛ د ټولو هغـو افرادو معـرف شـوی ده چـې پـه افغانسـتان کـې اوسـیږي. دغـه غـټ تحـول پـه داسـې حـال کـې چـې د افغانسـتان هـر قـوم خپـل ځانګـړی هویـت پـه نامـه د پښـتون، تاجـک، هـزاره، ازبـک او نـورو سـاتلی دی، د افغانسـتان د ملـت یـا ولـس د ټینـګ پیوسـتون ښـکارندوی ګڼـل کیـږي.

پښتانه په جامعه کې

سان دیګو-اګست ۹-۱۹۹۱ز

پښتانه د سیمې د زیاتـرو نـورو قومونـو پـه شـان، د زرګونـو کلونـو تاریـخ لـري؛ خـو دوی پـه پخوانیـو مهالونـو کـې د غیـر پښـتني قومونـو د لیکوالـو لـه خـوا ثبـت شـوي هغـه هـم پـه غیـر منسـجم او متشـتت ډول دوی پخپلـه د اسلام نـه د مخـه دورونـو کـې د خپـل تاریـخ پـه بـاب دقیقـې او منظمـې لیکنـې نـه لـري. حتـی پښـتو د ژبـې پـه حیـث پـه لرغونـو مهالونـو کـې نـه ده څېړلـه شـوې، کـه څـه هـم پښـتو ډېـره پخوانـۍ ژبـه ده او اوږد تاریـخ لـري.

هغـه تألیفونـه چـې پښـتانه پکښـې نسـبتاً په منظـم ډول بیـان شـوي دي، پـه اسلامي دورو پـورې تعلـق لـري، لکـه د ابوالفضـل اکبر نامـه، د سـلیمان ماکـو، تاریـخ اولیـاء او پښـه خزانـه، د پښـتنو پـه بـاب ډېـر عمـده مأخـذ د مخـزن افغـاني پـه نامـه د ملا نعمـت اللـه اثـر دی چـې د اوولسـمې عیسـوي پېړۍ په سر کـې تألیف شـوی دی. وروسـته د پښـتني قومونـو شـجرې پـه حیـات افغـاني نـوي کتـاب کـې بـه تفصیـل سره بیـان شـوې دي؛ خـو دغـه ټولـې لیکنـې د عنعنـوي روایتونـو مجموعـې دي، په ثقـه تاریخـي شـواهدو بنا نـه دي.

همدغـه سـبب دی چـې هغـه د نـورو څیزونـو پـه جلمـه کـې د مذهبـي ذهنیـت تـر تأثیـر لانـدې لیـکل شـوي دي. پکښـې ویـل شـوي چـې پښـتانه د افغانـه یـا تالـوت، یـا سـال پاچـا اولاده ده؛ خـو دغـه روایـت پـه دې سـم نـه دی چـې د دوی ژبـه یانـې پښـتو د هنـدو اروپایـي د لویـې ډلـې یـوه څانګـه ده، نـه د سـامي ډلـې چـې عـربي ژبـه یـې یـوه برخـه ده. پـه بـل عبـارت د پښـتو د ژبـې د پښـتو د ژبـې ویونکـي یانـې پښـتانه د اریایـي نیکونـو اولاد کېدلـی شي، نـه د سـامي نیکونـو. پـه هـر حـال د همدغـو عنعنـوي روایتونـو لـه مخـې قیـس بـن عبدالرشـید درې زامـن لـرل، پـه نامـه د سـړبن، غرښـت او بټـن (Batan) یـا ببټـن (Bitan) خـو دغـه عمده ډلـه د پښـتنو یواځنـۍ ډلـه نـه وه؛ نـورې ډلـې پښـتانه هـم موجـود وو.

د پښتنو ستړې ډلې چې په لیکونو کې راغلي او خپلونه ترینه جوړ شوي او تر اوسه پاتې دي، سرخ بون، خرشبون، بیټن، غرغښت او کړن (Karran) دي.

ممکنه نه ده چې یو څوک د پښتنو ټول خپلونه او څانګې چې تر کورنۍ پورې رسېږي وشمېرلی شي. دا چې د دوی خپلونه له حساب نه وتلي، هم د دوی د قومي ممیزاتو او هم د پښتنو ژبې د خاصیت له امله ده. په پښتنو کې دا رواج دی چې د هر نومیالي پښتون له نامه څخه وروسته د «خېل» یا «زوی» «زي» لاحقه اضافه کېږي او په دې ډول یوه نوې پښه، ګڼه یا حتی قوم جوړېږي له محمد څخه محمدزوی یا محمدزی او له سلیمان څخه سلیمان خېل. په اوس وختونو کې په تېره په ښارونو کې یانې چېرته چې قومي خصوصیت ضعیف شوی یا له منځه تللی وي، د «خېل» او «زي» په ځای تخلصونه راوړل کېږي، لکه سراج، ضیایي، طرزي، نایبي او نور.

په هر حال د پورته یادو شویو قومونو عمده، نه ټول خپلونه دا دي:

له شرخ بون څخه شېرازي، ترین، میانه، بړېخ او اورمړ هسک شوي. د دغو خپلونو ډېر نومیالي، ترین دي چې په اودال، تورترین او سپین ترین وېشل شوي دي او دال چې احمدشاه ابدالي د درانې په نامه یاد کړل په دوو برخو وېشل شوي: زیرک او پنج پا. زیرک یې الکوزي، پوپل زي، اڅکزي او بارکزي دي. سدوزي د پوپل زیو او محمدزي د بارکزو پښې دي له دغو دواړو پښو څخه پاچایان او امیران هسک شوي چې د هغو ډېر نومیالی احمدشاه درانې، د معاصر افغانستان او د درانې امپراتورۍ موسس دی.

په پنج پا کې ماکو، خوګیانې، اسحق زي، نور زي او الیزي شامل دي.

د خرشبون په غټ وېش کې دغه خپلونه شامل دي: کاسي، زمنډ، کنډ او خاخي یا خاشي. له کاسي څخه شنوار، له زمنډ څخه د کاسور قومونه، له کنډ څخه د غوري یا غوریاخېل، مهمند، خلیل او څمکني او له خاخي څخه تر کلاني، ګیګیاني، یوسفزي او د منډن قومونه هسک شوي دي.

د بیتـن لـه غـټ وښـ څخـه ورسـپون (Warspun) کاجـن (Kadjin) او د بي بي متـو اولاد پاتـې دی. د بي بي متـو یـا ماټـي قومونـو څخـه سرواني، لـودي او غلـزي راوتلي دي. پـه دوی کـې لودیـان او غلزیـان نامتـو وختـل. لودیانـو پـه څوارلسـمې پیړۍ کـې پـه هندوسـتان کـې امپراتـوري جـوړه کـړه چـې وروسـته بابـر پـه ۱۵۲۵ کـې نسـکوره کـړه، لودیانـو تـر هغـه وروسـته ورو ورو خپلـه ژبـه او قومـي عادتونـه هیـر کـړل او تـر زیاتـه حـده د هندوسـتان پـه خلکـو کـې حـل شـول.

غلزیـان د روایاتـو لـه مخـې پـه دوو لویـو پښـو وښـل شـوي چـې یـوه یـې برهـان یـا بولـر او بلـه یـې تـوران یـا تولـر ده. د دوی غـرفي خپلونـه سـلیمان خیـل، هوتک، توخـي، انـدړ، تـره کـي، نـاصر او خروټـي دي. د هوتـک لـه وښـ نـه حاجـي میرویـس بابـا هسـک شـوی چـې د اتلسـمې پیړۍ پـه سر کـې یـې کندهـار د صفویانـو لـه لاس برسـۍ نـه ازاد کـړو او پـه دې ډول یـې پـه معـاصر افغانسـتان کې د ملي خپلـواک دولـت تـاداو کښـود. وروسـته د هغـه زوی شـاه محمـود د پـارس صفـوي امپراتـوري ړنګـه کـړه.

د غرښـت پـه لـوی وښـ کـې مانـډو، بـابي او ډنـې (Danay) شـامل دي. د ډنـې خپلونـه کاکـړ، ناغـر، پـاني او داوي دي.

پـه پـای کـې کـړن په لـوی وښـ کـې کـودي او کاخـي (Kakhay) شـامل دي. په کـودي کـې دلازاک، وردګ، ورکـزي او د منـګل قومونـه شـامل دي. پـه کاخـي کې اپریـدي، ختـک، ځـدران، اتمانخیـل، خوګیانـي، ځاځـي او تـوري راځـي. د دوی فرعـي وښـونه داړي، بنوچـي او خوسـتوال دي.

پښـتانه اوس د ایـران لـه خراسـان یانـې مشـهد نـه د شمالي هندوسـتان تـر هـوارو پـورې چېرتـه پـه ګـړ چېرتـه پـه ننګـړي ډول چېرتـه سـوچه او چېرتـه پـه اوښـتي شـکل ابـاد دي. دوی د دغـې پراخـې سـیمې پـه څنـډو او ښـاري مرکزونـو کـې تـر دې حـده د نـورو قومونـو تـر تأثیـر لانـدې تـللي دي چـې حتـی خپلـه ژبـه او

پښتونولي يې هم لږ و ډېر له يادە ايستلي. د دغې سيمې په مېنځنيو برخو په تېره په ازادو قبايلو کې پښتونولي او پښتو پخپل قوت کې پاتې ده.

د پښتنو لويه ممیزه پښتو يا پښتونولي ده چې اجزا يې داد دي: مېلمستيا، ننواتي، بدل، مېړانه، ننګ، غيرت، ناموس، پېغور او ايمانداري. له دې سره جوخت د پښتنو يو بل غټ خصوصيت تربوري، سيالي او دښمني ګاني دي. په دې ډول په دوی کې هم د پيوستون او هم د بېلتون خصوصيات په قوت موجود دي. کە له يوې خوا مشترک نسب، مشترک تاريخ، مشترکه ژبه او مشترکه پښتونولی دوی سرهر متحد کوي او يو خور ملت ترېنه جوړوي، له بلې خوا تربوري، سيالي، ګونديماري او هډماتي چې د هغو نتيجې موقتي يا پرله پسې دښمني ګانې او حتی جنګونه کېږي، دوی په ډله ييز ډول سره دښمن ګرځوي.

له همدې امله په دوی کې قوي ډينامزم ليده کېږي؛ خو په دغه ډينامزم کې کە د ورانونې هڅه د ودانونې په هڅې غالبه نه ده په قوت سره خو موجوده ده.

سره له دې چې په دوی کې کشالې د جرګه مارو له خوا په جرګو او مرکو سره هوارېږي او ورانې او هډماتي له مېنځه وړل کېږي، په دوی کې انتقام او بدل اخيستلو احساس دغومره قوي دی چې په دوی کې عمومي پيوستون يا لوی پيوستون ناممکن کوي. ګمان نه کېږي چې دوی پخپل ډېر اوږده تاريخ کې چا سره يو موټی کړي وي.

د دوی د يو موټي کېدو به هکله د شېرشاه سوري او احمدشاه درانې او ميرويس نيکه بريالی هڅې اوس افسانې ښکاري. د پښتنو په ځينو قومونو کې د سر له کسانو څخه ډېر يې په دښمنو او تربوريو کې وژل شوي او لږ يې په طبيقي مرګ سره مړه شوي دي. په خوګيانيو کې د امير امان الله خان له دورې څخه وروسته د روسانو تر يرغل پورې د پنځوسو کلونو په اوږدو کې د ملک قيس او ملک محمد جان د خپلونو ترمنځ دښمنی کې

(۱۵۰) کسـان وژل شـوي دي؛ سربېـره پـر دې پـه اوس وختونـو کـې د پښـتنو پـه تعلیـم یافتګانـو کـې د باندینـو ایډیالوجـي ګانـو پـه نفـوذ سره پښـتو او پښـتونولۍ لـه مېنځـه تللـې او دوی لـه خپلـو ولسـونو څخـه بېګانـه شـوي دي.

د پښتنو راتلونکی

جولای ۱۵ - ۲۰۰۶

پښتانه چې قلم را واخلي اول د خپل قام له کارنامو څخه غږېږي. د دغه عادت د پاره دلیلونه هم لږ نه دي. د پښتنو تاریخ اوږد، څلانده او الهام بښونکی دی. پښتنو د خپل تاریخ په بهیر کې له لویو فاتحانو سره د خپلې مېنې او واکمنۍ په سر د لویو قربانیو په ورکولو سره مقابلې کړې دي. له خپلې مینې نه دفاع د دوی د هر بل ارزښت تر دفاع نه اوږد تاریخ لري. په دې اړه به په لرغوني مهال کې یو مثال ذکر کړم. د بخدي یا بلخ زردښت د اهورامزدا په دستور د هېوادونو د پیدایښت په موضوع کې وایي چې د ښو مېنو او هېوادونو په سر کې چې ما اهورا مزدا پیدا کړ هغه اریانا ویجو (Airyana Vaego) و، اریانا ویجو یا اریانه یا پخوانی افغانستان په ده باندې دومره ګران و چې د هغه په وینا هغه پنځلس نور هېوادونه د دې د پاره پیدا کړل چې هغه په امن کې وي. په دې اړه د هغه خپل عبارتونه دا دي: «ما هر هېواد د هغه په خلکو باندې ګران کړی، که څه هم په هغه کې هیڅ زړه راکښونکی څیز نه و، که چیرې ما هر هېواد د هغه خلکو ته ګران کړی نه وایو که څه هم په هغه کې هیڅ زړه راکښونکی څیز نه و، بیا به ټولې ژوندۍ نړۍ په اریانه ویجو باندې یرغل کړی وای» د اهورامزدا دغه وینا په اصل کې د اریانا وریجو د خلکو د وطنپالنې د احساس تمثیل کوي. د اریا نه خلک له هغه نه د دفاع په لار کې د مخزېردې څلورمې پېړۍ د پای په کلونو کې د مقدونیې لوی سکندر سره څه کم څلور کاله وجنګېدل او په بلخ، کونړ، باجوړ او سوات کې یې په دغسې ستونزو اخته کړ چې هغه په بل هېواد کې له دغسې ستونزو سره مخامخ شوی نه و، د اسوه غانه په نامه د کونړ پښتنو د نړۍ دغه بیساري نظامي قومندان ټپي هم کړ.

په شپاړسمې پېړۍ کې د میا روښان کورنۍ یانې پخپله هغه، د هغه زامنو او د هغه لمسیانو چې د خپلواکۍ په لار کې کومې قربانۍ ور کړې، شاید په نړۍ

کې بلې کورنۍ د خپلواکۍ په لار کې دغومره قربانۍ نه وي ورکړې. تر هغو د مخه لودیانو او سوریانو په هندوستان کې دولتونه جوړ کړي وو، د خپلواکۍ په لار کې روښانیان که څه هم نابریالي شول؛ خو د هغو ټینګې مبارزې د نورو له پاره الهام بښونکې ثابتې شوې. د دغه میراث ستر بېرغ جګونکي اېمل خان مومند، خوشحال خان خټک، میروېس هوتک، شاه محمود هوتک، شاه اشرف هوتک او ستر احمد شاه ابدالي شول. وروستیو په فارس کې صفویان او په هند کې مرهټه را وپرزول. ستر احمدشاه له امو نه تر اټکه پورې یو خپلواک دولت جوړ کړو او افغانستان یې چې اول له اټک نه تر غزني پورې د مستونګ په ګډون هېواد و تر امو او لوی پامیر پورې ورسوه. په نولسمې پېړۍ کې اول غازي محمد اکبر خان په کابل کې او بیا د هغه وراره غازي محمد ایوب خان د کندهار په میوند کې د نړۍ د زبرځواک یانې انګرېزانو ټولې هغه نقشې خنثی کړې چې د افغاستان د لاندې کولو د پاره یې طرح کړې وې. د میوند له جګړې نه زر وروسته د کوټې له شاوخوا سیمونه دېرش زره پښتانه د غازي محمد ایوب خان لپاره تیار شول او انګرېزانو د هغو له امله ونه شو کولی له دغې سیمې نه په کندهار کې خپلو کلابنډ شویو لښکرو ته ملاتړ واستوي. د دغه ټینګ ملاتړ علت څرګند و. په کوټه او شاوخوا سیمو کې هغه خلک اباد دي چې په کندهار کې اباد دي. مینې یې هم سره تړلې او د توپوګرافي له نظره، سره پوره ورته دي. د همدغه بیخکي یووالي له امله و چې له شوروي اتحاد سره په جګړه کې د کاکړستان خلکو د افغانستان کډوال پخپلو سیمو کې د خپلو وروڼو په شان منل لکه هغسې چې بر درانیو د افغانستان نور کډوال د خپلو وروڼو په شان منل. که د دوی ترمنځ د وروری دغه بیخکي اړیکې نه وای، په افغانستان کې د شورویانو په ګونډو کېدل به په شک کې وای؛ خو د افغانانو دغه بری په عین حال کې د دوی ببرته پاتې توب هم په ډاګه کړ.

افغانانو بې له شکه د خپل هېواد، خپل دین، خپلې واکمنۍ او په یوه کلمه خپل ژوند طرز ته د دفاع په لار کې د شوروي زبر ځواک د تېري

په مقابل کې دغسې مقابله وکړه چې د هغه د امپراتورۍ په څنډو کې د بل هېواد خلکو په هغه ډول نه وه کړې، خو د دوی دغه ټینګه اراده له دې املـه هـم بریالی شوه چې دوی د نورو هېوادونو په ډول ډول عصري وسائلو سره و جنګېدل او د هغو له لوجستیکي او طبي موادو نه یې استفاده وکړه، خو وروسته له هغه چې دغه مرستې د شوروي اتحاد په ټوټه کېدلو سره ودرېدلې، دوی هم د ځینو بدنیتو چم ګاونډیو هېوادونو دسیسو او هم خپل مېنځي پرله پسې جګړو ضعیف او ناتوان کړل. هغه پرېمانه وسلې یې چې د ملي مقاومت په دوره کې له باندنیو نه ترلاسه کړې وې، د یوه بل په مقابل کې په استعمال سره خلاصې کړې. په نتیجه کې افغانان چې د ملي مقاومت په دوره کې د تمدن او پرمختګ له کاروان نه وروسته پاتې شوي وو، د چم ګاونډیو په دسیسو او د خپل مېنځي جګړو له املـه نور هم وروسته پاتې شول. د پښتنو پر ضد دسیسې لا هم روانې دي.

په معاصر مهال کې د پښتنو پر ضد دسیسه لومړی انګرېزانو جوړه کړه چې د ډیورنډ په کرښې سره یې په دوی کې بېلتون راوست. د شورویانو او د هغو د مریانو دسیسه بیا دا شوه چې لرهکیان د پښتنو په مقابل کې جګ کړي. دغه دسیسه په وړه پیمانه اول ایران شروع کړې وه او د اسلامي تنظیمونو په وخت کې یې په ټینګه پرمخ بېوله. د دوی ټولو او د نورو مطلب یو و؛ او هغه دا چې د پښتنو په ویشلو او ناتوان کولو سره د هغو مېنه ټوټه ټوټه او لاندې کولی شي. ټول پوهېدل چې افغانستان په اوله درجه پښتنو جوړ کړی او په اوله درجه دوی ترې نه دفاع کوي. پښتون یو لوی قام دی او چې سره یو موټی شي لوی قوت ترې نه جوړ شي. د ډیورنډ د کرښې په دواړو خواوو کې اوس څه کم څلوېښت میلیونو ته رسېږي. د اسیا په زړه کې بل قوم هغه هم په یوې سیمې کې په دغومره شمېر نشته؛ خو پښتانه سره یو نه دي، یو سیاسي نظم نه لري او همدا اوس یې هم په وطن کې د ډیورنډ د کرښې په دواړو خواو کې خو په یوې خوا کې ډېر وژل کېږي، ورانې پکې کېږي، نامنظم جنګ پکې کېږي، ابادي پکې نۀ کېږي او خلک یې حتی عادي

ژونـد تـه نـه پـرې ښـودل کېـږي. د دغـه حـال او داسـې هـم د بدنیتـو ګاونډیانـو او پخپلـه د دوی د بېرتـه پاتـې تـوب لـه املـه د پښـتنو راتلونکـې خـړه ښـکاري، کـه څـه هـم پښـتون یـو لـوی او زړور ولـس دی، اسـاسي چـاره پـه کار ده او اوس د دې وخـت دی چـې پښـتانه د خپلـې راتلونکـې پـه اړه جـدي وي او د هغـې پـه اړه د لیکنـو، کتابونـو، جرګـو- مرکـو او بحثونـو لـه لارې فکرونـه، تجویزونـه او پروګرامونـه وړانـدې کـړي. دغـه کار د هـر پښـتون لـه پـاره ممکـن دی، پـه تېـره د هغـو لپـاره چـې د ژور فکـر خاونـدان وي او لـه خپـل ولـس سره مینـه لـري.

د پښـتنو د راتونکـې پـه اړه پـه اوسـني حـال کلـې زمـا نظـر دا دی چـې پښـتانه لـه دغـه واقعـي ژونـد سره مینـه ولـري، د خپـل د ژونـد او د نـورو د ژونـد درنـاوی وکـړي او د لا ښـه کولـو لپـار یـې ټـول هغـه څـه وکـړي چـې کـولی یـې شي. دغـه مینـه او دغـه درنـاوی هغـه وخـت پـه اسـاسي ډول واقعـي کېـدلی شي چـې یـو څـوک اول خپـل ځـان، خپـل ولـس او نـور وپېـژني، دغـه پېژندنـه پـه اسـاسي ډول پـه پوهـې او پوهنـې سره ترلاسـه شي. پـه دغـه حـال کې د ډېـرو عصري ښـوونځیو، پوهنځیـو او پوهنتونونـو لـرل حتمـي کېـږي. د همدغـو موسسـو لـه برکتـه یـو څوک د ځـان، انسـاني ټولنـې او د طبیعـت پـه اړه پـه اسـاسي ډول پوهېـدلی شي. دغسـې پوهـه سـړي تـه قـوت او ارزښـت او ژونـد تـه مانـا او کیـف ورکـوي. یـو پـوه وایـي چـې مـا دغسـې هېـواد لیـدلی نـه دی چـې افـراد یـې تعلیـم کـړي وي او پخپلـه بېرتـه پاتـې وي. دغـه حکـم ځکـه رښـتیا ښـکاري چې تعلیـم کـړي افراد د مسـئلو او کشـالو ماهیـت تـر نـورو ډېـر ښـه او سـم تشـخیص کـوي او د هوارولـو لپـاره یـې معقولـې او عـملي کېدونکـې لارې چـارې سـنجوي، خـو لـه بـده مرغه پښـتانه پـه عمومـي ډول د پوهـې او پوهنـې پـه برخـه کـې ډېـر بېرتـه پاتـې دي. کـه د نـړۍ ولسـونه هـم د دوی پـه شـان وای، دغـه بېرتـه پاتـې تـوب بـه د اندېښـنې وړ نـه وای؛ خـو اوس زیاتـره ولسـونه پـه عمـده ډول د سـاینس او ټکنالوجـۍ یـا پـه اصـل کـې د پوهـې او پوهنـې لـه برکتـه بېخـي ډېـر پرمختـللي او پرمختـګ یـې هـم پـه حېرانوونکـي ډول ګړنـدۍ ده. پـه دغـه حـال کـې نـن وي یـا سـبا د پښـتنو ژونـد طـرز او ازاد ژونـد تـر سـوال لانـدې راتـللی شي.

پښتانه په روښتیا نه غواړي له دغسې حال سره مخامخ شي، ورته حتمي ده چې تر هر بل وخت نه ډېر اوس خپل هویت هم ټینګ وساتي. د پښتنو د هویت عنصرونه پښتو، پښتونولي او نور غوره ارزښتونه دي. په دغو کې پښتو تر ټولو نه مهمه ده او پښتو ته پښتونولي هم ویلی شي، په دغومره توپیر چې د پښتونولی ارزښتونه تغییر کوي، خو پښتو که څه هم د ژبې په توګه تغییر کوي، د ونې د ډډ په شان پر ځای پاتې وي. پښتانه د پښتو له برکته پښتانه دي او که یې پښتو له لاسه ورکړه بیا نو پښتانه نه دي، که څه هم احساس به یې د پښتنو وي. د روهیلکنډ لودیان، سوریان او یوسفزي لکه د هرات اسحق زي، نورزي او الیزایي په همدغې ډلې کې راځي. حتی په کابل کې هم یو شمېر پښتانه له دغې ډلې څخه دي چې محمدزیان یې یوه څرګنده بېلګه ده. پښتو په ختیځو پښتنو کې د اردو او په لویدیځو پښتنو کې د فارسي تر فشار لاندې ده. د همدغه فشار له امله ده چې پښتانه په شمېر کې کم شوي او که دغسې نه وي پښتانه د نسب له مخې تر څلوېښت میلیونو نه هم اوړي.

د پښتو ستر اهمیت په دې کې دی چې پښتانه په پښتو سره یو بل پېژني او سره یو کوي یې. په پښتو کې د پښتنو کلتوري ارزښتونه، د دوی تاریخ، د دوی افسانې، د دوی روایتونه او په بله ژبه د دوی معنوي او روحي شتمني او ټول هغه څه پراته دي چې دوی پښتانه کوي. د پښتو بل اهمیت په دې کې دی چې پښتانه په پښتو کې په پوهې، پوهنې، هنر، فلسفې او ساینس او ټکنالوجي باندې په دغسې اسانۍ سره پوهېدلی شي چې په نورو ژبو کې په هغې اسانۍ سره پرې پوهېدلی نه شي. هغومره چې پښتانه او پښتنې په تیره د دوی ځوانان او ځوانانې په پښتو سره خپلو استعدادونو ته وده ورکولی شي، د نورو ژبو له لارې ورته وده ور کولی نه شي. پښتو د نړۍ له لویو ژبو څخه یوه ژبه ده. د انکشاف ظرفیت یې هم ډېر دی او څلوېښت صوتونه لري، په داسې حال کې چې فارسي دوه دېرش او انګرېزي شپږ ویشت صوتونه لري. پښتو چې بېرته پاتې ده او علمي شوې نه ده د ژبې د څنګه

والي لـه املـه نـه ده؛ بېرتـه پاتـې تـوب يـې د پښـتنو لـه لاسـه دی. د دوی بېرتـه پاتې تـوب د پښـتو بېرتـه پاتـې تـوب شـوی دی. پـه دوی کـې اوس هـم دغـه فکـر شـته چـې کـه يـو پښـتون پـه بلـې ژبـې وغږېـد هغـه ګواکـې عصري دی. د همدغـه ذهنيـت لـه املـه ده چـې پـه پښـتو کـې اردو او فـارسي د پښـتو پـه تـاوان ننوتلـې او د ډېـرو پښـتني کورنيـو ژبـه اردو يـا فـارسي شـوې ده. دا پـه پښـتنو کـې د يـوه ذهنـي بحـران تمثيـل کـوي. لـه دې املـه اوس تـر هـر وخـت نـه ډېـر د دې وخـت دی چـې پښـتو پـالان د خپلـې پښـتو پـه هکلـه هـم د خپلـو پښـتنو شـعور ويـښ کـړي او پخپلـو اثـارو او ترجملـو سره يـې شـمتنه کـړي او د انکشـاف لپـاره يـې غونـډې او بحثونـه وکـړي او د علمـي کولـو لارې چـارې ورتـه وسـنجوي، هيلـه ده چـې دغـه غونـډه پـه دې لار کـې يـوه الهـام بښـونکې پيلامـه وګرځـي.

پښتو د شعر ژبه ده

د مې ۸، ۲۰۰۶

پښـتو د شـعر بـه ده. هغـه څـوک چـې دغـه ټکـي تـه اول ځيـر شـوی هغـه شـايد شـاعر پيـر محمـد کاروان وي چـې دغـه مفهـوم يـې د پښـتو تـر عنـوان لانـدې پـه دغـه شـعر کـې انځـور کـړی:

ډکه د جمال او د جلال غرنۍ ژبه ده
وايې وره پښتو د مستانه موسيقۍ ژبه ده

ډول سره چې غبرګه شي ګډا ګډا شي نو
چوپو ګړنګونو کې يو شور شي او غوغا شي نو
والوزي يو سېل شي د مرغيو په هوا شي نو
څنې د نښترو ورته ګډې په شغا شي نو
درد لري د مينې د شپونکي د شپېلۍ ژبه ده
وايې وره پښتو د مستانه موسيقۍ ژبه ده
خرپ د سپينې تورې چې په برم او په پرتم کې شي
حسن په درخو کې شي سرشاره په ادم کې شي
ناڅاپه نغمه شي د رباب په زيروبم کې شي
چيغه شي ټپه په خوبولي شومه دم کې شي
ستوري ورته غوږ دي د آسمان د سپوږمۍ ژبه ده
وايې وره پښتو د مستانه موسيقۍ ژبه ده
مسته په څپو څپو او مسته له سېلابه ده

ښکاري راوتلې د سندرو له دریابه ده

ته وا بلبلانو را ایستلې له کتابه ده

واه په تغزل کې ښایستوکې تر ګلابه ده

جوړه تړې لنډۍ شي د درنې ملالۍ ژبه ده

وایې وره پښتو د مستانه موسیقۍ ژبه ده

سر باندې یې لمر او سپوږمۍ کښېنې د غره څوکه شي

کله هم د غرونو د باغي زرکانو کوکه شي

ګوري چې سپېره غلیم تېره د تورې څوکه شي

زلفې د معشوق انځوروي د قلم نوکه شي

جار د شرنګېدلې دریابې شاعرۍ ژبه ده

وایې وره پښتو د مستانه موسیقۍ ژبه ده

هر څو که د غرونو د اوبو غوندې بې رنګه ده

پښې یې پر اغزو ایښې دي سرې وینې ګلرنګه ده

پاس د ګل منار ته ور ختلې دنګه دنګه ده

ډېره خوږ اروا ده ته وا پېغله غنمرنګه ده

جار یې شم کاروانه د خوږې ښاپېرۍ ژبه ده

وایې وره پښتو د مستانه موسیقۍ ژبه ده

دغه شعر هم د پښتو د ډیرو نورو شعرونو په شان پر مینې څرخېږي؛ خو د کاروان مینه له پښتو سره ده. دلیل به یې هم دا وي چې دا په اصل کې پښتو ده چې هغه ته یې د دې توان ورکړی چې دغسې وغږیږي. پښتو په واقع کې هر پښتون او هرې پښتنې ته چې هغه ئې له اول نه خپله کړې وي د شاعر کیدو توان ورکوي .له همدې امله به وي چې ویل کیږي هر پښتون په ځوانۍ کې شاعر وي.

لنډۍ چې پښتو يې شايد بې جوړې ژبه ګرزولې وي په شاعر کيدلو کې اساسي ونډه لري. هر هغه چا چې د لومړي ځل له پاره د لنډۍ فارمول ايستلی د نورو د پاره ئې د شاعر کيدو ور پرانيستلې دی. له همدې امله ده چې نن ورځ لنډۍ د اسمان د ستورو په شان بيشماره دي. دغسې پښتانه به اوس د ګوتو په شمار وي چې په ځوانۍ کې يې لنډۍ او د نامتو سندرغاړي سيد علم په شان «يکه زار» په جګ آوآز نه وي ويلي. لنډۍ زياتره د مينې په اړه دي او مينه خو هغه جذبه ده چې بې له هغې نه ژوند پيکه وي. د مينې کومه لنډۍ چې ما د لومړي ځل د پاره په لغمان اوريدلې شايد دا وي :

پاس په اسمان کې ګړه زهار شو

چاويل ملوک دی د بدرۍ سلام ته ځينه

د لوړ تخيل لنډۍ هم په پښتو کې لږې نه دي چې دغه دوه يې د پښتنو د ګوګوش شکيلا ناز هسوونکي اوآز کې سره غبرګې شوي :

د جانان سترګې مې يادیږي

په خوب کې وينم چې ګيلې راته کوينه

دا بله لنډۍ يې سوچه مبالغه ده؛ خو له لوړ تخيل نه پکې کار اخيستل شوی دی :

د پسرلي علامې راغلې

په هره پوله کې بنګړي مات شوي دينه

لنډۍ مونږ ته دا هم ښيي چې پښتو د ولس ملګرې ده او له دربار سره ئې جوړه نه ده. له دې امله به وي چې په پښتو کې غوړه مالي ځای نه لري. د ملنګ جان په ترانو کې چې که څه هم دی د ربار ته منلی و د غوړه مالې څرک نه شته، دا ځکه چې د ملنګ جان مينه له ولس سره، له پښتونستان سره او له پښتو سره وه. داسې هم په بلې سطح کې وتلي شاعران

عبدالـروف بينـوا او گل پاچـا الفـت در واخلـئ چـې کـه څـه هم لـوړو رسـمي مقامونـو تـه رسـيدلي وو، غوړه‌مـالي يـې نـه ده کـړې او انتباهـي، اجتماعـي او انتقـادي شـعرونه يـې ويلي دي.

لـه همـدی املـه بـه وي چـې هيـخ پښـتون شـاعر تـر اوسـه د ملـک الشـعرا پـه لقـب نـه دی ويـاړل شـوي؛ خـو د پښـتنو حتـی لـوی شـاعران هـم پـه لاپـو وهلـو کـې شـايد جـوړه ونـه لـري.

د دوی دغـه احسـاس شـايد لـه ولـس سره د دوی د نـږدې والي لـه املـه وي. امير کـروړ تـه غـور شـئ:

زه يم زمری پردې نړۍ له ما اتل نشته

په هندو سند و پر تخار او پر کابل نشته

بل په زابل نشته، له ما اتل نشته

خوشـحال خټـک چـې د نـړۍ پـه کچـه شـاعر تيـر شـوی هـم پـه دې برخـه کـې پټـون نـه دی پاتـې:

د افغان په ننگ مې وټړله توره

ننگيالی د زمانې خوشال خټک يم

رحمان بابـا سره لـه دې چـې يـو صـوفي او اخلاقي شـاعر و هـم لاپـې وهلـې. د ده دغـه لاپـه بربنـډه او زيـړه ده:

خوشالا او دولتا مې غلامان دي

زه رحمان په پښتو ژبه عالمگير يم

يادښـت: دغـه ليکنـه مـا د امريکـې د کلفورنيـا ايالـت پـه فـريمان کـې پـه هغـې مشـاعرې کـې لوسـتلې وه چـې د افغـان کلتـوري ټولنـې لـه خـوا د مـارچ پـه

میاشت کې د افغانستان د نوي کال په مناسبت شوې وه. افغان کلتوري ټولنه هرکال د ننګرهار د نارنج ګل په څیر د مشاعرې دغسې غونډې کوي.

په معاصر افغانستان کې پښتو او د هغې په هکله یو څو خبرې

غواړم دلته پر پښتو ژبې په ولسي، رسمي او علمي سطح یو څه ولیکم او په پای کې په دې باب خپل نظر څرګند کړم. زما دغه لیکنه به یوازې په افغانستان کې په پښتو پورې منحصره او د هغې د حرکت په هکله وي. زما د دغې لیکنې اساس به هغه لیک نه وي چې نوم یې دی «پښتو او دفتر په دوو وروستیو پېړیو کې» دغه لیکنه ما دېرش کاله د مخه په کابل کې په یوه سیمینار کې لوستلې ده چې وروسته د پښتو چاپي آثار په دوو تېرو پېړیو په نامه یوه مجموعه کې خپره شوه او محترم ډاکټر خوشحال روهي د هغې یوه کاپي را استولې ده چې په دې وسله له هغه نه مننه کوم. په دې ډول زه دلته خپل پخواني ماخذونه بیا نه ذکر کوم، خو د نویو یادونه کوم.

پښتو په ولسي سطح کې

له «وروستیو مهالونو» نه مې اتلسمه، نولسمه او شلمه پېړۍ مراد دي، ټولې اتلسمه پېړۍ هم په هغې کې نه راځي. د هغې پېړۍ یوازې دویمه نیمایي پکې راځي. په بل عبارت زما د دغې لیکنې دوره د سدوزیانو له واکمنۍ نه پیل کیږي او نږدې تر دې وختو پورې رسېږي. د سدوزیانو د واکمنۍ یا په پراخ ډول د درانیو د واکمنۍ غټه نښه دا ده چې د دغې واکمنۍ په پیل سره د پښتنو ستر قومونه درانیان، غلزیان او بردرانیان، (د سلیمان یا د کسي د غرو درو پښتانه قومونه) دننه په افغانستان کې په عمومي ډول ځای پر ځای شوي وو. د غلزیانو ښایسته غټې برخې لا هم کري کال کوچیتوب کاوه او د هغو یوه برخه ان تر برما او بخارا پورې تله راتله. په درانیو او نورو قومونو کې ځینې نیمه کوچیان او نیمه زارعان وو. دوی یوازې په اوړي او ژمي کې لنډ مزلونه کول. د نولسمې پېړۍ په پای کې د امیرعبدالرحمان خان په دوره کې له هندوکش نه اخوا سیمو او همدا راز په هرات او بادغیس کې زیات

شـمېر پښـتانه مېشـته شـول، لکـه چـې لـه شـوروي انـقلاب نـه وروسـته لـه مېنځنۍ اسـيا نـه ازبـکان، تاجـکان او ترکمنـان د نيـم ميليـون پـه شـاوخوا کـې پـه افغانسـتان کـې د امـو سـيند جنـوبي سـيمو تـه کډوال او ځـای پـر ځـای شـول. د درانيللانـو، غلزيانـو، کاکړو او نـورو قومونـو ځينـې برخـې د مرکـزي افغانسـتان د هـزاره جاتـو، اورزگان او نـورو سـيمو کـې مېشـته شـوې. د هـزاره جـات هغـو پراخـو ورشـوگانو تـه چـې دولتـي شـوې وې، دايمـي کوچيانـو پـه قانـوني ډول لار ومونډلـه يانـې هغه يـې خپلـې کړې. د دغـو غټـو واقعيتونـو لـه ذ کـر نـه مـې مـراد دا دی چـې دننـه پـه افغانسـتان کـې د قومونـو پـه پـراخ او زياتېدونکـي تمـاس سره د افغانسـتان ژبـو پـر يـوې او بلـې بانـدې پـه زياتېدونکـي ډول اثـر واچـوه. د ژبـو پولـې واوښـتې را واوښـتې او کلتـوري تغييرونـه پېښ شـول. پـه بـل عبـارت پـه افغانسـتان کـې يوازې ځينـې سـيمې لکـه پکتيـا، بدخشـان او پنچشـېر د ژبـو لـه پلـوه خالـص پاتې شـول او نـورې يـې گډې شـوې او د دغسـې گډوډېـدو لړۍ روانـه او قـوي شـوه.

د افغانسـتان پـه لـرې لويديـزو سـيمو کـې پـر پښـتو بانـدې د دري ژبې اثـر پرېوت. پـه ختيـزو سـيمو کـې اردو او انگرېـزي پـر پښـتو اغيـز وکړ. دغـه تـاثيرات پـه ځينو سـيمو کـې دومـره قـوي وو چـې پـه هغـو سره هغـو پښـتنو خپلـه ژبـه گـرد سره هېـره کړه چـې لـه افغانسـتان نـه د بانـدې اوسـېدل. حتـی دننـه پـه افغانسـتان کـې يانـې پـه هـرات کـې هـم سـدوزيو، نورزيـو او اځکزيـو پښـتو لـه لاسـه ورکړه او دري ويونکـي شـول، لکـه تيمنيـان چـې پـه اصـل کـې کاکـړان وو، دمخـه دري ويلونکـي شـوي وو. حتـی پـه کندهـار کـې هـم پـه درانيـو ولسـونو کـې پـه تېـره د دوی پـه علمـي کورنيـو، دولتـي لـوړ رتبـه مامورانـو او پـه واکمنـې کورنـۍ کـې دري نفـوذ وکـړ. پـه دوی کـې دا هڅـه پيـاوړې شـوه چـې د پښـتو پـر ځـای پـه دري کـې ليکنـې وکـړي. پـه داسـې حـال کـې چـې د هغـو تـر مخـه د هوتکـو واکمنـې کورنـۍ پـه پښـتو کـې وينـاوې او ليکنـې کـولې او د پښـتو پـه پرمختـگ کـې يـې برخـه اخيسـتې وه. لـه احمدشـاه درانـي نـه پرتـه چـې هغـه پـه پښـتو کـې اشـعار ويلې، د هغـه اخلافـو پـه دري کـې اشـعار وويـل. داسـې هـم پـه کندهـاري سردارانـو کـې د طـرزي کورنـۍ پـه دري کـې پـه شـعر ويلـو کـې نـوم وايسـت. د

کندهـار مورخانـو لکـه سـلطان محمـد درانـي او نـور محمـد نـوري هـم پـه دري کـې تاريخـو نـه وکښـل. پـه نـړۍ تېـرو وختـو کـې د کندهـار نوميالېـو پوهانـو د عبدالحـی حبيبـي او عبدالـروف بېنـوا پـه شـمول چـې پـه لومـړي سر کـې يـې يـوازې پـه پښـتو کـې ليکنـې کولـې او اشـعار يـې ويـل وروسـته يـې اثـار زياتـره په دري کـې وکښـل. پـه يـوې بلـې سـتولې يانـې د کندهـار پـه ځينـو کوچيـو درانيـو کـې دري د پښـتو ځـای ونيـو. دا هغـه درانـي کوچيـان دي چـې لـه پخـوا نـه يـې د غوراتـو لـه دري ويونکـو ولسـونو سره راشـه درشـه لرله. د ډنمـارک انتروپولوجسـت، کلـوس فردنيانـد، پخپـل يـوه اثـر پـه افغانسـتان کوچيتـوب کـې ليکـي چـې «پـه لويديـز افغانسـتان کـې زيـات شـمېر مالـدارو خپلـه ا صلي ژبـه هېـره کـړې او دري ويونکـي شـوي دي.» دی نظـر څرګنـدوي چـې «څنګـه چـې کلتـوري او چاپېريـالي بنديزونـه نشـته، امـکان لـري د دغـو مالـدرو زياتـه برخـه پـه اوږدې مـودې کـې ايمـاق ګرځـي... لکـه هغسـې چـې د ادرسـکن شـاوخوا نـورزي دري ويونکـي شـوي دي".

البتـه پـه پورتـه يـادو شـويو سـيمو کـې د ژبـو تاثيـر ده اړخيـزه و، پـه دې تفـاوت چـې يـو اړخ يـې تـر بـل نـه ډېـر قـوي و او پـه دغـه حرکـت کـې دري پـر پښـتو بانـدې ډېـر اثـر کـړی دی او دا د دغـو وجوهـو لـه املـه:

۱- لـه هـرات سره تمـاس: هـرات پـه کلتـوري او ژبنـي لحـاظ د دري يـوه ډېـره نفـوذ لرونکـې سـيمه ده. پـه تېـره لـه مېنځنيـو پيړيـو نـه را پـه دې خـوا چـې پښـتانه اوسـېدونکي يـې روه تـه ولېږدېـدل. د اتلسـمې پېړۍ پـه سر کـې چـې درانيانـو پـه هـرات کـې د لومـړي ځـل لپـاره دولـت تاسـيس کـړ، هغـوی هـم د دري تـر تـاثير لانـدې لاړل. هغـو نـورو پښـتني قومونـو هـم پښـتو هېـره کـړه چـې د تاريـخ پـه اوږدو کـې هلتـه مېشـته شـوي دي. دوی هـم ورو ورو دري ويونکـي شـوي لکـه سـدوزيان، نورزيـان او اځکزيـان، د غـور تيمنيـان هـم چـې پـه اصـل کـې کاکـړ دي، دري ويونکـي شـوي دي. د واک فونډيشـن پـه قـول «د هـرات فـارسي ژبي

خلـک اکثره پښـتانه او یـو څـه یـې ایمـاق او تـاج دي»[1] د همدغـه واقعیـت پـه سـبب ده چې پـه دغـې سـیمه کـې د نسـب، تاریـخ او احسـاس پـه لحـاظ افغـاني احسـاس دومـره قـوي دی چې څـه وخـت چې پـه تېـرې پېړۍ کـې ایرانیانـو څـو ځلـه پـر هـرات بانـدې نظامـي بریدونـه وکړل، هراتیانـو لـه ځـان او هـرات نـه پـه مېرانـې دفـاع وکـړه او هغـوی یـې پـه شـا وتمبـول.

۲- د کار وېـش: د کار وېـش چـې هغـه پـر کاسـت (Caste) بانـدې د بنـا شـوي هنـدي ټولنـې تـر څنگـه د زمانـې پـه اوږدو کـې ورو ورو رامېنځ تـه شـوې ده، پـه افغانسـتان کـې یـې دغسـې شـکل وینـو چـې د پښـتو لـه خورېـدو سره یـې مرسـته نـه کولـه. دا د پښـتنې قومونـو لـه خـوا د کسـبونو غوره کـول وو. پښـتنو د سـدوزیو د دورې پـه پیـل سره د نـورو ملکونـو د نیولـو، لـه وطـن نـه د دفـاع کولـو او د سـیاسي واکمنـۍ د سـاتلو او ټینگولـو پـه منظـور څـان تـه وظیفـې اختصـاص کـړې، نـو پـه دوی کـې او پـه خـاص ډول پـه درانیـو خېلونـو کـې زیـات شـمېر حـاکمان او سرداران (جنرالان) هسـک شـول. همدارنگـه درانیـو او غلزیـو پـه مېشـته کېـدو سره هـم پراخـې ځمکـې ونیولـې. د احمدشـاهي فتوحاتـو پـه دوره کـې او همـداراز تـر هغـه وروسـته پـه دوی کـې لـوی ځمکـوال پیـدا شـول. پـه دې ډول دوی لـه ښـارونو نـه د بانـدې پـر زمینـداري بوخـت شـول او د بزگـري، کتابـت او سـوداگرۍ کسـبونه یـې پـه زیاتـه انـدازه نـورو تـه پـرې ښـودل. د مثـال پـه ډول د احمـد شـاه درانـي پـه وخـت کـې د کندهـار دوه، درېیمـه برخـې ځمکـې د درانیـو پـر خېلونـو بانـدې د دوېـم وار لېـاره پـه دایمـي ډول ووېشـلې شـوې. (د نـادر افشـار پـه وخـت کـې د کندهـار ځمکـې د عبدالغنـي خـان الکوزایـي پـه مشرۍ د اول ځـل لېـاره وېشـل شـوې وې) او غېـر درانـي قومونـه د هغـو بزگـري پـر غـاړه واخسـته. فرانسـوي گرځنـدوی جـي بـې فریـر پخپـل کتـاب «د افغانانـو تاریـخ» کـې لیکـي چـې «همـدا چـې یـو افغـان د کومـې ځمکـې امتیـاز لـه خپـل مافـوق نـه ترلاسـه کـړي، هغـه لـه یـو شـمېر غویـو سره فارسـیوان تـه سـپاري او هغـه یـې ورتـه کـري.» همـدا راز د کندهـار فارسـیوانانو د درانیـو سردارانـو او زمینـدارو د مسـتخدمینو پـه حېـث

۱- واک فونډېشن، د افغانستان قومي جوړښت، د ساپي د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز خپرونه، پیښور ۱۹۹۸، مخ ۳۳.

د هغـو د عوايـدو او جاګيرداريـو د حسـاب او کتابـت وظيفـه اجـرا کولـه. پخپلـه درانيـو او پښـتنو پـه عمومـي ډول د سـدوزيي واکمنـي پـه پيـل سره د ميرزايـي، کتابـت او علـم تـه مخـه ونـه کـړه. محمـود طـرزي د شـلمې پېړۍ پـه سر کـې د هغـه مهـال دغـه حـال پـه يـوې مقالـې کـې چـې عبدالغفـور روان فرهـادي هغـه د هغـه لـه نـورو مقالـو سره د مقـالات محمـود طـرزي در سراج الاخبـار افغانيـه پـه نامـه ايسـتلې، پـه دغـو الفاظـو بيانـوي: «از طبقـه عصر سـابق هيـچ يـک خانـزاده، سردار زاده در تمـام افغانسـتان نيابيـد کـه آن هـا از علـم، حسـاب، هندسـه يـا سـياق در قـوم (کـه بميرزا يـي متعلـق اسـت) هيـچ بهـره يـی داشـته باشـد و اګـر (داشـته) باشـد بسـيار کميـاب کـه آنهـا هـم هـدف همان تحقيرهـا و اسـتهزاها شـده انـد کـه درګذشـت.» خـو لکـه څنګـه چـې دمخـه مـې ووېـل، پښـتنو د تـورې او مېرانـې په ډګر کـې جـوړه نـه لرلـه. طـرزي ليکـي: «مـردم افغانسـتان (افغانـان) خلقتـاً خـود ها را بصـف شـمشير منسـوب ميداننـد، نـه قلـم! اهـل قلـم را "ميرزا» و ارباب علـم را «ملا» گفتـه آن هـا را در صنـف مخصـوص مـی شمارنـد کـه بعـالم افغانيـت هيـچ سرو کار ندارنـد" پـه همـدې لړ کـې طـرزي د يـوه ځـوان افغـان تربيـه کېـدل په دې ډول ترسـيموي: "... در نـزد عمـوم افغـان هـا يـک افغـان بچـه آن اسـت کـه چسـت چـالاک همـراه تفنـګ، بـر کـوه هـا برجهـد خـوب نشـان بزنـد، تفنـګ چقمقـی يـا فتيلـه يـې خـود را بـه بسـيار زودی و چابکـی بـرو خـالي کنـد. شـمشير، سـيلاوه، پيـش قبـض را خـوب اسـتعمال نمايـد، و اګـر از صنـف خانـزاده و اصيـل زاد ګان باشـد، بـر سر ايـن چيزهـای ضروری التعليـم ميبايـد کـه اسـپ بـازي، و نيـزه بـازی و تفنـګ انـدازی و شـمشير بـازی را برپشـت اسـپ هـم بتوانـد. بعـد از اتمـام ايـن مـهمات اګـر يـک قـدری خـوان ندګـی و نويسـندګی هـم بيامـوزد جايـز اسـت امـا بـاز هـم بدرجـه «ميرزايـی» و «ملايـی» از چنـان کسـب هـا محقرانـه نبـود کـه کسی آن را هضـم بتوانـد». مونـت سـتيورت النفسـتن د کابـل سـلطنت د شرح او بيـان مولـف وايـي چـې پـه انګلسـتان کـې د نورمانـو لـه فتـح نـه وروسـته حـال همدغسـې و، لکـه چـې اوس (۱۸۰۹) ازبـکان همداسـې دي او پـه پـارس کـې هـم وضـع تـر څـه حـده همدغسـې ده. د ده پـه نظـر د دغـې وضـع دليـل دا دی چـې حاکمـو خلکـو د سـوداګرۍ کسـب تـه پـه سـکته نظـر کتـل. دوی ځکـه ورتـه پـه

ښکته نظر کتل چې نه یې غوښتل له خپلو ځمکو نه لرې په ښارونو کې واوسي. په ښارونو کې هغه لویان له خپلو نوکرانو سره اوسېدل چې له دربار سره یې تعلق لاره.

د کار دغه وېش پر ټولنې باندې اثر واچوه. په عمومي ډول پښتانه په اطرافي سیمو کې پاتې شول او نورو خلکو د حکومت اداري کارونو، سلوداګري او ښارونو ته مخه وکړه. ښاریان د اطرافیانو په تناسب د اصل او نسب او کسب او کار په لحاظ متنوع شول. په دوی کې سیمه ییز او قومي احساسات یا ضعیف یا ورک شول. فارسي پکې ننوتله او تر دې حده خپره او قوي شوه چې ورو ورو اطرافي سیمو او حتی د پښتو ویونکو سیمو ته هم ننوتله. د درانیو په غیر پښتني بزګرو او همسایه خلکو کې یې هم لار پیدا کړه. په کندهار کې د درانیو هغه کوچیان چې په غوراتو کې د ځمکې خاوندان شول او تیمنیانو ورته کرله، هم فارسي ویونکي شول.

په ښارونو کې کابل په خاص ډول د فارسي مرکز شو. په دغه ښار کې د فارسي کېدو عملیه له هغه وخت نه وروسته قوي شوه چې هغه پر (۱۷۷۶) کال د تیمور شاه درانې په واکمنۍ کې د امپرتورۍ مرکز شو. په دغه ښار کې د فارسي کېدو عملیه په شلمې پېړۍ کې د واکمنۍ کورنۍ په فارسي کېدو او په خاص ډول له دوېم نړۍ وال جنګ نه وروسته قوت وموند. په وروستۍ دورې کې په کابل کې د سردار پاینده خان بارکزي اولاده چې له هغې نه د یحیی سراج، خیابي، اعتمادي او طرزي کورنۍ پیدا شوې، په لږ استثنی سره فارسي ویونکي شول. داسې هم په کابل کې ناصرو پښتو ترک کړه، فارسي ویونکي شول. د کابل په ځائیو کې هم فارسي په پراخ ډول ورننوتله. د فارسي کېدو دغې عمل یې د کابل پر خلکو په خاص ډول او د هېواد پر نورو ولسونو په عمومي ډول اثر واچوه. په دې چې کابل د هېواد د سیاسي، اداري، اقتصادي او په یوه کلمه لوی مدني مرکز په حېث مهم و، ځنګه چې فارسي په عمل کې رسمي او دولتي ژبه وه او واکمنې کورنۍ هم

فـارسي تـه مخـه وکـړه، د فـارسي لـه لارې يـو ځـوک د کسـب او کار او دولتـي اعتبـار او ښـه ژونـد خاونـد کېـدلی شـو.

د کابـل پـرخلاف پـه نـورو سـيمو کـې چـې پښـتانه د نـورو ژبـو لـه ويونکـو سره پـه تمـاس کـې شـوي دي، هغـوی يـې پښـتو ويونکـي کـړي دي. دا چـې پـه هـزاره جـات کـې يـو شـمېر هـزاره ګان پښـتو وايـي، د وردګـو او هغـو کوچيانـو پـه سـبب ده چـې هلتـه د ځمکـو خاونـدان شـوي او هـزاره ګان يـې ورتـه کـري. حتـی پـه هـرات کـې هـم مېشـته غلزيـو پښـتو سـاتلې ده، خـو د دې پـرخلاف پـه کاپيسـا، تخـار او بدخشـان کـې ترينـان، توخـي، سـاپيان، نـاصر، وردګ او درانـي فـارسي ژبـي شـوي دي. داسـې هـم پـه مـزار شـرغـان او کنـدز کـې هغـه پښـتانه لـږ و ډېـر فـارسي ويونکـي شـوي دي چـې د امېرعبدالـرحمان خـان لـه وخـت نـه وروسـته ميشـته شـوي دي، خـو دوی پـه عمومـي ډول پـه پښـتو او دري پوهېـږي. پـه عمومـي ډول لـه هندوکـش نـه پـه اخـوا سـيمو کـې حـال همدغسـې دی.

د پښـتو کېـدو عمليـه پـه بـر درانيـو کـې تـر هـر بـل ځـای نـه قـوي ده. سره لـه دې چـې پـر دوی بانـدې د اردو او انګـر ېـزي اثـر پـروت دی، د ليکنـې او شـاعرۍ پـه سـويه د پښـتو قـوي کېـدو عمليـه د بايزيـد روښـان پـه تحريـک سره ځرګنـده شـوه. لکـه چـې ورو سـته د هوتکـو پـه دوره کـې پـه کندهـار کـې قـوي شـوه. پـه بـر درانيانـو کـې د روښـان لـه خوځښـت نـه وروسـته د پښـتو سترو شـاعرانو او ليکوالـو لکـه خوشـحال ختـک، عبدالـرحمان بابـا، عبدالحميـد مومنـد او افضـل خـان ختـک د پښـتو حرکـت پـه بـې سـاري ډول سره پايدونکـی، خورېدونکـی او ټينـګ کـړ. پـه دغـې پراخـې سـيمې کـې د سـندرغاړو سـندرې او د ملايانـو او خطيبانـو وعظونـه او خطابـې هـم پـه پښـتو دي. دلتـه پـه اصـل کـې لـه غېر پښـتني خلکـو نـه هـم سـندرغاړي او ولسي شـاعران راهسـک شـوي. پـه دغـو پښـتنو سره کسـبګر، بزګـر او نـور چـې د همسـايګانو پـه حـث ژونـد کـوي پـه پښـتو ګړېـږي لکـه ملا ګـوري، تيراهـي، سـواتي، شـلماني، پېـره، هندکـي، سـکان او هنـدوان. دغـه همسـايګان پـه عمومـي ډول د ژبـې، رسـم و رواج لـه مخـې دغسـې پښـتانه شـوي

چې له اصلي پښتنو سره يې فرق په مشکل کېدلی شي. سره له دې چې په ځينو پښتني ولسونو کې د همسايګانو شمېر له اصل پښتنو نه ډېر دی، په ننګرهار کې د لرغونو مهالونو دادیکایا اوسني ديګانان هم پښتو ويونکي شوي دي. په دې ډول د سليمان د غرو او درو پښتانه ولسونه هغسې چې د تاريخ په اوږدو کې خوندي پاتې شوي دي، هغسې يې هم پښتو ټينګه پاتې شوې ده. که څه هم لهجې يې سره متفاوتې دي.

پښتو په رسمي سطح کې

په تيرو دوو پېړيو کې افغانستان په "مملکت افغانی" او ملي دولت د دولت د دولت عليه افغانه په نامه يادېده. د تېرې پېړۍ په پای کې افغان دولت د "دولت افغانستان" په نامه هم ياد شو. البته افغانستان د يوه ملک په نامه له څوارلسمې پېړۍ را په دېخوا پېژندل شوی چې د پروفيسر ډورن په قول له اېلمن څخه تر اباسينه پورې سيمې پکې شاملې وې. په دې ډول که څه هم د سدوزيو واکمني په پيل سره ملک افغانستان او دولت يې افغان و او له هماغه اول سر نه يوه پشتنه کورنۍ پکې واکمنه شوه. دفتري ژبه يې پښتو نه، بلکې فارسي شوه، په ظاهر کې دا يو تضاد ښکاري؛ خو چې پر موضوع باندې د تاريخ له نظره رنا واچوله شي، دغه تضاد واقعي نه دی.

د سامانيانو او په خاص ډول د غزنويانو له دورې نه وروسته فارسي چې په اوس وختو کې په افغانتسان کې د دري په نامه يادېږي او د پوهاند نګهت سعيدي په نظر دغه وروستۍ کلمه په پنځمې پېړۍ کې څرګنده شوې ده. درباري او دفتري ژبه شوې ده. د هندوستان د ډهلي اسلامي سلطنت په نامه يادېږي او هغه اول د سلطان محمود غزنوي په فتوحاتو سره تاسيس شو. فارسي د دربار او سلطنت ژبه شوه او هغه د پوهاند ضمير ساپي په قول په "افغان فارسي" يا "فارسي کابلي" يادېده؛ خو په خپله فارس کې د صفوي واکمنې کورنۍ ژبه يوه ترکمني ژبه ده. سره له دې چې فارسي د دغه ملک

دفتري او ملي ژبه ده. له بلې خوا د عثماني ترکیې په واکمنې کورنۍ کې فارسي ویل کېده.

په افغانستان کې درانیو اول په هرات او وروسته په کندهار کې دولت تاسیس کړ او یوه لویه خو کم دوامه امپراتوري یې جوړه کړه. تر هغو دمخه د هرات او کندهار دواړه سیمې د صفویانو تر اثر لاندې وې او دفترونه یې په فارسي چلېدل. نږدې دوه پېړۍ حال همدغسې و. احمدشاه درانې همدغې عنعنې ته دوام ورکړ، دا کار په هغه وخت کې عملي و، لکه هسې چې دمخه مې وویل پښتنو د میرزایۍ او کتابت کارونه نورو ته پرې ایښي وو. د میرزایۍ کار هغه وخت دربار ته وقف و او دولت یوازې پر ښارونو باندې په مستقیم ډول سلطه لرله. د اطرافي سیمو اداره او د مالیاتو ټولونه دولتي مشرانو یانې خانانو، ملکانو او اجاره ګرو کار و. په ښارونو کط فیصلې د شرعي او حکومتي مقرراتو له مخې فیصله کېدې، په داسې حال کې چې په اطرافي سیمو کې شخړې په جرګو او مرکو سره اوارېدلې او مدني او حقوقي مسایل د شرعي مقرراتو له مخې د ملایانو له خوا حل کېدل؛ نو دفتري کارونه په مجموع کې لږ وو او پښتنو دغسې کارونه ته زړه نه ښه کاوه او لکه دمخه مې چې وویل په دوی کې حاکمنان، سرداران او زمینداران هسک شول او دوی د ملک ساتنه خپله غټه وجیبه بلله.

سربېره پر دې د فارسي په رواجولو کې تیمور شاه درانې، د احمدشاه درانې زوی، غټ رول لوبولی دی. دی چې په مشهد کې زېږدلی دی او د ځوانۍ دوره یې د خپل پلار د وایسرای په صفت په پنجاب او هرات یانې په نا پښتو ویونکیو سیمو کې تېره کړې وه، د فارسي تر اثر لاندې تللی و. دا چې ده پایتخت له کندهار نه کابل ته یانې یوه فارسي ژبې ښار ته نقل کړ، تر څه حده د همدغه تاثیر له امله و. که څه هم د پایتخت په انتقال کې تر هغه نور قوي عوامل دخیل وو چې دلته یې له یادولو نه تېرېږم. د پښتو او دفتر روابط یا نه روابط د امیر شېرعلي خان د دویمې دورې تر پاچایۍ پورې په

همدې ډول وو. په دې تفاوت چې که څه هم فارسي دفتري ژبه شوې ده او دربار ته يې هم لار موندلې وه، واکمنان په پښتو او فارسي ګړېدل. مخصوصاً امیرعبدالرحمن خان چې مور او نیا يې پښتنې وې، دی په پښتو، فارسي او ازبکي روان کړېده.

د پښتو د رسمي کېدو په لور هڅې

۱- د امیر شیرعلي خان په دور کې:

د امیر شېرعلي خان د دویمې پاچایۍ په دوران کې (۱۸۶۸- ۱۸۸۰) پښتو د لومړۍ ځل لپاره د ملک رسمي او ملي ژبه اعلان شوه او په دغه حیث حکومت ته ننوتله. د پښتو لپاره دا یو انقلابي حرکت و؛ خو هغه پر افغانستان باندې د انګرېزانو په دویم یرغل سره چې افغاني دولت ړنګ شو، په ټپه ودرېد. د امیر عبدالرحمن خان په پاچایۍ کې (۱۹۹۰ – ۱۹۹۱) پښتو له دفتر څخه په عمومي ډول بهرون پاتې شوه؛ خو د پخوا په شان په اردو کې پاتې شوه. د پښتو د رسمي کېدو دغه قصه به ژر بیان کړم، خو تر هغه دمخه غواړم د هغه پر علت وګړېږم.

امیر شیرعلي خان له څلور کلن داخلي جنګ نه وروسته چې د هغه په جریان کې يې د دوو کلونو لپاره لپاره واکمنۍ له لاسه ورکړه، د دویم ځل لپاره د (۱۸۶۸) کال د سپتمبر په میاشت کې بیا په واکمنۍ شو. په وطن کې په کورني جنګ سره ستر تغییرونه پېښ شول. په لومړي سر کې هغه محمدزایي سرداران یا په جنګونو کې ووژل شول، یا پرار کړای شول او یا له حکومتي کارونو څخه وایستل شول چې د امیر شیرعلي خان له رقیبانو سره يې مرسته کړې وه او یا يې د عنعنې له مخې د ولایتونو د جاګیرداریۍ دعوې لرلې. امیر شېرعلي خان حکومتي لوړ منصبونه، د عنعنې پر خلاف، د لومړي ځل لپاره غیر خانداني کسانو ته ورکړل چې په هغو کې نورمحمد فوشنجي، جبیب الله وردګ، عصمت الله جبارخېل، ارسلاخان جبارخېل، ملا شاه محمد کتب

خې او قاضي عبدالقادر یوسفزی یې ډېر مشهور دي. داسې هم په هغې منظمې او داسمي اردو کې چې همدغه امیر د څه باندې شپږ پنځوس زره په شمېر تنظیمه کړه، پښتو په تېره د غلزیو او وردګو په کې غټه برخه واخسته. په دې ډول د امیر شیرعلي خان د دویمې پاچایۍ په دوران کې په نظامي او ملکي لوړو سطحو کې محمدزي سرداران له حکومتي منصبونو څخه محروم کړای شول او ځایونه یې پښتو ویونکو غیر محمدزیو پښتنو ونیوه. د نورو څیزونو په ډله کې په نوي اصلاح شوي دولت کې د ملکي او نظامي جارو د ایزمن چلند لپاره پښتو ته ضرورت پیدا شو.

حافظ نورمحمد کهګدای د امیر شیرعلي خان د اصلاحاتو په هکله د "اسناد و یادداشت های تاریخی" په نامه د شمس النهار او د رسمي فرمانونو له مخې د اریانا مجلې د لومړي او دوویم کال په ګڼې کې یو لړ مهمې لیکنې لري. په یوې کې یې لیکلي چې "چون وی (امیر شیرعلي خان) بقوم و زبان ملی خود فخر داشت، میخواست زبان این قوم که صلاحیت لفظی و معنوي را در خود جمع دارد علمی گردد و رواج یابد، از رو در دوره دوم حکومت خویش در قطار سایر اصلاحات و موسسات وطن برای تعمیم و اشاعه زبان ملی بیشتر توجه مخصوص کرده بود". په دې کې شک نشته امیر شیرعلی خان لکه هسې چې کهګدای لیکلي "بقوم و زبان ملی خود فخر داشت" خو د پښتو د رسمي کولو اصلي علت هغه ضرورت و چې د مخه مې د هغه ذکر وکړ. دغه مطلب د نظامي افسرانو له خوا هم د شمس النهار په یوې ګڼې کې په دې ډول بیان شوی دی "... در سابق محتاج یک شخص مجهول النسب قواعد دان بودیم، تا امور قواعد را بمایان بیاموزد و هزار هاتب و زلت در حصول قواعد از دست آن میکشیدیم. الحان به سبب توجه کتاب که عالیجاه فضایل نشان قاضی عبدالقادر، رایل ملتري سکرتر حسب الحکم و هدایات حضور پرتو بزبان افغانی بیان نموده است بخوبی فهمیدیم که درمیان خود مشکلات یکدیګر را حل نماییم". البته د دغه ضرورت احساس او بیا هغه ته د عمل جامه اغوستل پخپل ذات کې ابتکاري او غټ عمل دی او

دا د افغانستان د واکمنو په ډله کې امیر شیرعلي خان و چې دغه کار ته یې ملا وتړله، دا چې د نورو لویو اصلاحي پرګرامونو په ترڅ کې ده د پښتو د رسمي کولو لپاره کوښښ وکړو، څرګندوي چې دده ملي شعور ډېر قوي و. پښتو ته د همدغه "ضرورت" او پخپله د امیر د "نوي ملي شعور" په سبب و چې د هغه لمسي سردار عبدالقادر افندي (د سردار محمد ایوب غازي زوی) لیکي چې امیر شیرعلي خان "... د امید سترګې د پښتو کمو لغاتو، اصطلاحاتو، متلونو او متلي افادو ته ونیولې چې هغه په یوې رښتنې ملي ژبې تکامل وکړي او د فارسي ځای ونیسي". د دغه مقصد لپاره "د پښتو کتابونه چاپ شول، د پشتو قاموس د لارښود په شان حتمي شو، واړه او لوی ماموران په القابو وویاړل شول او په پای کې د پښتو بولۍ (امري کلمات) د افغان د جنګیالیو د ګڼو صفونو لپاره جوړې شوې او اشکال یې واوښتل. دغه مشکور واکمن ځان ژر په داسې حال کې ومونډ چې ادعا وکړي چې پښتو د هغه د وطنوالو ملي ژبه شوې ده."(۲) د دغه امیر نظر (فارسي امانتي بڼکې) وې.

د پښتو د ریفورمونو لنډیز

الف: د صدراعظم او د کابینې د هیات د غړو لپاره نومونه.

ب: له سپاه سالار نه تر حواله دار پورې په پښتو کې د منصبدارانو رتبې.

ج: ټولې نظامي قوماندې او بولۍ په پښتو کې.

د: د نایب الحکومه ګانو لپاره د پښتو القاب.

پښتو القاب او نومونه چې د امیر شیرعلي خان او هم د امیر عبدالرحمن په وخت کې اېښودل شوي دي.

۲ - سردار عبدالقادر افندي شاهزاده ګان او شاهي ملنګ، لاین پرس، لاهور، د خپرونې کال نامعلوم، مخ ۱۳۵.

پښتو	دري یا نور
لوی ټول مختار	صدراعظم
لوی ملک	مستوفي الممالک
لوی مین د باندې	وزیر خارجه
لوی مین دننه	وزیر داخله
لوی مین د غرو	وزیر کوهستان
لوی کښل یا سرمنشي	د بیرالملک
لوی نایت	نایب الحکومه
لوټولونی	خزانه دار کل
لوی ټولوال	رییس گمرک یا چابوتره
سرام زټول مشر (لکه څنگه چې و)	فیلډ مارشال
ټولمشر	لوی درستیزی، سپاه سالار
سرغټ مشر	نایب سالار
غټ مشر	جرنېل، جنرال
سرمشر پنځر (بیوتزر)	مېجر جنرال
غندناب	برگد مېجر
زرمشر	کرنیل

ناب مېجر

لنداک سارجن

ناب اجیتنت

رسون وردي

مېجر (څنګه چې و)

سل مشر رساله دار

پړکمشر جمعدار

کوت لنداک کوت دفعدار

ورکودن لنداک دار (څنګه چې و) لحادفعه

حوش لنداک لیس دفعدار

کرناب طرم مېجر

نعلبند سرجن جراح

ډاکتر طبیب

***

ټاپو کمپ = Camp

غند برګید = Brigade

کنډک سپور رجمنت = Regiment

غنډک	تروپ = Troop
فبرګ غنډک	سکوادرون= Squadron
بلک	دویژن = Division
غبرګ څلور	فورز= Fours
پړک	سکشن = Section
نیم پړک	هاف سکشن= Half Section
ګورشي سم	طرف راست ببینید
ګور وړاند	طرف روی ببینید
ګورکین سم	طرف چپ ببینید

شاعر میرزا عبدالرشید متخلص په رشید د شاهزاده عبدالله جان د ولیعهدۍ په ویاړ د پښتو نوي القاب له لوړ رتبه مامورانو سره یو ځای داسې بیان کړي:

علي الخوصوص وزیران

حاحـــــــــــب تـــدبیر

که نام شان قمر تابـــان

نخـــست (نرمحمـــــد)

لوټول مـــختار اســـت

خـــطاب دیګران را تـــو

(صـــدراعظم) خـــو آن

وزیـــــر ثانـــــــی آن

(لـوی ملک) (حبیب الله)

امیر دولت و مستوفـــی

الممـــــــــالک د ان

چه داشت (ارسلا خـــان)؟

لوی مـــین د باندې لـــقب

(وزیر خارجه) بـــاشـــد

به اصـــطلاح جـــهان

دیگر وزیـــــــر نکور ای

(حشمت الملک) اســـــت

بـــنام (لوی مـــین د غرو)

شهره (عصمت الله خـــان)

خطاب (تولمشر) داشـــت)

بیســـــــکریـــــــن

معیر جملـــــــه خزاین لقب

(لوتولـــــــــــــونی)

بنام (احمد علی خـــــــان)

زشـــــــاه دید فرمـــــان

(دبیر ملک) (محمد حســـن)

که (لوی کښـــــــــــل)

خطـــاب داشـــت روزگاه

حضـــــــرت سلطـــــان

هغه شخص چې له امير شېرعلي خان سره يې د ا صلاحاتو په تېره د پښتو د رسمي کولو په هکله اساسي مرسته کړې، هغه قاضي عبدالقادر يوسفزی، مشهور په قاضي قادر و، دی چې په اصل کې د پېښور يوې مشهورې قاضي کورنۍ ته منسوب و، عالم، شاعر، مصنف او مترجم و. په پښتو، اردو، عربي او انګرېزي پوهېده. په پېښور کې دی اول د تحصيلدار نايب و او وروسته له هغه چې له انګرېزانو سره يې مناسبات خړپړ شول، کابل ته راغی، دا هغه وخت و چې اميرشېرعلي خان دغسې اشخاصو ته ضرورت حس کاوه، ځنګه چې قاضي عبدالقادر په دولتي چارو کې وارد و او پېښوريان هغه وخت د افغانانو په شان ګڼل کېدل او دی هم د اميير په شان د سمون غوښتونکی و، امير دی د "افغنستان د پاچا مصاحب" او نظامي منشي (Royal Military Secretary) په حيث مقرر کړو او د "شاوونکی" خطاب يې هم ورته کاوه. د سردار افندي په قول "قاضی عبدالقادر په قاضي قدر مشهور و، د پېښور د نابغه په حيث په قطار کې تر ټولو برسر کې و. په هر څه پوهېده، په څو کسبونو کې متخصص و، په ټولو کسبونو کې د صلاحيت او له نورو سره اشنا و. د افغان دربار په دننې حلقه کې دغه مشاور به تل خپل پياوړی بادار او مطاع ته د پرمختګ لار په ګوته کوله؛ دی خپل بادار ته له حده نه زيات وفادار و. په داسې حال کې چې خاينان به تل دېته تيار وو چې د اميرشيرعلي خان او د هغه کورنۍ ته پر دغه رښتيني شخص باندې د انتقادونو سختې ګولې واوروي... دغه قاضي پخپلې وفاداری او لياقت سره د خپل بادار اعتماد تر دې حده جلب کړی و چې د مخالفينو په مقابل کې يې ځان ملمون ګانه"(۳) په واقع کې قاضي عبدالقادر نه يوازې د پښتو د علمي کولو او رسمي کولو بلکې په دولت او حکومت کې د اصلاحاتو د راوستلو په برخه کې د امير شيرعلي خان لوی مشاور او مستندوی و، دا چې ځينې کسان وايي چې اميرر شير علی خان اصلاحات د هغه پلان له مخې عملي کړل چې سيدجمال الدين افغان ورته تهيه کړو، حقيقت نه لري. حقيقت دا دی چې امير شير

۳- پورتنی اثر. مخ ۱۳۰.

علي خان، سید جمال الدین د (۱۸۶۸) کال د نومبر په ۱۲مه یانې پخوا تر دې چې پر اصلاحاتو یې پیل کړی وي، د کندهار چمن له لارې هندوستان ته شړلی و. به هر حال، کهګدای لیکلي چې قاضي عبدالقادر داسې کتابونه تألیف کړل چې په هغو کې د عسکري درې ګونو صفونو یانې سپرو، پیاده وو او توپچي لپاره بولۍ ګانې وضع شوې او نظامي قومندې له انګرېزی نه په پښتو واړول شوې او په فارسي کې شرح شوې دي. د ده یوه ترجمه (قواعد عسکري لسان افغانی) نومېرۍ او (۳۸۲) مخه لري. نورو هم په دې هکله تألیفات کړي لکه (علم قواعد لشکر) د دریاخان نیازي او نورو. (قواعد پلتن) د نامعلوم مولف او (قواعد عسکری) د محمد ابراهیم (اجیدنت).

پر افغانستان باندې د انګرېزانو په دویېم نظامي یرغل سره لکه چې دمخه مې وویل هم نوی دولت او هم د هغه پښتو اصلاحات په عمومي ډول ترک شول، خو پښتو په نظامي برخې کې پاتې شوه او د امیر عبدالرحمن خان په وخت کې چې دولت له سره تنظیم او تر بل هر وخت نه زیات متمرکز شو، د پښتو ملکي القاب هم ترک شول، دا له دې امله وو چې نوي واکمن دولتي عالي چارې او صلاحیتونه ځان ته منحصر کړل او څنګه چې د وزیرانو د کابینې هغه عصري شکل چې امیر شېرعلي خان جوړ کړی و، له مېنځه لاړ، لوی القاب چې د قدرت تمثیل یې کاوه، هم پخپله ترک شول، البته د امیر عبدالرحمن خان په وخت کې فارسي د دفتر یوازنۍ ژبه شوه او فارسي د دولت په حاوي کېدو سره تر هر بل وخت نه زیاته خپره شوه، خو د امیر شېرعلي خان د وختو نظامي القاب تر زیاتې اندازې پر ځای پاتې شول. سربېره پردې چې په دې وخت کې په پښتو کې یو شمېر تالیفات وشول، له ختیزو پښتنو سره د امیر عبدالرحمن خان مراودي او هغوی ته د هغه فرمانونه او لیکنې په پښتو وې. د دربار په دارالانشا کې د پښتو څانګه پرانیستل شوه چې مشر یې ملامحمد خان «افغاني نویس» د عبدالله خان افغاني نویس پلار و.

بلـه دا چـې پـه پورتـه اصلاحاتـو سره يـو شـمېر انګرېـزي لغـات پـه اړولي شـکل پـه فـارسي او پښـتو کـې ننوتـل، لکـه پـلتن، اسـپه تـال، ډاکټـر، اوربنـد، صفرمينـا (Sappers and miners) او کارتـوس. بلـه دا چـې د امير شـېرعلي خـان د پښـتو ريفـورم ولسي رنـګ لاره، نـه عـربي او فـارسي لکـه هسـې چـې د روښـانيانو پـه وخـت کـې و. د پښـتو خـاص صوتونـه پـه خاصـو تـورو لکـه (ډ)، (ړ)، او (ڼ) سره افـاده شـول او د لـوړو منصبونـو او القابـو او مفاهيمـو لپـاره د پښـتو عـام فهمه ولسي کلمات پـه کار شـول. پـه دغـه کار سره د ملکـي او نظامـي منصبدارانـو او مامورانـو او پـه مجمـوع کـې د ولـس او حکومـت ترمېنـځ د ښـې مفاهمـې راوسـتلو لپـاره ډګـر هـوار شـو. پـه رسـمي چـارو کـې اسـانتياوې راغلـې چـې دغـه ټکـي د افسرانو د ذکـر شـوې ليکنـې او د شـمس النهـار لـه لانـدې ليکنـې نـه څرګنـد دي:

"آنچـه جلـد کتـاب جهـت رجمنـت هـای سـواره و پيـاده و توپخانـه حسـب الفرمايـش شـاهي از زبـان انګرېـزي بزبـان افغـاني بذريعـه عاليجـاه مـعلا جايـګاه مقـرب الخاقـان فضايـل و کمالات نشـان (قـاضي عبدالقـادر خـان پشـاوري) رايـل مـلتري سـکرتر افغانسـتان ترجمـه شـد. بـه افسران فـوج ظفـر مـوج از عرصـه يـک سـال تعليـم مـي شـد، الحـال، بـه تفصـيلات الهـي بعـد از يـک سـال موجـد فرمان شـاهي جنـاب رايـل مـلتري سـکرتر بهـادر امتحـان آن افسران گرفـت چنانچـه هشـت صـد وچنـد نفـر افسران امتحـان کامـل و پـوره و بـا تعريـف دادنـد".

د ملي مصلحـت تقاضـا دا وه چـې د امير شـېرعلي خـان اخلافـو پـه تيره امير عبدالرحمـن خـان د هغـه اصلاحـات او پـه خـاص ډول د هغـه د پښـتو حرکـت لـه سره نيـولی، اصلاح کـړی او لا هـم عمومـي کـړی وای؛ خـو نـه اميرعبدالرحمـن خـان او نـه د هغـه پاچـا زوی اميرحبيـب اللـه خـان دغسـې وکـړل. دوی شـايد لـه دې کبلـه داسـې نـه وي کـړي چـې دوی څنګـه چـې د امير شـېرعلي خـان د تربـورې کورنـۍ غړي وو، نـه يـې غوښـتل د هغـه نوښـتي او اصلاحـي پروګرامونـه لـه سره ونـيسي. نـورو واکمنـو پـه تېـره هغـوی چـې لـه مخالفـو خپلونـو او ډلـو څخـه راهسـک شـوي دي، هـم داسـې کـړي دي. پـه پښـتنو پـه تېـره د سر پـه

پښتنو کې څه وخت چې کومه کشاله مخصوصا هغه چې د واک پر سر رامېنځته شوې، هغه د تربورۍ په چوکاټ کې اچول شوې او بیا تربوري په دښمني اړول شوې ده. په هر حال امیرعبدالرحمن خان په دغه اهمال سره په دولتي چاروکې د مداومت اصل تر پښو لاندې کړ او په دې ډول یې یوه مهمه ملي مشروعه موضوع بېرته وغورځوله.

۲- د محمد ظاهر شاه دوره: د پښتو د رسمي کېدو دویم حرکت له اول حرکت نه څه لږ، نیمه پېړۍ وروسته د پاچا امان الله په وخت کې په کندهار کې پیل شو. وروسته په (۱۳۱۱/۱۹۳۲) کال د پاچا محمدنادر خان په اجازه د کندهار تنظیمه رئیس، محمدګل مومند، په کندهار کې د پښتو انجمن بنیاد کېښود او د هغه ولایت دفترونه یې په پښتو واړول، دغه انجمن وروسته په کابل کې له ادبي انجمن سره یو ځای شو او بیا په (۱۳۱۶/۱۹۳۷) کې پښتو ټولنه شوه. د کابل په نامه د انجمن مجله چې اول په دري او پښتو خپرېده، وروسته یوازې په پښتو خپرېده، (له ۱۹۵۸ څخه تر ۱۹۶۱ پورې د هغې د چلولو مسوولیت زما پر غاړه و). په دې ډول د پښتو دغه حرکت د پاچا محمد نادر خان او ورپسې د پاچا محمد ظاهر د واکمنۍ په اول کې په قوت روان شو او د هغه لپاره په دوو برخو کې کار کېده: رسمي او علمي.

د پښتو د رسمي کېدو په لور هڅې

پر (۱۹۳۷) کال د سردار محمد هاشم خان د صدارت په دوره کې کله چې سردار محمد نعیم خان د پوهنې وزیر و د اصلاح په ورځنۍ اخبار کې یو پاچایي فرمان خپور شو چې ویل یې پښتو دې د فارسي تر څنګه په دولتي دفترونو کې جاري شي او د هغه لپاره دې حکومتي ماموران د دري کلونو په موده کې پښتو دومره زده کړي چې هم پرې خبرې او هم لیک و لوست وکولی شي چې رسمي چارې په ښه ډول اجرا شي، ولس له مأمورانو سره مفاهمه وکولی شي او د ولس او حکومت ترمنځ مفاهمه حقیقي شي او ملي پیوستون نور هم ټینګ شي. د دغه مقصد لپاره د تدریساتو د لوی مدیریت

لـه خـوا مامورينـو تـه د دوی پخپلـو دفترونـو کـې د پښـتو د زده کـړې کورسـونه پرانسـتل شـول. پـه اول سر کـې حکومتـي مأمورينـو د پښـتو زده کـړه جـدي ونيولـه؛ خـو کورسـونه کـه څـه هـم چـالان وو، ورو ورو بـې اثـره شـول. د دغـو کورسـونو د ناکامـۍ نېغ علـت دا دی چـې د پښـتو د تدريـس لپـاره لـه دارالمعلمينـو او ادبياتـو پوهنځـي نـه فـارغ شـوي مسـلکي ښـوونکي نـه، بلکـې فقـط باسـواده، نيمه باسـواده او پـه هـر حـال غيـر مسـلکي ښـوونکي اسـتخدامېدل. د پښـتو د تدريسـاتو د مديريـت مشران هـم دغسـې مسـلکی او د صلاحيـت خاونـدان نـه وو چې دغسـې مهـم مسـلکی مأموريـت سرتـه ورسـولای شي. د ناکامـۍ ښکـی اصلي علـت دا و چـې فـارسي پـه دولتـي مامورينـو او تـر دې لا مهـم پـه حکمرانـې کورنـۍ او نـورو متنفـذو کورنيـو کـې پـه قـوت سره ننوتلـې وه، داسـې چـې د واکمنـې کورنـۍ د نـوي نسـل نـردې ټولـو غـړو پښـتو نـه شـوه ويلای او فـارسي ژبـي شـوي وو او پښـتو ورتـه د بېگانـه ژبـې حېثـت غـوره کـړی و. دوی ټولـو لـه پښـتو سره هغسـې سـلوک کاوه لکـه ميرنـی زوی يـې چـې اوسي. ځينـو لا ملنـډې ور پـورې وهلـې. د همدغـو سـلوکونو پـه سـبب هغـه حرکـت چـې څـه بانـدې شـل کالـه وروسـته د قانـوني پاچايـۍ پـه لسـيزه کـې د ډاکټـر عبدالظاهـر د صـدارت پـه دوره کـې پـه ولسي جرگـه کـې د ملـت د زياتـرو اسـتازو لـه خـوا د مامورينـو د اسـتخدام د لايحـې د قانـوني کولـو پـه وخـت کـې پيـل شـو، هـم نـا کام شـو. پـه دغـې لايحـې کـې غوښـتل شـوي وو چـې «د دولـت مامـور دې پـه پښـتو او دري لوسـت او ليـک وکـولی شي."

پـه ولسي جرگـه کـې د دغـه نظـر پلويـان ډېـر او مخالفـان لـږ وو، خـو دغـو لـږو مخالفانـو د لايحـې د قانـوني کېـدو مخـه ونيولـه. پـه دې ډول چـې دوی غونـډو تـه نـه ورتلـل او د هغـو قانـوني نصـاب نـه پـوره کېـده، کـه حکومـت او واکمنـې کورنـۍ پـر دغـې موضـوع بانـدې لنگـر اچـولی وای لکـه هسـې چـې يـې د خپلـو خوښـو پـر موضوعاتـو بانـدې لنگـر اچـوه، لايحـه بـه قانـوني شـوې وای، خـو حکمرانـې کورنـۍ د پښـتنو پـه هکلـه د امير شـېرعلي خـان پـه انـدازه ملي شـعور او اراده نـه لرلـه، کـه څـه هـم د اسـاسي قانـون لـه مخـې پښـتو د دري پـه څېـر د

رسمي ژبې په حبث منلې شوې وه. په دې ډول چې د هغې د یوې مادې په قرار "د افغانستان له ژبو نه، پښتو او دري رسمي ژبې دي" په بل عبارت د قانون له مخې د دولت مامور مکلف و چې په پښتو او فارسي پوه اوسي. بله دا چې د قانوني پا چایې په اساسي قانون کې پښتو د ملي ژبې په حبث هم منل شوې وه.[٤] پښتو ځکه د ملي ژبې په حبث منل شوې وه چې هغه د افغانستان زیاتره افرادو ژبه وه او ده. د واک فونډېشن په (۱۹۹۷) کال دغه واقعیت د لومړي ځل لپاره په اعدادو کې افاده کړ. په دې ډول چې په افغانستان کې پښتانه د نسب له مخې په سلو کې (٦٣) او د ګړېدو له مخې په سلو کې (۵۵) دي.[٥]

نو په دا سې حال کې چې د نول سمې پېړۍ په دویمې نیمایي کې د امیر شېرعلي خان ریفورم د انګرېزانو په یرغل سره له مېنځه لاړ، هغه حرکتونه چې په شلمې پېړۍ کې د پښتو د رسمي کېدو لپاره وشول، د حکمرانې کورنۍ د نه پاملرنې په سبب ناکام شول، خو ځنګه چې پښتو په ولس کې ټینګ ببخ لري، د هغې د رسمي کېدو لپاره غوښتنې کېږي او پښتو اوس غني او علمي شوې ده، نور نو بېرته غورځول کېدلای نه شي.

د پښتو د علمي کېدو په لور هڅې

د پښتو د علمي کېدو او غني کېدو لپاره لومړنی اساسي ګام د پاچا محمد نادرخان په وخت کې د ادبي انجمن په تأسیس سره چې وروسته له هغه نه پشتو ټولنه جوړه شوه، واخیستل شو. پښتو ټولنې او وروسته د ادبیاتو پوهنځي ترلسو نه په ډېرو ساحو په تېره د پښتو ادبیاتو تاریخ او ګرامر په باب کتابونه خپاره کړل او د کلاسیکو شاعرانو کلیات او دیوانونه یې په کراتو چاپ کړل. دوی همدارنګه د ښوونځیو لپاره درسي کتابونه هم برابر کړل. دغسې ټولنې او تاریخ ټولنې دا کارونه د عبدالحی حبیبي، عبدالروف بینوا، صدیق الله رښتین

٤ - ډوکتور بورګی، «د دموکراسۍ په لسیزه کې خزبونه» ازاد افغانستان (مجله) وری، غبرګولی، ۱۳۷۸- ۱۹۹۹، مخ ۴۷.

۵ - واک فونډېشن یاد شوی اثر، مخ ۵۰.

او ګل پاچا الفت په مشرۍ او همدا راز د قیام الدین خادم او نورو لیکوالو او پوهانو په مرستې سره سرته ورسول. دغو پوهانو، شاعرانو، مورخانو او لیکوالو په عین حال کې د اخبارونو او مجلو په چلولو او کلتوري او تاریخي ټولنو په چلولو سره د پښتو حرکت پیاوړی کړ. پښتو یې غنې کړه او د هغې په باب یې سیاسي –اجتماعي شعور ویښ کړ. د دغه حرکت په رامنځته کولو کې محمد ګل خان مومند خوځوونکی رول لوبولی دی. ده سربېره پر دې چې په کندهار کې یې د پښتو انجمن تأسیس کړ، د داخلې وزیر او په عین حال کې په ډېرو ولایتونو کې د تنظیمې د رئیس په حیث د وطن په نا ارامو حالاتو کې په پوره صلاحیت، مسوولیت او تقوی سره د امنیت په خوندي کولو او د هېواد په اداره کولو کې بې جوړې خدمتونه کړي دي. په عین حال کې یې په پښتو کې یو شمېر اثار هم کښلي چې په هغو کې یې په دوه ټوکونو کې د پښتو سیند په نامه په (۷۶۵) مخونو کې یو قاموس دی. هغومره چې محمدګل مومند دغسې اداري او عملي خدمتونه د پاچا محمدنادر خان او د سردار محمد هاشم خان د صدارت په لومړیو کلونو کې په زغرده او بري سره کړي، د افغانستان بل لوړ رتبه افسر نه دي کړي.

د پښتو حرکت د پوهنې له پراختیایي حرکت سره جوخت روان و. په معارف کې مسلکي شوونکي له دارالعملمینونو، عالي دارالمعلمینونو او د ادب له پوهنځي نه ووتل او د پښتو په تدریس او تعمیم کې یې برخه واخیسته. په دې برخې کې د معارف د وزیرانو په حیث د ډاکټر علی احمد پوپل او ډاکتر عبدالقیوم سهم بنسټیز دی. حکومت پخپلو انکشافي پلانونو او دوی پخپلو مسلکي تدبیرونو او ابتکاري پروګرامونو سره د معارف په تعمیم کې غټ کارونه کړي. په دې ډول چې په کابل کې یې د خوشحال خان او عبدالرحمن بابا د لېسو په پرانیستلو او په ټول وطن کې د شوونځیو او لېسو په زیاتولو سره د اطرافي ځوانانو لپاره د تحصیل چانس برابر کړ چې په هغه کې طبعاً د پښتو چانس د دوی د تناسب په قرار یانې ډېر و. د دغسې حرکت په نتیجه کې پښتو هم اوچته شوله.

د پښتو پوهنې دغه پراختیایي حرکت او ورسره د پښتو حرکت وار په وار قوي کېده؛ خو د ثور کودتا هغه زیانمن کړ او کورنۍ جنګ له مېنځه یووړ او موجود تعلیم کړي، د فکر او معز او تجاربو افغانان یې له وطن نه وتلو ته مجبور کړل. د دوی په وتلو او له مېنځه تللو سره افغانستان هغومره چې په عمومي معارف سره په پرمخ تللی و، هغومره په شا ولاړ. د افغانستان معارف اوس د اوښ په قدم لار وهي، په داسي حال کې چې په لویدیزې نړۍ کې انسانان د ایلیکټرونیک او کمپیوټر په مرسته چاري د سترګو په رپ کې اجرا کوي. په هر حال د پښتو په غني کولو د پښتو د پورته یاد شویو مخکښانو سهم به هغه وخت د دوی د اجتماعي او کلتوری چاپیریال په قرینه په ښه ډول معلوم شوی وی چې د دوی پوره بیوګرافي ګانې ولیکل شي. دغو اطرافیانو په پرله پسې زیار، استقامت او د ربړونو په ګاللو سره په کابل کې ځانونه لوړو علمي او سیاسي مقامونو ته ورسول او د اساسي خدمتونو په کولو او د قیمتي اثارو په رامینځته کولو سره یې خپل نومونه د تاریخ په پاڼو کې خوندي کړل او ځانونه یې سرمشق کړل.

د پښتو د اینده په هکله یو څو خبرې

پښتو د پښتنو ژبه ده خو هر پښتون په پښتو ګړېدلی نه شي. د واک فونډیشن په موندنې سره په سلو کې اتو پښتنو په افغانستان کې پښتو ترک کړې ده. له افغانستان نه د باندې د پښتو د ترک کېدو تمایل تر دې هم ګړندی دی. په هندوستان کې یوسفزیان، لودیان، سوریان او نیازیان او په ایراني خراسان کې هوتکیان قوم بسته بې پښتو شوي دي. په پاکستان او هندوستان کې هغه کسان چې د خپلو نومونو په اخر کې خان راوړي په اصل کې پښتانه دي؛ خو پښتو ویلی نه شي. په دې ډول پښتو په عمومي ډول مخ په ترک کېدو ده او پښتانه د هویت له بحران سره مخامخ دي. د هویت دغه بحران به د پښتو اجتماعي او سیاسي ژوند هم متاثر کړي. ددي حال اغیز لا دمخه ظاهر شوی او پښتانه اوس په دفاعي حالت کې دي. دغه بحران په اصل کې د ډیورنډ د کرښې په تحدید سره په (۱۸۹۵) کال پیل شوی او په افغانستان کې

د شلمې پېړۍ په پیل سره محسوس او مخ په قوت شوی دی. د دغسې پېړۍ په پیل سره دربار او واکمنې کورنۍ پښتو ورو ورو ترک کړه او دولت ورته په دفترونو کې ځای ورنه کړ.

پښتو په عمل کې رسمي نه شوه، څنګه چې ورته وار په وار حاوي کېده په هغه کې د ژبې نقش مهم کېده، واک فونډېشن د هغو سروې ګانو او اساسي حقایقو په استناد چې په دغه هکله یې ترلاسه کړي، دې نتیجې ته رسېدلی دی چې "د افغانستان امپراتوري او دولت جوړونکی پښتون قوم په کلتوري لحاظ په تاریخ کې یو ډېر زیات مسخ کېدونکی او ورک کېدونکی قوم دی".(٦)

د پښتنو دغه «مسخ کېدل» او «ورک کېدل» په منطقه کې د افغانستان په وضعې پورې اړه لري چې دا موضوع دلته د بحث کولو نه ده. دلته به دغومره ووایم چې په وچې محاط افغانستان په دغې پېړۍ کې هم وروسته پاتې شوی او د تېرو شلو کلونو نارامي هغه نور هم وروسته پاتې کړ، په داسې حال کې چې د منطقې هېوادونه په تېره ایران او پاکستان پرمختللي دي. طبیعي ده چې د افغاسنتان او د دغو هېوادونو ترمنځ دغه توپیرونه به پر معارف او کلتور باندې هم اثر واچوي او پښتو به هم متاثره کړي. په پورته دوو یاد شویو هېوادونو کې دغه نظر څرګند دی چې څنګه چې پښتنو د افغانستان په جوړولو، ساتلو او تنظیمولو کې اساسي نقش لرلی دی، معکوساً د پښتنو ضعیف کېدل به افغانستان هم ضعیف کړي چې په دې حال کې به دوی نسبتاً په اسانۍ سره وکولی شي هغه تر خپل نفوذ لاندې راولي، نو د دوی کوښښونه دغه ټکي ته متوجه دي چې افغانستان دې د پخوا په شان د پښتنو په مشرۍ سره یو خپلواک هېواد نه وي. ټول هغه مصیبتونه چې افغانستان ته اول د شوروي په یرغل سره او وروسته د همدغو ګاونډیو هېوادونو له خوا پېښ شوي دي، د همدغه نظر په سبب دي؛ خو دا یوه سیاسي موضوع ده

٦ - پورتنی اثر، مخ ۸۴.

چې دا یې د سپړلو ځای نه دی. د موضوع په اړه به دومره ووایم چې په دغو هېوادونو او په خاص ډول په ایران کې دغسې کوښښونه روان دي چې د هغو په موجب پښتو باید ضعیفه یا ورکه شي چې څو پښتانه خپل هویت له لاسه ورکړي او افغانستان نور نو هغسې هېواد نه وي، لکه چې و یا حتی دی. د ایران په افراطي او حتی ځینو رسمي خلکو کې د پښتو ضد تمایل یو څرګند حقیقت دی. د ډېرو منابعو له مخې دغه افراطیون د پښتو اثار تر لاسه کوي او له مېنځه یې وړي. سربېره پردې چې د پښتو پر ضد تبلیغات کوي او ستمي ډوله افغانان د همدغه مقصد لپاره استخداموي او تمویلوي. د همدغسې کوښښونو په اثارو کې د کورنۍ جنګ په دوره کې د افغانستان د علومو په اکاډمۍ کې د پښتو اثار له مېنځه یوړل شول. پښتو ته بل خطر تر دې لا بېخکی دی او هغه دا چې پښتانه له نورو کلتورونو او ژبو سره په تماس سره خپله ژبه د نورو ژبو په ګټه هېروي، لکه چې په دې هلکه د مخه وغږ ېدم، داسې چې که د دوی د ډېر شمېر په مېنځ کې یو کس هم دري ویونکی وي، دوی پښتو پرېږدي، په دري ګړېږي او یا کله چې له دري ویونکو نه ښځه په نکاح کړي، هغې ته موقع ورکوي چې اولادونه یې دري ویونکي کړي.

دلته نه غواړم ددغو خطراتو د دفع په باب لویو موضوعاتو ته لاس واچوم، داسې موضوعات چې د هغو طرح کول او عملي کول به په داسې حال کې چې په وطن کې نارامي ده، مشکل څه چې ناممکن وي. خبره د یوځو ورځو او وارخطایۍ نه ده. ځنګه چې پښتو د افغانستان د ډېرو خلکو ژبه ده، دوی د دې توان لري چې هغه له ورکېدو نه وژغوري؛ خو چې لیکوالان او د فکر خاوندان دوی د خپلې ژبې حال ته متوجه کړي. بې له دې چې د وطن له نورو ژبو نه توجه واړول شي، یا هغو ته د میرنۍ زوی په سترګه وکتل شي. د افغانستان د ټولو ژبو ویونکي افغانان او د وطن په ګټه او تاوان او ملي پیوستون کې سره شریک دي. له دې املې د هغو ژبې همغسې وړ دي، لکه پخپله چې دي. د هېڅ ولس ژبه نه مقدسه او نه د تحقیر وړ ده. دا پخپله ویونکي دي

چې ژبې جوړوي او تغییر او انکشاف ورته ورکوي، نو د هر ولس قوت د هغه د ژبې قوت دی او برعکس په دې ډول پښتانه خپله پښتو هغه وخت په ښه ډول ساتلی او غني کولی شي چې پخپله قوي اوسي. یانې لکه څنګه چې دمخه مې وویل قوي اقتصاد ولري. د علم، پوهې او ټکنالوجۍ لوړې سطح ته رسېدلي او په مجموع کې غوړېدونکي او تولېدونکي کلتور ولري. د انحطاط په حال کې هم دوی کولی شي د خپلې ژبې غم وخوري او لیکوالان او د فکر خاوندان یې په دې هکله نظریات وړاندې کړي. په تاریخ کې د انحطاط په حال کې د ولسونو له افرادو څخه پاخه نظریات وتلي دي، خو د دې لپاره چې دغسې وشي قوي شعور او پخه اراده په کار ده. له ښه مرغه زمونږ ډېرو لیکوالو دغسې شعور ښودلی دی. دا یوه ښه نښه ده څکه یوازې د دغسې خبرو اترو په نتیجه کې سم او د عمل وړ نظریات رامېنځته کېدلی او پښتني شعور قوي کېدلی شي. په اوس وخت کې دا هغه څه دی چې مونږ ورته اړ یو، مونږ په څو سببه هغه ته اړه لرو؛ لومړی پخپله د ژبې اهمیت دی. ژبه په اصل کې د فرد په انکشاف او په یوې سیاسي جامعې کې د هغې په ټینګېدو یا شړېدلو کې رول لوبوي، فرد خپل احساس، فکر او عقل یوازې په ژبې سره څرګندوي. له ژبې نه غېر دغسې څرګندونه ممکنه یا پوره ممکنه نه ده. د ایډوورډ سیپر په نظر ....»ژبه د جوړښت په حیث، پخپل دننې مخ سره د فکر لپاره قالب برابروي.»[۷] مانا دا چې په فرد کې دننه د ژبې په نامه هغه حل شوی جوړښت دی چې د هغه د هر هغه څه لپاره چې د هغه له مغز نه راوځي له الفاظو نه جوړ شوی قالب برابروي، که ژبه نه وي یانې له الفاظو نه قالب نه وي برابر شوی، د فرد ذاتي ملکات یانې د تفکر، تعقل، کشف کولو، جوړولو، استعدادونه به پر ځای پاتې وي او وبه نه غوړېږي. په دې ډول د فرد تفکر او تعقل په ژبې پورې اړه لري او هغه کشفیات ممکن کوي. سیپربیا وایي چې ...»ژبه د مادي کلتور تر ډېرو ابتدایي انکشافاتو نه د مخه موجوده وه او دغه انکشافات په واقع کې تر هغو

۷- ایډوورډ دزسپیر، ژبه هاردست بوک خپرونه، نیویارک، ۱۹۴۹- مخ ۲۲.

ممکـن نـه وو چـې ژبـې د مهمـې افـادې د وسـیلې پـه حـېث شـکل او صـورت نه و غـوره کـړی.»[۸] پـه دې حسـاب څومـره چـې یـو فـرد پـر ژبـې بانـدې حاکـم وي یانـې پـه هغـې کـې یـې د افـادې او بیـان تـوان بـې خنـډه او زیـات وي، دی هـم پـه هماغـه انـدازه کـولی شي، د خپـل ذهـن یـا مغـز محصـولات پـه الفاظـو کـې بیـان کـړي او نـور پـرې خبر کـړي. فـرد دغـه څـه یـوازې پـه هغـې ژبـې کـې پـه ښـه او دقیـق ډول کـولی شي چـې لـه وړوکتـوب یانـې د خپـل شـخصیت د تشـکل او تکامـل پـه دوره کـې یـې وي او د شـخصیت جـز یـې ګرځېـدلی وي. همدغـه سـبب دی چـې د هغـه لومړنـی ژبـه د هغـه د مورنـی ژبـې پـه نامـه یادېـږي. بلـه ژبـه یـا دوېمـه ژبـه د هغـه د مورنـی ژبـې ځـای نیـولی نـه شي. یـو څـوک هغومـره چـې پخپلـې مورنـی ژبـې کـې ځـان ازاد حـس کـوي، پـه بلـې ژبـې کـې یـې نـه کـوي. هغومـره چـې پخپلـې مورنـی ژبـې کـې ځـان قـوي او حاکـم احساسـوي، په دوې مـې ژبـې کـې یـې نـه حـس کـوي. دی یـوازې د خپلـې مورنـی ژبـې کلمات، اصطلاحـات او افـادې د ځـان یانـې د خپلـو احساسـاتو او افـکارو د بیـان لپـاره پـه اسـانۍ او دقیـق ډول اسـتخدامولی او پـه دې ډول خپلـو ذاتي ملکاتـو تـه انکشـاف ورکـولی شي. پـه دې برخـه کـې بـه زه خپلـه تجربـه بیـان کـړم. زه اوس هـم پـه انګرېـزي یـا فـارسي ځـان هغسـې افـاده کـولی نـه شـم لکـه پـه پښـتو کـې یـې چـې کـولی شـم؛ کـه څـه هـم پـه انګرېـزۍ کـې مـې بـې شـمېره کتابونـه لوسـتلي، څېړنـې مـې پکـې کـړې او یـو شـمېر کتابونـه مـې پکـې کـښلي دي، کلـه چـې پـه پښـتو کـې څـه لیکـم کلمات، افـادې او اصـطلاح ګانـې د رضـاکارو غونـدې رامختـه کېـږي. پـه داسـې حـال کـې چـې پـه انګرېـزي کـې زه ورپسـې ګرځـم. دا ځکـه چـې پښـتو زمـا اولنـی، مورنـی او زمـا د شـخصیت د تشـکل د وختونـو ژبـه ده. کـه مـا تحصـیلات او مـکالمات پخپلـې مورنـی ژبـه کـې کـړي وای ملکاتـو به مـې تـر دې ډېـر انکشـاف کـړی وای. پـه پښـتو مطالعاتـو کـې زمـا د درک انـدازه تـر هغـو نـه چـې پـه انګرېـزي یـا دري کـې ده، ډېـره ده؛ نـو د خپلـې تجربـې لـه مخـې ویلی شـم چـې د نـورو حـال بـه هـم همدغسـې وي. د پښـتنو حـال بـه هـم

۸- پورتنی اثر، مخ ۲۳.

همدغسې وي، په دا سې حال کې چې شمېر يې پخپل ملک کې تر نورو وطنوالو نه ډېر دی نه پخپلې ژبې کې لوړ تحصيل کولی شي او نه يې ژبه دفتري شوې ده، دا يوه غټه بې عدالتي ده. د دغې بې عدالتی په سبب د افغانستان اکثره خلک نه شي کولی خپلو استعدادونو ته هغسې انکشاف ور کړي، لکه هغه وخت يې چې ور کولی شي چې عالي تحصيلات پخپلې ژبې کې سرته ورسوي او په رسمي او دولتي چارو کې پخپه مورنی ژبه وګړېږي او ليکنې پرې وکړي. که دوی دغسې وکولی شي د ولس د زياتره برخې او دولت ترمنځ به تفاهم او روغ نيتي راغلې وي. برعکس دغه بې عدالتي به په اوږده موده کې د جامعې يانې د ټولو وطنوالو په تاوان وي، د همدغې ملاحظې له امله چې زمور مصلحانو دغه بې عدالتي يا ظلم درک کړی و او د علاج لپاره يې په ګډه يو فارمول ايستلی او هغه دا چې: «د افغانستان له ژبو نه پښتو او دري رسمي ژبې دي.» سربېره پردې څنګه چې پښتو د افغانستان د اکثرو خلکو ژبه ده، د افغانستان ملي ژبې په حيث هم منل شوې ده. دغه مصلحان حاکمان او دکتاتوران نه، بلکې د اعتبار وړ غوره شوي عالمان وو چې وروسته دغه فارمول د افغانستان د ټولو پرګنو او قومونو انتخابي استازو چې د خپلو موکلينو له خوا د دموکراسی په اصولو سره سم انتخاب شوي وو، په اساسي قانون کې هم مسول کړ. البته دغه قانون وروسته لغوه شو، خو د ژبې دغه واقعيت له مېنځه نه دی تللی او قانون د دغه واقعيت له امله نه دی لغوه شوی. په بل عبارت په افغانستان کې د ژبو د مسالې د حل لپاره عمومي چوکاټ په انفاق سره وضع شوی او اوس په کار ده چې هغه عملي شي او د دغه چوکاټ له مخې فرعي قوانين جوړ شي يانې دا چې په افغانستان کې دې له سروال نه نيولې تر کاتب او چپړاسي پورې ټول هغه کسان چې له بېت المال يانې د ملت له خزانې نه معاش اخلي په پښتو او دري ليک او لوست وکولی شي. پښتو دې د فارسي په څېر په نظر او عمل کې رسمي او دفتري ژبه وي او په ښوونځيو، پوهنتونو او قضايي محاکمو کې دې د قانون له مخې د اکثريت په حېث ځای ولري.

دوهم څپرکی

پښتانه لویان

میرویس نېکه، د افغان د خپلواکۍ مخکښ

اګست ۲۰۰۵

د افغانستان موقعیت د هغه تاریخ په ژور ډول اغیزمن کړی دی، په دې چې د نړۍ نامتو سوبمنان د افغانستان له لارې یا د مېنځنۍ اسیا، یا د سهیلي اسیا یا د لویدیځې اسیا په لور تللي او په افغانستان کې یې اثار پرې ایښي دي. دا چې نن ورځ په افغانستان کې څلورو ژبنیو ډلو ته منسوبې ژبې، یانې هندو اروپایي، ترکي، مغولي، سامي او دراویدي ویلي کېږي، په اصل کې د همدغه موقعیت له املـه دي. د افغانستان دغه موقعیت تر هغو چې اروپاییانو سمندري لارې نه وې پرانیستلې او سوداګري د وچې له لارې کېده بېخي ډېر مهم و، تر زیاتې اندازې د همدغه موقعیت له املـه و چې په پخواني افغانستان کې دینونه هسک شول، یا پکې خپاره شول، خو د سمندري لارو له پرانیستلو څخه وروسته چې افغانستان نور نو د کاروانونو او ترانزیتي سوداګریو لار نه وه، ورو ورو ګوښه کېده او کلتور یې هم وچیده.

افغانستان د شپاړسمې پېړۍ په پیل سره د پارس د صفوي او د هند د مغولي امپراتوریو ترمېنځ وېشل شوی و، په دې ډول چې له اباسین نه تر کلات پورې

د مغولـو حکـم چلیـده او کندهـار او هـرات د صفویانـو تـر اثـر لانـدې وو. دوی څـو ځلـه د کندهـار پـه سر سره وجنـګ بـدل. لـه هندوکـش نـه تـر آمـو پـورې سـیمې یـا د ځایـي واکمنـو پـه لاس وې یـا د شـیباني خانانو تـر حکم لا نـدې وې. پـه اصـل کـې افغانسـتان د دیارلسـمې پیړۍ لـه پیـل نـه وروسـته د چنګیـزي مغولو پـه تاړاکونـو سره مـخ پـه ښـکته روان و او تاریـخ یـې د بېګانـه وو تاریـخ شـوی و.

کندهـار چـې کوټـه، ژوب او بلوچسـتان یـې برخـې وې او لـه کلات نـه تـر فـراه پـورې پرتـه سـیمه وه خپـل تاریخـي اهمیـت تـر ډېـره حـده پـورې ساتلی و او د دغـې سـیمې ډېـرې برخـې د هلمنـد، ارغنـداو او د ترنـک سـینونو او د معتدلـې هـوا پـه لرلـو سره تـل ښـېرازې او ابـادې وې. لـه همـدې املـه بـه وي چـې پـه کندهـار کـې ان تـر تاریـخ نـه دمخـه دوره کـې خلـک اوسـېدلي او وروسـته پـه هلمنـد او ارغنـداو کـې مېشـتو ګندهاریـو په هلمنـد کـې د ګندهـارا (Gandhara) پـه نامـه ښـار جـوړ کـړ چـې د کندهـار اوسـني ښـار د دغسـې ښـارونو پـه لـړ کـې وروسـتی ښـار دی.

د مغولـو او صفـوي حاکمیـت پـه وخـت کـې پـه کندهـار کـې د ابدالیانـو ټـول خپلونـه او د غرزیـو یـا غلزیـو څـه خپلونـه پراتـه وو او تاجـکان، ملتانیـان او نـور یـې تـر څنګـه اوسـېدل او د کندهـار «ښـار د بانـدې اکثر کلي او ولـس ایرانـیلان وو.»[1] پـه عمومـي ډول د غلزیـو خپلونـه لـه کلات نـه تـر کابـل پـورې د مغولـو د کابـل صوبـه دار تـرلاس لانـدې وو او ابدالیـان چـې احمـد شـاه درانـي وروسـته درانیـان ونومـول د کندهـار د صفـوي بیګلربیګـي یـا نایـب الحکومـه پـه سـیمې کـې وو خـو دواړه قومونـه پخپلـو دننیـو چـارو کـې خپلـواک وو او چـارې یـې خپلـو مشرانـو ورتنظیمولـي. دغـه مشران پـه اصـل کـې وروسـته لـه هغـه د زیـات واک خښـتنان شـول چـې ولسـونه یـې مېشـته شـول او کلي او ښـارونه یـې ودان کـړل. د دغـو مشرانـو لـه نومیالیـو نـه سـلطان خودکـي (پوپلـزی) او سـلطان ملخـي (توخـي) وو او دوی پـه کال (۱۶۲۴) کـې سره جـوړه وکـړه چـې د هغـې لـه مخـې

۱ – الحاج امان الله هوتک، د خپلواکی لمر څرک، د هوتکو د افغاني دولت عروج او نزول. پېښور، ۱۹۸۹. ۶۰ مخ.

گرمـاب د دوی د قومونـو ترمنـځ گـډه پولـه وټاکلـه شـوه. پـه دې ډول چـې ختیځـه خـوا بـه یـې د غلزیـو او لویدیځـه سـیمه بـه یـې د ابدالیانـو وي. پـه دغـې جـوړې سره د دوی د قومونـو ترمنـځ د شـخړو مخـه ونیولـه شـوه.[۲] د دغـو مشرانـو پـه نومونـو کـې د سـلطان لـه کلمـې نـه معلومیـږي چـې دوی د زیـات واک خاونـدان وو خـو پـه داسـې حـال کـې چـې سـلطان ملخـي د خپـل ولـس لـه خـوا سروال غـوره شـوی و، سـلطان خودکـي د تاریخپـوه سـلطان محمـد درانـي پـه وینـا «بـدون مشـوره الوسـات مشـغول امـر ریاسـت و متکفـل کار حکومـت گردیـد»[۳]. د سـلطان ملخـي سروالي د هنـد مغـولي حکومـت او د سـلطان خودکـي سروالي د صفـوي حکومـت منلـې وه او د دوی ځینـو مشرانـو تـه یـې اعـزازي لقبونـه هـم ورکـړي وو، خـو صفویانـو د مذهـب د اخـتلاش سره سره لـه پښـتنو سره ښـه چلنـد کاوه، پـه داسـې حـال کـې چـې مغـولي صوبـه دارانـو یـا والیانـو ور سره بـد سـلوک کاوه، شـاید لـه دې املـه چـې پـه ختیځـه کـې روښـانیانو د مغلـو پـه مقابـل کـې کلونـه کلونـه جگـړې کولـې او پښـتانه قومونـه یـې پـه مقابـل کـې پاځـول. پـه اصـل کـې لومـړی شـاه عبـاس صفـوي (۱۵۸۸ – ۱۶۲۹) ابدالیـان پـه دننیـو چـارو کـې پخپـل حـال پرېښـودل او «پـه خپـل شـاهي فرمـان یـې د پښـتنو خپـل مشران پـر هغـوی بانـدې مقـرر کـړل.»[٤]

پـه دغـه ډول د دواړو قومونـو مشران نـه یـوازې پـه ولسي چـارو کـې بـل کـې په بین المـللي سیاسـت کـې پـه تېـره د کندهـار پـه سر د دواړو امپراتوریـو پـه رقابتونـو او جنگونـو کـې د تجربـو خاونـدان شـول. عمومـي وضـع لـږو ډېـر همدغـه شـان وه چـې پـه کال (۱۷۰۲) کـې د پـارس شـاه حـسین صفـوي، گـرگین خـان کندهـار تـه د بیگلربیگـي پـه توگـه وټاکـه.

---

۲ – سلطان محمد درانـي، تاریخ سلطاني، بمبی، ۱۲۹۸ هجري قمري، ٦۰ د خپلواکی لمر څرک، ٦۰ مخ.

۳ – تاریخ سلطانی، ٦۰ مخ.

٤ – قاضي عطاالله، د پښتنو تاریخ، پیښور ۱۹۴۷، لومړی ټوک، ۳۹ مخ.

په کندهار کې د ګرګين خان تر راتګ وروسته غټې پېښې يو په بل پسې وشوې. دغه وخت په پارس کې شيعه ګان د رسمي سياست له مخې هڅول کېدل او د هغه پرعکس سنيان ځپل کېدل. د دغه سياست له مخې ګرګين خان هم د کندهار سنيان تر فشار لاندې ونيول او له هغو سره يې دغسې چلند پيل کړ چې لکه ياغيان وي. له عسکرو نه خو يې افغانان په امان کې نه وو.[5] غېر له هغه هم ګرګين دغسې يو کس و چې د حکومت په کولو کې يې له دسيسو او زور نه کار اخيست. دی چې اول عيسوي ګرجي و، په ګرجستان کې د صفويانو په مقابل کې پاڅېد او چې په جنګ کې مات شو، مسلمان شو او څنګه چې دی يو لايق جنرال و، پاچا دی وښنه او د شاهنواز په نامه يې ياد کړ او کندهار ته يې ولېږه چې دغه ولايت د مغولو له خطر نه وژغوري، ځکه چې مغولي پاچا اورنګ زېب اراده کړې وه چې کندهار بېرته ترلاسه کړي.[6]

ګرګين چې له يوه شل زريز پوځ سره کندهار ته راغلی و، په دې لټه کې شو چې د ابدالیانو او غلزيانو عنعنوي خپلواکي ختمه کړي او د خپلې خوښې حکومت پرې جاري کړي. اول يې د ابدالي مشرانو پرضد دسيسې وکړې او په شهر صفا کې يې د رستم خان سدوزي قوي ډله د هغه له مړينې نه وروسته وځپله او بيا يې د هغې مخالفه ډله د عزت سدوزي او اتل سدوزي په سروالي وهڅوله چې ارغستان پرېږدي او د کندهار په ختيځه خواکې مېشته شي. هغوی همدغسې وکړل، خو ډېره موده نه وه تېره شوې چې پوځ ناڅاپه پرې ودانګل، ډېر يې ترې نه ووژل او ګرګين خان د هغو ډېر لويان کرمان ته وشړل او پاتې ابدالیان د ښوراوک شاوخوا دښتو او غرو ته وکوچېدل.[7]

---

۵ – محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصري از کوششهای افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، نشريه پوهنتون کابل، ۱۹۵۷، ۵۷ مخ.

٦ – افغان، افغانستا، ٥٦ مخ.

۷ – تاريخ سلطاني، ٦٨ – ٦٩مخ.

د ابدالیانو تر څپل کېدو وروسته غلزیان په کندهار کې د یوه لوی قوم په توګه پاتې شول.[۸] دا وخت میرخان هوتک چې په میروېس خان یادېده، د غلزیو مشر و، دی کـه څه هم څوان او شاید څه باندې دېرش کلن و (د زوکړې کال ۱۶۷۳) د خپل شخصیت له املـه او دا چې د ښالم خان هوتک مشر زوی او د خپلې مور نازو انا له خوا د سلطان ملخي توخي لمسی و، د مشرۍ مقام ته رسېدلی. دی د خپلې ماینې، خان زادې له لارې د پوپل زیو زوم و او د هغوی په ډلبندیو کې یې برخه اخیسته. د میروېس غټ صفت دا و چې د ژوندیو پېښو او شخصي تجربو پر اساس یې تدبیرونه نیول او عملي کول. له دې املـه دی په خاص ډول هغو سیاسي او ټولنیزو پېښو ته چې ولس یې په ژور ډول اغیزمن کاوه، متوجه و او کشالې یې له ولسي مشرانو سره په خبرو او جرګو سره هوارولې، په تېره چې دی د عصر نومیالی خطیب و او له خپلې شتمنۍ نه یې چې هم له پلاره ورپاتې وه او هم یې پخپله له هندوستان سره په سوداګرۍ کې ډېره کړې وه، د سیاسي مقصد لپاره استفاده کوله. هغسې چې بایزید روښان په کندهاریو باندې د مغولو ظلم پارولی و، داسې هم میروېس د ګرګین خان په زوروا کې سره پارېدلی و، خو په داسې حال کې چې لومړنی د خپلواکۍ غورځنلګ په څرګند ډول شروع کړ او نابریالی شو. وروستی د خپلواکۍ حرکت د همکارۍ په جامه کې په پټه پیل کړ او بریالی شو.

ګرګین خان د ابدالیانو له څپلو نه وروسته میروېس هوتک ته رجوع وکړه، شاید په دې مقصد چې د دوستۍ په پلمه د ده قوم هم وځپي، خو میروېس هم له وروستیو پېښو نه عبرت اخیستی و او دې ته حاضر نه و چې ګرګین خان یې تېرباسي او هغه ته کومه پلمه برابره کړي، نو یې له هغه سره د همکارۍ لار ونیوله او د ښار د کلانترۍ منصب یې ومنه او ګرګین خان ته یې څان دومره نږدې کړ چې د سلطان محمد درانې په وېنا «بیګلربیګي مذکور

۸– له دې وروسته د لیکنې په برابرولو کې دغو اثارو څخه استفاده شوې ده. لمر څرک، افغان، افغاستان او د لیکونکي لیکنه په نامه د «قاید میرویس هوتک او خپلواکي» په رڼا او دفاع یا د افغانستان د نفوسو تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې، تنظیمونکی محمدحسن کاکړ، د ساپې د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور ۱۹۹۹، ۱۲۳. سلطاني تاریخ.

نیـز اورا از دولتخواهـان صـادق و مخلصـان موافـق دانسـته بـی مشـوره او بـه کاری نپرداختـی و بیغییـر اجـازه اش اقـدام صلـح و جنگ نسـاختی و اکثر مالیـات دیوانی دور دسـت را بمرافقـت و موافقـت او بدسـت اوردی» خـو ډېـره مـوده نـه وه تېـره شـوې چې گـرگین خـان د میروېـس لـه وار پـه وار نفوذمـن کېـدو نـه پـه اندېښـنه کـې شـو او د دې لپـاره چې د هغـه پـه فکـر میروېـس هـم د دولـت خان سـدوزي پـه شـان نـه شي، اصفهـان تـه یـې وشـړه او لـه شـاه حسین نـه یـې وغوښـتل چې د کندهـار د امنیـت پـه خاطـر هغـه بایـد هلتـه وسـاتل شي. دا هغـه وخـت و چې د گرجیانـو د زور زیـاتي لـه املـه پـه کندهـار کـې خلـک ډېـر پـه تنـگ شـوي او اصفهـان تـه د پښـتنو د داد غوښـتنې یـو هیـات نابریـالی وطـن تـه سـتون شـوی و.

پـه اصفهـان کـې د میروېـس کـړه پـه یـقین سره څرگنـد نـه دي، خـو دا څرگنـده ده چې میروېـس پاچایـي در بـار تـه پـه لار پېداکولـو سره معلومـه کـړه چې درباریـان پـه مخالفـو ډلـو سره وېشـل شـوي چـې پخپلـه پاچـا یـو ضعیـف واک مـن دی او د پـارس امپراتـوري مـخ پـه ښـکته روا نـه ده او شـیعه گان او سـنیان پـه ټینگـه سره مخالـف شـوي دي. پـه دغـه ټکـي بانـدې هـم اتفـاق دی چې میروېـس د سـوغاتونو پـه ورکولـو او پخپـل خـاص مهـارت او فصاحـت سره د گـرگین خـان په اړه شـاه حسین او د هغـه ځینـې درباریـان مشـکوک کـړل او د هغـه پرعکـس خپل ځـان یـې د پـارس د سـت وپېژنـده. پـه یـوه بېگانـه ملـک کـې د سـیاسي بنـدي میروېـس دغـه کـړه سـاري نـه لـري، پـه تېـره چې هغـه پـه مکـه کـې د حـج لـه اداکولـو نـه وروسـته د صدراعظـم، اعـتماد دولـه لـه لارې اجـازه ترلاسـه کـړه چې پـه کندهـار کـې د گـرگین خـان مشـاور وي.

حاجـي میروېـس کندهـار تـه پـه سـتنېدو سره لـه گـرگین خـان سره د پخـوا پـه شـان هـم کاري پیـل کـړه، خـو گـرگین پـرې ډاډه نـه و او ویـې غوښـتل چې ویـې ازمویـي او د هغـه لـور یـې خپـل زوی تـه پـه نـکاح وغوښـتله. د میروېـس لپـاره دا یـو بـل غـټ مشـکل و، ځکـه چې د هغـه وخـت پښـتنو دا خپـل سـپکاوی بالـه چې خپلـې لونـې پردیـو تـه پـه نـکاح کـړي؛ نـو میروېـس پـه کوکـران کـې د

دغې موضوع په سر د قومي مشرانو د جرګې د پرې کړې له مخې خپله یوه وینځه د لور په نامه په نکاح ورکړه او ګرګین خان یې په دې ډول غافل او د ځان دوست کړ؛ خو د میروېس په مخ کې اصلي مسئله د خپلواکۍ وه او دی د صفوي دربار په کتنې، د ګرګین خان په زورواکي، د ګرجیانو په زور زیاتي او د خلکو په ناراضي توب دغې نتیجې ته رسېدلی و چې اوس د دې وخت دی چې ولس له بلواکي نه خلاص او پخپل واک شي، خو د دغه کار لپاره نه تنظیم و، نه وسله او نه پوځ او نه هم د وسله والې مقابلې توان. د خپلواکي ګټلو لپاره تقاضا هم عمومي نه وه او میروېس د خپلواکۍ د ګټلو او د حکومت د ړنګولو په اړه په مخ کې کوم مثال او سرمشق هم نه درلوده، خو پر دې ټینګ و چې د خپلواک کېدو وخت رسېدلی دی، که څه هم په کندهار کې شل زریز بېګانه پوځ ځای پر ځای او د ګرګین خان غوندې زورواک جنرال یې قومندان و او د دوی ټولو شاته یوه امپراتوري هم ولاړه وه.

میروېس د خپلواکي ګټلو لپاره ځانله طرح لرله چې د هغې له مخې دی به په جرګو سره قومي مشران او د هغو له لارې د هغوی ولسونه د عمل لپاره اماده کړي او په عېن حال کې بېګانه پوځ په حساس وخت کې برخې برخې کړي او د یوې برخې په لاندې کولو سره به د هغې له وسلې نه د نورو برخو په مقابل کې کار اخلي. د میروېس دغه طرح په شلمې پېړۍ کې د ستالین هغه وینا په زړه کوي چې «نېه دیپلوماسي د یوې فرقې کار کوي».

میروېس د خپلې طرح د عملي کولولپاره هغه وخت لومړی ګام وچت کړ چې د کندهار په ختیځه دېرش کیلو متري کې په مانجه کې یې د قومي مشرانو او روحانیونو یوه پټه جرګه وبلله. ریدي خان مومند یوازنی کس دی چې پخپلې منظومې، محمودنامه کې یې د مانجې قصه راوړې چې د هغې ځینې برخې په پټه خزانه کې راوړلې شوې دي. بل ډول روایتونه هم شته. په هر حال د جرګې کال به یا (۱۷۰۸) یا (۱۷۰۹) وي. د دغې منظومې له مخې په جرګه کې د میروېس په مشرۍ دغو مشرانو ګډون کړی و: سیدال خان

نـاصر، بابوجـان بـابي، بهـادر خـان انـدړ، ملا پيرمحمـد مياجـي، عزيـز خـان نـورزي، يوسـف خـان هوتـک، گل خـان بابـړ، نـور خـان بړيـخ، نصروخـان الکـوزی، يحيـی خـان هوتـک، حاجـي نورمحمـد هوتـک مشـهور پـه حاجـي انگـو او يونـس خـان کاکـړ. جرگـې پرېکـړه وکـړه چې د بلوڅـو، کاکـړو او ترينانـو خانـان بـه خپـل ولسـونه هڅـوي چې د مالـيو لـه ورکولـو نـه سروغـړوي، يانـې ياغـي کېـږي بـه، تـر څـو گـرگين خـان مجبـور شي هغـو خـواو تـه يـو څـه پوځونـه واسـتوي او دوی يې هلتـه لـه مينځـه يـوسي. مهمـه دا ده چې جرگـه وال خپلـې جرگـې او پرېکـړې تـه رښـتين وو، دغـه راز يـې پـټ وسـاته او پخپلـې پرېکـړې يـې عمـل وکـړ.

گرگيـن خـان چې پخپـل انـد لـه دغـه «بغـاوت» نـه خبر شـو، شـپږ نيـم زره عسـکر يـې د ميـرزا سـندل پـه قوماندانـی د «ياغيانـو» د ټکولـو پـه مقصـد واسـتول او ورپسـې پخپلـه لـه زرو تنـو سرپرېکـړو سره ور روان شـو او لـه ميرويـس نـه يـې وغوښـتل چې لـه خپلـو قومـي ايلـه جاريـو سره د ارغسـان پـه ده شـېخ کـې ورسره يوځـای شي. ميرويـس لا د مخـه گرگيـن خـان تـه د امـان الله هوتـک پـه وينـا ډاډ ورکـړی و چې «مـوږ او تاسـې تـه پـه کار دي چې په ډېـره ميړانـه او ثبات د داسـې پېښـو مقابلـه وکـړو او زه پخپلـه و هـر ډول فـداکاری او قربانـی تـه حـاضر يـم»[۹] خـو د ارغسـان پـه ده شـېخ کـې د نېغـې نظامـي مقابلـې وخـت رسـېدلی و، پـه دې ډول چې د عبدالغفـار هوتـک د هوتکنامـې منظومـې لـه مخـې اوه سـوو نـاصرو او هوتکـو د ميرويـس پـه قومندانـی د گرگيـن خـان پـه زرگسـيز پـوځ بانـدې د شـپې پـه ترگمـی کـې ناڅاپـه بريـد وکـړ او لـه مينځـه يـې يـووړل.

وو په شـــــــمار

اوو ســـه سوه کسه

داســـې څوک دی له

دې‌پســـــــــــــه

۹- لمر ځرک، ۴۹ مخ.

وده شـــــــــبخ و ته

روان شـــــــــــــوه

برابـــــــــــــرپـــر

کـــــــــافران شـــوه

تر صـــــباح (پورې)

دوی جنگ کـــــــــه

پر کـــــــافرو (یې)

ځای تنـــــــگ کـــه

د توپکو ټکهـار شـــو

دوی له خوب ځخـه

بیدار شـــــــــــــو

نور د تـــــــــــورو

شرنگا شـــــرنگ شو

د هوتـــــک د ګرجـي

جنګ شـــــــــــــو

درسته شپه چـــــــې

دوی دا جنګ کـــــــه

د همه افغـــــــــــانو

ننـــــــک کـــــه(۱۰)

میرویـس لـه هغـه وروسـته کندهـار تـه متوجـه شـو چـې هلتـه د ولـس نیـم زره عـکسر ځـای پـر ځـای وو. میرویـس دمخـه درې زره قومـي ځوانـان پـه وړو ټولیـو

۱۰ – عبدالغفار هوتک، هوتکنامه، سریزه، د حبیب الله رفیع، خپرونکی، پښتو یون، پیښور ۲۰۰۰، ۸۵ مخ.

کې پر دې مامور کړي وو چې د ښار رابطه له بیرون سره تر کنټرول لاندې ولري چې ایرانیان له پېښو نه بې خبره پاتې شي. پخپله میرویس او ملګري یې په داسې حال کې چې د ګرګین او د هغه د عسکرو جامې یې په تن او وسلې یې په لاس وې، د شپې په تیاره کې ښار ته ننوتل او به بیساري چټکۍ سره یې ایرانیان یو ځای بل ځای له مینځه یووړل. وروسته یې له هغو دوه نیم زره عسکرو نه چې له بلوچستان نه کندهار ته ستانه شول، څه یې له مینځه یووړل او نورو یې د تباهۍ خبر اصفهان ته ورسوه.

د کندهار واک په دې ډول له پېړیو پېړیو نه وروسته د لومړي ځل له پاره په کال (۱۷۰۹) کې د هغه د خپلو خلکو لاس ته ورغی. په تېره وروسته له هغې چې په (۱۷۱۱) کې د ګرجستان والي خسرو په قوماندانۍ دولس زریز انتظامي پوځ چې له اصفهان نه استول شوی و، د کندهار له کلابندۍ نه وروسته هم په غوڅه توګه مات شو، لکه چې زر وروسته یو بل ایراني پوځ هم مات او په کندهار باندې د پارس د حاکمیت لاس قطع شو.

د خپلواکۍ داعیې ته رښتین تړون او له وطن نه د غاصبانو د شړلو ټینګ احساس میرویس، نور قومي مشران او ځوانان د خپلواکۍ په جګړه کې بریالي کړل. په دې اړه تراوسه دغسې لیکنه لیدلی شوې نه ده چې څوک به د خپلواکي په داعیې ټکنی شوي، د میرویس په تدبیرونو شکمن شوي او د جنګ له میدان نه په شا شوي وي. د دې پرخلاف ټولو پښتنو او بلوڅو هم به جنګ او هم په جرګو کې د میرویس فکرونه او تدبیرونه په ټینګ ایمان عملي کړي دي. په اصل کې دا میرویس و چې په سختو شېبو کې یې هم د یوه رښتیني مشر په شان پاڅه تدبیرونه ونیول او په جرګو او فصاحت سره یې قومي مشران او ځوانان د عمل لپاره وهڅول. په دې ډول دوی ټولو د خپلواکۍ د ګټولو ویاړ ترلاسه کړ او نورو افغانانو ته سرمشق وګرځېدل چې هغوی بیا د احمدشاه درانې په مشرۍ له آمو نه تر اباسین پورې خپل ټول هېواد خپلواک کړ. په دې حساب د مانجې د جرګې مشران د کندهار د

خپلواکـی او د شـیرسرخ د جرګـې مشران د ټـول افغانسـتان د خپلواکـی مخکښـان دي او پـه ټولـو افغانانـو بانـدې یـې د تلپاتـې احترام حـق پیـدا کـړی دی. اوس نـو ټولـو افغانانـو تـه ښـایي چـې د دوی کارنامـې هـر کال تجلیـل کـړي او د دو لـه ویـاړ نـه ډک میـراث یانـې د افغـان د خپلواکـی بیـرغ د تـل لـه پـاره رپانـده وسـاتي.

د احمدشاه درانې په یاد

سپتمبر ۱۴، ۱۹۹۴م

د سویس نامتو تاریخ پوه جکوب برکخارت (Jacob Borckhrdt) وایي: «مورږ اوسني او پخواني هغه کسان ستر ګڼو چې د هغوی کارنامې زمورږ فردي شته والی تر تاثیر لاندې راولي او د هغو له ژوندانه نه غیر مورږ د خپل شته والي تصور نه شو کولی».(۱۱)

څنګه چې افغانستان یو لرغونی یانې د زرګونو کالونو هېواد دی، ستر کسان یې ډېر لرلي دي؛ نو ځکه د افغانانو ثقافت شتمن دی. که څه هم دوی په عصري تمدن او ساینس او ټکنالوژۍ کې وروسته پاتې شوي دي، دغسې سترو کسانو په خاص ډول په نظامي، سیاسي او اجتماعي ساحو کې خپلې کارنامې، وینا‌وې او په مجموع کې د خپلو لوړو شخصیتونو میراثونه مورږ ته پرې ایښي دي؛ خو اوس مورږ د شوروي له یرغل نه وروسته په سیاسي خالیګاه کې ژوند کوو.

په دغه دوره کې هم دننه په افغانستان او هم د باندې په مهاجرو افغانانو کې د سر کسان ترور شوي او نیست شوي، سره له دې هم مورږ د ملي قاید په نه لرلو سره د حقارت عقیده نه لرو. برعکس مورږ د خپل غني سیاسي او نظامي ثقافت په برکت امید لرو چې یوه ورځ به د جکوب برکخارت د تعریف له مخې کوم مشر یا مشران هسک شي.

په افغانستان کې په سیاسي او نظامي ډګرونو کې وتلي مشران لږ نه وو. شېرشاه سوري چې انګرېزي ویونکې نړۍ کې د څنګله د زمري په نامه یادېږي په شپاړسمې پېړۍ کې په هندوستان کې اسلامي دولت جوړ کړ. د ده دولت دومره بنیادي و چې وروسته د مغلي امپراتورانو له پاره سرمشق شو. د شېرشاه

۱۱ – قوت او ازدادي د جکوب برکخارت لیکنه، مري د پین کتابونهو نیویارک ۱۹۵۵، مخ ۳۷۰.

کارنامـه پـه دې ډول د هندوسـتان د خلکـو پـه ژونـدن بانـدې د پېړيـو پېړيـو پـه اوږدو کـې موثـره وه. د همدغـې پېـړۍ پـه پـای کـې بايزيـد انصـاري، مشـهور پـه پيـر روښـان، د مغلـو پـر ضـد يـو تحريـک مېنځتـه راوسـت. بايزيـد ولسي پرګنـې پـه دغسـې اصولـو جلـب کـړې چـې د هغـه پـه فکـر د هغـه د پيروانـو لپـاره ګټـور وو، لکـه د شريعـت لـه رعايـت څخـه خلاصـون، يـوازې د پيـر د امـر اطاعـت او د بـل چـا نـه، د غيـر روښـانيانو د اموالـو ضبـط او پـه افغانسـتان او هندوسـتان بانـدې د واکمنـۍ چلـول.(۱۲)

روښـانيان د مـغلي امپراتـوريۍ پـر ضـد هغـه وخـت پاڅېـدل چـې هغـه د جلال الديـن اکبر، جهـان ګيـر او شـاه جهـان پـه مشرۍ پـه لـوړه هسـکه کـې وه. د ميـا روښـان لـه مـرګ نـه وروسـته د ده زامنـو چـې هـر يـوه يـې ځـان د پښـتنو پاچـا اعلان کـړی و، د پاڅـون بيـرغ رپانـده وسـاته. جلال الديـن روښـان، وروسـته لـه دې چـې ټـول مشر وروڼـه يـې پـه مبـارزو کـې لـه لاسـه ورکـړي وو، پـه ځوارلـس کلنـۍ کـې د پلار پـه مسـند کښېناسـت. جلال الديـن روښـان د نـړۍ د ډېـرو فعالـو مشرانـو پـه ډلـه کـې راځـي. پيـروان يـې لـه کابـل نـه تـر پېښـور پـورې فعـال وو. يـوازې يوسـف زی ۲۳ ځلـه د مغلـو پـر ضـد ولاړ شـول. روښـانيانو پـه مختلفـو وختونـو کـې پېښـور محـاصره کـړ او لـه کابـل او غـزني څخـه يـې مـغلي حـاکمان وشـړل؛ خـو پـه پـای کـې دوی ټـول نـاکام شـول. پـه بلـه پېـړۍ کـې خوشـحال خان خټـک هسـک شـو او پخپلـو مبـارزو او حماسي او ملي اشـعارو سره يـې مـغلي امپراتـوري ولړزولـه. ده پښـتانه يـو ملـت وبالـه او نېشنلسـتي نـارې يـې پورتـه کـړې، لکـه چـې د ده لـه دغـه بيـت څخـه ښـکاري:

د افغان په ننګ مې وټړله توره
ننګيالی د زمانې خوشحال خټک يم

۱۲ – افغان، افغانستان و افغان ها و تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان، تالیف محمدحسن کاکړ، نشریه وفا، پشاور ۱۹۸۸،٦ مخ.

د خوشحال خان په وخت کې یوسفزي، مومند او اپریدي د مغلو د حاکمیت پر ضد تر پخوا لا ټینګ ودرېدل او د وروستي قومونو د اېمل خان او دریاخان په مشرۍ وجنګېدل. اېمل خان ذاتاً جنرال و، د پاچایۍ اعلان یې وکړ، پخپل نامه یې سکه ووهله او ټول پښتانه قومونه یې د ملي تحریک له پاره وبلل(۱۳)، څلور کاله یې له کابل نه تر پېښور پورې د مقاومت بیرغ هسک وساته او مغلي امپراتور اورزنګ زېب یې پرې نه شود چې د پښتنو په مقابل کې پرمختګ وکړي. پښتنو د مغلو ډېر پوځونه په شا ووهل او له ملک څخه یې ووېستل. اما اورنګ زېب پښتنو ته د سوغاتونو، معاشونو او جاګیرو په ورکولو او د داخلي ازادۍ په منلو سره په دې موفق شو چې دغه تحریک غلی کړي.

وروسته په کندهار کې ستر کسان هسک شول او هغه تحریک یې له سره ونیو، کوم چې روښانیانو او نورو په شرقي پښتونخوا کې پیل کړی و؛ دوی په مقصد ورسېدل.

میرویس هوتک د اتلسمې پېړۍ په پیل کې د افغان واکمنۍ د بیا خپلولو له پاره د صفویانو په مقابل کې ودرېد، کندهار تر دې وخته پوره د صفوي امپراتورۍ یوه برخه وه او اصفهان د دغې امپراتورۍ مرکز و. میرویس هوتک هم په تدبیري او هم په نظامي زور سره ګرګین خان، د صفویانو نایب الحکومه په کال (۱۷۰۹) کې له هېنځه یوړو او د صفویانو نورې لښکرې یې تارومار کړې. کندهار یې د صفویانو له قبضې څخه ازاد کړ، بیا یې د قوم لویان مخاطب کړل: «ډېر وخت کېږي چې د پارس خلک د انصاف او عدالت له پولو څخه اوښتي او زمونږ ولس او عزت یې په رنګ رنګ تېپي کړی دی»(۱۴). ده د صفویانو یوه حاکم ته څرګنده کړه چې «په یقین پوه شه چې د انتقام اخستلو وخت رارسېدلی او غیرتمن افغانان د پارس خلکو ته

۱۳ – ایضاً مخ ۶۴.

۱۴ – ایضاً مخ ۶۷.

د جـزا ورکولـو لپـاره د خـدای تعالـی غـوره شـوي وسـایل دي. زمـوږ تـورې اوس اېسـتل شـوې او تـر هغـو چـې ستاسـې پاچـا لـه تخـت څخـه کـوز نـه کـړی شي او هېـواد مـو لانـدې نـه شي، هغـه بـه ونـه پوښـلې شي.(۱۵) مېرویـس خـان تـر خپـل مـرګ پـورې پـه (۱۷۱۷) کـې کندهـار د یـوه واکمـن پـه حیـث اداره کـړ؛ خـو ټـول افغانسـتان د ده پـه وخـت کـې خپلـواک نـه شـو، خـو دی بـې لـه شـکه څخـه د افغانسـتان د واکمنـۍ مخکـښ و. د راتلونکـو لپـاره د خپلواکـۍ د تکمیلونـو د لارې مشـعل وګرځېـد. ټـول تاریخـي منابـع دی د یـوه ستر شـخص پـه حیـث ستایي. د ده کارنامـو د دده د زوی، شـاه محمـود هوتـک پـه کـړو کـې انعـکاس وکـړ. شـاه محمـود پـه (۱۷۲۲) کـې د پښـتنو، بلوڅـو او هـزاره ګانـو پـه مرسـته د خپـل پلار پـه وصیـت سره صفـوي امپراتـوري ږنګـه کـړه. اصفهـان یـې لـه نهـو میاشـتو کلابنـد څخـه وروسـته ونیـو او د صفـوي امپراتـور تسـلیمي یـې ومنلـه. شـاه محمـود دغـه وخـت شـل کلـن و؛ خـو دی درې کالـه وروسـته د خپـل قـدرت پـه هسـکه کـې پـه عصبـي رنـځ اختـه شـو او افغـاني لویانـو د ده د تـره زوی، شـاه اشرف هوتـک پـه پاچایـۍ غـوره کـړ. پـه شـاه اشرف کـې د شـاه محمـود جنرالـۍ او د میرویـس مدبـري یـو ځـای شـوې وه. د پـارس خلـک یـې د نـرم سیاسـت پـه غـوره کولـو سره دلاسـا کـړل او لـه هغـه وروسـته یـې پـه کال (۱۷۲۶) کـې د عـثماني ترکیـې اویا زره متجاویـز پـوځ د احمـد پاشـا پـه مشرۍ پخپـل واړه پـوځ سره چـې ټـول شـمېر یـې دوه دېـرش زره و، مـات کـړ او بـه دې ډول یـې پـارس لـه خارجـي خطـر څخـه بـچ کـړ؛ خـو څنګـه چـې ده تـه لـه کندهـار څخـه چـې هلتـه د شـاه محمـود ورور شـاه حسـین هوتـک واکمـن و، د تربـورۍ پـه سـبب ملاتـړ ونـه رسـېد، شـاه اشرف د نـارد شـاه افشـار پـه مقابـل کـې پـه (۱۷۲۹) کـې مـات او وروسـته تـه پـه بلوچسـتان کـې تلـف شـو.

پـه معـاصر افغانسـتان کـې احمدشـاه درانـي هغـه واکمـن دی چـې د هغه شـخصیت او کارنامـې د افغانانـو پـه ملي او فـردي ژوندانـه بانـدې تـر هـر بـل واکمـن څخـه لا دوام لرونکـي او لا اغېزمنـې ثابتـې شـوې دي. د ده نفـوذ د ده د کارنامـو لـه لارې

۱۵ – ایضاً مخ ۷۸.

د افغـان نسـلونو تـه تـر نـن ورځـې پـورې را نقـل شـوي دي. مـوږ تـه د ده ستر ميراثونـه دا دي:

۱ – خپلواک افغانستان

وروسـته لـه دې چـې احمدشـاه دراني پـه کال ۱۷۴۷ کـې د کندهـار د شـيرسرخ پـه جرګـه کـې واکمـن غـوره شـو، هېـواد يـې لـه امـو نـه تـر اباسـينده پـورې د مغلـو، صفويانـو او ازبکانـو لـه تصرف نـه وايسـت. دغـه ستر کار ده پـه لـږو انسـاني تلفاتو سر تـه ورسـوه. د جلـوس پـه اول کال کـې يـې غـزني، کابـل او پېښـور تـر اټکـه پـورې بـې لـه نظامـي مقابلـې څخـه ازاد او پنجـاب لانـدې کـړ.

۲ – امپراتوري فغانستان

احمدشـاه دراني پـه لـس ځلـه لښـکر کشـيو سره پـه پـای کـې افغانسـتان پـه امپراتـوری بـدل کـړ. پـه دې مانـا چـې کشـمير، پنجـاب، سـند، بلوچسـتان او پارسي خراسـان يـې د مشـهد پـه شـمول د افغانسـتان تابـع وګرځـول، پـه داسـې حـال کـې چـې سـلطان محمـود غزنـوي اسلام د هنـد پـه لويـه وچـه کـې رايـج کـړ، احمدشـاه دراني اسلام هلتـه د راهسـکېدونکو مرهټـه هندوانـو لـه خطـر څخـه بـچ کـړ. پـه نتيجـه کـې ده زمـوږ پـه پېړۍ کـې د پاکسـتان د اسلامـي دولـت د جوړېـدو لپـاره ډګـر هـوار کـړ. د هندوسـتان مسـلمانان د احمدشـاه دراني دومـره احسـانمن شـول چـې دی يـې د مغلـو پـه طـرز د شاهنشـاه پـه نامـه يـاد کـړ.

۳ – دولتي نظم

احمدشـاه دراني دننـه پـه وطـن کـې د خپلـواک دولـت نظـم مينځتـه راوسـت چـې پـه سر کـې يـې خپلـه د پاچـا پـه حيـث مقـام غـوره کـړ. ده دولـت يـوازې د يـوه قـوم لپـاره منـحصر نـه کـړ، پـه داسـې حـال کـې چـې د دراني خپلونـو مشران يـې د سردارانـو پـه نامـه د نظامـي او ملکـي چـارو مشران کـړل او د خپـل قـوم نـوم يـې لـه ابـدالي څخـه دراني تـه واړاوه. د حکومـت چـارې يـې د غيـر دراني قومونـو تـه وسـپارلې. منظـم پـوځ يـې لـه غيـر دراني قومونو يانـې قزلباشـانو څخه جـوړ و، دري يـې د دفتر ژبـه کـړه او دري ويونکـو افغانـان دفتري مامـوران شـول. د دغـې موضـوع

پـه هکلـه مـورخ میـرغلام محمـد غبـار لیکـي: «افغـان هـا در عمـل احمدشـاه را عـادلتر از قـوم یافتنـد و دیدنـد کـه اشـخاص با کفایـت بـدون تبعیض از لحـاظ نژاد و دیـن و مذهـب در امـور دولـت شریـک هسـتند مـثلا والیـان مقتدر احمدشـاه در قلمـرو او اینهـا بودنـد. در ولایـت هـرات درویـش خـان هـزاره، در ولایـت نیشـاپور عبـاس قلـی خـان بیـات، در ولایـت قلات اشرف خـان غلجایـی، در شـکارپور دوسـت محمـد خـان کاکړ، در ولایـت مشـهد شـهرخ افشـار، در ولایـت کشـمیر خواجـه عبدالله خواجـه زاده، در پتیالـه امیرسـنگه سـیک، در ولایـت بلوچسـتان نصیـر خـان بلـوچ، در پنجـاب زیـن خـان مهمنـد، در ولایـت سـند نورمحمـد ملقـب بـه شـهنواز خـان، در دیـره اسماعـل موسـی خـان، در ولایـت ملتـان شـجاع خـان ابـدای، در پایتخـت افغانسـتان هـم رئیـس دارالانشـای احمدشـاه، میرزاهـادی خـان قزلبـاش، مسـتوفی دیـوان اعلـی میرزاعلـی رضاخـان قزلبـاش وخزانـه دار کل هـم یـک نفـر هنـدی بنـام یوسـف علـی ملقـب بـه التفـات خـان بودنـد.»(۱۶)

۴ – ایالتي اداره

احمدشـاه درانـي د ولایتونـو اداره قومـي او ولسـي مشرانـو او خانانـو تـه پرېښـودله او عمالـو یـې د هغـوی پـه داخلـي چـارو کـې ګوتـې نـه وهلـې؛ مګـر هغـه وخـت چـې امنیـت بـه ګـډوډ شـو کورنیـو، خپلونـو او قومونـو د عـرف او عـادت لـه مخـې خپلـې چـارې پـه مـخ ببولـې او بـه دې ډول د جامعـې بیخکـي واحدونـه د افـرادو پـه شـمول د حکومـت لـه مداخلـو څخـه ازاد وو.

۵ – پاچا

احمدشـاه درانـي دغسـې شـخص و چـې دولتـي قـدرت ونـه شـو کولی دی مسـتبد او پخپـل سر کـړي. د پاچـا او شاهنشـاه پـه حیـث یـې هـم د یـوه عـادي انسـان پـه شـان ژونـد کاوه. غبـار لیکـي: «احمدشـاه را بواسـطه خدمـت و اخلاق و تقـوای شـخصی او پـدر میخوانـد، غـازی خطـاب میکردنـد. زیـرا احمدشـاه تنها پادشـاهی بـود کـه در افغانتسـان تـاج بـرسری نمـی نهـاد، دسـتار مـی بسـت و چپـن و مـوزه

۱۶ – افغانستان در مسیر تاریخ، نوشته میر غلام محمد غبار، نشر کرده، موسسه چاپ کتاب، کابل، ص ۳۵۹.

میپوشید و عوض تخت بر زمین مفروش می نشست و مستقیما با مرد در تماس میشد. با تواضح و پیشانی کشاده، سخن میزد، در حل و حمل قضایا انصاف را مد نظر میگرفت و در عین حال از قوانینی که خود گذاشته بود جدا پیروی مینمود. احمدشاه در طول سلطنت خود به عیاشی و تجمل نه پرداخت و حریص نبود و در برابر اهالی کشور متواضع و ملایم بود»(۱۷)

احمدشاه د نړۍ له هغو واکمنو څخه دی چې په پنځه ویشت کلنۍ واکمنۍ کې یې یوازې د جنګ په ډګر کې وژل شوي دي. په نورو وختو کې د ده په امر څوک له ژوند نه محروم شوي نه دي. دغسې امپراتور به د نړۍ په سطح کې هم لږ وي.

د ده له مرګ نه څه باندې نیم قرن وروسته د ده امپراتوري ړنګه شوه اما د ده په عمده میراثونو کې د ازادۍ، خپلواکۍ، واکمنۍ او سیاسي نظام مفاهیم د افغانستان ولس د ژوندانه اجزا ګرځېدلې دي. د همدغو میراثونو په سبب ده چې افغانان تر اوسه هم ده ته په قدر ګوري او د بابا په نامه یې یادوي، که څه هم دی په پنځه ویشت کلنۍ کې پاچا او په پخه ځوانۍ یانې پنځوس کلنۍ کې وفات شو.

۱۷ – ایضاً ص ۳۵۷.

د احمدشاه درانې ميراث

اګست ۵، ۱۹۹۲

دغه وړه ليکنه په اصل کې ما په هغې غونډې کې د لوستلو له پاره تهيه کړې ده چې ښاغلي روښان خادم د اګست د مياشتې په دولسمه د کاناډا د تورانتو په ښار کې تنظيم کړې وه، ليکنه هلته ولوستل شوه او دا دی اوس يې خپلواکې وړمې ته د خپرولو لپاره استوم.

م.ح.ک

ما پرو سر کال هم د احمد شاه درانې په باب تاسو محترمو ته د اورېدو لپاره يوه ليکنه استولې وه. دا دی اوس بيا دغه کار کوم. د تېرو لويانو يادونه د يوه ولس کولتور غني کوي، نو ځکه دغسې يادونې ضروري دي او مبتکرين يې بايد وستايل شي، نو زه دلته د ښاغلي روښان خادم ته چې دغه غونډه يې برابره کړې ده، کوروداني وايم. په عين حال کې وايم چې ښه به دا وي د دغسې يادولو لمنې پراخې شي او څو نوميالیوته منحصرې نه وي، هم بايد تکراري نه وي، متوازنې او انتقادي وي، ترڅو د هغو په برکت واقعيتونه څرګند او بصيرتونه حاصل شي.

په معاصر افغانستان کې د نوميالیو شمېر لږ نه دی. په همدغه سبب د افغانانو کولتور غني دی؛ خو د دغه کولتور نظامي او سياسي اړخونه تر نورو اړخونو څخه ډېر ټينګ دي. د ده حال علت شايد دا وي چې څنګه چې افغانستان د نورو هېوادونو له خوا محاط دی افغانان له ځان نه د دفاع او د خپل هېواد د ساتلو لپاره فزيکي زور ته ډېره اړه لري. تاريخ ښيي چې هر وخت چې افغانان قوي وو، په شاوخوا ملکونو، په تېره هندوستان باندې يې دانګليس او کله چې ناتوان شوي وو، نورو پرې دانګلي دي، له دې نه داسې ښکاري چې د يوه هېواد او په هغه کې د ملي دولت د ساتلو لپاره زور اساسي

اهمیت لري، خو دغه زور باید یواځې نظامي نه وي، بلکې اقتصادي، علمي او تخنیکي بنسټونه پیدا او ټینګ کړي. که یې پیدا نه کړي د ملي، دولت او حتی پخپله د هېواد پایښت به مشکل وي. له بده مرغه دافغانانو زور نظامي پاتې شو، دا چې په دې وختونو کې زمور هېواد او هېوادوال له سختو ستونزو سره مخامخ شوي دي، ممکن د همدغه حقیقت نتیجه وي.

احمدشاه درانی له نن څخه دوه نیمې پېړۍ دمخه د دولت په تنظیمولو پیل وکړ، دی هم د میروېس هوتک په شان د ولسي مشرانو په اتفاق یانې په جرګې سره هسک شو، له هغه وروسته په جرګې سره د دولت تنظیمونه د افغانانو په سیاسي ژوند کې یوه عنعنه وګرځېده. د دې مانا دا نه ده چې جرګې د میروېس یا احمدشاه په وخت کې د لومړي وار لپاره د مرخېړیو په شان سر وواهه؛ جرګه په اصل کې د پښتنو یو اجتماعي دود و چې په هغې سره یې خپلې کشالې اوارولې، خو د میروېس او احمدشاه په وختو کې او هم تر هغه وروسته جرګو ملي خصوصیت پیدا کړ، یانې افغاني او تر څه حده رسمي وګرځېدې. په بل عبارت جرګې ټول ولس او ټول ملت ته منحصرې شوې. یانې کوم وخت چې به له داخل یا له خارج نه هېواد ته کومه غټه پېښه متوجه شوه نو قومونو او پرګنو او همداراز د اجتماعي او مذهبي صفوفو لویان او حکومتي کسان به سره جرګه شول او د پېښې په باب به یې په اتفاق سره پرې کړه وکړه او حکومت به یې د هغې د عملي کولو لپاره وګماره. د احمدشاه درانی بل غټ میراث دا دی چې ده که څه هم د لرو او برو پښتنو په همکارۍ سره دولت تنظیم کړ، په چلولو کې یې د نورو وړو او لویو پرګنو کسان هم شریک کړل. دی په دغه اړه دومره دمخه ولاړ چې د دفتر ژبه یې یواځې دري کړه، که څه هم دی پخپله په پښتو کې شاعر و، دلته د دغه ټکي یادونه په کار ده چې تراحمدشاه څخه د مخه ابدالیانو په هرات کې دولت جوړ کړی و، خو احمد شاهي دولت ډېر مهم و او هغه په لږ تغییر سره نزدې تر دې وختو پورې دوام وکړ. هو، کومه هغه امپراتوري چې ده تنظیمه کړې ده، په کم وخت یانې په (۱۸۱۸) کې

ړنګه شوه، خو د ده د امپراتوری غټ خصوصیت دا دی چې ده په هندوستان کې د مسلمانانو حاکمیت له خطر نه بچ کړ، کوم چې تاداو یې غزنوي او غوري پاچایانو ایښی و. که احمد شاه د هند مسلمانان له همدغه خطر څخه ژغورلي نه وای، ممکن اوسني پاکستانیان هغسې په هند کې پاتې وای، لکه تر سلو میلیونو څخه زیات نور مسلمانان چې پاتې دي.

د احمد شاه درانی بل غټ میراث دا دی چې ده د پردیو حاکمیت طرد کړ، افغانان یې خپلواک وګرځول او د خپلواکی د خوندي کولو لپاره یې یو قوي دولت جوړ کړ. د خپلواکی هغه روحیه چې احمدشاه درانی پخپلو کارنامو سره په افغانانو او په خاص ډول په پښتنو کې تلقین کړه، دومره اغیزمنه ثابته شوه چې د هغې په برکت افغانانو حتی د خپل انحطاط په وخت کې هم د انګرېزانو یرغلونه په شا ووهل. په هغه وخت کې چې یواځې یو څو اروپایي حکومتونو په ټولې نړۍ باندې د تسلط جال غوړولی و، د یو څو نورو ولسونو په شان افغانانو خپله وفاداري، خپلواکی ته ثابته کړه او خپل ببرغونه او د خپلې میړانې شملې یې هسکې وساتلې. په ټولې نړۍ کې به کم ولسونه وي چې د افغانانو غوندې د غریبی په حال کې هم خپله سرلوړي، همت، میړانه، ازادي او خپلواکي خوندي وساتي.

د احمدشاه درانی دغه او داسې نور میراثونه د ده شخصیت او د هېواد والو همکارۍ ته منسوب کېدلی شي. د هېوادوالو میړانه ېبل بحث غواړي. د ده د شخصیت په باب باید وویلی شي چې دی د ډېرو امیرانو، پاچایانو، امپراتورانو او شاهنشاهانو په خلاف حتی د خپلې واکمنۍ او امپراتورۍ په هسکه کې هم متواضع، حلیم او د حضرت ع (رض) په شان بې دبدبې و. د مورخ میرغلام محمد غبار په قول: «احمد شاه تنها یاد شاهی بود که در افغانستان تاج بر سر نمی نهاد، دستار می بست و چپن و موزه می پوشید و در عوض تخت، بر زمین مینشست او مستقیما با مردم در تماس میشد، با تواضع و پیشانی گشاده سخن میزد، در حل و حمل قضایا انصاف را مدنظر میگرفت. و در

عین حـال از قوانینـی کـه خـود گذاشـته بـود، جـدا پیروی مـی نمـود. احمدشـاه در طـول سـلطنت خـود بـه عیـاشي و تجمـل نپرداخـت و حریـص نبـود. او در هیـچ جنگـی از مقابـل دشـمن فـرار نکـرده بـود و در برابـر اهـالی کشـور متواضـع و ملایـم بـود... قطـع اعـضلای انسـانی را در مـوازات و خشـوع و خمیـدن را در تشریفـات تحریـم نمـود او خانـواده و اقـارب خـود را از مداخلـه و اشتراک در امـور دولـت دور نگهداشـت». په دغـو حقایقـو سره واکمـن نـه یـوازې پـه افغانسـتان، بلکـې پـه جهـان کـې هـم ډېـر کـم مونـدل کېـدلی شي.

احمدشاه درانې

په تورانتو کې د ښاغلي روښان خادم د رادیویي خپرونې د پاره
اګست ۵ـ ۱۹۹۲

احمدشـاه درانـی د افغانسـتان لـه نومیالیـو واکمنـو او پاچایانـو لـه ډلـې څخـه دی؛ امـا د افغانانـو پـه ملي ژوندانـه کـې د ده د کارنامـو تاثیـرات د نـورو افغـاني واکمنـو تـر تاثیراتـو زیـات او مهـم دي. یـو دلیـل یـې دا دی چـې احمدشـاه درانـي د لومړۍ معـاصرې دورې افغانسـتان موسـس او واکمـن دی. پـه ۱۷۲۲ کـې زېږېدلـی، پـه ۱۷۴۷ کـې واکمـن شـوی او لـه هغـه نـه پنځـه ویشـت کالـه ورسـته پـه ۱۷۷۳ کـې وفـات شـوی دی.

احمدشـاه درانـي پـه دغسـې دوره کـې واکمـن ګرځېدلـی دی چـې افغانسـتان د غلزیـو د لنـډې دورې واکمنـي لـه لاسـه ورکـړې وه. لـه احمدشـاه نـه د مخـه یـو موټـی مسـتقل افغانـان موجـود نـه وو. د کابـل په شـمول پـه شرقـي افغانسـتان باندې بابـري مغولـو قبضـه لرلـه، کندهـار، فـراه او هـرات د صفـوي فـارس تر تسـلط لاندې و. لـه هندوکـش نـه اخـوا سـیمو بانـدې د ازبکانـو د منګیـت کورنـۍ حاکمـه وه. د منګیـت د کورنـۍ مرکـز تـر امـو اخـوا د بخـارا ښـار و.

احمدشـاه د خپلـې واکمنـۍ پـه لومړیـو کلونـو کـې پـه افغانسـتان بانـدې د باندنیـو حاکمیـت ختـم کـړ. ورسـته یـې یـوه پراخـه امپراتـوري جـوړه کـړه، د فـارس خراسـان یـې ونیـو؛ بلوچسـتان، پنجـاب، سـند او ډهلي یـې اشـغال کـړل او کشـمیر یـې لانـدې کـړ؛ امـا دغـه فتوحـات یواځـې د نظامـي یرغـل او ولجـو لپـاره نـه وو، البتـه یرغلونـه نظامـي وو او ولجـي هـم تر لاسـه شـوې؛ خـو اسـاسي مقصـد اسلام او د مسـلماني واکمنـۍ سـاتل وو. پـه ۱۷۶۱ کـې ډهلي تـه نـزدې د پانـي پـت لـه غوځوونکـي جنـګ نـه دمخـه چـې پـه هغـه کـې د مرهټـه وو پـه کراتـو ډېـرې لښکرې، د احمدشـاه د لـږ فـوځ پـه برابـرۍ ماتـې شـوې، هندوانـو د هندوسـتان د مسـلمانو کورنیـو نـزدې زر کلـن حاکمیـت تـه اسـاسي خطـر پېـښ کـړی و. د هنـد مسـلمانانو او پـه هغـو کـې د نقـش بنـدۍ د طریقـې مشر، شـاه

ولي الله له احمدشاه نه د مرهټه وو په مقابل کې مرسته وغوښتله؛ احمدشاه هم په هندوستان کې د مسلمانانو د حاکميت د استقرار لپاره د نورو اسلامي امپراتورانو په شان لکه: سلطان محمود، شهاب الدين غوري، خان جهان لودي، شيرشاه سوري، په هندوستان کې يې اسلامي حاکميت بيرته ځای پر ځای کړ. د پاني پت د فتح د لړۍ پايلو نه يو يې زمور په عصر يانې په ۱۹۴۷ کې د پاکستان د اسلامي دولت تاسيس دی. که احمدشاه په پاني پت کې د هندوانو ملي نهضت شنډ کړی نه وای، هندوان به په اغلب احتمال په ټول هندوستان مسلط وای او په هندونستان کې به د مسلمانانو حاکميت ختم وای، لکه همدا اوس هم سل ميليونه مسلمانان د هندوستان په جمهوريت کې اوسي؛ خو ځانله حاکميت نه لري، نو په هندوستان کې د احمدشاه فتوحات اساساً اسلامي فتوحات وو چې هغه د ټولو مسلمانانو او په خاص ډول د پاکستاني مسلمانانو له پاره اساسي اهميت لري.

بله دا چې د احمدشاه د امپراتوری سيمې د هغو له داخلي واکمنو سره د قراردادونو او موافقه ليکونو له مخې اداره کېدله. داخلي واکمن يې د خپلو سيمو په اداره کولو کې ازاد وو، افغانستان ته به يې باجونه ورکول او افغانستان به دغه سيمې د نورو له يرغلونو او تاراکونو څخه په امن کې ساتلې.

د احمدشاه د واکمنۍ غټ ارزښت په دې کې دی چې افغانستان يې د يوه خپلواک هېواد په حيث تاسيس کړ چې تر اوسه يې دوام کړی دی. د احمدشاه مستقيمه واکمنۍ د امو او اباسين ترمنځ پرتو سيمو باندې چلېده؛ خو دغه واکمنۍ د اوس په شان په مستقيم ډول د حکومت د عمالو او مامورينو له خوا نه اداره کېده. افغانستان د لومړي ځل لپاره د اميرعبدالرحمن د امارت په دوره کې په مستقيم ډول د حکومت د عمالو او مامورينو له خوا اداره کېږي. د احمدشاه په وخت کې له ښارونو پرته، نورو سيمو باندې حکومت د ځايي سيمو او قومونو، د مشرانو له خوا چلول کېده. په هره سيمه کې واليان، قاضيان او نظامي مشران مېشته وو، خو د سيمو داخلي اداره نيمه ازاده

او د هغو د مشرانو په لاس کې وه. حکومت د امنیت خوندي کولو وظیفه په غاړه درلوده، حقوقي دعوې به قاضیانو یا جرګه مارو حل کولې او مالیاتونه به قومي مشرانو د حکومت لپاره ټولول. لویې شخړې به قومي مشرانو په جرګو سره هوارولې. په دې ډول د ټولو سیمو مشرانو، ملکانو، امیرانو او بېګانو او خانانو د حکومت په کولو کې څه ناڅه برخه لرله او ولس د حکومتي عمالو له تعدي او فشار نه خلاص وو. همدغه سبب دی چې د احمدشاه د واکمنۍ به دوره کې هیڅ قوم او ولس د حکومت په ضد قیام نه دی کړی. په بل عبارت د احمدشاه د واکمنۍ په دوره کې امنیت خوندي، ولس او خلک د حکومتي عمالونو له زېښناک او ظلم نه تر هر بل وخت نه زیات مامون وو.

د احمدشاه د واکمنۍ د دورې ستر میراث د وطن خپلواکي او د افرادو ازادي ده. احمدشاه درانې په ځینو یرغلونو او فتوحاتو سره گاونډي هېوادونه تر دومره زیات تاثیر لاندې راوستلي وو چې د دې توان یې نه لاره چې افغانستان ته په کره سترګه وګوري.

هو، دوی هڅه کوله، لکه څنګه چې یې توقع کېده، خپلې سیمې او ملکونه د افغانانو له تسلط نه ازاد کړي خو پخپله افغانستان مامون و. یواځې هغه وخت چې د احمدشاه د لمسیانو په دوره کې، یانې کوم وخت چې دننه په وطن کې د رقیبو شاهزادګانو ترمینځ جنګونه روان وو، ګاونډیو هېوادونو له هغو نه په استفادې سره د افغانستان په افراطي سیمو ودانګل، لکه چې د فارس د قاجار کورنۍ او د پنجاب سکانو د نولسمې پېړۍ په سرکې همدغسې وکړل. له هغه وروسته وو چې اول د افغانستان امپراتوري له مینځه لاړه او ورسته پخپله افغانستان هم ضعیف او کوچنی شو. د ډیورنډ کرښې نزدې نیم کړ؛ خو سره له دې هم د افغانانو د ازادۍ او خپلواکۍ غرور چې احمدشاه پخپلو کارنامو او فتوحاتو سره لا هم قوي او ټینګ کړ، دومره پیاوړی ګرځېدلی دی چې تر اوسه پورې د وطن د ننګ او ناموس قوي مدافع ګڼل کیږي.

د احمدشاه درانې په باب مرکه

د جولای ۱۶مه، ۱۹۹۳

د وفا د خپرونې خبريال پوهاند کاکړ ته لاندې پوښتنې واستولې او هغه له ځوابونو سره موږ ته بهرته واستولې چې موږ يې دلته د درنو لوستونکو له پاره خپروو:

پوښتنه: د احمدشاه درانې د هسکېدو په وخت کې زموږ د هېواد وضع څنګه وه؟

ځواب: د احمدشاه درانې د هسکېدو په وخت کې زموږ د هېواد وضع څرګنده نه ده. دغه موضوع چا تر اوسه څېړلې نه ده. د دغه مهال يوازې د سياسي وضع اساسي کرښې يو څه څرګندې دي.

نادر شاه افشار په (۱۷۳۲) کال کې د هرات ابدالي دولت او په (۱۷۳۸) کې په کندهار کې د هوتکو دولت ړنګ کړ او د همدغه کال په اخر کې يې غزني، کابل او جلال اباد د هند بابري دولت له تصرف څخه وايست. يو بل پوځ يې د زوی په مشرۍ له مرو څخه تر بلخ پورې سيمې هم له ځايې حکم چلوونکو څخه خپلې کړې. په دې ډول په (۱۷۴۷) کې د احمدشاه درانې تر هسکېدو پورې نادر شاه افشار په افغانستان قبضه لرله؛ خو دغه لاس بری نوی او سرسري و. ځايې مشرانو نادرشاه افشار ته ماليات ورکول، خو خپلې سيمې يې د عرش او اسلام له مخې پخپله اداره کولې.

پوښتنه: د شيرسرخ د لويې جرګې په باب تاسې څه نظر لرئ؟

ځواب: افغانستان د جرګو هېواد دی او افغانانو په بحراني وختونو کې لويې جرګې جوړې کړې او کشالې يې پرې هوارې کړې دي. له دې املې لويې جرګې د افغانستانو په ملي ژوندانه کې مهمې ثابتې شوې دي. په جرګو کې د شېرسرخ جرګه تر ټولو اغيزمنه وه. د دغې جرګې په برکت افغانانو د احمدشاه درانې په مشرۍ له خپل ملک څخه باندې نفوذ طرد کړ او هغه يې له

آمـو نـه تـر اباسـینه پـورې یـو موټـی کـړ. سربېره پـر دې دوی یـوه امپراتـوري هـم جـوړه کـړه چـې کشـمیر، شمالي هندوسـتان ان تـر ډهلي پـورې او بلوچسـتان ان د هنـد تـر بحـر پـورې او خراسـان ان تـر مشـهد پـورې پـه هغـه کـې شـامل وو. دغـه امپراتـوري د درانیـو د امپراتـوری پـه نامـه یادېـده. بـل ستر کار چـې دوی د شـهر سرخ د جرګـې پـه برکـت وکـړ دا و چـې حکومتـي تهـداب کښـېږدي. دوی دغـه بنسـټ د غومـره ټینـګ کښـود چـې نـزدې دوه نیمـې پېړۍ پـه ځـای پاتـې شـو. د شـهر سرخ د جرګـې بـل غـټ میراث ازادي او خپلواکـی دي.

د شـهرسرخ تـر جرګـې د مخـه پښـتانه د هنـد د بابـري مغلـو د لاس بـري پـه مقابـل کـې جنګېـدلي او د بایزیـد انصـاري پـه مشرۍ یـې د روښـانیانو خوځښـت د شپاړسـمې پېړۍ پـه دوهمـې نیمایـي کـې پیـل کـړی و. د همدغـه خوځښـت پـه وروسـتي پـړاو یانـې د اولسـمې پېړۍ پـه اخـر کـې خوشـال خـان ختـک پاځېـد او د خپلواکـی د بېرتـه خپلولـو لپـاره یـې شـعري نـارې سر کـړې او وجنګېـد. وروسـته د اتلسـمې پېړۍ پـه سر کـې پـه لویدیـځ کـې ابدالیانـو او هوتکیانـو د صفویانـو د لاس بـري پـه مقابـل کـې پاځېلـدل او وروسـتیو د صفویانـو امپراتـوري ړنګـه کـړه او پـارس یـې هـم لانـدې کـړ. لکـه چـې احمدشـاه درانـي وروسـته شمالي هنـد ایـل کـړ. د همدغـو خوځښـتونو او پـه تېـره د شـهرسرخ د جرګـې پـه برکـت پـه افغانانـو کـې د ازادۍ او خپلواکـی نیشـې ټبـخ ونیـو. افغانـان اوس د یرغلګـرو پـه شـړلو او د ازادۍ او خپلواکـی پـه ساتلو کـې نـوم لـري.

پوښـتنه: احمدشـاه افغانسـتان خپلـواک کـړ، امپراتـوري یـې جـوړه کـړه او حکومتـي ټینـګ تهـداب یـې کښـود، د ده د بریـالي توبونـو علتونـه څـه وو؟

ځـواب: د دغـې پوښـتنې ځـواب شرح غـواړي؛ خـو تشریـح د علتونـو یـې دلتـه نـه کېـږي، د دغـو علتونـو پـه بـاب تـر دغـو نومونـو لانـدې پـه عمومـي حکمونـو بـس یـاد شي.

۱ – باندنـی حـال: د احمـد شـاه درانې د هسـکېدو پـه وخـت کـې د ګاونډيـو هېوادونـو سـياسي اوضـاع ټينګـه نـه وه، د هنـد مغـولي امپراتـوري چـې امپراتـور بابـر پـه (۱۵۲۶) کـې د هغـه تـاداو اې ښـی و، مـخ پـه ځـوړې وه. د احمد شـاه درانې معـاصر د هنـد شاهنشـاه ابوالفتـح ناصرالديـن محمـد شـاه چـې تـر اورنګزېـب وروسـته واکمـن شـوی، د ټينګـې سـړی نـه و، پـه (۱۷۳۹) کـې نادرشـاه افشـار تـه تسـليم شـوی و. هنـدوان هـم د پېړېـو پېړيـو لاس لانـدې تـوب نـه وروسـته د مغـولي امپراتـوری پـه مقابـل کـې پاڅېـدلي وو او وروسـته لـه دې چـې دوی خپـل مشر شـيواجي خوځـولي وو، لـه دکـن يانـې د هنـد لـه سـهيل نـه د شمال پـه لـور خوځېـدلي او ډيلی يـې هـم تـر فشـار لانـدې نيـولی و. پـه لويديـځ يانـې پـه پـارس کـې د نادرشـاه افشـار لـه مـرګ نـه وروسـته ځنګـه چـې جنګونـه پيل شـوي وو، مرکـزي حکومـت نـه و، پـه دې ډول د افغانسـتان پـه لويديـځ او ختيـځ کـې نـه دا چـې ټينـګ حکومتونـه نـه وو، سـياسي خلاګانـې وې او پـه دغـو خلاګانـو کـې احمدشـاه درانې يرغلونـه وکـولی شـول.

۲ – دننـی حـال: دننـه پـه افغانسـتان کـې لکـه چـې دمخـه وويـل شـول، د اتلسـمې پېـړۍ پـه سر کـې ابداليـان او هوتکيـان خوځېـدلي وو، ابداليانـو پـه هـرات او هوتکيانـو پـه کندهـار کـې دولتونـه جـوړ کـړي وو چـې وروسـته نادرشـاه افشـار ړنـګ کـړل. د ابداليانـو دولـس زره ييـز نظامـي غونـډ چـې د ابـدالي مشرانـو پـه سروالي د نادرشـاه افشـار پـه يرغلونـو کـې هـم پـه عـراق او هـم پـه شمالي هندوسـتان کـې برخـه لرلـه، دغـه مشران چـې پـه هغـو کـې احمدخـان ابـدالي هـم و، پـه نظامـي او حکومتـي چـارو کـې د تجربـو خاونـدان شـوي وو، د ګاونډيـو هېوادونـو لـه اوضـاع څخـه بـاخبر شـوي وو. دوی دومـره مجـرب او پاخـه شـوي وو چـې د نادرشـاه افشـار تـر وژل کېـدو وروسـته يـې پـرې کـړه وکـړه چـې بايـد ځانله حکومـت ولـري. دوی زر د مشـهد لـه خبوشـان نـه، يانـې چېرتـه چـې نادرشـاه افشـار پـه (۱۷۴۷) کـې ووژل شـو، کندهـار تـه سـتانه شـول او د نـوي ابـاد شـوي نـادر ابـاد نـوي ښـار دننـه پـه نظامـي کلا يانـې شـهرسرخ کـې سره جرګـه شـول او حکومتـي تـاداو يـې کېښـود.

۳- ښه تصادف: احمد شاه درانې له واکمن کېدو وروسته د دولت د تنظیمونو او د پوځ د برابرولو لپاره پېسو او مهماتو ته اړ و؛ خو هغه یې نه لرل او مجبور و له خلکو نه مالیات ټول کړي؛ خو دا سخت کار و. په افغانانو کې واړه زمینداران ډېر او لوی زمینداران لږ وو او زیات شمېر سوداګر او پانګه ور ملي نه وو. اقتصاد اساساً کلیوال و او ښاري او ملي اقتصاد په اصل کې موجود نه و. له دغسې خورو ورور او بې شتو خلکو نه د پېسو په لاس راوړل مشکل وو. احمدشاه اندېښمن او له ښې راتلونکې نه په شک کې و. له نېک تصادف نه په همدغه وخت کې له هندوستان څخه د پارس په لور کاروان روان و او د دوو کروړو روپیو په حدود کې یې نغده او جنس یې د مالیاتو په نامه نادر شاه افشار ته وړل. احمد شاه درانې هغه ضبط کړل او په هغو سره یې سم دلاسه پوځ تنظیم کړ او د همدغه کال په اکتوبر کې د ختیځ په لور روان شو؛ تر پېښور پورې بې له کوم مانع ورسېد او په پنجاب یې هم د ښه بري سره ودانګل او له ډېرو شتو سره کندهار ته ستون شو. په دې ډول احمد شاه درانې د پېسو او شتو خاوند شو چې په هغو سره یې حکومت جوړ او پوځ تنظیم کړ، بې له دې چې په رعیت باندې درانده مالیات کېږدي، د احمدشاه درانې د بری بل لوی علت د ده شخصیت و چې د هغه په باب به ستاسې د ښل سوال په مقابل کې څه وویل شي.

پوښتنه: د احمدشاه درانې د شخصیت په باب څه وایئ؟

ځواب: درې تاریخ پوهانو عبدالحی حبیبي، میرغلام محمد غبار او ګنداسنګه د احمدشاه بیان په تفصیل سره کړی؛ خو یوه هم د هغه بیوګرافي نه ده لیکلې چې د هغه د ژوند حال پکې څېړل شوی وای، یو څوک باید د ده بیوګرفي ولیکي.

احمدشاه یو بریالی واکمن و، هم په یرغلونو، هم د دولت په جوړولو او هم له رعیت سره د ښه چلند په کولو سره. ښه تصادف هغه ته سمدلاسه شل میلون نقد او جنس په لاس ورکړ؛ خو احمدشاه له هغو نه په ځای استفاده

وکړه. احمدشاه درانې د ناردشاه افشار د چلندونو ناظر و، خو پيرو يې نه و. احمدشاه د خپلو کتنو او د خپلکو د عرف او د اسلام له مخې چلندونه غوره کړل. د مثال په ډول نادرشاه افشار به د يوې سيمې حکمران مجبور کړ چې له خپل توان نه زيات مالیات ورکړي. دغسې حکمران مجبور و، په خلکو تعدي وکړي او په نتيجه کې نارامي ګانې پيدا شي. احمدشاه درانې د خپلې ټولنې واکمنۍ په دوره کې چې ۲۵ کاله يې دوام وکړ، دغسې چلند غوره نه کړ، نو ځکه د ده په ضد خلک نه دي پاڅېدلي.

احمدشاه درانې له نادرشاه افشار څخه د پوځ تنظيمول او نظامي عمليات کول زده کړل، خو دی پخپله مبتکر، واقع بين نظامي جنرال و او د ده ابتکاري جنرالي په ټولو لښکرکښيو، په تېره د پاني پت په ستر جنګ کې څرګنده وه. په باندينو نظامي لښکرکښيو کې د ده بريالي توب په هېواد کې دننه په بري هم تمام شو.

احمدشاه حکومت جوړ کړ، ټول ملک يې يو موټی کړ، خو ده دغه کارونه د اجتماعي مقاولو له مخې وکړل چې په هغو کې ولس د خپلو مشرانو له لارې دخيل ګرځول شوی و. په دې ډول حکومت چې به ډېره لږه اندازه يې حکومت کاوه، په خلکو له پاسه په زور نه و تپل شوی، سره له دې هم يو شمېر سرداران د احمدشاه پر ضد جګ شوي خو احمدشاه پخوا له دې چې دوی امنيت ګډوډ کړي، وځپل. احمدشاه د ډېرو واکمنو پر خلاف د ځپلو او نابودولو واکمن نه و، خو زغم يې حد لاره، هغوی يې نه زغمل چې امنيت يې ګډود کاوه.

احمدشاه درانې په شخصي لحاظ د ښه سلوک خاوند و، په اخلاقي، ديني او اجتماعي ارزښتونو معتقد و، همدغه سبب دی چې خلک، دی سره له دې چې په پنځوس کلنۍ کې په (۱۳۷۳) کې مړ، د احمدشاه بابا په نامه يادوي.

د یوه مصلح غازي یاد

مې ۹ - ۲۰۰۶

غوښتل مې ستاسو دغې درنې غونډې ته د نومیالي مصلح او غازي، د چک نور ملا صاحب په اړه یوه اوږده لیکنه تهیه کړم، خو په دغه کار کې د یوې سپکې ناروغۍ له امله چې تر اوسه هم راسره ده، پاتې راغلم.

د چک نور ملا صاحب چې اصلي نوم یې امیرمحمد او د افغانستان د ننګرهار ولایت اوسېدونکی و، که څه هم یوه نیمه پېړۍ د مخه پېدا شوی و، تر اوسه هم په خلکو کې په عزت سره یادېږي او د مومند درې د چک نور کلي چې دی پکې زېږېدلی و، د ده له برکته په ټول ننګرهار کې مشهور شوی. ده ځان «فقیر چک نور» ښوده. دی سره له دې چې عالم، غازي او اجتماعي مصلح تېر شوی دی، ځان یې خپل کلي ته منسوبوه چې مومند پکې اباد وو.

په مومندو کې نومیالي کسان ډېر تېر شوي دي. له پنځلسمې پېړۍ نه وروسته چې مومندان له خپل اصلي ټاټوبي یانې د کندهار له مرغه نومي ځای نه اول غزني ته او بیا خپلې اوسنۍ سیمې ته راغلل، په دوی کې د سر دغسې کسان تېر شوي چې نه یوازې یې په مومندو کې بلکې په ختیځو پښتنو کې هم د نفوذ او اعتبار خاوندان وو. دوی ځکه دغسې غټ اعتبار ګټلی و چې نه یوازې یې د خپل ځانګړي قوم لپاره، بلکې د ټولو پښتنو د داعییې لپاره هلې ځلې کولې.

اېمل خان مومند د روښانیانو د تحریک په اخر کې د مغولو د تسلط په برابر کې د پښتنو د خپلواکۍ بېرغ د کلونو کلونو لپاره رپانده ساتلی و.

سعادت خان مورچې خپل مومند چې څلوېښت کاله د مومندو خان و، په نولسمې پېړۍ کې په انګرېزانو بې شماره یرغلونه کړي وو. غازي محمد ایوب

خان چې د خپلواکۍ په لار کې یې په مېوند کې ابدي ویاړ ګټلی، ممکن له خپل دغه نیکه نه د غېرت او ننګ الهام اخستی وي.

په (۱۸۹۳) کې په افغانستان باندې د ډیورنډ د موافقه لیک له تپل کېدو نه وروسته په ختیځو پښتنو کې د مبارزو هڅې لا تینګې شوې او مومندانو په دغو مبارزو کې غټه ونډه لرله. نومیالي لیکوال میراجان سیال مومند په دې اړه یو ځانګړی کتابګوټی لري، په نامه «د مومندو غزاګانې» د دغه لړ لومړنۍ هڅه په (۱۸۹۷) کې د ټولو ختیځو پښتنو ستر پاڅون و چې په هغه کې ملا نجم الدین اخوند چې د هډې صاحب ملا باندې یادیده، غټه برخه لرله. د چک نور ملا صاحب چې د هډې ملا صاحب شاګرد و، له هغه وروسته لکه په وزیرستان کې میرزا علي خان چې د ایپي فقیر باندې یادېده د غزا جنډه رپانده وساتله او غزاګانې یې له هغه وخت نه د پاچا امان الله په واکمنۍ کې د خپلواکۍ ګټلو تر جنګه پورې روانې وې چې تفصیل یې میراجان سیال پخپل کتابګوټي کې ورکړې په نامه د «نومیالی غازي چک نور ملا صاحب» د چک نور ملا صاحب یوازې غازی نه و، اجتماعي مصلح هم و. د ده د اصلاحي کارونو اهمیت په دې کې دی چې په مومندو کې لکه په نورو ختیځو پښتنو کې چې حکومت ضعیف و، اجتماعي رواجونه قوي وو، یوازې هغو کسانو د هغو د اصلاح لپاره څه کولی شول چې د علم، تقوا، ښه سلوک په لرلو یا یې د خپل لوړ شخصیت په سبب په خلکو کې معنوي نفوذ ولري. د چکنور ملاصاحب په خلکو کې دغسې نفوذ لاره، لکه چې ګل پاچا الفت وایي چکنور ملا صاحب «په ازادو سرحدونو کې، په ننګرهار او کابل کې ډېر ارادتمندان لرل او ډېر وران و یجاړ کارونه په ده سمبدل، ډېرې بدۍ او دښمنۍ ده اوارولی شوې، ډېر خلک یې د غزا لپاره له ځان سره ر وانولی شول او د ډېرو خلکو لونې او خویندې یې بې ولوره په ډېر لږ مهر خپلو مېړنو ته ودولی شوې». له همدې امله و چې لکه بیا هم الفت وایي «هغه کار چې ده د ازاد سرحد په مومندو او شنوارو کې کولی شو، اوس یې یو ریاست قبایل په ډېرو پېسو نه شي کولی. هغه غزاګانې چې

ده په تش لاس د خلکو د جذباتو په راویښولو کولې، په عصري فرقه یې په توپونو او ماشیندارو نه شي کولی» او "هغه لویې دښمنې، جګړې او دعوې به چې ده په یو څو خبرو فېصله کولې یوه ستره قضایي ټولنه یې هغسې نه شي حل کولی."

د جوماتونو ودانول هم د چکنور ملا صاحب مهم میراث ګڼل کېږی. د ده په هدایت هم په افغانستان او هم په ازادو سرحدونو کې تر شلو نه ډېر جوماتونه ودان شوي دي. دغه جوماتونه یوازې د عبادت کولو لپاره نه وو، په ازادو سرحدونو کې له دغو جوماتونو نه د اجتماعي او سیاسي هدفونو لپاره هم استفاده کېدله، لکه د حضرت محمد(ص) په وخت کې چې په مدینه کې د قبیلو مشران د اسلام منلو لپاره بلل کېدل، په جوماتونو کې ورسره مقاولې او غونډې کېدلې. میراجان سیال هم وایي چې په ازادو سرحدونو کې په جوماتونو کې غونډې او جرګې کېدلې او په ازادو مومندو کې د مدرسې جومات «د دیني او مذهبي منظور ترځنګه سیاسي او نظامي اهمیت درلود او پرنګیانو ته په ورځرمه پوله یې د یوې چوپنې په توګه ارزښت درلود».

د همدغو ډول ډول خدمتونو او لوړ شخصیت له املـه ده چې د چکنور ملاصاحب نوم په عزت سره اخیستل کېږي او د هغه له برکته د چکنور کلی هم مشهور شوی دی.

د خپلواکۍ د لارې لوی مبارز اېمل خان مومند

جولای ۲۰۰۶-۲۰

کـه پـه پښـتنو کـې پـه تېره بـه ختيځو پښـتنو کـې تربـوري، گونـديماري او سـياسي مـرگ ژوبلـه ډېـره ده پـه دوی کـې دغسـې باتـوران هـم ډېـر دي چـې د خپلواکۍ پـه لار کـې يـې لويـو امپراتوريـو تـه چېلنجونـه ورکـړي دي. لـه دغسـې مبارزانـو څخـه يـو هـم اېمـل خـان مومنـد دی. اېمـل خـان مومنـد د خپلواکۍ هغـه جگـړه کلونـه کلونـه تـوده وسـاتله، کومـه چـې بايزيـد روښـان، مشـهور پـه پيـر روښـان د شپاړسـمې پېړۍ پـه دوهمـې نيمايـي کـې د مغولـو پـه مقابـل کـې پيـل کـړې وه او زامنـو او لمسـيانو يـې لکـه جلال الديـن، احـداد، عبدالقـادر او کريمـداد د څـه بانـدې نيمـې پېړۍ پـه مـوده کـې پرمـخ بېولـه.

پيـر روښـان د هغـو پيرانـو پـه شـان نه و چـې د خپلـو مريدانـو پـه صدقـو او نذرونو سره ځـان شـتمن او خپلـو کورنۍ اسـوده کـړي؛ هغـه د خپـل ولـس د خپلـواک کولـو لپـاره اجنـډا لرلـه او هغـوی يـې د ظالمانـو پـه مقابـل کـې جگـول او ورتـه يـې تبليـغ کاوه چـې څنگـه چـې مغـولان او عمال يـې ظـالمان دي، ديـن دوی تـه اجـازه ورکـوي چـې خپـل ځانونـه د هغـو لـه قيـد نـه ازاد کـړي. مغولـو د محمـد ظهيرالديـن بابـر پـه سروالـۍ سره پـه کال ۱۵۲۶ کـې د هندوسـتان د پـاني پـت پـه ډگـر کـې لـودي سـلطنت نسـکور کـړی و او زامنـو او لمسـيانو يـې د هندوسـتان او افغانسـتان (تـر هندوکـش پـورې) پـه لانـدې کولـو سره يـوه پراخـه امپراتـوري جوړه کـړې وه چـې هغـه د نولسـمې پېړۍ تـر دوهمـې نيمايـي پـورې پـر ځـای پاتـې وه.

پيـر روښـان د زور او تشـدد دغسـې مفکـوره وړانـدې کـړه چې مطلب يـې د جاهلو او د خپـل نفـس او د خـدای تعالـی د دښـمنانو له مينځـه وړل وو. ده دغسـې خلک (مـړه) گڼـل او ويـل يـې چـې د مـړو مالونـه بايـد د هغـو پـه ورثـو ووېشـل شي. د ده اصلي موخـه د غيـر روښـانيانو د مالونـو ضبطـول او پـه افغانسـتان او هندوسـتان باندې حکومـت کـول وو. ځـان يـې (مهـدي) وبالـه او لـه قـام ولـۍ نـه پورتـه يـو

ډول تنظیم یې جوړ کړ او پخپلو مریدانو او پلویانو باندې یې د عشر په نامه خراج کښود او د جنګي غنیمتونو خمس یا پنځمه یې د هغه لپاره تخصیص کړه. په دې ډول یې یو ډول بیت المال ترتیب کړ چې له بهوزلو او غازیانو سره مرسته وکړي او منظم پوځ پرې تنظیم کړي. د پلیو او سورو یو څو زریز پوځ یې هم جوړ کړ او څرګنده یې کړه چې «هند به لاندې کړو او هر اس والا دې راشي او د پاچا اکبر شتمني زمور ده».(۱۸)

پیر روښان د عمل سړی هم و، وروسته له دې چې په کابل کې له بند نه خلاص شو، له تېراه او هشتنغر نه یې وړې جنګي ډلې هرې خواته استولې، تر هغو چې په کال ۱۵۸۱ کې له ستړتیا او جل وهلو نه مړ شو. کمکی زوی یې جلال الدین په څوارلس کلنۍ کې د هغه خلیفه شو، ځکه چې د هغه ټول مشران زامن د خپلواکۍ په جګړو کې مړه شوي وو. جلال الدین چې د فعالیت له نظره شاید یو بېجوړې مبارز و، ځان پاچا اعلان کړ او پلویان یې له کابل نه تر پېښوره پورې پاڅېدل او لویې لارې یې بندې کړې. په کال ۱۵۸۶ کې مومندان او نور د مغولو په مقابل کې جګ شول او پېښور یې محاصره کړ. مغولی جنرال مان سنګهه ورپسې واستول شو، خو هغه خیبر پرمخ تړلی ولید او مات شو. یوسف زي او مندر هم چې د روښانیانو پر خوا اوښتي وو، د مغولو پر خلاف جګ شول. په کال ۱۵۸۷ کې زین خان صوبه دار سوات او باجوړ ته لښکر وایست خو د یوسف زیو له خوا مات شو. په همدغه جنګ کې و چې د پاچا جلال الدین اکبر روحاني مشاور، راجا بیربل له اتو زرو مغولي جنګیالیو سره د کړپه په تنګي کې ووژل شو. په کال ۱۵۹۲ کې پښتنو پېښور محاصره کړ؛ خو صوبه دار یا والي زین خان محاصره خلاصه کړه او حتی تیراه، سوات او باجوړ یې هم لاندې کړل؛ خو دا د روښانیانو د اېل کېدو په مانا نه وه. تېره د دوی د قوت خاصه سیمه وه. په کال ۱۶۲۰ کې د مغولو یوه لویه قوه د سمپغه (Sampagha) کوتل له لارې

۱۸ – محمد حسن کاکړ – افغان، افغانستان و مختصری از کوشش‌های افغان‌ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان – کابل پوهنتون ۱۳۵۷/ ۱۹۷۸، کابل ۴۵ – ۷۴ مخونه.

تېراه تـه ننوتلـه خـو سـخته ماتـې يـې وخـوړه. شـپږ کالـه وروسـته پـه کال ۱۶۲۶ کـې خليفـه احـداد مـړ شـو. پـه همدغـه کال کـې د پاچـا جهـان ګيـر پـه مړينـې سره روښـانيانو د ازادۍ جګـړه بيـا لـه سره ونيولـه. پـه کال ۱۶۳۰ کـې يـې پېښـور بيـا محـاصره کـړ خـو نيولـی يـې ونـه شـو او محـاصره يـې پخپلـو کـې د بـې اتفاقـۍ لـه املـه پرېښـوده او تيـراه تـه پـه شـا شـول.(۱۹)

د مغولـو پـه مقابـل کـې د پښـتنو د خپلواکـۍ جګـړه د اېمـل خـان مومنـد پـه سروالي بيـا لـه سره ونيولـه شـوه. دغـه هـم پخپلـه د روښـاني خليفـه ګانـو پـه شـان پـه مقصـد ونـه رسـېد؛ خـو پـه پښـتنو کـې د ده پـه سروالـۍ سره د اتفـاق مـزی دومـره ټينـګ شـو چـې د هغـه لـه برکتـه مغولـو تـه بيخـي ډېـر تاوانونـه واوښـتل او امپراتـوري يـې ناتوانـه شـوه. د دغـو جګـړو پايلـې هغـه شـوې چـې دوی غوښـتلې چـې زر بـه يـې ذکـر وکـړم.

د خپلواکـۍ پـه لار کـې د اېمـل خـان يـو تدبيـر دا و چـې اپريـدي او مومنـد سره يو موټـی کـړي. د دغـو قومونـو ستراتيجيکـي اهميـت پـه دې کـې دی چـې مينځنـۍ اسـيا لـه جنـوبي اسـيا سره پـه لنـډ ډول نښـلوي؛ نـو مغـولي واکمنـو تـه پـه خـاص ډول د خـيبر لار نـه يواځـې لـه سـياسي او سـوداګري نظـره مهمـه وه، پـه روحيـاتي لحـاظ هـم مهمـه وه. پـه دې چـې دوی لـه دغـې لارې نـه لـه خپـل پلارنـي وطـن فرغـاني سره ارتبـاط لرلـی شـو. بابـر پـه اصـل کـې د فرغانـې و.

د خـيبر دره چـې لـه ډکـې نـه تـر جمـرود پـورې غزېدلـې د کوکـي خېـل اپرېـدو پـه سـيمه کـې پرتـه ده چـې هغـه د اپرېـدو لـه اتـو څانګـو څخـه يـوه څانګـه ده. اپريـدی لـه لرغونـو مهـال نـه را پـه دېخـوا پـه خـيبر او داسـې هـم پـه کـوټ، تيـراه او نـورو ځايونـو کـې ابـاد دي. دوی پـه غالـب ګمان هغـه خلـک دي چـې د تاريـخ پلار، هيـرودوت، دا پـه ريتـای پـه نامـه يـاد کـړي دي. مومنـدان چـې د اپريـدو ګاونډيـان دي، د کامـې او پېښـور ترمينـځ سـيمې کـې اوسـېږي. پېښـور

۱۹ – پورتنی اثر، ۴۸-۴۹ مخونه – دهند برتانوي حکومت، ايالتي جغرافيوي قاموس لړی، د شمال، غربي سرحدی رياست، سنګ ميل خيرونه، دوهم چاپ، لاهور – ۱۹۹۱ – ۱۷ مخ.

هـم د دوی پـه سـیمې کـې و. مومنـدان پـه پنځلسـمې پېړۍ کـې د کندهـار لـه مرغـه نومـي سـیمې نـه اول پـه غـزني کـې او بیـا پخپلـې اوسـنۍ سـیمې کـې ابـاد شـول لکـه یوسـف زي چـې د کابـل لـه شـاوخوا سـیمو نـه وکوچېـدل او پخپلـو اوسـنیو سـیمو کـې مېشـته شـول. پـه هـر حـال مومنـد لـه کامـې نـه د سـوات تـر سـین پـورې پـه برمومنـد یـا سُـوري مومنـد او لـه هغـه ځایـه تـر پېښـور پـورې پـه کـوز مومنـد یـا پیتـاوي مومنـد یادیـږي. پـه دواړو برخـو کـې د مومنـدو عیـن قومونـه پراتـه دي.

اېمـل خـان مومنـد چـې د دریاخـان اپریـدي پـه ملګرتـوب دغـه قومونـه سره یـو موټـی کـړل، د مغولـو امپراتـورۍ تـه یـې چیلنجونـه ورکـړل. د هنـدي تاریخپـوه سرکار پـه وینـا ایمـل خـان «داتـا جنرال و، پاچایـي یـې اعلان کـړه، سـکه یـې پخپـل نامـه ووهلـه او ټـول پښـتانه قومونـه یـې پـه ملي غورځنـګ کـې د ګـډون لپـاره وبلـل»[۲۰] اېمـل خـان لـه کابـل نـه تـر پېښـور پـورې د پښـتنو مقاومـت څلـور کال تـود وسـاته، پـه کال ۱۶۷۲ کـې مومنـدان او اپرېـدي د هغـه پـه سروالي جـګ شـول او پـه خیبر کـې یـې د امپراتـوري ډېـر جنګیـالي او افسران ووژل... او پـه زرګونـو نـور یـې مریـان کـړل. دغـه پېښـه داسـې وشـوه چـې د کابـل مغـولي صوبـه دار، محمـد امیـن خـان د یـوه لـوی پـوځ پـه سروالي کوښـښ وکـړ چـې د خیبر دره پرانیځـي؛ خـو هلتـه پـه بیسـاري مصیبـت واوښـت. د برتانـوي هنـد د حکومـت د جغرافیـوي قامـوس لـه مخـې امیـن خـان «خپـل ټـول پـوځ چې شـمیر یـې څلوېښـتو زرو تـه رسـېده لـه پوځـي وسـلو او سـامانونو سره لـه لاسـه ورکـړ». پښـتنو بـه هـم پـه دغـې جګـړې کـې ډېـر جنګیـالي لـه لاسـه ورکـړي وي؛ نـو ویـل کېدلـی شي چـې پـه نـړۍ کـې بـه دغسـې جګـړه کمـه وي چـې دغومـره انسـانان پـه کـې وژل شـوي وي. مغـولان وروسـته څـو ځلـې نـور هـم مـات شـول. پـه کال ۱۶۷۳ کـې اپرېـدو پـه ګنـداو کـې د مغولـو دوهـم لښـکر مـات کـړ او پـه کال ۱۶۷۴ یـې د هغـو درېـم پـوځ پـه خاپـښ کـې مـات کـړ.[۲۱]

---

۲۰ – قول نقل، کاکړ، یاد شوی اثر، ۵۰ مخ.

۲۱ – یاد شوی جغرافیوي قاموس، ۱۷، مخ.

د دغـو ماتـو لـه املـه پاچـا اورنګزیـب اړ شـو چـې ډیلـی پریـږدي او پـه حسـن ابـدال کـې دېـره شي او ۱۶۷۴ نـه د یـو نیـم کال پـه بهیـر کـې د مجربـو جنرالانـو یانـې اصفرخـان او شـجاعت خـان پـه سروالـۍ د پښـتنو د ځپلـو لپـاره پوځونـه واسـتوي؛ خـو دغـو جنرالانـو پـه هغـو ډېـرو جنګونـو کـې چـې لـه پښـتنو سره وکـړل، ډېـره ماتـې وخـوړه او لـږ بـری ومونـد. پخپلـه شـجاعت خـان هـم پـه یـوې نښـتې کـې ولګیـد او لـه مېنځـه لاړ. پـه پـای کـې اورنـګ زېـب بـې لـه دې چـې پـه نظامـي لحـاظ بریالـی شـوی وی، ډهلي تـه سـتون شـو، خـو ده هغـه څـه چـې پـه نظامـي لارې ترلاسـه کولـی نـه شـو، پـه دیپلوماسـۍ سره ترلاسـه کـړل. اورنګزېـب چـې پـوه شـو پـه دغـې لارې پـه مقصـد رسـېدلی نـه شي؛ د سـوغاتونو، معاشـونو او جاګیرداونـو پـه ورکـول یـې لاس پـورې کـړ. د هغـو پـه مخـې پښـتنو تـه اجـازه شـوه چـې تـر هغـو چـې پـه څرګنـد ډول یاغـي نـه وي، دننـۍ خپلواکـی ولـري. د هندوسـتان او مینځنـۍ اسـیا ترمینـځ د کاروانونـو د ازاد تـګ راتـګ لپـاره پـه کال کـې شـپږ لکـه روپـۍ دغـو قومونـو تـه ومنلـې شـوې. پـه هغـه سربیـره د اپرېـدو، مومنـدو، شـینوارو، یوسـف زیـو او ختکـو لـه خـوا پـه کاروانونـو بانـدې د لارې تېرېـدو مالیـې یـا حـق العبـور اخیسـتل ومنـل شـول، مغـولي حکومـت پـه تجربـو سره درک کـړه چـې دا ارزانـه ده چـې دوی تـه رشـوت ورکـړل شي، نظـر دې تـه چـې پـه نظامـي زور سره لانـدې شي. پـه نتیجـه کـې یوسـف زي، بنګښ او د تیـراه قومونـه او حتـی د خوشـال خـان ختـک یـو زوی هـم ورو ورو مغـولي حکومـت تـه تسـلیم شـول او د پېښـۍ تـر پایـه پـورې تـول پاڅونونـه ارام شـول.(۲۲)

پـه دې ډول پښـتنو د مغولـو پـه برابـر کـې پخپلـو مبـارزو سره سره لـه دې چـې ډېـرې او ټینګـې وې، پـوره خپلواکـي ترلاسـه کولـی ونـه شـوه؛ خـو د دوی د جګـړو پایلـې مهمـې ثابتـې شـوې. سـملاسي حاصـل یـې داخلي خپلواکـي او د نـورو امتیازاتـو ترلاسـه کـول وو چـې ذکـر یـې وشـو. دغـه امتیازونـه د مغولـو د واکمنـۍ تـر پایـه پـورې پـر ځـای وو. انګریزانـو هـم د هغـو لـږ او ډېـر درنـاوی وکـړ او پښـتانه قومونـه یـې پـه دننیـو چـارو کـې خپلـواک پرېښـودل؛ خـو پاکسـتان هغـه

۲۲ – کاکړ – یاد شوی اثر، ۵۱ مخ.

لـه مینځـه یـوړل چـې د هغـه دغـه عمـل پـه سـیمې کـې تـر اوسـه هـم د کړکـیچ سرچینـه ده؛ خـو د پښـتنو اصلي نابریالیتـوب د خپلـواک دولـت پـه جوړولـو کـې و، د خپلـواک دولـت لـرل پـه دوی لازمـي کولـه چـې د مالیاتـو پـه نامـه لـه اضـافي زراعتـي حاصـل او هـم تـر څـه حـده پـورې د دولـت پـه ګټـه لـه خپلـې ازادۍ نـه تیـر شي؛ خـو دوی لومړنـی نـه لاره او د دوهـم ورکولـو تـه حـاضر نـه وو. میـا روښـان کوښـښ وکـړ چـې دولـت د غنیمـت لـه حاصـل نـه تنظیـم کـړي؛ خـو هغـه پخپـل دغـه کوښـښ کـې پاتـې راغـی. پـه نتیجـه کـې ختیځـو پښـتنو ونـه شـو کولـی د دولـت پـه نامـه کـوم تشـکیل جـوړ کـړي. دوی تـر اوسـه هـم ځانلـه خپلـواک دولـت نـه لـري؛ خـو د ختیځـو پښـتنو د جګـړو غـټ اثـر پـه لویدیځـو پښـتنو بانـدې و. د دوی بریالیتـوب پـه واقـع کـې د ختیځـو پښـتنو د خپلواکـۍ د جګـړو پـه سـبب و. لویدځـو پښـتنو د بلـې پېړۍ یـا د اتلسـمې پېړۍ پـه سر کـې اول د میرویـس هوتـک نیکـه پـه سروالـۍ د هغـو حاکمیـت رد او یـو خپلـواک دولـت کـه څـه هـم مـحلي و، جـوړ کـړ. ورپسـې یـې د احمـد شـاه بابـا پـه سروالۍ سره، لـه آمـو نـه تـر آټکـه پـورې د یـوه خپلـواک ملي دولـت بنیـاد کښښـود. د احمدشـاهي دولـت پـه رامینځتـه کېـدو کـې د ختیځـو پښـتنو ونـډه اسـاسي وه. پـه دې ډول چـې دوی پخپلـو جګـړو سره نـه یـوازې د احمدشـاه لپـاره ډګـر هـوار کـړی و، بلکـې لـه هغـه سره یـې د ملکونـو پـه نیولـو او د امپراتـورۍ پـه جوړولـو کـې هـم مرسـته کـړې ده. احمدشـاه بابـا د یـوه لیـډر پـه توګـه ډېـر صفتونـه لـرل: یو صفـت یـې دا و چـې ده لـر او بـر پښـتانه د لومـړي ځـل لپـاره سره یـو موټـی کـړل. پـه داسـې حـال کـې چـې میرویـس نیکـه د کندهـار او ژوپ پښـتانه قومونـه سره یـو کـړي وو او جلال الدیـن روښـاني او بیـا اېمـل خـان مومنـد ختیـځ پښـتانه تـر ډېـره حـده یـو کـړي وو او خوشـحال خـان خټـک د افغـان پـه نامـه د ټولـو پښـتنو د یـووالي لپـاره پـه شـعرونو او عمـل سره کوښښـونه کـړي وو. لـه احمدشـاه بابـا نـه وروسـته پښـتانه بیـا چـا سره یـو کـړي نـه دي. اوس چـې د صنعـت، ښـاري تـوب، سـاینس او ټکنالوجـۍ پـه دوره کـې د قومونـو عنعنـوي اهمیـت لـږ شـوی او د هغـه پرعکـس د نفوسـو د زیاتـوالي لـه املـه د اقتصـاد اهمیـت نـور هـم ډېـر شـوی دی، د پښـتنو پـه وړانـدې چیلنجونـه هـم ډېـر شـوي دي.

درېیم څپرکی

د ډیورنډ توافق لیک او کړښې په اړه

د امیر عبدالرحمن خان په واکمنۍ کې لر او بر پښتانه

«دغه لیکنه په یو څه بدلون سره له خپل نوي خپاره شوي کتاب نه را اخلم چې نوم یې دی «د افغانستان سیاسي او ډیپلوماتیکي تاریخ ۱۸۶۳-۱۹۰۱» د مأخذونو له ښودلو نه ډډه کوم.»

امیر عبدالرحمن چې په کال ۱۸۸۰ کې واکمن شو، د افغانستان د ځینو اطرافي سیمو خانان د افغان-انګلیس د دوهم جنګ په نتیجه کې د پخپل سرۍ په حال کې وو، نو امیر په اوله درجه دې ته توجه وکړه چې یو ټینګ مرکزي حکومت په پښو ودروي او په ټول افغانستان باندې نېغ حاکمیت خپور کړي. په دغه وخت کې د افغانستان باندنۍ اړیکې په شوې موافقې سره د برتانوي هند د حکومت له لارې اجرا کېدلې او په نورو ټولو چارو کې امیر پوره خپلواک و، نو امیر د خپلې واکمنۍ له پیله په تېره له افغانستان نه د خپل سیال تربور غازي محمد ایوب خان له اېستلو نه وروسته د منظم پوځ د تنظیمولو، د مالیاتو او عایداتو د زیاتولو او ټولولو او د یاغي سیمو د ایل کولو په مقصد پروګرامونه ایستل او په ټول قوت یې عملي کول.

یـو مهـم پروګـرام دا و چې افغـان واکمـنلي ان تـر پېښـوره پـورې یقینـي کـړي، کـه څـه هـم ده تـر اباسین پـورې پښـتانه د دیـن او قوملـی پـر بنسـټ خپـل ګنـل، د دغـه مقصـد لپـاره یـې پـه کال (۱۸۸۶) کـې سـپاه سـالار غلام حیـدر څرخـي (یوسـفزي) پـه مشرقـي کـې پـه ملکـي او پوځـي سـاحو کـې پـه لـوړ اختیـار سره د خپـل وای سرای پـه توګـه وګومـاره. سـپاه سـالار د شـپږو کلونـو پـه مـودې کـې پـه شـینوارو، خوګیانیـو، مومنـدو او کونړیانـو بانـدې د حکومـت واکمنـي یقینـي کـړه او پـه کال (۱۸۹۲) کـې یـې خپـل لـوی پـوځ پـه اسمار کـې دېـره کـړ. پـه دې مقصـد چـې باجـوړ، دیـر او سـوات هـم د حکومـت تـر نیغـې اداړې لانـدې راولي. تـر دغه وختـه پـورې حکومـت پـه کرمـې، اپریدیـو او وزیرسـتان کـې هـم ښـه پرمختـګ کـړی و او پـه وانـه کـې یـې یـوه نظامـي پوسـته هـم ځـای پرځـای کـړې وه.

د برتانـوي هنـد حکومـت د باندنیـو چـارو وزیر سرمارتمـر ډیورنـډ د دغه پرمختګ لـه املـه اندېښـنه ښـکاره کـړه او ویـې ویـل چـې «مـوږ له تـور غره نـه تر وزیرسـتان پـورې د دغـه اوږده سرحـد پـه اوږدو کـې بـد خبرونـه ترلاسـه کـوو، کرمـه د امیر تـر ګـواښ لانـدې ده، اپریدیـان پـه لړزنـده حـال کـې دي او د امیر مامـوران ورتـه وسـلې ورکـوي.» بیـا نـو د (۱۸۹۲) کال پـه جـولای کـې د برتانـوي هنـد حکومـت وایسرای لارډلینـز ډاون پـه دغـو عبارتونـو سره امیر تـه خبرداری ورکـړ «د برتانیـې حکومـت بـه ستاسـې د افسرانـو نـور وړانـدې تګونـه ونـه زغمـي او نـه بـه تاسـې والا حضرت پربـردي چـې نـوې پوسـتې جـوړې کـړئ یـا هغـه پوسـته پیـاوړې کـړئ چـې تاسـې یـې اوس پـه وزیرسـتان کـې یـا د دغـه ملـک د سـهیل پـه لـور لـرئ.» دا هغـه وخـت و چـې د برتانـوي هنـد حکومـت د افغانسـتان لـه لارې پـه هنـد بانـدې د روسـیې د احـتمالي یرغـل د دفـاع لپـاره د «علمـي سرحـد» پـه نامـه یـوه طرحـه ایسـتلې وه چـې د هغـې لـه مخـې د روسـیې د یرغـل پـه وخـت کـې به د افغانسـتان د هندوکـش خـوا تـه ټـول ښـارونه پـه چټکـی سره نـیسي او هغـو تـه د چټـک رسـېدلو لپـاره بایـد د سرحـدي سـیمو ستراتیجیـک ځایونـه د دوی په لاس کـې وي. دغـه ټولـه موضـوع د لیکـوال پـه کتـاب کـې پـه اوږد ډول بیـان شـوې ده.

په ختیځو یا لرو پښتنو باندې ستر احمد شاه د بر درانیو نوم اېښی و. د سپاه سالار په سروالی د افغان پوځ وړاندې تګ د هغو اړیکو په رڼا کې پېژندل کېدلی شي چې بر درانیو له افغانستان سره لرل، لکه چې دمخه وویل شول. امیر عبدالرحمن دننه په وطن کې په ټېره د ختیځو پښتنو په سیمو کې د نېغ حاکمیت خپرولو او پیاوړي کولو ته ځیر شو. که څه هم دا کار ګران و، خو امیر ورته منابع، وسیلې او ټینګه اراده لرله. دی پخپله د هغو له سیمو او خلکو سره بلد او اشنا و، له ځینو سره یې لا د کورنۍ او شخصي اړیکې هم لرل. دا چې ده دغه سیمې د حکومت تر نېغې ادارې لاندې راوستلې شوې، په دې کې شک نه شته خو دا کار بې ستونزو هم نه و. د امیر شېرعلي خان په واکمنۍ کې او له هغه نه وروسته د روسیې او انګلیس امپراتورۍ ګانې د افغانستان په لور دمخه راتللې او پوځي افسرانو یې له دېنه ډډه نه کوله چې د افغان افسرانو د وړاندې تګ مخه ونیسي. په دغه حال کې امیرعبدالرحمن دوهم احمد شاه کېدلی نه شو، که څه هم په نظامي مهارت او د تنظیمولو په فن کې له هغه نه کم نه و.

له ټولو اطرافي سیمو نه هغه سیمې چې د افغانستان په ختیځ او سهیل کې پرتې وې، د افغانستان لپاره په خاص ډول مهمې وې. افغانستان د یوه هېواد په توګه له دغې سیمې نه هسک شوی و. له لرغونې دورې نه راوروسته دلته هغه خلک اوسېدل چې نړدې ټول یې پښتانه وو او هغو له ستر احمدشاه سره د افغانستان په جوړولو کې برخه اخیستې وه او ځانونه یې افغانان او د افغانستان تابع ګڼل. د همدغه ډول اړیکو له لاملـه وه چې پښتنو د دغې پراخې سیمې دننه کې مهاجرتونه کړي دي. د بېلګې په ډول له مغولو نه وروسته دیارلسمې پېړۍ کې ځینې قومونه د ابدالیانو په ګډون له دغې سیمې نه تر کندهار او هرات پورې کوچېدلي دي. په مخامخ لوري کې «د دیارلسمې او شپاړسمې پېړیو ترمنځ ډېر شمېر پښتني قومونه له افغانستان نه په هغې سیمې کې خپاره شوي او لاندې کړي یې دي چې له اوس مهالي صوبه سرحد ولایت سره سمون کوي».

په دواړو خواوو د پښتني قومونو لپاره رواج درلود. هر وخت چې پښتانه به د باندنیو تر فشار لاندې راتلل یا به خپله د نویو ملکونو او ورشوګانو په لټه کېدل، په دواړو خواوو به کوچېدل. دوی په اصل کې د «پخواني پاراپامیزاد»، غور، اوکسې یا د سلیمان د غرو درو د ځایي او سېدونکیو په توګه له ویدي دورې نه راوروسته دغسې مهاجرتونه کړي دي، خو دغه ختیځ سهیل سیمه یواځې د دوی هستوګنځي نه وو، له دوی سره نور خلک هم اوسېدل. په مېنځنیو پېړیو کې دوی د افغانستان په حدود کې دننه همدغسې کړي دي. افغانستان په دغه وخت کې له اباسین نه تر هلمند پورې غځېدلی هېواد و چې زیاتره اوسېدونکي یې پښتانه وو چې په ویداګانو کې په پکتلو (Paktues)یا پکهتاس (Pakthas) او وروسته د (هیرودوت) له خوا د پکتیک (Pactyic) په نامه یاد شوي دي.

د افغانستان نوم په لومړي سرکې د هغه هېواد لپاره په کارېده چې له اباسین نه تر غزني پورې غځېدلی و او مستونګ یې لوی ښار و او پښتانه پکې اوسېدل. په غالب احتمال دغه هېواد و چې هیرودوت د «پکتیک هېواد» په نامه یاد کړی. هغه دغه هېواد «پاتې هند» شمال ته ښودلی او خلک یې «په هندیانو کې تر ټولو زړور» معرفي کړي چې «د باختریانو په شان» یې ژوند کاوه. همدغه سیمه وروسته د ګندهارا برخه وه. د یونان پخوانیو تاریخ پوهانو دغه خلک د (اسواکا) او (اسپه سیو) په نومونو یاد کړي دي.

لکه چې دمخه وویل شول، د خپل وخت افغانستان په زیاته اندازه پښتنو په ټېره د ختیځو پښتنو په ملګرتوب جوړ کړی دی. وروستیو له ستر احمدشاه سره تر اباسین پورې د افغانستان په جوړولو او د درانې امپراتورۍ په تاسیسولو کې غټه برخه اخیستې وه. له احمدشاه نه وروسته ټولو افغان واکمنو دوی خپل رعیت ګڼل، نه یواځې له دې امله چې دوی پښتانه وو، یانې په پښتو، قومولۍ، دین، تاریخ او کلتور کې سره یو وو، له هغو سره یې د هندوستان په

لانـدې کولـو کـې ان تـر ډهلي پـورې ملګرتـوب کـړی و. سـدوزي واکمنـو پښـور لا د خپـل ژمـي پايتخـت ګرځـولی و.

د امیرعبدالرحمـن پـه نظـر ابـاسین د افغانسـتان ختیځـه پولـه وه چـې اوسـېدونکي یـې «د خپـل قـوم او مذهـب خلـک ګڼـل. د دغـو اړیکـو بهرنـۍ نښـه دا وه چـې د سـدوزیو پـه واکمنـۍ کـې او تـر هغـه وروسـته افغـان واکمنـو او داسـې هـم د هغـو د کورنیـو نـورو غړیـو لـه دغـو پښـتنو سره خپښـي او خپلـوي درلـوده. د امیر عبدالرحمـن مـور، نیـا، دوه ماینـې او د ځینـو زامنـو ښـځې یـې هـم د همدغو پښـتنو نـه وې. د امیر شـېرعلي یـوه ښـځه د قمرجـان پـه نامـه د سـعادت خـان مومنـد لـور وه. سـعادت خـان د مومنـدو یـو نومیـالی خـان تېـر شـوی دی او امیر محمـد یعقـوب او غـازي محمـد ایـوب د هغـه ددغـې لـور زامـن او د ده لمسـیان وو، خـو د افغـان واکمنـو د ضعـف ټکـی دا و چـې دوی پـه ختیځـو پښـتنو باندې پـه نېغ ډول حکومـت نـه شـو کـولی. د امیر عبدالرحمـن تـر وخـت پـورې حکومتـي طرز داسـې و چـې اطـرافي سـیمو تـه یـې داخلي ازادي منلـې وه، یـا مجبـور وو ورتـه دغسـې ازادي ومنـي. پـه تېـره د ختیځـو پښـتنو سـیمو تـه چـې خلکـو یـې پخپلـو چـارو کـې د حکومـت نېغ حاکمیـت تـه غـاړه نـه اېښـوده.

پـه هغـه سربېـره امیر عبدالرحمـن د ختیځـو پښـتنو پـه اړه تـر خپلـو پخوانیـو (اسلافـو) نـه پـه بـد حـال کـې و. د واکمنـۍ پـه سر د خبرو پـه وخـت کـې د انګلیـس سـیاسي اسـتازي «لیپـل ګریفـن» ورتـه وویـل چـې هغـه سـیمې چـې د ګندمـک د تړون لـه مخـې لـه افغانسـتان نـه بېلـې شـوې دي، افغانسـتان ته بـه بېرته پـرې نـه ښـوولې شي. امیر عبدالرحمـن پـه هغـه وخـت کـې څـه ونـه ویـل، ممکـن د دې لپـاره چـې څـه وخـت یـې خپـل حکومـت ټینـګ کـړی وي د سـیاسي مانـورۍ لپـاره لاړ خلاصـه وي، لکـه چـې د مخـه ولیـدل شـول د غـازي محمـد ایـوب لـه شـړلو نـه وروسـته د هېـواد پـه ختیځـه برخـه کـې یـې خپـل پیـاوړی او نامتـو جنرال غلام حیـدر خـان څرخـي مامـور کـړ، خـو شـینوارو ان تـر کال (۱۸۹۲) پـورې ټینـګ مقاومـت وکـړ او لـه لسـو کالـو ډغـرو وهلـو نـه وروسـته حکومـت

ته تسلیم شول. تر همدغه مهاله پورې نور مهم بغاوتونه په وطن کې هم خپل شوي وو. سپاه سالار چې خپل پوځ اسمار ته ورساوه، په دې هیله و چې باجوړ او نورې سیمې به هم لاندې کړي، خو په دغه وخت کې چې د هند برتانوي حکومت په اصطلاح د «علمي سرحد» طرحه تکمیله کړې وه. د سپه سالار وړاندې تګ ته خنډ شو او بیا یې د ډیورنډ توافق لیک په امیر باندې تحمیل کړ. که د هند حکومت د افغانستان د پرمختګ په مخ کې خنډ شوی نه وای، امیر عبدالرحمان د سپاه سالار په همت او تدبیر سره آن تر پېښور پورې د بر درانیو په سیمو باندې د افغانستان حاکمیت خپراوه چې د امیر دوست محمد په وخت کې د کابل تر اداړې لاندې وې. د ډیورنډ توافق لیک سره سره امیر له نظامي اړخ نه پرته په نورو ساحو کې په بر درانیو کې د پخوا په شان د خپل نفوذ خپرولو ته دوام ور کړ. ډېر هیاتونه، وسلې او پیسې یې ور استولې او د جهاد روحیه یې پکې پیاوړې کړه وه. له بلې خوا د دغو ټولو قومونو جرګې به په پرله پسې ډول کابل ته تللې او هلته به یې هغه ته د خپل امیر په صفت د اطاعت وعدې ور کولې. امیر به له دوی سره په نګه پښتو کې غوړې کولې، خوږې ترخې به یې ورته ویلې او په دې ډول یې تر مرګه پورې له هغو سره د افغانستان اړیکې ټینګې ساتلې وې.

د ډیورنډ توافق لیک یا د ۱۸۹۳ کال د کابل کانونش[۱]

د ډیورنډ توافق لیک (Agreement) د هند برتانوي حکومت د (۱۸۹۰) لسیزې د وړاندې تګ سیاست زېرنده دی. د دغه سیاست مهم ټکي تش په نامه «علمي سرحد» و چې د هغه له مخې په هغه حال کې چې روسیه د هند په لور را د مخه کېږي یا د امیر عبدالرحمن په میړانې سره دننه په افغانستان کې وضع ګډه وډه کېږي؛ د کابل، غزني، کندهار لیکه به په چټکۍ سره په نظامي پوځ سره ونیول شي. د دغه وړاندې تللو سیاست عملي کول حتمي کوله چې هغه کوتلونه او لارې تر کنټرول لاندې ونیول شي چې «علمي سرحد» ته رسېږي. دغه سیاست دا هم لازمه کوله چې پر هغو قومونو باندې کنټرول وي چې د هغو په سیمو کې دغه کوتلونه واقع دي او د هغو په اړه د سیاسي کنټرول تجویزونه وشي. دغو ټولو لازمه کوله چې له افغانستان سره د هندوستان سرحد وټاکل شي. د دغه مقصد لپاره د برتانوي هند حکومت له امیر عبدالرحمن سره ډېر لیکونه مبادله کړل. په عین حال کې چې هغه یې په ډېرو نورو وسیلو سره تر دروند فشارونو لاندې ونیوه.

د فشارونو له ډلې نه یو د اوسپنې په واردولو باندې بندیز و چې افغانستان د هزاره جات په جنګ کې د توپونو جوړولو لپاره ورته سخته اړتیا لرله. داسې هم د هند برتانوي حکومت په هندوستان کې نور جنګي لوازم او مهمات قید کړل چې امیر له اروپایي هېوادونو څخه په بیه اخیستي وو. د هند وایسرای لینز ډون لا حتی امیر ته وړاندیز وکړ چې په کابل کې د جنرال فریدریک رابرټس په سروالۍ د یوه لوی نظامي هیات هرکلی وکړي. را برټس د افغان، انګلیس په دوییم جنګ په کابل کې د انګلیسي قوتونو سر قوماندان او په دغه وخت کې د هندوستان لوی درستیز و. امیر د دغه وړاندیز

---

۱ - دغه لیکنه زما د یوه نوي انګریزي کتاب «د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ ۱۸۶۳-۱۹۰۱» د برل خپروني موسسه، لندن، ۲۰۰۶ یوه وړه برخه ده. دغه کتاب په کابل کې د شاه محمد په کتاب پلورنځي کې په ارزانه بیه ترلاسه کېدلی شي. زه دلته د دغې لیکنې د مأخذونو له ښوولو نه ډډه کوم. په دې چې هغه نړدې ټول له اصل سرچینو یانې له ارشیفي منابعو نه اخیستل شوي او پښتو لوستونکي ورته په عمومي ډول اړتیا نه لري، مګر هغوی چې غواړي په موضوع کې تحقیق وکړي، په هغه حال کې به ښه دا وي چې موضوع په اصل کتاب کې وکتل شي. دا به هم ګټوره وي چې کوم څوک دغه ټول کتاب په پښتو واړوي، په دغه کتاب کې هغه پېښې بیان شوي چې د معاصر افغانستان په جوړېدلو باندې یې اثر لرلی دی.

په اړه څرګنده کړه چې «ما دغه وضع بحراني وليدله چې په کابل کې لس زره عسکرو ته د مېلمنو په شان هرکلی وکړم او د هغو د هرکلي لپاره يو لک عسکر تيار کړم».

په پای کې وايسرای لينز ډون امير ته اخطار ورکړ چې «دا به لازمه وي چې فيصله وشي چې کومې سيمې د افغانستان د سلطنت پر خط دي او کومې نه دي». د برتانوي هند حکومت دمخه وړانديز کړی و چې «يوه ليکه به وټاکل شي او اعلام به شي چې له هغې نه اخوا به د امير صلاحيت نه چليږي او که د افغان پوځ له هغې نه اخوا واوړي، به زوره به بيرته په شا کړل شي. دغه ليکه به په دغه ډول په نښه شي چې اسمار، چاغه او وانه به ترښه بيلوي». دا هغه وخت و چې د سپاه سالار غلام حيدر په مشرۍ افغان پوځ په اسمار کې دېره شوی و او پروګرام يې دا و چې اول به باجوړ او وروسته نوړې سيمې د افغانستان تر نېغې اداري لاندې راولي؛ لکه هسې چې شينوارو، مومند او کونړ يې د حکومت تر نېغې اداري لاندې راوستې وې.

امير عبدالرحمن د وايسرای له اخطار سره سره له ځايه نه شورېده او په ډېر مهارت سره يې موضوع ځنډوله. د هند کومت په (۱۸۱۸) کې له امير نه د لومړي ځل لپاره غوښتي وو چې په کابل کې يو برتانوي هيات د همدغې موضوع لپاره ومني. امير د انګليس هيات منلو ته هغه وخت غاړه کښوده چې د روسيې پوځ د افغانستان په ختيځ شمال کې د پامير په برخه کې (۱۸۹۰) په لسيزه کې پخپل پرمختګ پيل کړی و او روسيې له برتانيې نه وغوښتل چې امير دې تش په نامه (۱۸۷۳) کال توافق ليک له مخې هغه سيمې پرېږي چې د امو سېي خواته په شمال کې پرتې دي.

واقعيت دا و چې په دغه کال کې د روسيې او برتانيې ترمينځ د افغانستان د شمالي پولې په اړه يو پوهاوی شوی و، نه دا چې توافق ليک لاسليک شوی و او د هغه له مخې ورسيې منلې وه چې د بدخشان ولايت د افغانستان برخه ده. بدخشان له جنوب نه تر شمال پورې هغه علاقې وې چې د پنجه له

رود نـه شمال خـوا تـه آن د مرغـاب يـا اقسـو تـر سـيند پـورې غځېدلـې وې او افغانسـتان لـس کالـه دمخـه تـر هغـه يانـې پـه کال (۱۸۸۲) کـې هغـه تـر خپـل کنټـرول لانـدې راوسـتې او يـوه نظامـي پوسـته يـې پـه لـوی پامیـر کـې آن پـه سرمه تـاش يـا سـومه تـاش نومـي ځـای کـې ځـای پـر ځـای کـړې وه. امیـر چـې پـه دې ډول د روسـيې تـر فشـار لانـدې هـم راغـی؛ د وایسرای د غوښـتنې لـه مخـې يـې پـه کابـل کـې د سرماتمـر هنري ډیورنـډ پـه مشرۍ يـو ووړ ملکـي هیـات ومانـه او د (۱۸۹۳) کال د نـومبر پـه دولسـمه يـې اول د افغانسـتان د ختیـځ شمال پـه اړه يـو توافـق لیـک لاسـلیک کـړ او بیـا يـې د افغانسـتان د ختیـځ جنـوب پـه اړه پـه اوو مـادو کـې د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه اړه ورسره روغـه جـوړه وکـړه. دغـه توافـق لیـک د (۱۸۹۳) کال د کابـل کانونشـن (Convention) هـم نومـول شـوی دی.

د برتانـوي هنـد حکومـت د وړانـدې تـګ سیاسـت پـه اصـل کـې «علمـي» نـه، بلکـې «پرمختیايـي» و چـې ماهیـت يـې پراختیايـي او د تسـلط خپـرول وو. پـه واقـع کـې دغـه نـوی «علمـي سرحـد» سیاسـت د برتانویانـو د هغـه سیاسـت اړول شـوی شـکل و چـې لـه امیـر شـیرعلي خـان سره پـه جنـګ واوښـت چـې ویلیـم تـروس ډېـل د هغـه پـه اړه لیـکلي چـې «علمـي سرحـد د زیاتـرو وړانـدې تـګ سیاسـت پلویانـو تـه د هغـوی د اصلي موخـې لپـاره يـوه موقتـي پـرده وه، کـه حکومـت د افغانسـتان د نیمایـي جنـوبي برخـې نیـول ومنـي بیـا بـه يـو وخـت د ټـو (ملـک) ضمیمـه کـول تحمـل کـړي». لـه همـدې املـه و چـې هغـه دلیلونـه چـې د هغـو لـه مخـې د وړانـدې تـګ د سیاسـت تجویـز ونیـول و، قانـع کوونکـی نـه و چـې هغـه د جنـوب پـه لـور د روسـيې پرمختـګ يـا د امیـر مړینـه وه. روسـيې پـه (۱۸۷۳) کـې افغانسـتان تـر خپـل نفـوذ نـه د بانـدې سـاحه اعلام کـړې و، وروسـته لـه هغـه چـې روسـيې پـه کال (۱۸۸۵) کـې پنجـده لـه افغانسـتان نـه ونیولـه، پـه تیـره وروسـته لـه هغـه چـې د افغانسـتان پولـې د هغـې لـه مسـتعمرو سره سرحـد بنـدې شـوې او پـه (۱۸۹۲) کـې د افغانسـتان ټولـه پولـه د هغـې لـه تابـع هېـواد، بخـارا سره سـمه شـوه، د «سترې لوبـې» مسـئلې د روسـيې او برتانیـې ترمینـځ سره فیصلـه شـوې چـې هغـه د دوی ترمنیـځ د مینځنـۍ اسـیا د لانـدې کولـو سـابقه وه. د دغـې لوبـې پـه پـای تـه

رسېدلو سره د نړۍ په دغې پراخې سیمې کې د یو ډول دوستۍ فضا جوړه شوه. په داسې حال کې چې دا سمه ده چې د دغې فضا له تولید سره سره د دوی ترمنځ بې اعتمادي موجوده وه، په واقع کې د روسیې له خوا د افغانستان له لارې په هند باندې یرغل کول که ناممکن نه و، بیخې سخت و، ځکه چې افغانستان د یوه پیاوړي دولت او لوی منظم پوځ خاوند و او شاته یې د یرغلګرو پر ضد یو قوي ملت ولاړ و.

د ډیورنډ د توافق لیک متن ښیي چې د هغه مقصد «... د دوی (د افغانستان او برتانوي هند حکومت) د نفوذ د ساحو ټاکل دي» چې هغه به په بدخشان کې د بروغیل له کوتل نه د پارس تر کوه ملک سیاه پورې د یوه نیم زر میلو په اوږدو کې د هغې نقشې له مخې د لیکې کښل وي چې برتانویانو جوړه کړې وه، لکه چې زلمي گلزار وایي: «د ډیورنډ په توافق لیک کې د پولې دغسې کلمه نشته چې د ډیورنډ کرښه تعریف کړي، د هغه پر ځای دا یوه دغسې کرښه ده چې وښیي چېرته د امیر نفوذ ختم کېږي او برتانوي نفوذ محدویت پیدا کوي».

مولف سراولاف کهرو لا تر هغه هم مشخص ګړېدلی دی. دی لیکي چې «... دغه توافق لیک دغه کرښه د هندوستان د پولې به شان نه ده بیان کړې، بلکې هغه یې د امیر د سلطنت د سرحد په شان ښودلې او هغه کرښه یې ښوولې چې هیڅ خوا به له هغې نه په اغاړه کې مداخله نه کوي».

دغه مفهوم د توافق لیک په متن کې لا ښه څرګند دی چې وایي: «د هند حکومت په هیڅ وخت په هغو سیمو کې مداخله نه کوي چې له دغې کرښې نه اغاړه په افغانستان کې برتې دي». داسې هم امیر موافقه کوي چې «... هغه به هیڅ وخت په سوات، باجوړ یا چتران کې د ارنوایي یا باشکل دري په ګډون مداخله ونه کړي». خو امیر د وزیرو د ملک له ډېرو برخو او د داور او چاغې له وړو علاقو نه تیر شو، په داسې حال کې چې د هند حکومت موافقه وکړه چې د وزیر د ملک د برمل علاقه به افغانستان ته

پرېږدي. پر دغو سربېره دواړو خواوو په یو څو وړو ټکو سره جوړه وکړه او د هند حکومت ومنله چې افغانستان ته به هر کال شپږ لکه روپۍ نوره مرسته هم ورکوي. د هند حکومت په کال (۱۸۸۳) کې منلې وه چې څنګه چې د جنګ په نتیجه کې افغانستان وران شوی او حکومت او پوځ یې له مېنځه تللی، د حکومت او د پوځ د پیاوړتیا لپاره یې افغانستان ته د کال دولس لکه روپۍ مرستې ورکولو موافقه کړې وه.

د ډیورنډ د توافق لیک له اهمیت سره سره، د دغسې موضوع په اړه افغان سندونه له مینځه تللي دي. یا له مېنځه وړل شوي دي، که څه هم د خبرو په بهیر کې یو منشي د پردې شاته د مذاکرو ثبتولو لپاره کښېنول شوی و، حتی هغه رساله چې هغه وخت د امیر او ډیورنډ د خبرو په هکله خپره شوې وه، هم لا درکه ده. سراج التواریخ چې رسمي تاریخ دی، یوازې د ځینو هغو مشرانو او درباریانو د غونډې جریان لیکلی چې په کابل کې وو او د توافق لیک له کېدلو نه وروسته سره غونډ شوي وو.

امیر عبدالرحمن دغې غونډې ته په خطاب کې وویل چې په دغه وخت کې هر ملت د دوستانو او اتحادیو په لټه کې دی، د دښمنانو په مقابل کې او افغانان د ده تر مشرۍ لاندې نېکمرغه دي چې یو ښه دوست یې پیدا کړی دی. ده دا هم وویل چې بله چاره نه وه، مګر دا چې د برتانیې پر حکومت اعتماد وشي چې غواړي افغانستان په وسلو او پیسو سره پیاوړی کړي. امیر د توافق لیک په اړه ډېر کم وغږېد او هغه هم په ناڅرګند ډول. یواځې د وزیرو په اړه (په واقع کې د وزیرو د غټې برخې په اړه) یو څه په مشخص ډول وګړېد او ویې ویل چې دی ځکه ترې نه تېر شو چې دده خبرو ته یې غوږ نه نیوه. مشرانو او درباریانو د اعتراض اواز جګ نه کړ، یواځې دومره یې وویلو چې دوی به هره هغه موافقه ومني چې د دوی برحق پاچا یې له باندینو قدرتونو سره کوي. داسې هم دوی امیر ته ډاډ ورکړ چې څنګه چې

دوی د محمدزیانـو د واکمنـۍ پـه تېـرو اتیـا کلونـو کـې خدمـت کـول پـه میراث وړي، دوی حـاضر دي چـې خپـل ځانونـه د هغـه لپـاره قربـان کـړي.

د ډیورنـډ توافـق لیـک یواځـې او یواځـې د امیر کار و. پـه کولـو کـې یـې هغـه لـه مشرانـو یـا حتـی لـه دربارپانـو یـا مشـاورانو سره هـم سلا مشـوره ونـه کـړه. ډیورنـډ پـه دې اړه پـه مشـخص ډول ګړېـدلی. پـه لنـدن کـې یـې پـه اسـیایي ټولنـه کـې (۱۹۰۸ کال د نـومبر پـه ٦مـه) پـه یـوې وینـا کـې ښـکاره کـړه چـې «هغـه (امیـر) خبرې یـوازې پخپلـه وکـړي، وزیـران یـې محـض صفـر وو، بـې لـه دې چـې ډېـر ووړ صلاحیـت یـا مسـوولیت ولـري، هغـه تـه خپـل فکـر معلـوم و او لـه هیچـا نـه یـې مرسـته ونـه غوښـتله». تعجـب پـه دې کـې دی چـې دا هغـه وخـت و چـې امیر د نقـرس لـه املـه پـه تکلیـف و، لکـه چـې ډیورنـډ وایـي «...هغـه پـه سـختۍ سره تـګ کـولی شـو او پـه امسـا بـه یـې ډډه کولـه.» لکـه چـې پورتنـۍ وینـاوې ښـیي امیر خپلـو دربارپانـو تـه د هغـو شرایطـو او بانـدني فشـار پـه اړه وغږېـد چـې نتیجـه یـې دغـه توافـق لیـک شـو.

دا مهمـه ده چـې پـه پـام کـې ونیـول شي چـې دغـه توافـق لیـک د یـوه حکمـران او د بانـدني قـوت د یـوه مامـور ترمینـځ وشـو او هغـه تـړون نـه و. کـه هغـه تـړون وای، د ولسـونو پـه اسـتازیتوب سره بـه د دواړو خـواوو د ولسي لـوړو ارګانونـو د هغـه تاییـد کـړی وای. پـه دغسـې سترې موضـوع کـې لـږ تـر لـږه د افغانسـتان د مشرانـو رضایـت تـه اړینـه وه. دا سـمه ده چـې امیـر افغـان مشران او دربارپـان راوغوښـتل، خـو هغـوی پخپلـه د هغـه انتخـاب او پـه شـمېر کـې لـږ وو او پـه کابـل کـې اوسـېدل. هغـو تـه یـې لـه هغـه څـه نـه چـې پېښ شـوي وو، یـو څـه وویـل خـو د هغـو نظـر یـې د موضـوع پـه اړه هیـڅ ونـه غوښـته، نـو ځکـه هغـه څـه چـې هغـوی پـه دغـې موقـع کـې وویـل پـه موضـوع پـورې یـې اړه نـه درلـوده او هغـه هـم غیـر واقعـي وو. د امیـر لـه ویـرې چـې پـه «وسـپنیز امیـر» یادېـده، هغـو نـه شـو کولـی د توافـق لیـک مخالفـت وکـړي؛ خـو دا چـې خپـل ژونـد پـه خطـر کـې واچـوي. لا مهمـه دا ده چـې افغـان مشرانـو او دربارپانـو د دغسـې کسـانو بـه شـان سـلوک وکـړ

چې «محمدزيانو د واکمنۍ به وخت کې يې خدمت او اطاعت په ميراث وړی وي» نه د خلکو د استازو په شان. په نتيجه کې هغوی د دې پر ځای چې د هېواد او ولس په ارتباط له توافق ليک نه وغږېږي، د دې لپاره تياری وښود چې حاضر دي ځانونه د هغه د خدمت په لار کې قربان کړي.

حقيقت دا دی چې نه يوازې دغه مشران او درباريان وېرېدل، «وسپنيز امير» هم وېرېده، هغه له روسانو څخه نه وېرېده، له برتانويانو نه وېرېده او تر څه حده له خپلو خلکو نه هم وېرېده. روسيې او د برتانوي هند حکومت دواړو هغه تر فشار لاندې نيولی و، لکه هسې چې د مخه ويل شوي، د توافق ليک د کولو لپاره د هندوستان وايسرای له (۱۸۸۸) نه تر هغه وخته پورې امير تر فشار لاندې نيولی و، په داسې حال کې چې روسيې د (۱۹۹۰) په لسيزې کې په لوی پامير کې په پخپل وړاندې تګ سره په سرمه تاش کې د افغان نظامي پوسته له منځه وړې وه او پخپله افغانستان ته يې هم خطر پېښ کړی و، حتی هغه وخت چې ډيورنډ په کابل کې و، «د روسيې د جنګ وزير زوی واناوسکي په قوماندانۍ يوه وړه قوه شغنان ته ننوتله او د پرمختګ اجازه ورته ورنه کړل شوه. فيرونه سره مبادله شول».

د همدغه خطر له امله و چې امير د برتانيې فشار ته تسليم شو او د ډيورنډ توافق ليک يې ومانه. په دې ډول هغه شرايط چې په هغو سره د ډيورنډ توافق ليک ممکن شو، تر هغو نه ډېر ويروونکی و چې په نولسمې پېړۍ کې د قوي اروپايي او ناتوانو اسياسي هېوادونو ترمنځ د تسليمي ټرونونو په نامه کېدل. پر هغه سربېره که څه هم امير عبدالرحمن د «اسوپنيز امير» په نامه يادېده، هغه له خپلو خلکو نه هم ويرېده، ځکه چې هغه د وطن په يوې پراخې سيمې باندې له خپلې واکمنۍ نه تېر شوی و، هغه د دې حق نه درلود چې دغسې وکړي، که څه هم هغه د هغو واکمن و. د همدغې ويرې له امله و چې امير عبدالرحمن هغوی د ډيورنډ د هيات له مقصد نه بې خبره ساتلی وو لکه چې ډيورنډ وايي: «... د هيات رښتياني هدفونه چې

تـر هغـو پـورې (د توافـق لیـک تـر کولـو پـورې) پـټ سـاتل شـوي وو»، د امیـر لـه خـوا څرګنـد شـول. پـه دې ډول د امیـر وېـره واقعـي عامـل و چـې دغـه توافـق لیک یـې پـه پـای کـې ممکـن کـړ.

افغـان تاریخپـوه میـر غلام محمـد غبـار پـه حقـه وایـي چـې «امیـر عبدالرحمـن فقـط در سـایه تهدیـد و تلبیـس انگلیـس (موافـت نامـه دیورند را) چشـم پـت امضا نمـود و مسـوولیت عظیـم تاریـخ را بـرای همیشـه در گـردن خـود گرفـت». دغـه (لـوی تاریـخ مسـوولیت) کلـه چـې دا پـه نظـر کـې ونیـول شي چـې هغـه کوښښ ونـه کـړ د توافـق لیـک د اعتبـار مـوده وټاکـي، لا ډېرېـري. پـه هغـه سرېـره ډیورنـډ امیـر وغـولاوه. د هغـه لـه خـوا پـه متن کـې د «نـه مداخلـې» د کلمـې نیـول د تـش پـه نامـه علمـي سرحـد د ماهیـت پـه مخالفـت و. تـر هغـه لا جـدي خبره دا ده چې ډیورنـډ امیـر تـه یـا غلطـه نقشـه وړانـدې کـړې وه یـا امیـر پـه هغـې نـه پوهېـده، ځکـه چـې هغـه «... د هغـې لیکـې پـه ټولـو نتیجـو چـې پـه نقشـه کـې کښـله شـوې وه، نـه پوهېـده» او «د هغـو جزیاتـو لـه منلـو نـه یـې ډډه وکـړه چـې پـه نقشـه کـې ښـوول شـوي وو».

تـر دغـو ټولـو مهمـه دا ده چـې امیـر د توافـق لیـک فـارسي متن لاسـلیک نـه کـړ، کـه څـه هـم ډیورنـد لاسـلیک کـړی و. د امیـر پـه دغـه انـکار سره د توافـق لیـک پـه اړه اساسـي ټکـي را دمخـه کېـږي. امیـر چـې د توافـق لیـک فـارسي متن لاسـلیک نـه کـړ، پـه یقیـن سره ویـل کېدلـی شي چـې هغـه بـه د هغـه انگرېـزي متن نـه وي لاسـلیک کـړی؛ ځکـه چـې هغـه پـه انگرېـزي نـه پوهېـده، پـه دغـه حـال کـې ویـل کېدلـی شي چـې ډیورنـډ بـه امیـر تـه انگرېـزي متن پـه فـارسي کـې روان ګړېدلـی شـو، نـو کـه امیـر د توافـق لیـک دواړه متونـه پـه انگریـزي او فـارسي کـې لاسـلیک کـړي نـه وی، پـه دغـه حـال کـې د موجـود توافـق لیـک اعتبـار تـر پوښـتنې لانـدې راځـي.

د ډیورنـډ د توافـق لیـک بـې اعتبارتـوب پـه لانـدې واقیعتونـو سره نـور هـم پیـاوړی کېـږي. دغـه واقعیتونـه د نقشـې لـه مخـې پـه سـاحه کـې د لیکـې د پـه نښـه کولـو

په وخت کې په ډاګه شول چې د ډيورنډ کرښې په نامه يادې شوه. د باشګل يا بازګل درې مثال يې يو دی. دغه دره له اسمار نه تر بدخشان پورې اوږده پرته ده. امير د نقشې د پاسه ليکلي وو، بې له دې چې لاسليک کړی يې وي چې د باشګل دره د افغانستان برخه ده، په داسې حال کې چې هغه د توافق ليک په انګريزي متن کې د برتانوي هند په نفوذي ساحې کې ښوولې شوې ده. کله چې دغه کرښه په کال (۱۸۹۶) کې په نښه کېدله، امير پخپلې ادعا ټينګ ودرېد او د هندوستان وايسرای لارډ ايلګين د هغه ادعا ومنله او وې ويل چې: «دا له بده مرغه يوه تېروتنه وه». بله موضوع د مومندو وه چې امير د هند برتانوي حکومت ته ښکاره کړه چې ټول مومند په افغانستان پورې اړه لري، دغه موضوع به زر بيان شي.

اوس نو پوره پر ځای پوښتنه دا ده چې هغه متن چېرته دی چې امير به لاسليک کړی وي او د هغه عادت و چې هر هغه څه چې به يې منظورول په هغه به يې لاسليک کاوه؟ ما چې د لنډن، نوي ډهلي او کابل په ارشيفي مرکزونو کې څېړنې کړي، د امير په لاسليک مې د توافق کوم متن ليدلی نه دی. په غالب احتمال چې د توافق ليک دغسې متن نه شته چې امير او ډيورنډ به لاسليک کړی وي. په ډيورنډ لاين نومي اثر کې د عظمت خيات خان دغه وينا چې وايي: «امير دغه ټرون امضاء کړی» حقيقت نه لري. پر دې سربېره لکه چې دمخه ورته اشاره وشوه، دا توافق ليک (Agreement) دی نه ټرون (Treaty). د همدغو ټولو موضوع ګانو له املې و چې د ګډو افغان انګليس کمېسيونونو له خوا د ډيورنډ کرښې د په نښه کولو کار درې کاله اوږد شو او د مومندو او خېبر په ساحو کې هيڅ په نښه نه شو.

لکه څنګه چې دمخه وويل شول، امير ټينګار وکړ چې ټول مومند د افغانستان برخه ده، په داسې حال کې چې په نقشه کې دغسې نه و. مومند له کامې نه تر پېښور پورې غځېدلې سيمه ده. مومندان اول د کندهار په ختيځه خوا مرغه کې اوسېدل. له هغه ځای نه غزني ته وکوچېدل او په پنځلمسې

یېړۍ کې پخپلې اوسنۍ سیمې کې مېشت شول. دلته د موقعیت په لحاظ یوه برخه یې بر مومند یا د سوُرۍ مومند نومیږي او بله یې کوز مومند یا د پیتاوي مومند په نامه یادېږي. پېښور هم په اصل کې د کوز مومند برخه وه چې خلیل یې تر ټولو مهم اوسېدونکي وو. د مومندو په دواړو برخو کې د دوی عین ځانګې اوسېږي؛ خو پېښور په (۱۸۴۹) کې انګرېزانو ته په لاس ورغی چې سکانو په کال (۱۳۸۸) کې له محمدزي واکمنو نه نیولی و، پېښور د سدوزیو د واکمنۍ وخت کې د افغانستان دوییم پایتخت و.

کوز مومندو لا هم د بر مومندو د لالپورې خان د عنعنې له مخې د خپل خان په توګه پېژنده او له هغه او داسې هم د کابل له حکومت نه یې د مواجب په نامه معاشونه ترلاسه کول.

له هغه وخت نه وروسته چې انګرېزانو په پېښور قبضه وکړه، مومندانو انګرېزان دومره ډېر له ستونزو سره مخامخ کړل چې شاید بل قوم په هغه اندازه ستونزمن کړي نه وي. د ډیورنډ تواق لیک له کېدلو نه وروسته انګریزانو امیر ته وړاندیز وکړ چې مومند دې ووېشل شي او هغه دې خپله ملېشایي قوه له متړایي نه وباسي؛ خو امیر د مومندو وېش ونه منل او د هغو د فشار له امله یې خپله ملېشا له متړایي نه وایستله؛ بې له دې چې په رسمي ډول یې اعلان کړې وي. د دواړو خواوو ترمنځ لانجه اوږده شوه، تر څو په پای کې وایسرای چې د خپلې شورا په مخالفت سره هم له دښه ډډه وکړه چې د کوز او بر مومند ترمنځ پوله دې په یو اړخیز ډول وټاکل شي. په دې ډول لکه چې د انګریزانو نظامي تاریخپوه سرپرسي سایکس وایي: «تر خیبر پورې د مومندو پوله هیڅ په نښه نه شوه او تر نن ورځ پورې (۱۹۲۶) په وړه پیمانه د ستونزو لامل پاتې شوی دی».

خو د هند برتانوي حکومت په نورو لارو په کوز مومند باندې خپل نفوذ خپور کړ. هغه عنعنوي مواجب یې چې د کابل او د لاپورې د خان له خوا د هغو مشرانو ته ورکول کېدل، د خپلو ماموراتو له خوا ور رسول. دوی پخپله

هـم د هغـوی هغـو ځانګـو تـه مواجـب ومنـل چې پخـوا نـه ورکـول کېـدل. ټولـو دغـو ځانګـو چـې وروسـته د «اعـتمادي ځانګـو» پـه نومونـو وپېژنـدل شـول او انګرېزانـو مواجـب ومنـل او د هغـو پـه بـدل کـې يـې د هغـو «سـياسي کنټـرول» تـه غـاړه کېښـوده، خـو «سـياسي کنټـرول» د اداري کنټـرول پـه مانـا نـه و. دغـه توپيـر نـه يواځـې پـه مومنـدو کـې ځرګنـد او د تطبيـق وړ و، بلکـې پـه ټولـې سـيمې کـې وضـع همدغسـې وه، لکـه چـې ډيورنـډ «د هنـد د اداري پولـې د وړانـديز کولـو وړانديـز ونـه کـړ، بلکـې يواځـې يـې سـياسي کنټـرول غوښـته» چـې د تـش پـه نامه علمـي سرحـد لـه غوښـتنو سره برابـر و.

پـه کال (۱۸۹۷) کـې نـزدې ټولـو مومنـدو چـې مواجـب ورتـه ورکـول کېـدل يـا نـه ورکـول کېـدل، د «اعـتمادي ځانګـو» پـه ګډون خـو ترکـزي ځانګـې پـه اسـتثنی، د پښـتنو پـه لـوی پاځـون کـې برخـه واخيسـته چـې زر بـه يـې بيـان وشـي. امير د دې لپـاره چـې خپـل واک پـه ټولـو مومنـدو وچلـوي، د دوی پـه ملـک کـې يـې ان تـر پېښـور پـورې د سـړک جوړولـو امـر وکـړ. ده شـايد غوښـتل چـې د خيبر پـه مقابل کـې چـې د ګندمـک پـه تـړون سره د برتانـوي هنـد حکومـت تـه پـه لاس ورغلـی و، لـه دغـه سـړک نـه کار واخيسـتل شي. د هغـه پـه جوړولـو بانـدې پـه بيـړه کار پيـل شـو، خـو پـه کال (۱۹۰۱) کـې د هغـه پـه مړينـې سره ترينه لاس واخيسـتل شـو.

لکـه چـې دمخـه وويـل شـول، امير ومنلـه چـې پـه هغـو سـيمو کـې بـه لاسـوهنه نـه کـوي چـې د برتانـوي هنـد حکومـت (د نفـوذ پـه سـاحه) ګڼـل شـوې وي، خـو د دې مانـا دا نـه وه چـې هغـه بـه د افغانسـتان د واکمـن پـه حيـث پـه هغـو بانـدې لـه خپلـې ادعـا نـه تيـر شـوی وي، لکـه چـې ډيورنـډ او سـلطان محمـد ادعـا کـړې ده. دغـه ادعاګانـې چـې پـه عمومـي ډول د اصلي سرچينـو پـه توګـه منـل شـوې دي، د اعتبـار وړ نـه دي. د سـلطان محمـد اثـر چـې پـه فـارسي کـې تـاج التواريـخ پـه نامـه راوتلـی او پـه يـوه وخـت کـې پـه بمبيـي، لاهـور او مشـهد کـې پـه ډېـر شـمير خپـور شـوی دی، د باندنيـو مسـئلو پـه اړه د اعتبـار وړ نـه دی. د هنـد برتانوي حکومـت لـوی درسـتيز لارډ کيـچنر، وايسرای لارډ کـرزن تـه پـه يـوې ليکنـې کـې

ځرګنده کړې وه چې د هغه ټول دوهم ټوک په لنډن کې جوړ شوی دی. «ما د دغه ټوک دغه بې اعتبارتوب په یوه بل اثر کې پوره تثبیت کړی دی چې نوم یې دی د افغانستان حکومت او ټولنه د امیری عبدالرحمن په واکمني کې». عجیبه دا ده چې د تاج التواریخ دغه جعلي برخه د هغه د ثقه لومړي ټوک پرخلاف د امیر عبدالرحمن د رښتینو خبرو په حیث ترینه په پراخه اندازه استفاده شوې ده. د ډیورنډ رسمي ادعا د هغه شخصي لیکونه رودي. دغه لیکونه چې د (۱۹۰۷) په لسیزه کې عام شوي، د هغه تر رسمي لیکونو نه ډېر د اعتبار وړ دي.

ده پخپلې یوې لیکنې کې د امیر له قول نه ویلی چې که انګریزان اسمار افغانستان ته پرېږدي، په هغه حال کې به دی په چترال او باجوړ کې له مداخلې کولو نه ډډه وکړي. ډیورنډ د هغه قومونو په اړه لا هم په مشخص ډول ګړېدلی چې د برتانوي هند حکومت د نفوذ په ساحه کې ښودل شوی و. دی لیکي چې: «... د هندوستان په خوا قومونه باید دغسې ونه ګڼل شي چې هغوی د برتانیې په علاقه کې دننه دي. دوی یواځې په تخنیکي لحاظ زموږ تر نفوذ لاندې دي، یانې دا چې وویل شي تر هغه ځایه چې په امیر پورې اړه لري او تر هغه ځایه چې دوی زموږ نفوذ منې یا موږ یې پرې باندې منو».

وایسرای لارډ ایلګن هم ویلي چې د ډیورنډ په توافق لیک سره د موجودې وضعې په اړه د امیر رضایت حاصل شو. د هغه پخپله ژبه «د ډیورنډ توافق لیک دغسې توافق لیک و چې د برتانوي حکومت او د امیر د حکومت د نفوذ ساحې معلومې کړي. له هغه نه مطلب دا و چې د موجودې وضعې (Statuesque) په اړه د امیر رضایت حاصل او وستایل شي».

مولف (لویي دوپري) د ډیورنډ د توافق لیک مفهوم ښه درک کړی چې ویلي یې دي چې له هغه نه مطلب «... د برتانوي حکومت د صلاحیت توسعه وه، نه د هندوستان د سرحد» پر هغه سربېره دی وایي چې «دغه کرښه

د هندوستان د پولې په شان نه وه؛ خو د امیر د توابعو د ختیځ او سهیل سرحد په څېر وه او د دواړو حکومتونو د متقابلو ساحو د حدودو په شان».

امیر عبدالرحمن او د هغه د ځای ناستو په فکر د (مداخلې) کلمه د نظامي مداخلي په مفهوم وه او دوی داسې نه ګڼله چې په نورو خواوو کې په هغو کې د دوی نفوذ کول د توافق لیک پرخلاف وي، نو دوی ځکه په ټولو غیر نظامي ساحو کې د پخوا په شان په هغو کې د خپل نفوذ خپرولو ته دوام ورکړ. امیر عبدالرحمن د خپلو تیر شویو په شان دغو قومونو ته د افغانستان د خلکو په شان کتل او اباسین یې د خپل هېواد نفوذي او طبیعي پوله ګڼله. د دغسې سیمې زیاتره خلک پښتانه وو او دي او پخپله افغانستان هم په اول کې له همدغې سیمې نه راولاړ شوی دی.

خو د ډیورنډ په کرښې سره امیر عبدالرحمن د موجودې وضعې منلو ته مجبورول پخپلو خلکو باندې د هغه د کنټرول مخه نیول شوې چې هغه یې «... د باجوړ او سوات پخپلو پښتنو باندې د واکمنۍ په چلولو نه» محروم کړ. دغه کرښه په بیړه په نقشې باندې ښوول شوې وه، بې له دې چې د محل معلوماتو پر بنا وي. دغه کرښه «د هیڅ ډول طبیعي» توپوګرافیکي، انتوګرافیکي یا د سیاسي پرنسیپ په حد بندۍ باندې بنا» شوې نه ده. په اصل کې ناشونې وه چې د کرښې په نښه کولو کې د حدبندۍ دغه کتنې په نظر کې ونیول شي، مګر دا چې لوی قومونه او حتی وړې اتنیکي یا عرقي ډلې په کلیو او نورو ځایونو کې چې پخپلو کې یې ټینګ عضوي اړیکې لرلې، سره ووېشي چې په هغو کې لوی قومونه تر کلاني، وزیر (وروسته مومند)، شینواري، نورزي، اڅکزي، بړېځ، بلوڅان او نور دي. لا غټه خبره دا ده چې د ډیورنډ کرښې د پښتنو د غټې برخې وېش ته ډګر هوار کړ. هغه پښتانه چې افغانستان ته د ملا د تیر په شان وو او له هغه نه یې د باندنیو یرغلګرو په برابر کې په ټینګه دفاع کوله، په دغه وېش او بېلېدو سره افغانستان ناتوان شو او د برتانوي هند حکومت په واقع کې د ډیورنډ په کرښې سره «... افغانستان په

وچه چاپېر هېواد کړ او په سیاسي او اقتصادي لحاظ یې په هندوستان باندې تر پخوا ډېر متکي کړ».

داسې هم د دغو لویو قومونو او اتنیکي ډلو ببلولو، دغسې یوه کړکېچنه لانجه رامینځ ته کړه چې تر اوسه هم په افغانستان او سیمې کې دستونزو سرچینه ده. د امپریالیزم له منطق نه پرته بل داسې منطق نه و چې هغه خلک سره ووېشل شي چې له یوه نسب نه وي، په یوې ژبې کړیږي، عقیدوي سیستم یې یو وي، یو ډول ژوند طرز او یو ډول نړۍ لید (Weltanschauung) ولري او تر عین جعرافیوي او اقتصادي شرایطو لاندې ژوند وکړي.

هغه ګڼله شوې موقع د افغانستان له لارې په هند باندې د روسانو یرغل، رانغله چې د هغې لپاره په ظاهر کې د ډیورنډ کرښه ایستل شوې وه. پر ځای یې د سیمې انسانانو ته بیخي ډېرې ستونزې او د هغې دواړو خواوو حکومتونو ته ډول ډول کشالې پیدا شوې چې تر ټولو جدي یې د امنیتي وضعې خرابېدل وو. د ډېرو نظامي عملیاتو سره سره چې د هند حکومت وکړل، د ډیورنډ کرښې هغه وضع په اساسي ډول بدله نه شوه چې د هغې له کښلو نه دمخه په سیمه کې مسلطه وه. وایسرای لاډلټن په کال (۱۸۷۷) کې ویلي وو چې «ګومان کوم زمور شمال – لویدیځ سرحد په حاضر وخت کې دغسې یوه منظره انځوروي چې په نړۍ کې ساری نه لري. لږ تر لږه بله دغسې سیمه نه وینم چې هلته دې یو ستر متمدن قدرت له پینځه ویشتو کلونو سوله ییز اشغال نه وروسته په خپلو ... ګاونډیو باندې دغومره لږ نفوذ وکړي چې دغه ملک د یوې وړې مهمې نظامي چوکۍ (پېښور) نه د یوې ورځې په مزل کې پوره ناپېژندل شوی ملک دی او زمور له پولې نه یو پا دوه میله اخوا د په پرله پسې ډول نقض شوی دی». دا واقعیت دی چې د ډیورنډ کرښې د خلکو لپاره هیڅ وخت وجود نه لاره، هغه یوازې د نقشې د پاسه لیدل کېږي. د کرښې د دواړو غاړو حکومتونو لپاره ممکنه نه ده چې

خلـک لـه هغـې نـه له اوښـتلو نـه منـع کـړي، دغـه کرښـه د تېرېدلـو راتیرېدلـو ۱۴۱ پېژنـدل شـوي ځایونـه او کوتلونـه لـري.

سره لـه دې هـم دغـه توافـق لیـک د سـیمي پـه خلکـو بانـدې لـه نـورو اړخونـو نـه ژور اثـر کـړی دی. دا چې د امیـر عبدالرحمـن مخـه ونیـول شـوه چـې د کرښـې د ختیځـې خـوا پـه خلکـو بانـدې کنټـرول ولـري او دا چـې انګریزانـو ونـه شـو کولی هغـوی اداره کـړي، د هغـو سـیمه یـې د هیـڅ چـا پـه ملـک واړاوه. د ډیورنـد د کرښـې پـه غځولـو سره انګریزانـو دغـه سـیمه تجریـد کـړه، لـه دغسـې خلکـو سره چـې هغـوی نـور هـم سره وویشـل شـول او پـه اقتصـادي لحـاظ بیرتـه وغورځېـدل. د دغـه حـال یـوه نتیجـه د زاړه ژونـد طـرز پاتـې کېـدل شـول. پـه هغـه سربېـره د دغـې کرښـې لـه املـه و چـې خلکـو د بـدل او انتقـام رواج تـه دوام ورکـړ، ځکـه چـې افغـان چارواکـو هغـه وخـت چـې د جـرم تورنـان لـه کرښـې نـه اوښـتل، لـه دغـه رواج نـه اسـتفاده کولـه.

ځنګـه چـې د ډیورنـد کرښـه د وړانـدې تـګ د سیاسـت محصـول وه، لارډ ایلګیـن پـه سـیمې بانـدې د کنټـرول د لګولـو پـه مقصـد دغسـې چلندونـه تجویـز کـړل چـې پـه هغـو سره هغـه تـر پښـو لانـدې شـوه، کـه څـه هـم هغـه څرګنـده کـړې وه چـې مطلـب د موجـودې وضعـې سـاتل دي. دغـه تجویزونـه پـه خـاص ډول د کرښـې پـه نښـه کـول و چـې تـر موافقـې کېـدو وروسـته پـرې پیـل وشـو او پـه کال (۱۸۹۶) کـې د مومنـدو او خیبر لـه علاقـو نـه پرته پـای تـه ورسـېد. د (۱۸۹۷) کال په جـون کـې د هغـو پـه مقابـل کـې ډیـر ستر پاڅـون وشـو. لـه شـیعه توریـو نـه پرته د دغـې پراخـې سـیمې ټولـو قومونـو د خپلـو مشرانـو او مذهبـي لویانـو پـه مشرۍ ملا او د پـالام ملا او نـور د انګریزانـو پـه مقابـل کـې پاڅېـدل، خـو انګریزانـو د شـپېتو او اویـا زرو تـر مېنـځ د خپـل منظـم پـوځ پـه واحدونـو سره چـې یـو افسر یـې ونسـتن چرچـل و؛ خـواره کـړل. انګریزانـو بـل هیـڅ وخـت لـه اباسـین نـه د لویدیځ پـه لـور سـیمو کـې پـه یـوه وخـت کـې دومـره ډېـر عسـکر پـه کار نـه وو اچـولي.

تـر ټولـو پیـاوړې انګېرنـه چـې دغـه قومونـه یـې د پرنګـي پـر ضـد پاځـون تـه وهڅـول، د ډیورنـد لـه کرښـې نـه راولاړه شـوې وه. د هغـې پـه نښـه کـول پـه ټینګـه او پـه ځرګنـد ډول خلکـو تـه وښـوولـه چـې دوی نـور نـو د یـوه خپلـواک هېـواد اوسـېدونکي نـه، بلکـې د برتانیـې د نفـوذ او کنټـرول پـه محیـط کـې دننـه راوړل شـوي دي. لـه همـدې الاملـه و چـې دوی د هغـې پـه مقابـل کـې پـه عـام ډول پاځېـدل. البتـه چـې امیـر دوی د پاځـون لپـاره وهڅـول هغـه د دوی د واکمـن پـه توګـه بـې پـروا پاتـې کېدلـی نـه شـو او ځـان یـې اړ ولیـد چـې د هغـو ملاتـړ وکـړي؛ خـو د برتانویانـو لـه وېـرې نـه یـې د هغـو ملاتـړ پـه منظـم پـوځ او پـه ځرګنـد ډول سره کولـی نـه شـو. د هغـه پـر ځـای یـې پـه ملکـي جامـو کـې پـه یـو څـه عسـکرو، قومـي ملیشـا او پیسـو سره ورسره ملګریتـوب وکـړ. ملا نجـم الدیـن لا ځرګنـده کـړه چـې امیـر ورسره وعـده کـړې وه چـې د جهـاد اعلام بـه کـوي.

داسـې ویـل کېـده چـې د دغـه ستر پاځـون شـاته امیـر او سـپاه سـالار غلام حیـدر ځرخـي ولاړ دي، ځکـه چـې دوی د سـوات او باجـوړ خانـان د پاځـون لپـاره هڅـولي وو؛ خـو امیـر زر لـه هغـو سره لـه خپـل دغـه نیمګـړي ملاتـړ نـه هـم لاس واخیسـت آن تـر دې چـې د برتانویانـو د ډاډینـې لپـاره یـې ځرګنـده کـړه چـې کـه دغـه قومونـه افغانسـتان تـه واوړي، بـې وسـلې بـه یـې کـړي او ملا نجـم الدیـن بـه عربسـتان تـه وشـړي. انګریزانـو لـه هغـه نـه دغسـې غوښـتنه کـړې وه. دغـه ډاډینـه وروسـته لـه هغـه انګلیسـانو تـه ورکـړل شـوه چـې هغـوی پـه قـوت سره پاځـون کوونکـي خـواره کـړل او دغسـې اوازې هـم روانـې شـوې چـې انګریـزان غـواړي پـه خـاص افغانسـتان باندې هـم یرغـل وکـړي. لـه پاځـون کوونکیـو سره بـه د امیـر پـوره ملاتـړ غـټ توپیـر کـړی وای، لکـه چـې د هندوسـتان لـوی درسـتیز ځرګنـده کـړه چـې «کـه هغـه (امیـر) خپلـه وړه ګوتـه جګـه کـړې وای، لـه سرحـد نـه دیخـوا ملـک کـې بـه چـې لا د مخـه نـارام شـوی و، اور بـل شـوی وای؛ خـو هغـه پـه پـوره درنښـت سره پخپلـو وعـدو ټینـګ ودریـد او هغـو ژمنـو تـه وفـادار پاتـې شـو چـې لـه برتانیـې سره یـې کـړې وې».

امیر داسې وانګېرل چې افغانستان او د خپلې کورنۍ واکمنې یې له یوه زر پېښېدونکي خطر نه وژغورلـه؛ خو په واقعیت کې یې په اوږدې مودې کې د هېواد په ټوټه کېدو کې رضایت وښود او د خپلو خلکو غټه برخه یې بېګانه کړه. د هغو پښتنو په ګډون چې په اتلسمې پېړۍ کې یې د هېواد په تاسیس کولو کې او بیا د باندنیو یرغلګرو د تېرې په مقابل کې له هغه نه په دفاع کولو کې غټه برخه اخیستې وه. په نتیجه کې د دوی لپاره طبیعي وه چې شکایت وکړي او شکایت یې هم هغه وخت وکړ چې برتانویانو د دوی په ملک باندې یرغل وکړ. د دوی شکایت دا و چې څه وخت چې انګریزانو د دوی په ملک باندې ودانګل، امیر د هغوی پروا ونه کړه، ځکه چې هغه «برتانوي حکومت ته د پیسو په مقابل کې» خرڅ کړل. امیر د دفاع په توګه په ډېر مهارت سره په یوې څرګندونې کې چې په اصل کې د برتانویانو لپاره وه، وویل چې: «... څنګه چې تاسې د دغه بغاوت په کولو سره له ما سره مشوره ونه کړه، تاسې حق نه لرې ما ملامت کړئ». وروسته له هغه چې د برتانویانو په مقابل کې یې د امیر شېرعلي د چلند په اړه خبرې وکړې چې د هغو پای د هغه د کورنۍ نسکورېدل شول. امیر عبدالرحمن خپلو خبرو ته دوام ورکړ او ویې ویل چې: «داسې فکر ونه کړئ چې زه لکه امیر شیر علي خان دغومره احمق یم چې د تاسې به خاطر نور (برتانویان) وزوروم او خپه کړم». امیر د ایضاح البیان فی نصیحت الافغان په نامه په دغې وړې رسالې کې احتیاط کړی چې دوی د تل لپاره بېګانه نه شي؛ نو یې دا هم وویل چې: «که تاسې اوس هم ځانونه زما اختیار او واک ته پرېږدئ، زه به که د خدای تعالی رضا وه د برتانیې له حکومت سره ستاسې چارې په قانع کوونکي ډول فیصله کړم».

دغه ستر پاڅون، نظام عملیاتو او د هغو لګښتونو، انګریزان هم تر دې حده محتاط کړل چې نه یې غوښتل دغه قومونه یا امیر نور هم وپاروي. یوه جګپوړي انګلیس چارواکي په دې هکله دغسې وړاندیز وکړ: «په سرحد کې مور افسرانو ته هدایت ورکړی چې وړاندې تګ ونه کړي او نه امیر ته د بد

ګومانی دلیل برابر کړي. پخوا له دې چې بیا کوښښ وشي چې دغه قومونه زمونږ تر کنټرول لاندې راوستل شي، زه به تر هغو انتظار وکړم چې امیر مړ شي. ګومان کوم چې په دغه انتظار سره به مونږ څه له لاسه ورنه کړو».

په پای کې د دې لپاره چې د هند امپراتوري په مقابل کې د یوه احتمالي خطر مخه نیول شوې وي، انګریزانو امیر عبدالرحمن او د هغه ځای ناستي پخپلو قومونو باندې له خپل طبیعي واک چلولو حق نه محروم کړل. په دې هیلې سره چې دوی پخپله به یې د وړاندې تګ د سیاست په پیروي تر اغیزمن کنټرول لاندې ونیسي، خو نتیجه د هغه پرخلاف شوه. اول خو د ډیورنډ د کرښې په نښه کول دغسې حرکت رامینځته ته کړ چې د هغه پای د افغانستان ټوټه کېدل او د پښتنو وېشل شول. دغه حرکت دغه قومونه تر دې حده پورې وپارول چې د هغو له املې انګریزان پخپلو کوښښونو کې پاتې راغلل چې د وړاندې تګ د سیاست غوښتنې ترسره کړي. سره له دې چې دوی په مستعمراتي چارو کې او له باندینیو ولسونو سره د چلند کولو د ښه مهارت خاوندان او د خپل مهال یو نظامي زبرځواک و.

برتانویانو که څه هم د وړاندې تګ سیاست په تطبق باندې لا هم ټینګار کاوه، د سیمې خلک هم پخپلې خپلواکۍ باندې ټینګ ودرېدل. برتانویانو د دې لپاره چې د خپلواکۍ دغه ټینګ مدافعان غلي کړي، د هغو په ملک کې په پرله پسې ډول نظامي عملیات کول، په ټبره وروسته له هغه چې امیر عبدالرحمن په کال (۱۹۰۱) کې وفات شو. دغه عملیات په وزیرستان کې شاید تر هرې بلې علاقې نه ډېر وو. د انګریزانو د نظامي عملیاتو په برابر کې ځایي خلکو حتی دننه په هندوستان کې د انګریزانو تر نېغې اداري لاندې سیمو کې هم بریدونه کول. د ساري په توګه د اتلسو کلونو په بهیر کې له (۱۹۲۰) نه تر (۱۹۳۸) پورې له قبایلي علاقو نه اتلس ځله دغسې بریدونه وشول.

د دغـو نظامـي عملیاتـو او بریدونـو او داسـې هـم د افغـان – انګلیـس د جنګونـو یـوه پایلـه د خلکـو د مذهبـي ذهنیـت او د باندینـو پـه مقابـل کـې د حساسـیت پیاوړتیـا او پـه ډېریدونکـي ډول د مذهبـي لویانـو د نفـوذ خپرېـدل شـول. د خلکـو دغـه بریدونـه د حضرت محمـد(ص) د وختونـو د غـزا پـه نـوم یـاد شـول. نـه یـوازې قومونـو پـه ټولیـز ډول، فـردي کسـانو هـم لـه ډیورنـډ لیکـې سره د مخالفـت پـه غورځنـګ کـې غوښـتل نـوم او عـزت وګټـي. ډېـر څرګنـد مثـال یـې د عجـب خـان اپریـدي افسـانوي قصـه ده چـې د ایلیـس پـه نامـه یـوه انګرېـزه پېغلـه یـې پـه پښـور کـې پـه داسـې حـال کـې چـې فامیـل یـې پـه پیـرو سره سـاتل کېـده، وتښـتوله. پخپلـې کلا کـې یـې د یـوې قدرمنـې مېلمنـې پـه شـان سـاتله ان تـر دې چـې د هغـې لپـاره یـې لـه پښـور نـه اروپایـي خـواړه پـه غلا سره ترلاسـه کـول. د خپلواکـۍ لپـاره د دغـو خلکـو مبـارزه د پخـواني یوانـان د اتـل (اودي سي) د داسـتان پـه شـان دی چـې د ټـرای لـه جنـګ نـه وروسـته یـې لـس کالـه ډېـر سـتونزناک سـلفر وکـړ. ټولـو دغـو فعالیتونـو انګلیـس – ضـد احسـاس او د تلپاتـې انارکـي حالـت حالـت ژونـدی وسـاته چـې مـحلي او بیـن المـللي کړکېـچ سرچینـه ده او ممکـن همدغسـې پاتـې وي، خـو پـه هغـه حـال کـې چـې د ټولـو هغـو پـه موافقـه فیصلـه شي چـې اغیزمـن کـوي یـې.

امیر عبدالرحمن خان او د ډیورنډ تواق لیک

اکتوبر ۱۹۹۵

د ډیورنډ توافق لیک او کرښې بیان په ډېرو مستندو اثارو کې په تفصیل سره شوی. دغه اثار زیاتره په اګرېزي کې د انګلستان پوهانو تهیه کړي. په دري او پښتو کې دغسې مستند اثار تر اوسه درک نه لري؛ خو د انګلیسي پوهانو په لیکنو کې د ډیورنډ موضوع د انګلیس د امپراتوری له نظر نه څېړل شوې او محلي واقعیتونه او د افغانستان نظر پکې لږ منعکس شوی دی. دغه موضوع ما پخ خپل یوه نوي انګرېزي اثر کې چې نوم یې دی «د افغانستان سیاسي تاریخ او باندنۍ اړیکې د امیر عبدالرحمن خان د امارت په دوره کې» له دواړو نظرونو څخه د ارشیفي اسنادو په بنا څېړلې. دغه لیکنه چې تاسو محترمو ته اوروله کېږي د همدغه ناخپاره شوي اثر د اړوند څېرکي لنډیز دی. په دغه لنډیز کې ما ریفرنسونه او مولفانو نومونه حذف کړي دي.

امیرعبدالرحمن خان د خپل سلطنت په لومړیو دولسو کلونو کې اول د سپاه سالار غلام حیدرخان ورکزي او وروسته د سپاه سالار غلام یدرخان څرخي په مرسته د مشرقي په ولایت کې چې جلال اباد کې یې مرکز و، امنیت خوندي کړ. په لغمان، خوګیانو او کونړ کې د امنیت خوندي کول، د لال پورې دخان، اکبرخان مومند تابع کول او د کونړ له سیند نه د سیدمحمود پاچا شړل دوی ته مشکل نه وو، مشکل د شنوارو لاندې کول و چې لس کاله یې ونیول. له هغه وروسته غلام حیدرخان څرخي خپل پوځ د کونړ له لارې اسما ته وخېژوه او هلته یې ځای په ځای کړ. مطلب یې دا و چې له هغه ځایه په باجوړ، سوات، دېر او چترال باندې همه د کابل قبضه په نېغ ډول قایمه کړي. په عین حال کې د جنډول عمراخان په باجوړ کې خپل رقیب خانان یا لاندې کړل او یا یې له هغه ځایه په فرار مجبور کړل او غوښتل یې چې خپله خاني لاهم پراخه کړي. له بلې خوا د سپاه سالار پلان دا و چې اول باجوړ د پیسو، جرګو او پوځ له لارې د کابل تابع کړي او ورپسې نورې

سیمې تر پښورې پورې لاندې کړي؛ خو په دغه وخت یانې په کال ۱۸۹۲ کې د هندوستان وایسرای یا نایب السلطنه هم عمراخان او هم سپاه سالار ته په بلو بلو لیکونو کې په ټینګو الفاظو خبرداری ورکړ چې سره مقابله ونه کړي او له خپلو ځایونو څخه دمخه ولاړ نه شي. په دغه مهال کې پښور او د هغه نزدې سیمې د انګریزانو په قبضه کې وې او د کونړ، مومند او پښور ترمنځ پراخې سیمې چې د افغانستان برخې وې پخپل سر وې.

د هندوستان انګرېزي حاکمان په افغانستان کې په دوهم جنګ کې له په شا کېدونه وروسته به دې لټه کې شول چې خپله هندي مستعمره د روسانو له احتمالي خطر نه مامونه وساتي.

د دغه منظور لپاره یې یو تجویز ونیو او په هغه یې د «علمي سرحد» نوم کېښود. دغه تجویز په واقع کې د دوی د نوي د مخکې تګ سیاست یا فارورد پالیسۍ نتیجه وه. تجویز دا و چې د روسانو د احتمالي حملې یا دننه په افغانستان کې د امیر له مرګ نه وروسته د ګډوډۍ پیدا کېدو په حال کې به دوی د کابل، غزني، کندهار کرښې نیسي او د دې لپاره چې دغه عمل یې په بیړه اجرا کړی وی، د یادو شویو یاغي سیمو غاښي او ستراتیجکي ځایونه به د خپل تصرف لاندې راولي، وسلې به هلته زېرمه کړي او د ضرورت په وخت کې به په بیړه کابل او کندهار ته د ریل خطونه غزوي. دغه تجویز لازمه کوله چې دوی به امیر نه پریږدي چې په یاغي سیمو باندې د افغانستان قبضه ټینګه کړي. دوی به په همدې ډول د افغنستان او هندوستان ترمنځ پوله ټاکي.

د هندوستان انګلیس حاکمانو له ۱۸۸۸ نه وروسته په امیرعبدالرحمن خان باندې د دغه تجویز د منلو لپاره فشار راوړی و؛ خو امیر یې منلو ته نه خاضریده. امیر په ۱۸۹۳ کې د همدغه منظور لپاره د انګرېزانو یوه هیات منلو ته غاړه کېښوده. ده دغه کار ته ځکه غاړه کېښوده چې د روسانو په عین مهال کې د افغانستان په شمال شرق کې د پنجدې یا امو سیند نه اخوا غاړو

یـې د افغانسـتان ځنـې نظامـي پوسـتې پـه زو ر ونیولـې او پخپـل وړانـدې تـګ سره یـې پخپلـه افغانسـتان هـم تـر تهدیـد لانـدې ونیـوه. امیـر عبدالرحمـن خـان پـه دې ډول پـه شمال شرق کـې د روسـانو او پـه جنـوب شرق کـې د انګرېزانـو تـر فشـار لانـدې راغـی.

امیـر عبدالرحمـن خـان پـه کابـل کـې دې ۱۸۹۳ د نـومبر پـه دولسـمه د انګرېزانـو د یـوه هیـات لـه مشر، سرماتمـر هنري ډیورنـډ سره دوه توافـق لیکونـه لاس لیـک کـړل: یـو یـې د افغانسـتان د شمال شرق یانـې واخـان او بـل یـې د افغانسـتان د جنـوب شرق پـه بـاب و چـې وروسـته د ډیورنـډ د توافـق لیـک یـا کابـل کنونشـن پـه نامـه بانـدې یـاد شـو.

د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه متن کـې راغلي چـې یـوه کرښـه بـه چـې لـه واخـان نـه د پـارس تـر پولـې پـورې اوږده وي، پـه نښـه کیـږي او دغـه کرښـه بـه د دواړو خـواوو «د نفـوذ سـیمې» سره بېلـوي. هندوسـتان بـه د دغـې کرښـې نـه اخـوا سـیمو کـې چـې پـه افغانسـتان کـې پرتـې دي، مداخلـه نـه کـوي او امیـر بـه پـه سـوات، باجـوړ او چترال کـې مداخلـه نـه کـوي. پـه توافـق لیـک کـې پـه نـورو ټکـو باندې هـم سره جـوړه وشـوه. لـه دې وروسـته زه بـه د ډیورنـډ پـه توافـق لیـک او د ډیورنـډ پـه کرښـې تـبصرې وکـړم.

د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه هکلـه افغـاني اسـناد لـه مېنځـه تـللي دي، پـه دې باب حتـی هغـه رسـاله چـې پـه خـاص ډول خپـره شـوې وه، هـم لا درکـه ده. یـوازې پـه رسـمي تاریـخ یانـې سراج التواریـخ کـې د ډیورنـډ د کرښـې ذکـر شـوی دی؛ خـو هغـه پخپلـه د توافـق لیـک د متن یـا پـه دې هکلـه د امیـر او د ډیورنـډ ترمنـځ د خبرو پـه بـاب نـه، بلکـې یـوازې د هغـې جرګـې پـه بـاب دی چـې وروسـته جـوړه شـوه او پـه هغـې کـې د ډیورنـډ د توافـق تاییـد وشـو، خـو جرګـې دغـه تاییـد لـه وېـرې وکـړ؛ لـه امیـر نـه چـې پـه اسـتبداد کـې یـې نـوم ایسـتلی و، ټـول د جرګـې د غـړو پـه شـمول ډارېـدل. پـه اصـل کـې د ډیورنـډ توافـق لیـک د ډار محصـول و. کـه خلـک لـه مسـتبد امیـر نـه ډارېـدل، مسـتبد امیـر لـه انګرېزانـو او روسـانو

نـه ویرېـده. میـر غلام محمـد غبـار وایـي: «امیـر... فقـط در سـایه تهدیـد و تلبیـس انگلیـس (معاهـده دورنـد را) چشـم پـت امضـا نمـود. و مسـوولیت عظیـم تاریخـی را بـرای همیشـه در گـردن خـود گرفـت». امیـر د ډیورنـډ توافـق لیـک په پټـو سترګو لاس لیـک کـړ؛ خـو دی د ډیورنـډ لـه خـوا وغولـول شـو. د ډیورنـډ لـه خـوا نـه پـه افغانسـتان کـې د نـه مداخلـې ژمنـه د عـملي سرحـد د سیاسـت پـه خلاف وه چـې هغـه پـه اصـل کـې پـه افغانسـتان کـې پـه مداخلـې بنـا ده. مهمـه یـې لا دا ده چـې د امیـر سر پـه حقیقـي نقشـې نـه خلاصیـده چـې د توافـق لیـک جـز و. نـو یـې د هغـې پـه ډېـرو ټکـو موافقـه ونـه کـړه. تـر هغـو لا جـدي خبره دا ده چـې امیـر د توافـق لیـک دري متن لاسـلیک نـه کـړ، کـه څـه هـم ډیورنـډ هغـه لاسـلیک کـړی و. امیـر د نقشـې د پاسـه ولیـکل چـې د باشـګل دره د افغانسـتان یـوه برخـه ده، پـه داسـې حـال کـې چـې د توافـق لیـک پـه متن کـې هغـه د هنـد پـه نفـوذي سـیمه کـې راغلـې ده. دري کال وروسـته یانـې هغـه وخـت چـې د ډیورنـډ کرښـه پـه نښـه کېـده، امیـر پخپـل ټینـګار باندې دومـره کل ودرېـد تـر څـو پـه پـای کـې وایسرای لارډ ایلګیـن اعتراف وکـړ چـې هغـه یـوه تېروتنـه وه. دا او دغسـې نـور ځینـې مسـایل وو چـې د کرښـې پـه نښـه کـول دري کالـه نیـول او د خیبر دره او د مومنـد سـیمه پـه نښـه نـه شـوه. امیـر ټینـګار وکـړ چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان پـه نفـوذي سـیمه کـې دی.

د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه متن کـې راغلي چـې امیـر رژمنـه کـوي چـې پـه هغـو سـیمو کـې بـه مداخلـه نـه کـوي چـې د انګریزانـو تـر نفـوذ لانـدې شـوي دي. دا د دې مانـا نـه لـري چـې امیـر لـه هغـو څخـه د افغانسـتان د سـیمو پـه حیـث تیـر شـوی دی، لکـه چـې سـلطان محمـد د تـاج التواریـخ یـا د امیـر عبدالرحمـن خـان د ژونـد موقـف او پخپلـه مارتمـر ډیورنـډ دغسـې ادعـا کـوي. د سـلطان محمـد کتـاب هغـه برخـې چـې باندنـۍ اړیکـې بیانـوي، پـه لنـدن کـې جعـل شـوې دي او د ډیورنـډ خصـوصي لیکنـې چـې پـه دې وختـو کـې بـرالا شـوې دي، د دغـه توافـق پـه بـاب د ده رسـمي راپورنـه نقـض کـوي. ده پـخ خپـل یـوه شـخصي لیک کـې د امیـر لـه خولـې نـه ویلي دي چـې کـه د هنـد برتانـوي حکومـت پـه اسمار

کې د ده د پوځ له پاتې کېدو سره مخالفت ونه کړ، دی به په باجوړ او چترال کې له مداخله کولو نه لاس واخلي. ډیورنډ د هغو قاموسو په هکله چې د دغه توافق لیک له مخې د هندوستان په نفوذي سیمو کې راغلي لا هم په مشخص ډول ګړېدلی دی. ده په کال ۱۸۹۷ کې په یوې مرکې کې وویل چې «باید داسې ونه ګڼله شي چې کوم هغه قاموسونه چې د هندوستان په خوا کې راغلي دي، دننه د برتانیې په خاوره کې دي، دوی بوازې په تخنیکي لحاظ زمونږ د نفوذ په ساحه کې دي یانې تر هغه ځایه چې په امیر پورې تعلق لري او تر هغه ځایه چې دوی زمونږ نفوذ منلو ته غاړه ږدي او یا مونږ یې پرې منو». پخپله وایسرای لارډ ایلګین هم وویل چې امیر د ډیورنډ په کرښې سره یوازې حاضره وضع ساتلې ده. د ده خپل الفاظ دا دي: «د ډیورنډ توافق لیک هغه توافق لیک دی چې په هغه سره د برتانیې د حکومت او د امیر نفوذ ساحې ټاکلې شوې دي. مقصد دا دی چې په هغه سره د موجود حال په باب د امیر قبولي حاصله او محفوظه شي». امریکایي مولف، لویي دوپري وایي چې: «د ډیورنډ له کرښې نه مطلب د برتانیې د حکم توسعه ده، نه د هندوستان د سرحد پراختیا». دی وړاندې وایي چې: «دغه کرښه د هندوستان د سرحد په شان نه، بلکې په په هغه سره د امیر د قلمرو شرقي او جنوبي سرحد او د دواړو حکومتونو د نفوذ د ساحو حدود منل شوي دي». سربېره پردې د امیر عبدالرحمن خان او د هغه د جانشینانو په فکر له مداخلې نه مطلب نظامي مداخله ده. دوی دا د توافق لیک متناقض نه بلله چې یاد شویو قومونو باندې خپل حکم وچلوي. دا ځکه چې امیر د خپلو اسلافو په شان دوی د افغانستان خلک بلل او اباسین یې د افغنستان ختیځه بوله ګڼله، خو دوی د ډیورنډ په تپل شوې کرښې سره په باجوړ، سوات او نورو سیمو باندې د خپل طبیعي واکمنۍ څخه محروم وګرځول شول. د ډیورنډ کرښه هم په بیړه په نښه شوه او هم د طبیعي، توپوګرافیکي او سیاسي اصولو له مخې ونه کښل شوه؛ نو ځکه دغې کرښې بسته قومونه سره بېل کړل، لکه شنواري، نورزي، اڅکزي، ترکلاني، بړېځ او نور یانې هغسې قومونه چې پخپلو کې یې ټینګ علایق لرل، بله دا چې دغې کرښې دغسې قامونه په اینده کې له

افغانستان څخه د بهلولو لپاره په نښه کړل چې دوی د افغانستان لپاره د ملا د تیر په شان حیثیت لاره او دوی تر هر بل قوم نه زیات پخپله د افغانستان په جوړولو کې نقش لوبولی و. دا هسې خلک وو چې برتانوي استعمار ګران یې تر نورو قومونو څخه چې په مستعمرو کې ورسره مخامخ شوي وو، په پرله پسې مقاومت سره ناکام کړي وو. برتانویانو د دغې کرښې په کښلو سره تلپاتې کړکېچ رامښځ ته کړ. دغسې دلیل نه و موجود چې دغه خلک دې سره ټوټه شي. مګر د امپیریلزم، سلې خپرولو او تشدد، سر زوري. دغه قومونه د یوه نسل خلک دي، په عین ژبه ګړیږي، عین دین باندې معتقد دي، د ژونهدانه ګډ ظرزونه او ګډ جهان لید لري او د مشترکو جغرافیایي او اقتصادي شرایطو لاندې ژوند کوي. تر هر څه زیات دغه کرښه هیڅ کله موثره نه وه. هیڅ حکومت د کرښې په هرې خوا باندې چې حاکمیت کړی په دې نه دی بریالی شوی چې دغه قومونه دېته اړ کړي چې هغه د بین المللي کرښې په شان ومني. سیاسي انتروپولوجست اکبر احمد د دغسې سیمې زوی، پخپل یوه نوي اثر کې لیکلي دي چې «د ډیورنډ په توافق لیک کې د بین المللي همکارۍ معصومه هیله یوازې کله کله رعایت شوې او د کرښې په دواړو خواوو کې هغه تل نقض شوې ده. دا ټول په دې دلیل چې دغو قومونو ته دغه کرښه نه پخوا د قبول وړ وه او نه اوس ده. دغه کرښه یوازې د نقشې له پاسه وجود لري.

خو څنګه چې د ډیورنډ کرښه د برتانیې د وړاندې تګ د سیاست یا په اصطلاح د عملي سرحد محصول وه، وایسرای ایلګین، د موافقې او د خپلې اولې وینا په خلاف هغه ورانه کړه او په دغسې اقداماتو یې پیل وکړ چې په هغو سره یې غوښتل په یادو شویو قومونو باندې د برتانیې کنټرول جاري کړي. دغه اقدامات او په خاص ډول د ډیورنډ د کرښې په نښه کول ، د دې سبب شول چې د هغو په مقابل کې په ۱۸۹۷ کې همدغه قومونه راولاړ شي. په دغه کال کې له توریو نه پرته ټول قومونه د ملانجم الدین اخوند، ملا مانکي او ملا پالام او یو شمیر قومي خانانو په مشرۍ د انګرېزانو پر ضد

پاڅېدل. انګرېزانو دغه ستر پاڅون د اویا زره پوځ په واسطه غلی کړ. په دغه پوځ کې ونستن چرچل هم د یوه واړه نظامي افسر په حیث وظیفه اجرا کوله. انګرېزانو تر دغه وخته د اباسین نه دېخوا کې له دغومره لوی پوځ نه کار نه واخیستی.

د دغو قومونو د یپاڅون خوځوونکې قوه د ډیورنډ کرښه وه. دغې کرښې دوی ته وښوده چې دوی د پخوا په شان د خپلواک وطن اوسېدونکي نه دي، بلکې د برتانیې تر نفوذ لاندې شوي دي. په دې کې شک نشته چې امیر عبدالرحمن خان دغه قومونه پاڅون ته وهڅول. په ملکي جامو کې یې عسکر ورکړل، پیسې او وسلې یې ور ورسولې. دا پوره څرګنده ده چې امیر عبدالرحمن او سپاه سالار غلام حیدرخان څرخي د دغه پاڅون اصلي محرکان وو. امیر د هغوی د حکمران په شان بې تفاوته نه شو پاتې کېدی. دی مجبور و له هغوی سره مرسته وکړي؛ خو ډېر زر یې ځان ترېنه ګوښه کړ او څرګنده یې کړه چې دی له پاڅون او دغو قومونو سره سرو کار نه لري. ده دغه څرګندونه هغه وخت وکړه چې اوازه شوه چې انګرېزان غواړي په افغانستان هم ودانګي. امیر عبدالرحمن خان په دې ډول افغانستان او خپله حکمراني له خطره بچ کړه؛ خو پخپل دغه عمل سره یې خپل وطنوال هم بېګانه او په اوږده موده کې پخپله افغانستان هم ضعیف کړ. ده دغسې خلک له افغانستان څخه بېګانه کړل چې لکه پخوا چې وویل شول، دوی افغانستان ته د ملا د تیر په شان حیثیت لاره؛ نو د دغو قامونو لپاره طبیعي وه چې له امیر څخه شکایت وکړي، لکه چط یې وکړ او ویې ویل چې کله انګرېزانو د دوی په ملک ودانګل امیر بې تفاوتي غوره کړه او دوی یې د پیسو په مقابل کې په انګرېزانو خرڅ کړل. امیر په یوې رسالې کې چې په اصل کې یې د انګرېزانو لپاره خپره کړې وه، په ځواب کې وویل چې کله چې تاسې پاڅېدلی له ماسره مو سلا ونه کړه؛ نو اوس تاسې له مانه د ګیلې حق نه لری. امیر وروسته له دې چې د انګرېزانو په برابر کې یې د امیر شیرعلي خان سیاست چې په پای کې د هغه د کورنۍ د سقوط سبب شو،

توضیح کړ، ویې ویل چې داسې فکر ونه کړئ چې زه به د امیر شېرعلي خان غوندې احمق اوسم چې ستاسې په خاطر به نور خپه کړم». خو امیر نه غوښتل چې خپل دغه قومونه بېګانه کړي، نو یې وویل چې «که اوس هم تاسې زما خبره او امر ومنی زه به که خدای کول له انګرېزانو سره ستاسې لانجه په قانع کوونکي ډول فیصله کړم».

د قومونو دغه ستر پاڅون، نظامي عملیاتو او د هغو لګښتونو انګرېزان هم محطاط وګرځول چې نور دغه قومونه او امیر ونه پاروي. د دوی یو لوړ رتبه مامور په دغه الفاظو هدایت ورکړ چې «سرحدي مامورانو ته ووایي چې له مخکې تګ نه نور لاس واخلي او د امیر د بدګمانۍ باعث نشي. پخوا له دې چې موږ هڅه وکړو دغه قومونه تر خپلې قبضې لاندې راولو، ښه به دا وي چې انتظار وباسو چې امیر وفات شي. زما په فکر موږ به په انتظار ایستلو سره څه شی له لاس ورنه کړو».

په پای کې به ووایم چې د دې لپاره چې د هندوستان انګلیس حاکمان خپله هندي مستعمره له احتمالي خطر نه بچ کړي، دوی امیر عبدالرحمن خان او د هغه جانشینان پخپلو وطنوالو باندې له خبل طبیعي حاکمیت څخه محروم کړل. په دې امید چې په هغوی باندې به دوی د فارورډ پالیسي تطبیق کړي او حاکمیت به پرې وکړي؛ خو دوی سره له دې چې په مستعمراتي چارو کې پوهه او تجربه لرله او د وخت ستر نظامي قدرت و، پخپل مقصد ونه رسېدل، سره له دې هم دوی له ټینګار نه لاس وانه خیست، خو که دوی د خپل فارورډپالیسۍ په تطبیق کولو کې له ټینګار نه لاس وانه خیست، دغه پښتني قومونه هم له خپلې خپلواکۍ نه تېر نه شول. انګرېزان د دې لپاره چې دغه سر کښه او خپلواک قومونه لاندې کړي، د امیر له مرګ نه وروسته یې د دوی په سیمو کې یو وخت بل وخت لښکر کښي وکړي، په مقابل کې پښتنو هم په دوی بریدونه وکړل او حتی ټولی ټولی یې د دوی لاس لاندې ارامو سیمو باندې هم ودانګل او د مېړانې داستانونه او قیصې یې

جـوړې کـړې. د خپلواکـۍ د ســاتلو پــه اړ کــې د دوی کارنامــې د نــړۍ د سترو کارنامـو پـه ډلـه کـې حسـابیږي. دا ټـول د دې باعـث شـول چـې پـه دوی کـې د انګرېـزي اسـتعمار ضـد احسـاس عـام او قـوي شي چـې تلپاتـې انـار شي، مـحلي او بیـن المـللي کړکېـچ د هغـه عمـده عنـاصر ګرځېـدلي دي. شـاید بـل هیـڅ قوم د انګرېـزي اسـتعمار پـه مقابـل کـې پـه دغسـې دوام لرونکـي او مېړانـې سره مقاومـت نـه وي کـړی. د ډیورنـډ د تـړون او کرښـې نـه پیـدا لانجـه تـر اوسـه هم موجـوده ده.

پښتانه او د ډېورند توافق لیک

پښتون د اسیا په زړه کې یو لوی ولس دی. اوس یې ټول شمېر د ډېورنډ د کرښې په دواړو خواوو کې څه کم څلوېښت(۲) میلیونه کیږي. پښتون یو ډېر لرغونی ولس هم دی. شته والی یې په ویدي او اویستایي دورو کې تثبیت دی. بلخ، غور، کندهار، پېښور او مستونګ یا ننني کوټه یې تاریخي مرکزونه دي. د همدغه لرغونتوب په وجه ده په څو نومونو یاد شوی؛ پښتون، افغان او پټهان.

لومړی او ډېر پخوانی نوم یې پښتون دی چې هېرودوت د پکتیک (Pactyic) په نامه یاد کړی. په پښتنو کې همدغه نوم مروج دی. تر پښتون وروسته د افغان نوم ډېر اوږدل کیږي. افغان د مهاباراته اس واکا (Asvaka)، اس واغانه (Asva-Ghana) او د منځنۍ پارسو ابګان (Abgan) او اپاکا مفرس یا معرب نوم دی چې مانا یې اس سواره او د اسونو هېواد کېږي. دغه نوم په اسلامي دوره کې افغان او افغانستان شوی دی. پټهان نسبتا نوی نوم دی او هغه اول په دولسمې پېړۍ کې هغو پښتنو ته ورکړل شوی چې د هند د بهار ولایت په پتنه کې مېشت شوي وو.

د پښتنو او تاجکو او نورو لرغونی هېواد اریانه و چې په سانسکرت کې په اریاورته (Aya Vareta) او په زند کې په اریاني ویجو (Erieneveejo) یادېده. لرغونې اریانه یوه پراخه او نامشخصه سیمه وه چې بلخ یا بخدي، یا د یونانیانو بکټریا یې مرکز و او په اوستایي دوره کې زراسپه (Zariaspa) یې واکمنه کورنۍ وه. دغه کورنۍ لکه همسې چې له نامه نه یې ښکاري په غالب احتمال پښتنه کورنۍ وه. د یونان – باختري په دوره کې اریانه د هغې سیمې نوم و چې د اباسین او کرمان یانې د هند او پارس ترمنځ پرته وه. دا سیمه په اسلامي دوره کې د افغانستان په نامه یاده شوه. په څوارلسمې پېړۍ کې افغانستان د سیفي هروي په تاریخنامه هرات کتاب کې هغو سیمو ته

۲ - د اوسنیو اټکلونو له مخې یې شمېر له پنځوسو میلیونو زیات دی، خپرندویه ټولنه.

ویـل کـیـده چـې د اباسـین او غـزني ترمنـځ پرتـې وې او د مسـتونګ یـا ننـنۍ کوټـې حاکـم یـې تـر نـورو نـه مهـم و. پـه بلـه ژبـه د سـلیمان د غـرو شـاوخوا ټولـې هغـه سـیمې چـې د ایلمـن، غـزني، کابـل او اباسـین ترمنـځ پرتـې وې، د افغانسـتان پـه نامـه یادېدلـې، خـو پخپلـه پښـتنو خپـل دغـه ټاټـوبي د پښـتونخوا او روه پـه نامـه یـاداوه.

پښـتانه پـه همدغـه هېـواد کـې پـه مشـخص ډول یـاد شـوي. د هېـرودوت پـه تاریـخ کـې ګنـداري (Ganhari)، اپـه ریتـای (Aparytea) او سـته ګیـدای (Sattagyddae) راغلي چـې لومړنـی یـې مومنـد، یوسـفزي یـا پخـواني اسـپه سي او اپـه ریتـای یـې اپریـدي او سـتې ګیـدای یـې ختـک کېـږي. د مقـدوني سـکندر د یرغـل پـه وخـت کـې د کونـړ او باجـوړ خلـک د اسـواکا او اسـپه سي پـه نومونـو یـاد شـوي دي. هـرودوت پـه مشـخص ډول وایـي چـې پکتیـکان یانـې پښـتانه د هنـد پـه شمال کـې اوسـیږي. دوی زیاتـره کوچیـاني ژونـد لاره چـې اوسـني کوچیـان د همدغسـې ژونـد ښـکارندوی دي. پښـتنو د چنګیزیانـو پـه یرغـل سره د سـلیمان غـرو او درو تـه مخـه کـړه. یوسـفزیو پـه کابـل کـې اول لـه الـوغ بیـګ تیمـوري او بیـا لـه بابـر سره لـه مقابلـې نـه وروسـته کابـل تـرک کـړ او پخپل اوسـني هېـواد کـې ېښـت شـول. تـر هغـه دمخـه دوی د کلات او غـزني پـه سـیمو کـې اوسـېدل. پـه مقابـل کـې ابدالیـان یـا درانیـان د سـلیمان لـه غـرو نـه لویدیـځ پـه لـور کندهـار او هـرات تـه لاړل او هلتـه یـې د دولتونـو بنیـاد کېښـود. پـه داسـې حـال کـې چـې پـه شپاړسـمې او اولسـمې پېـړۍ کـې پـه ختیـځ کـې اول روښـانیان او وروسـته لـوی خوشـال خټـک او اېمـل خـان مومنـد د خپلواکـۍ پـه لار کـې چـې هغومـره قربانـی میـا روښـان او د هغـه زامنـو او لمسـیانو ورکـړې، شـاید بلـې کورنـۍ پـه تایـخ کـې نـه وي ورکـړې. پـه لویدځـو پښـتنو کـې اول میرویـس هوتـک او وروسـته احمدشـاه درانـی و چـې پښـتانه یـې د خپلواکـۍ هسـکې تـه ورسـول. د احمدشـاه درانـي اهمیـت پـه دې کـې دی چـې د پښـتنو پـه سروالـۍ یـې د امـو او اباسـین ترمینـځ هېـواد کـې خپلـواک دولـت جـوړ کـړ او تـر هغـه د بانـدې پـه نورو سـیمو کـې لکـه پنجـاب، ملتـان، سـند، کشـمیر او پـارسي خراسـان کې یـې د واک

په خپرولو سره امپراتوري تاسیس کړه. ده دغه کارنامې په عمده ډول د ختیځو پښتنو په ملګرتیا ترسه کړې. په دې ډول ختیځو پښتنو د احمدشاهي دولت او احمدشاهي امپراتورۍ په جوړولو کې او په خاص ډول په هند باندې په نهه ځل بریالیو یرغلونو کې غټه برخه اخیستې ده. د پاني پټ په جګړه کې د مرهټه په ماتولو کې د دوی برخه ټاکونکې وه. که مرهټه وو، چې ځانونه یې تر اباسینه پورې رسولي وو، پرځای پاتې وای د هندوستان د مسلمانانو ژغورنه او په شلمې پېړۍ کې د پاکستان هسکېدنه به په شک کې وای، د ختیځو پښتنو د همدغې ټینګې ملګرتیا له املـه و چې احمدشاه دوی بر درانیان ونومول او ځای ناستي یې تیمور شاه، پېښور د خپلې امپراتورۍ د ژمي مرکز وګرځاوه؛ خو که اتلسمه پېړۍ د پښتنو د برم پېړۍ وه، نولسمه پېړۍ د هغو د نزول پېړۍ شوه.

په دغې پېړۍ کې اروپایي په تېره انګریزي استعمار د صنعتي انقلاب په برکت نړۍ ټوله اسیا لاندې کړې وه او انګریزانو به ټول هند د پېښور په ګډون قبضه کړې وه. د منځنۍ اسیا د لاندې کولو لپاره د روسانو او انګریزانو ترمنیځ د سترې لوبې په نامه سیالي روانه وه خو افغانانو د ختیځو پښتنو په ملاتړ د څلوېښتو کلونو په فاصله کې په افغانستان باندې د انګریزانو دوه یرغلونه شنډ کړل. له هغه وروسته انګریزانو په داسې حال کې چې روسانو منځنۍ اسیا نیولې وه، د هندوستان د ساتلو لپاره د ډیورنډ توافق لیک په نامه یوه بله ستراتیجي وایستله او پر هغه باندې یې د عملي سرحد نوم کېښود. اوس زه د دغه توافق لیک په غټو ټکو باندې رڼا اچوم:

د دغې نوې ستراتجۍ اصلي مقصد د هندوستان ساتنه وه. په دې ډول چې کله روس د افغانستان له لارې په هندوستان باندې را دمخه کیږي، دوی به کندهار، کابل او جلال اباد ته خپل پوځونه زر رسوي او د روس پرمختګ به شنډوي. د دې لپاره حتمي وه چې دوی په ختیځو پښتنو کې ستراتیجیک ځایونه په کنټرول کې ولري. دغه کنټرول بیا حتمي کوله چې دوی باید د

هغـو پـه شـاوخوا قومونـو بانـدې سـیاسي نفـوذ خپـور کـړي او د افغانسـتان لاس لـه هغـو نـه لنـډ کـړي؛ خـو د افغانسـتان پاچـا امیـر عبدالرحمـن خـان د دوی پـر مـخ خنـډ و. دوی لـه ۱۸۸۸ نـه تـر ۱۸۹۲ پـورې هغـه تـر ډول ډول فشـارونو لانـدې ونیـوه. سره لـه دې هـم امیـر دغـه کار تـه نـه حاضرېـده. دی پـه پـای کـې هغـه وخـت پـه دې اړه خبرو تـه حـاضر شـو چـې روسـانو د افغانسـتان پـه شمال – ختیـځ یانـې پـه لـوی پامیـر کـې د افغانسـتان نظامـي پوسـته پـه نظامـي یرغـل سره ونیولـه او افغانسـتان تـه یـې خطـر پېښ کـړ. امیـر چـې پـه دې ډول د روسـانو او انګریزانـو لـه خـوا تـر فشـار لانـدې راغـی، د هنـد د باندنیـو چـارو وزیـر سرماتمـر ډیورنـډ پـه سروالـي یـې یـو کوچنـی ملکـي هیـات پـه کابـل کـې ومانـه او لـه هغـه سره یـې د ۱۸۹۳ کال د نـومبر بـه دولسـمه د ډیورنـډ یـا کابـل کانونشـن پـه نامـه توافـق لیـک لاسـلیک کـړ.

د ډیورنـډ توافـق لیـک د دواړو خـواوو د نفـوذ سـیمې ټاکلـې او هـرې خـوا تعهـد کـړی چـې د بلـې خـوا د نفـوذ پـه سـیمه کـې بـه مداخلـه نـه کـوي. لـه توافـق لیـک نـه د برتانـوي هنـد حکومـت یـو مطلـب دا و چـې د ډیورنـډ د کرښـې پـه ختیځـو سـیمو کـې بـه د امیـر عبدالرحمـن خـان د نظامي او سـیاسي وړانـدې تګ مخـه نـیسي. امیـر تـر هغـه دمخـه د دغـو سـیمو پـه قومونـو بانـدې پـه ډول ډول نفـوذ خپـراوه او پـه هغـو بانـدې یـې د حکومـت نېـغ حاکمیـت چلاوه. د دغـه مقصـد لپـاره د سـپاه سـالار غلام حیـدر خـان یوسـفزي پـه سروالـي پـه اسمار کـې یـوه لویـه نظامـي قـوه پـر ځـای شـوې وه. د توافـق لیـک پـه متن کـې د دواړو هېوادونـو ترمینـځ د ګـډې پولـې کلمـه نشـته. د دې مانـا دا کیـږي چـې هنـد بـه لـه افغانسـتان سره ګـډه پولـه نـه لـري. د دواړو ترمینـځ د فرنټیـرز پـه نامـه سرحـدي سـیمه یـا سـیمې دي چـې د ډیورنـډ پـه کرښـې بـه سره بېلېـږي او یـوه خـواه بـه د بلـې خـوا د نفـوذ پـه سـیمه کـې مداخلـه نـه کـوي؛ خـو د امیـر عبدالرحمـن خـان لپـاره «مداخلـه» یواځـې نظامـي مداخلـه وه او پـه نـورو ساحو کـې دی د پخـوا پـه شـان ازاد و چـې لـه دغـو پښـتني قومونـو سره ارتبـاط ولـري. د دغـو ټولـو قومونـو جرګـې هـم د پخـوا پـه شـان پـه پرلـه پسـې ډول کابـل تـه تللـې او لـه امیـر سره

یې کتل. دا چې ډیورنډ پخپلو رسمي لیکنو کې او سلطان محمد د امیر عبدالرحمن خان ژوند په نامه کتاب کې وایي چې امیر عبدالرحمن خان د افغانستان د واکمن په حیث له دغو ټولو سیمو نه خپلې ادعا نه تیر شوی دی، سمه نه ده. دا واقعیت دی چې د سلطان محمد د کتاب ټوله دوهمه برخه یانې هغه برخه چې د سیمې او باندنې سیاست او د ډیورنډ د توافق لیک په اړه ده، په لندن کې جعل شوې ده. د هند د وخت لوی درستیز لارډ کیچنر، وایسرای لارډ کرزن ته همدغسې لیکلي وو او ما دغه ټکی ته پخپل یوه انګریزي کتاب کې تفصیل ورکړی، نو د ډیورنډ د کرښې په نامه د ډاکتر عظمت حیات خان کتاب چې دغه موضوع یې به زیاته اندازه د هغه پر اساس کښلې، د اعتبار وړ نه دی. پخپله ډیورنډ هم په کال ۱۸۹۷ کې په یوې مرکې کې ویلی وو چې: «... د هندوستان د خوا قومونه باید داسې ونه ګڼل شي چې دننه د برتانیې په سیمه کې پراته دي. هغوی یواځې په تخنیکي لحاظ زمور تر نفوذ لاندې دي، یانې دا چې تر هغه ځایه چې په امیر پورې اړه لري او تر هغه ځایه چې دوی زمور نفوذ ته تسلیمیږي یا مور په هغو باندې نفوذ کوو». بله غټه خبره دا ده چې ډیورنډ او شاته یې د هند حکومت په دغه توافق لیک او په نهایت کې له امیر سره صادق نه و، ځکه چې د دوی مقصد دا و چې لکه چې دمخه مې ویلي د ضرورت په وخت کې به په افغانستان کې نظامي مداخله کوي. تر هر څه مهمه دا ده چې امیر عبدالرحمن خان نه دده توافق لیک فارسي متن لاسلیک کړی او نه هم هغه نقشه امضا کړې چې ورسره ملـه وه او ډیورنډ ور وړاندې کړې وه. امیر عبدالرحمن خان په انګریزي نه پوهېده او چې هغه په انګرېزي نه پوهېده، طبیعي ده چې د توافق لیک انګریزي متن به یې لاسلیک کړی نه وي. اوس اساسي سوال دا دی چې ایا دغه توافق لیک به لکه هسې چې ډیورنډ وړاندې کړی د اعتبار وړ وي؟ ما چې د کابل، نوي ډهلي او لندن په ارشیفي مرکزونو کې د امیر عبدالرحمن خان د دورې په اړه څېړنې کړي، د امیر په لاسلیک مې د ډیورنډ د توافق لیک متن لیدلی نه دی.

پـه دې اړه بلـه غټـه موضـوع دا ده چـې د همدغـه انګریـزي توافـق لیـک متن ځینـې برخـې د تطبیـق پـه ډګـر کـې د امیـر لپـاره قبولـې نـه وې او انګریزانـو هـم د هغـه اعتراضونـه ومنـل. د پخـواني کافرسـتان د باشـګل دره د توافـق لیـک پـه متن کـې د انګریزانـو د نفـوذ پـه سـاحه کـې ښـوول شـوې ده؛ خـو پـه کال ۱۸۹۶ کـې چـې د ډیورنـډ کرښـه هلتـه پـه نښـه کېدلـه، امیـر پـه دې ټینـګ شـو چـې باشـکل د افغانسـتان برخـه ده. د هندوسـتان وایسرای لارډ ایلګیـن د امیـر اعتراض ومانـه او د باشـګل موضـوع یـې د «خواشـینۍ وړ تېروتنـه» وبللـه. بلـه موضـوع د مومنـدو وه چـې د ډیورنـډ د کرښـې د نښـه کولـو پـه وخـت کـې امیـر پـه هغـې باندې هـم ټینـګ ودرېـد او ویـې ویـل چـې ټـول مومنـد د افغانسـتان برخـه ده. د مومنـدو سـیمه پـه نښـه نـه شـوه او امیـر بیـا هلتـه د سړک د جوړولـو امـر ورکـړ. پـه دغـه سړک باندې کار هـم شروع شـو؛ خـو د امیـر لـه مـرګ نـه وروسـته د سړک جوړولـو کار پـه ټپـه ودرېـد. داسـې هـم د تورخـم برخـه د امیـر د اعتراض پـه وجـه پـه نښـه نـه شـوه. بلـه غټـه موضـوع پـه سـاحه کـې د توافـق لیـک او د هغه د نقشـې لـه مخـې د کرښـې پـه نښـه کـول دي چـې د توقـع پـر خلاف اوږده شـوه او درې کالـه یـې ونیـول. د جغرافیایـي او ټوپوګـرافي لـه مشـکل نـه غیـر دغـې کرښـې لوی قومونـه او حتـی کلي سره ېلـول لکـه تـرکلاني، وزیـر، شـینواري، نـورزي، اڅکـزي، بړیـځ او بلـوڅ. دا هغـه قومونـه دي چـې سره ګـډه ژبـه، ګـډ دیـن، ګـډ تاریـخ، ګـډ کلتـور او سره ورتـه نـړۍ لیـد او داسـې هـم یـو راز اقتصـادي، زراعتـي او اجتماعـي طـرز لـري. دوی سره نـه ېلېـرې او نـه هـم د پردیـو واکمنـي منـي؛ نـو دا عجبـه نـه وه چـې د ډیورنـډ د کرښـې پـه نښـه کولـو نـه وروسـته چـې دوی پـوه شـول چـې د انګریزانـو د نفـوذ پـه سـاحه کـې راغلي، د ملانجـم الدیـن اخونـدزاده، ملا فقیـر او ملا مانکـي او نـورو قومـي مشرانـو پـه سروالـي یـې پـه کال ۱۸۹۷ کـې پـه یـو لـوی پاڅـون لاس پـورې کـړ او ځانونـه یـې تـر شـبقدر پـورې ورسـول؛ خـو انګرېزانـو د هغـوی پـه وړانـدې لـه اویـا زریـز منظـم پـوځ نـه کار واخیسـت چـې پـه هغـو کـې ځـوان ونسـتن چرچـل هـم و. سره لـه دې هـم انګریزانـو لـه هندوسـتان نـه تـر وتلـو پـورې پـر هغـوی باندې هغسـې نفـوذ خپرولـی نـه شـو چـې دوی غوښـتل. پروفیسر اکبر احمـد چـې د هغـه ځـای سیاسي انتروپولوجسـت او د خپلـو پښـتنو

متخصص دی، وایي چې: «د بین المللي توافق لیک هغه ښه هیله چې د ډیورنډ په توافق لیک کې ښوول شوې، د ډیورنډ د کرښې په دواړو خواوو کې یې بس کله کله مراعات شوی؛ خو په پرله پسې ډول ترېنه سرغړول شوی دی». پر هغه سربیره دی لیکي چې له کال ۱۹۲۰ نه تر ۱۹۳۸ پورې د اتلسو کلونو په بهیر کې دغو قومونو اتلس ځله حتی پخپله په هندوستان باندې هم بریدونه کړي دي. شاید د نړۍ په بل ځای کې نورو قومونو پر هغه باندې هغومره بریدونه نه وي کړي. د عجب خان اپریدي حیرتناکه قصه تر اوسه هم په دغه خلکو کې انګازې کوي. د دغو ټولو لانجو او داسې هم تر هغه وروسته کشالو اصلي سرچینه دا ده چې ختیځ پښتانه یا د احمدشاه درانې بر درانیان د پردیو واکمنۍ ته غاړه نه ږدي.

د ډیورنډ توافق لیک باید ډېر دمخه باطل اعلام شوی وای

د ډیورنډ د توافق لیک ریاعیت نه د برتانوي هند حکومت، نه د افغانستان حکومت، نه د پاکستان حکومت او نه پخپله خلکو کړی؛ خو په هغه سره د افغانستان د اصلي خاورې یوه برخه نیول شوې ده، که څه هم هغه په ماهیت کې موقتي و او باید ډېر پخوا په تېره له هندوستان نه د انګرېزانو په وتلو سره باطل اعلام شوی وای.

په دغه اړه لومړنی ټکی دا دی چې د ډیورنډ توافق لیک د برتانوي هند د حکومت په نېغ فشار او د تزاري روسیې په غېر مستقیم فشار په کال ۱۸۹۳ کې پر امیر عبدالرحمن باندې تحمیل شوی دی. لومړني له کال ۱۸۸۸ نه تر هغه وخته پورې امیر تر ډول ډول فشارونو لاندې نیولی و او وروستي په همدغه وخت کې د افغانستان د بدخشان ولایت د روشان او شغنان هغه برخې چې د پنجه شي خواته ان د مرغاب یا آق سو تر سین پورې غځېدلې وې، په وچ نظامي زور نیولې وې. که څه هم په کال ۱۸۷۳ کې یې ټول بدخشان د افغانستان په قلمرو کې منلی و او افغان حکومت خپل حاکمیت پرې جاري کړی و، په دغه ډول افغانستان په دغه وخت کې د دوو اروپایي امپراتوریو تر ګواښ لاندې راغی او امیر ځان مجبور ولید د ډیورنډ توافق لیلک منلو ته غلاړه کېږدي. دغه موضوع ما پخپل یوه نوي خپاره شوي کتاب کې بیان کړې چې نوم یې دی «د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ».(۳)

بل مهم ټکی دا دی چې امیر عبدالرحمن د دغه توافق لیک تطبیق د مومندو، باشګل او خېبر په برخه کې ونه مانه. د هند حکومت د امیر لومړني دوه اعتراضونه ومنل او د خېبر په نښه کول پاتې شول. په توافق لیک کې له اسمار نه تر بدخشان پورې د پخواني کافرستان د باشګل اوږده دره د برتانوي هند د نفوذ ساحه شمېرل شوې ده، خو د ډیورنډ کرښې د نښه کولو په وخت

۳ - کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتکي تاریخ ۱۸۶۳ – ۱۹۰۱، برل خپرونه، لندن، ۲۰۰۶. دغه کتاب په کابل کې د شاه محمد کتاب پلورنځي نه ترلاسه کېدلی شي.

امیر د هنـد حکومـت تـه پـه ټینګـه ښـکاره کـړه چـې: «د کافرسـتان اخـري کـور هـم پـه افغانسـتان پـورې اړه لـري». د هنـد وایسرای لارډ ایلـګین د امیر اعتراض تـه تسـلیم شـو او د توافـق لیـک پـه متن کـې یـې د هنـد پـه نفـوذي سـاحه کـې د باشـګل شـمول «ټیروتنـه» وبللـه. داسـې هـم امیر د مومنـدو پـه برخـه کـې د کرښـې د غځولـو پـه وخـت کـې د هنـد حکومـت تـه څرګنـده کـړه چـې: «ټـول مومنـد د افغانسـتان برخـه ده» د هنـد حکومـت د امیر ادعـا رد نـه کـړه؛ خـو پـه اړه یـې څـه و نـه کـړل او امیر تـه یـې ځـواب هـم ور نـه کـړ. د امیر پـه فکـر د هنـد د حکومـت چـوپ پاتـې کېـدل د هغـو لـه خـوا د ده دا ادعـا منـل وو؛ خـو د امیر لـه مړینـې وروسـته د مومنـدو سـیمه دوه برخـې وګڼـل شـوه، هغـه برخـه چـې د کـوز مومنـد پـه نامـه یادېـږي او تـر پېښـور پـورې رسـېږي، د هنـد نفـوذي سـاحه وګڼـل شـوه او بـر مومنـد د پخـوا پـه شـان د افغانسـتان شـو.

د باشـګل درې او مومنـد موضـوع ګانـې د ډیورنـډ د توافـق لیـک د متن د رښـتین تـوب پـه اړه شـک پېـدا کـوي. دغـه موضـوع مـا پخپـل کتـاب کـې پـه تفصیـل سره څېړلـې ده چـې پښـتو متن یـې پـه همدغـې رسـالې کـې نیـول شـوی دی. دلتـه پـه لنـډ ډول وایـم چـې د توافـق لیـک پـه انګرېـزي متن کـې یـوازې د امیر او ډیورنـډ نومونـه لیـدل کېـږي، نـه د هغـو لاسـلیکونه. ځنګـه چـې امیر د توافـق لیـک هغـه فـارسي متن نـه و لاسـلیک کـړی چـې ډیورنـډ ورتـه وړانـدې کـړی و او ځنګـه چـې امیر پـه انګرېـزي نـه پوهېـده، د هغـه انګرېـزي متن د اعتبـار وړ کېـدلی نـه شي. کـه چـا د دغـه توافـق لیـک دغسـې متن پـه فـارسي یـا انګرېـزي کـې وښـود چـې امیر او ډیورنـډ دواړو لاسـلیک کـړی وي، اعتبـار بـه یـې لـږ تـر لـږه د تحمـیلي توافـق لیـک پـه توګـه تثبیـت شي. تـر هغـو پـورې موجـود متن د اعتبـار وړکېـدلی نـه شي.

د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه اړه بـل اسـاسي ټکـی دا دی چـې د کرمـې لـه علي خېلـو یـا توریـو نـه پرتـه ټـول پښـتني قومونـه همـدا چـې پـوه شـول، د هنـد پـه نفـوذي سـاحه کـې ګڼـل شـوي، پـه کال ۱۸۹۷ کـې د هغـه پـر ضـد جـګ شـول او

پېښور تـه نـزدې تر شـبقد پـورې ورسـېدل. انګرېزانـو د وسـله وال پوځ پـه واحدونو سره چې ټول شـمېر يـې د شـپېتو اويـا زرو ترمېنځ و، هغـوی خـواره کـړل، خـو د هغـو مخالفـت يـې لـه مېنځـه وړلی نـه شـو. دوی پـه تېـره وزيـرو، مسـيدو، اپريـدو او مومنـدو تـر هغـو چې انګرېـزان لـه هنـد نـه، نـه وو وتلي، د هغـو پـر ضـد د غـزا جنـډه رپانـده وسـاتله او حتـی پخپلـه پـه هنـد باندې يـې هـم يرغلونـه وکـړل. د دوی دغـه مخالفتونـه پـه اصـل کـې د ډيورنـډ د توافـق ليـک لـه املـه وو.

د ډيورنـډ د توافـق ليـک پـه اړه بـل اسـاسي ټکـی د هغـه د ماهيـت پـه اړه دی چـې موقتـي دی، نـه تلپاتـې. دا چـې د توافـق ليـک د اعتبـار مـوده ټـاکل شـوې نـه ده، پـه اصـل کـې د همدغـه موقتـي تـوب لـه املـه و. دغـه تـواق ليـک پـه اصـل کـې د دې لپـاره و چـې برتانويـان پـه هغـو ستراتيجيکـي ځايونـو قبضـه ولـري چـې د افغانسـتان لـه لارې بـه هندوسـتان باندې د تـزاري روسـيې د احـتمالي برغـل دفـع وکولـی شي. انګريزانـو د همدغـه مقصـد لپـاره پـه کال ۱۸۷۸ کـې پـه افغانسـتان بانـدې دانـګلي وو؛ خـو ځنګـه چـې افغانانـو دوی پـه کابـل او ميونـد کـې پـه جنګونـو کـې مـات کـړل، لـه افغانسـتان نـه پـه وتلـو مجبـور شـول. وروسـته يـې د ډيورنـډ تجويـز وايسـت. دغـه تجويـز د دوی پـه اصـطلاح د «علمـي سرحـد» يـوه برخـه وه. پـه دې ډول چـې د هغـه لـه مخـې دوی بـه د پښـتنو پـه سرحـدي ستراتيجيکـي سـيمو کـې وسـلې او نـور لوجسـتيکي وسـيلې او حـربي مـهمات زېرمـه کـوي او د ضرورت پـه وخـت کـې بـه لـه دغـو ځايونـو نـه جلال اباد، کابـل، غـزني او کندهـار نـيسي او روسـان بـه نـه پرېږدي چـې لـه هندوکـش نـه واوړي. انګريزانـو لا د مخـه دغـو ښـارونو تـه د چټـک رسـېدلو پـه نيـت لـه هندوسـتان نـه د افغانسـتان پـه لـور د لويـو لارو سرونـه لکـه خـيبر، کرمـه، پښـين او سـبي نيـولي وو. دغـه ځايونـه يـې د گندمـک پـه تـړون سره ترلاسـه کـړي وو او د جنـوبي وزيرسـتان ګومـل يـې د ډيورنـډ پـه توافـق ليـک سره ترلاسـه کـړ. د دغـو زيرمـه تونـو لـرل لازمـه کولـه چـې انګريـزان پـه هغـو سـيمو نفـوذ ولـري چـې دغـه زيرمـه تونونـه پکـې وو. د دوی مقصـد دا نـه و چـې دغـه سـيمې بـه هنـد پـورې وتـړي او اداره يـې کـړي. پـه اصـل کـې د ډيورنـد توافـق ليـک د دې لپـاره نـه و چـې هنـد

لـه افغانسـتان سره پولـه (Boundary) ولـري. دغـه سـيمې پـه واقـع کـې د هنـد او افغانسـتان ترمېنـځ د حايـل پـه شـان وې. برتانويانـو تـر پايـه پـورې دغـه سـيمې د سرحـد (Frontier) پـه نامـه يادولـې او اداره يـې د هغـو قومونـو تـه پرې اېښـې وه او خپـل پوځـي واحدونـه يـې يـو ځـای کـړي وو. د ډيورنـډ پـه توافـق ليـک سره دوی لـه دغـو سـيمو نـه پـه نظامـي او اداري لحـاظ د افغانسـتان لاس لنـډ کـړ او هغـه وضـع يـې وسـاتله چـې تـر موافقـې دمخـه پـرې مسـلطه وه. پـه نـورو سـاحو کـې افغانسـتان د پخـوا پـه شـان لـه دغـو سـيمو سره خپلـې عنعنـوي اړيکـې وسـاتلې او مشرانـو تـه يـې د مواجـب پـه نامـه معاشـونه ورکـول. د کـوز مومنـد مشرانـو تـه لا هغـه مواجـب چـې افغانسـتان او د لالپـورې خـان اکبرخـان د عنعنـې لـه مخـې ورکـول، د انگريـزي مامورانـو لـه لارې ورسـېدل. يـوازې دا هـم نـه و، د دغـو قومونـو د مشرانـو جرگـې پـه پرلـه پسـې ډول کابـل تـه تللـې او هلتـه يـې امېـر تـه ويـل چـې دوی د افغانسـتان رعيـت دی او دوی، دی خپـل امېـر ګڼـي؛ خـو امېـر د هغـو غوښـتنې پـه پلمـو سره ردولـې، ځکـه چـې دی د اپرېـدو پـه برخـه کـې د ګندمک پـه تـړون سره او د نـورو پـه برخـه کـې د ډيورنـډ پـه توافـق ليـک سره د هغـو لـه اداره کولـو نـه منـع شـوی و. د هنـد وايسرای لارډ ايلګيـن هـم پـه دغـه حقيقـت اعتراف کـړی او ويلـی يـې دي چـې «د ډيورنـډ توافـق ليـک دغسـې يـو توافـق ليـک و چـې د برتـاني حکومـت او د امېـر د نفـوذ سـاحې معلومـې کـړي. د هغـه نـه مطلـب دا و چـې د موجـودې وضـع (Statuguo) پـه اړه د امېـر رضايـت حاصل او وسـاتل شي». پـه دې اړه ډيورنـډ تـر هغـه هـم په مشـخص ډول ګړېدلـی او ويلي يـې دي چـې «د هنـد پـه خـوا قومونـه بايـد دغسـې ونـه ګڼـل شي چـې هغـوی دننـه د برتانيـې پـه سـيمه کـې دي. دوی يـوازې پـه تخنيکـي لحـاظ زمـوږ تـر نفوذه لانـدې دي، يانـې دا چـې وويـل شي تـر هغـه ځايـه چـې پـه امپراتـوری پـورې اړه لـري او تـر هغـه ځايـه چـې دوی زمـوږ نفـوذ منـي يـا مـوږ يـې پـرې بانـدې منـو».

مهمـه دا وه چـې برتانـوي لـوړ پـوړو مامورانـو د ډيورنـډ توافـق پخپلـه باطـل کـړی دی. سر جـارج روس کيپـل، د صوبـه سرحـد لـوی کمـشنر، د افغانسـتان د خپلواکۍ لـه جنـګ نـه وروسـته ښـکاره کـړه چـې «زمـوږ د هغـه ورور يـا زامنـو تـه مديـون

نـه یـو»[٤] لـه دغـې وینـا نـه د هغـه مطلـب دا و چـې هغـه مقـدار پیسـې چـې د ډیورنـډ د توافـق لیـک پـه سر د هنـد برتانـوي حکومـت افغانسـتان تـه ورکولـې، نـور د تادیـې وړ نـه وې او د هنـد حکومـت د هغـه لـه ورکولـو نـه ازاد شـو. پـه دې حسـاب افغانسـتان هـم بایـد د ډیورنـډ د موافقـې لـه شرایطـو نـه ازاد وی. تـر دې لا مهمـه دا ده چـې د ډیورنـډ توافـق لیـک د راولپنـډۍ د تـړون لـه مخـې چـې د هنـد د باندینـو چـارو وزیـر ای. اچ. گرانـټ د ۱۹۱۹ کال د اگسـټ پـه اتمـه منلـی و، هـم باطـل کـړي. د دغـه تـون پـه ضمیمـه کـې هغـه لیـکلي وو چـې «پـر هغـه سربیـره دغـه جنـگ ټـول پخـواني تړونونـه باطـل کـړي دي».[٥]

(Moreover this War has cancelled all previous treaties.)

سره لـه دې هـم د هنـد برتـاني حکومـت د خپـل نفـوذ د خپرولـو لپـاره پـه سـیمې کـې ډول ډول تجویزونـه ونیـول.

د دغـو تجویزونـو مهـم هغـه و چـې پـه کال ۱۹۰۱ کـې یـې خپلـه نفـوذي سـیمه د شمال –لویدیـځ سرحـدي ایـالات ونومـوه او هغـه یـې پـه دوو برخـو ووېشـه: کـراړې علاقـې (Settled Districts) او قبـایلي علاقـي یـا ایجنسـۍ ګانـې. کـه څـه هـم د هـرې قومـي ایجنسـۍ پـه سره کـې سیاسـت ایجنـټ پـه نامـه یـو انګرېز افسر ځـای پـر ځـای و، هـره ایجنسي پـه اصـل کـې خپلواکـه وه او جـارې یـې د پښـتونولۍ پـر بنسـټ تـرسره کېدلـې. اکبر احمـد چـې یـو نومیالـی انټروپولوجسـټ او د بلوچسـتان د سـبې څانګـې کمـشنر و، وایـي چـې «د قبالیلـي سـیمو وضـع پـه اسـتثنایي ډول بېسـارې ده، پـه دې ډول چـې هلتـه تـر نـن ورځـې پـورې (۱۹۹۳) د هیـڅ چـا ملـک (NO body's land) نـه لیـدل کېـږي. یانـې چېـرې چـې یـو ځـوک د پښـتونولۍ لـه مخـې بـې لـه دې چـې جـزا وویـنې، خپلـه ښـځه یـا تربـور وژني او بیـا هـم هغـه قانـون پـرې نـه چلېـږي چـې د هېـواد پـه نـورو برخـو کـې نافـذ دی. شـاید دا مبالغـه نـه وي چـې دغـه قبـایلي سـیمې پـه رښـتیا د ځمکـې پـه

٤ - لودویګ ادمک، د شلمې پېړۍ تر نیمایي پورې د افغانستان باندنۍ چارې، د ارزونا پوهنتون خپرونه ۱۹۷۴، ۵۰ مخ.

٥ - ادمک، افغانستان ۱۹۰۰ – ۱۹۳۳، دیپلوماتکي تاریخ د کلیفورنیا پوهنتون خپرونه - ۱۹۷٦، ۸۳.

سر وروستی ازاد ځای بلل شوی دی». دی د مولف جي سپين له قول نه دا هم وايي چې «سرحدي قومونو چې څوک دې په افغانستان کې حکومت وکړي، تل يو مهم رول لوبولی دی».[۶] د دغه وروستي حکم د په حقه ښودلو لپاره مثالونه لږ نه دي. اساسي دليل يې دا دی چې پخپله افغانستان په اول سر کې له اباسين نه تر غزني او کندهار پورې د دغو سيمو په ګډون يو هېواد و او دغو قومونو له ستر احمدشاه سره د معاصر افغانستان په جوړولو او وروسته له هغه نه د دفاع په کولو کې غټه برخه اخيستې ده. د دوی ونډه د خپلواکۍ په جګړه کې غوڅه وه چې هغه افغان مورخ مير غلام محمد غبار پخپل کتاب «افغانستان در مسير تاريخ» کې ښه انځور کړې ده. هغومره چې انګريزان د دغو قومونو په تېره د وزيرو او مسيدو له شريکې يا ګوريلايي جنګونو نه وېرېدل، د افغانستان له منظم پوځ نه، نه وېرېدل.

افغانستان هم د دغو قومونو د برخليک په ټاکلو کې هلې ځلې کړې دي. د خپلواکۍ په غونډه کې افغان هيات انګليسي هيات ته غوښتنې وړاندې کړې چې يوه يې دا وه چې «ټوله قبايلي سيمه بايد افغانستان ته پرېښودل شي او هغه به يې په دې ډول اداره کړي چې د برتانوي حکومت به له ټولو هغو ستونزو څخه ژغورل شوی وي چې تر اوسه يې د دغې موضوع له امله ګالل دي».[۷] دغه وخت که څه هم په روسيه کې د لينن په مشرۍ د بلشويکي حکومت په هسکېدو سره په هندوستان باندې د روسيې د يرغل له مېنځه تللې وه. سره له دې هم انګليسانو د افغان هيات غوښتنه ونه منله، لکه هسې چې په دې اړه يې د امير عبدالرحمن غوښتنه هم نه وه منلې. په نتيجه کې انګليسانو خپله ځان په دغسې غټو ستونزو اخته کړ چې د خپلې پراخې امپراتورۍ په بلې برخې کې ور سره مخامخ شوي نه وو. دغه موضوع

---

۶ - اکبر سيد احمد، پښتانه قومونه په ستري لوبې کې، د وزيرستان مثال د افغانستان او سرحد په نامه کتاب کې مقاله، د ډاکټر فضل الرحيم مروت او سيد وقار علي شاه کاکا خيل په انتظام، د ام جي بين المللي کتابونه، پيښور ۱۹۹۳، ۱۹۹- ۲۰۰ مخ د سرحد د پښتنو د ژوند د بېلو اړخونو په اړه د دغه کتاب بېلې بېلې ليکنې مستندې او پخې دي او دلته زه محترم محمد ضامن مومند نه منه کوم چې د هغه يوه نسخه يې ماته استولې ده.

۷ - ادمک ۱۹۶۷ ياد شوی اثر ۱۲۹.

ځانله یـو کتـاب غـواړي، دلتـه بـه پـه لنـډ ډول هغـه سـتونزې بیـان کـړم چـې د هند برتانـوي حکومـت پـه وزیرسـتان کـې ورسره مخامـخ شـوی و، بیـا بـه لـه پاکسـتان سره د وزیرسـتان اړیکـې هـم پـه لنـډ ډول بیـان کـړم.

وزیرسـتان د باجـوړ، مومنـد، کاکړسـتان او کوټـې پـه شـان لـه چترال نـه د سـهیل پـه لـور د اوسـني افغانسـتان شمال – ختیـځ تـه غځېدلـې سـیمه ده. وزیرسـتان تـر دغـو ټولـو سـیمو نـه ډېـره غزنـی ده، درې یـې تنګـې او ژورې او د کرکېلـې ځمکـې یـې لـرې دي. خلـک یـې هـم ډر او تـر نیـم میلیـون نـه ډېـر دي. د ټـول سرحـد نفـوس اووه میلیونـه اټـکل شـوی دی چـې نـږدې ټـول یـې پښـتانه دي. وزیرسـتان دوه برخـې لـري: شمالي وزیرسـتان او جنـوبي وزیرسـتان. دواړه برخـې یـې د ډیورنډ د کرښـې پـه اوږدو کـې پرتـې او د پکتیـا او خوسـت ګاونډیانـې دي. د وزیرسـتان ځینـې وزیـر همـدا اوس هـم دننـه پـه افغانسـتان کـې د کرکېلـې ځمکـې لـري. پـه افغانسـتان کـې دننـه پـه برملـه او متـون کـې دومـره ډېـر وزیـر پراتـه دي چـې ټـول شـمیر یـې د وزیرسـتان لـه وزیـرو او مسـیدو نـه یـو څـه لـږ دی. پـر دې سرېـره د ببـرې ګل وزیـر او نـاصر احمـد سـاپي پـه وینـا وزیـر پـه اصـل کـې ودیـر و. پـه دې حسـاب د افغانسـتان د وزیـرو شـمېر د وزیرسـتان لـه وزیـرو نـه ډېـر کېـږي. ودیـر، مسـید او ګربـز چـې د سـاپیو څانګـې دي، پـه وزیرسـتان، پکتیا، کونـړ، لغمان، تـګاو او غوربنـد کـې اباد دي؛ نـو دوی ټـول د کـرلاني پښـتنو یـو غټ قـوم دی. د وزیرسـتان وزیـر افغانسـتان تـه پـه ازاد ډول تـګ راتـګ کـوي. پروفیسر اکبر احمـد وایـي چـې: «دغـه قومونـه یـوازې کلـه کلـه بیـن المـللي پولـه د واقعیـت پـه شـان پېژني او منـي او د دواړو هېوادونـو تـر مېنـځ د دوی د خپلونـو تـګ راتـګ ازاد او بـې خنـډه ده».(۸)

د وزیرسـتان وزیـر او مسـید د وزیـر پـه نامـه ګـډ نیکـه پېژنـي چـې د شپاړسـمې پېړۍ پـه پـای کـې اوسـېده. تـر دې نـزدې وختـو پـورې مسـیدو یـا مسـودو ځانونـه مسـید-وزیر ګڼـل؛ خـو اوس ځـان تـه یواځـې مسـید وایـي. وزیـر پـه شمالي

۸ - اکبر احمد، یاده شوې لیکنه، ۱۹۲.

وزیرستان او مسید په جنوبي وزیرستان کې اوسي. له مسیدو سره دوړ، سلیمان خپل، دوتني او نور خلک هم پراته دي. په جنوبي وزیرستان کې وانه او په شمالي وزیرستان کې میرامشاه یو څه لوی ښارونه دي. وزیر او مسید دواړه ټینګ دموکرات دي او خپلې چارې د پښتونولی له مخې په جرګو سره ا جرا کوي. څنګه چې دوی پخپل ملک کې باندنیان نه دي پرې اېښي او څنګه چې لویو سوبمنانو هم د دوی ملک نه دی لاندې کړی او څنګه چې دوی له انګرېزانو سره د هندوستان تر نورو خلکو نه ډېرې جګړې کړې دي، پر ځان ډاډه او د لوړو معنویاتو خاوندان دي، که څه هم ژوند یې نه عصري او نه شتمن دی، نور پښتانه د دوی جنګي مهارت ستایي.

د خپواکۍ په جګړه کې جنرال محمدنادر، ټل او وانه د دوی په مرسته له انګرېزي پوځ نه ونیول، په داسې حال کې چې سپاه سالار صالح محمد د خبر په محاذ کې په شا شوی و او صدراعظم عبدالقدوس لا سپین بولدک ته رسېدلی نه و. پاچا امان الله په کابل کې د دوی د مشرانو درناوی وکړ او په امر سره یې په کال ۱۹۲۴ کې د دوی له مېرو نه په ارګون او متون کې لویه ملېشه جوړه شوه. وروسته وزیرو او مسیدو د افغانستان په شمالي پولو کې د قدر وړ خدمتو نه وکړل. سره له دې چې د دوی قوم له پاچا امان الله نه ګیله من و په دې چې له انګرېزانو نه یې د دوی د خپلواک کېدو په برخه کې په ټینګه کوښښ نه وکړی. سره له دې هم دوی د پکتیا د نورو قومونو په شان د پاچا امان الله له ګوښه کېدلو نه وروسته له جنرال محمد سره له کابل نه د امیر حبیب الله په ایستلو کې اغېزمنه مرسته وکړه. وروسته دغو قومونو د وزیرو په ګډون پاچامحمد نادر په دې غانده چې د افغانستان پاچایي یې خپله کړه، په داسې حال کې چې دوی له هغه سره د امان الله د بېرته پاچا کېدلو په نامه مرسته کړې وه. د وزیرو قومونو په کال۱۹۳۳ کې متون محاصره کړ، خو دا ځل افغان پوځ د سردارمحمد هاشم په مشرۍ دوی په شا وتمبول.(۹)

۹- پورتنی اثر ۲۰۳-۲۰۵.

لـه دغـې لنـډې شرحـې نـه جوتـه ده چـې د ډیورنـډ کرښـې د دواړو غـاړو پښـتنو پـه عـملي ژونـد اثـر نـه دی کـړی یـا یـې ډېـر لـږ کـړی او د هغـې د ختیځـې غـاړې پښـتنو د پخـوا پـه شـان افغانسـتان خپـل هېـواد بالـه او دوی ټولـو پـه تېـره وزیـرو او مسـیدو د میرزا علي خـان وزیـر پـه سروالـۍ لـه برتانـوي هنـد نـه د خپلې خپواکـۍ او بیـا لـه ۱۹۴۷ نـه وروسـته د پښتونسـتان لپـاره ټینګـې مبـارزې کـړې دي.

میرزا علي خـان چـې د ایپـي فـقیر پـه نامـه یادېـده، پـه کال ۱۹۰۱ کـې د شمالي وزیرسـتان د کـووړې پـه کلي کـې پېـدا شـوی او د وزیـرو تـوري خېـل ځانګـې ته منسـوب و. لومړنـۍ زده کـړه یـې لـه خپـل پلار او ملایانـو نـه پخپـل کلي کـې پـه عـربي، فـارسي، پښـتو او اردو کـې وکـړه. نیکـه یـې مـوسی دروېـش دومـره نومیالی تېـر شـوی چـې تـر اوسـه هم پـه مـوسی نیکـه یادېـږي. میرزا علي خـان وروسـته له دې چـې د طـب او الهیاتـو لومـړني اصـول زده کـړل، پـه پېښـور، کوهـاټ، خوسـت او جلال اباد کـې پـه مدرسـو او خـان قـاوو وګرځېـد. جلال ا بـاد تـه نـزدې د سره رود پـه چـار بـاغ کـې د نقیـب صاحـب مریـد شـو. نقیـب صاحـب چـې د قـادري طریقـې مرشـد و، دی خپـل نایـب وټاکـه او میرزا علي خـان د هغـه تـر سـیوري لانـدې خپـل مذهبـي او دنیایـي فکرونـه تنظیـم کـړل. وروسـته لـه دې چـې هلتـه یـې د مهاجـر قـاضي حیـات الدیـن لـه لـور سره واده وکـړ، خپـل پلـرني کلي تـه په وزیرسـتان کـې سـتون شـو. بیـا یـې د دوړو پـه بلنـه د ایپـي پـه کلي واړول او د ایپـي فـقیر پـه نامـه یـاد شـو. پـه ایپـي کـې یـې د پوهـې منځـی پرانیسـت او وزیـرو تـه مرجـع وګرځېـد. هغـو تـه یـې دینـي درس ور کاوه او روحـاني لارښـودنه یـې کولـه. پـه تېـره وروسـته لـه دې چـې پـه مکـه کـې د حـج لـه ادا کولـو نـه راوګرځېـد. د ایپـي فـقیر تـر دغـه وختـه صـوفي او روحـاني شـخص و، خـو لـه هغـه وروسـته د عـملي سیاسـت پـه ډګـر کـې ننـوت او لـه خدایـي خدمتـګارو او لـه جمعیـت العـلماء سره یـې ملګـري پیـل کـړه چـې لـه انګرېزانـو سره یـې مبـازره کولـه. پـه دغـه وخـت کـې داسـې میاشـت نـه وه چـې انګرېـزان پـه وزیرسـتان کـې نظامـي عملیـات ونـه کـړي، خـو پـه داسـې حـال کـې چـې د خدایـي خدمتـګار مشرانـو پـه تېـره خـان عبدالغفـار خـان د هنـد د کانګـرس ګونـد او مهـات مـا ګانـدي د

سياست په پلوی د هندو - مسلمان يووالي غوښته، د ايپي فقير يواځې په مسلمانانو ودرېد. د خدايي خدمتګار مشرانو پښتانه قومونه دېته بلل چې د کانګرس ګوند ملا وترې چې د ټول هند د خپلواکۍ لپاره يې مبارزه کوله. په کال ۱۹۳۱ کې اپريديانو د خدمتګارو په تحريک سره په پېښور کې پاڅون وکړ، خو انګرېزانو هغوی په نظامي پوځ سره خواره کړل. څلور کاله وروسته په ۱۹۳۵ کې چې د هند برتانوي حکومت د هندوستان يوولسو ولايتونو ته داخلي خپلواکي ومنله، پښتني قومونو داسې وپټيله چې برتانوي واکمني مخ په ځوړې شوې او واکمني به يوه ورځ د هندوانو شي. دغه اندېښنه د دوی او نورو مسلمانانو لپاره نارامه کوونکې وه.[10] پر هغه سرېيره يو کال وروسته په کال ۱۹۳۶ کې د هندوانو او مسلمانانو ترمنځ يوه لويه غوغا جوړه شوه. غوغا له دېنه را ولاړه شوه چې د جنوبي وزيرستان بنو ته ورځېرمه کلی کې د رام کوري په نامه يوه پنځلس کلنه هندوه د ښوونځي په يوه مسلمان ښوونکي سيد امير نور علي شاه مينه شوه. ورسره يې واده وکړ، مسلمانه شوه او خپل نوم يې په اسلام بي بي واړوه؛ خو موضوع په دعوا واوښته. په بنو او نورو ځايونو کې د هندوانو او مسلمانانو ترمينځ شخړې او مرکې وشوې، خو دعوا فيصله نه شوه. په پای کې په انګريزې محکمه کې د نجلۍ کونډې مور دعوا وګټله او خپله لور يې بيا کوم هندو ته په نکاح کړه او څه موده وروسته د هغې هغه مسلمان مين ترې تم شو.

مسلمانانو د محکمې فيصله په اسلامي چارو کې د حکومت لاسوهنه وګڼله او د انګريزانو پر عدالت باندې شکمن شول. بيا نو د اسلام بي بي قضيه نه يوازې ديني، بلکې د پښتو او پښتونولۍ وګرځېده.[11] د ايپي فقير په ټولو مرکو او جرګو کې ګډون وکړ او د وزيرو يو شمېر قومونه د بدل او غزا په نومونو د انګريزانو پر ضد پاڅېدل. د ايپي فقير صوفي ګري پرېښوده او د

۱۰ - ميلان هانر، يو شخص د امپراتوری په مقابل کې: د دويم نړيوال جنګ په درشل او د هغه په بهير کې برتانويان او د ايپي فقير په منځنۍ اسيا کې، د معاصر تاريخ جورنال، لومړۍ برخه، جنوري ۱۹۸۱، ۱۱۹۰. په دې وسيله له ښاغلي محمد حسن سهاک نه منه کوم چې دغه مهمه مقاله يې را استولې ده.

۱۱ - فضل الرحيم خان مروت، عبدالکريم خان، سيد وقار علي شاه کاکا خېل، د ايپي فقير، پورته ياد شوی کتاب، ۳۴۵.

اسلام او پښتو دفاع ته یې ملا وتړله. د شریعت له مخې غزا باید هغه وخت وشي چې مسلمانان د امیر په نامه اولی الامر ولري. د دغه مطلب لپاره د وزیرو، مسیدو، بېټنیو، بلوڅو، ختکو او مروتو او داسې هم له افغانستان نه یو شمېر قومونو په متاسي (Matasai) نومي ځای کې جرګه وکړه. د امیري مقام لپاره کاندیدان ډېر وو؛ خو جرګې د ایپي فقیر د امیر په توګه غوره کړ او د انګریزانو پر ضد یې غزا اعلام کړه. د ایپي فقیر د پښتون د ټولنې د مشري ټول صفتونه لرل، په ټېره زړورتیا، تقوا او جنګي مهارت. وروسته له هغه چې د سرحدي ایالت کمشنر د هغه غوښتنې ونه منلې، د سرتېرو په نامه یې یوه ډله او د یو شمېر خلیفه ګانو له ترکیب نه «جنګي شورا» تنظیم کړه. خلیفه ګانو د انګریزانو پر ضد منظم لښکري جنګ غوښته، خو نوي امیر د غیر منظم ګوریلایي جنګ پلان وړاندې کړ چې هغه د ټولو په اتفاق ومنل شو.

له همدغه وخت نه د وزیرو او انګریزانو ترمینځ له هندوستان نه د انګریزانو تر وتلو پورې بېحسابه نښتې وشوې. انګریزانو د ایپي فقیر مېشت ځایونه له هوا نه بمباري کول. د ۱۹۳۷ کال د جنوري د میاشتې تر اتلمسې پورې یې د هغه مرکز ارسل کوټ چې د مسیدو په شاکتو دره کې و، پینځه ځله بمباري کړ، خو نتیجه یې ورنه کړه. د فقیر ایپي جنګیالیو د انګریزانو په پوځونو باندې د لارې په اوږدو کې غلچکي بریدونه کول. په نښتو کې به انګریزان تر وزیرو نه ډېر تلف کېدل او ټپي کېدل. یوه نښته ځلوېښت ورځې اوږده شوه او ۴۰۰ تنه انګریزان پکې تلف شول، خو سره له دې هم انګریزي پوځ ارسل کوټ ونیوه. په راسل کوټ کې له افغانستان نه ګربز، تنې، ځدران او ګیان خېل هم له هغه سره یو ځای شوي وو. په وزیرستان کې لږ تر لږه پینځه تنه انګریز سیاسي ایجنټان د دندې د اجرا په حال کې ترور یا نې وژل شوي دي. وزیرو حتی دننه په هند کې د انګریزانو تر حکم لاندې سیمو باندې هم دانګل، هندوان به یې تښتول او کورونه او دکانونه یې سوځول، لکه هسې چې دمخه یې هم د اسماعیل خان دېرې پورې همدغسې کول. انګریزانو د ایپي فقیر نوی مقر، مزدک د نیولو لپاره چې د غره په ډډه کې کیندل شوې

سمځې وې، د ځلویښت زره عسکرو نه جوړ پوځ واستوه. په نښتو کې دواړو خواوو ته درانده تلفات واوښتل او د ایپي فقیر بیا خپل مقر ګرویک ته نقل کړ چې افغانستان ته نږدې د یوه کمره په ښخ کې پروت و. انګریزانو له هغه وروسته له هغه سره د زور او زر چلند ونیو، خو دغه نوی چلند هم ګټه ونه کړه. انګریزانو د هغه د نیولو لپاره ډېر کوښښ وکړ؛ خو د ایپي فقیر د هغو ټول کوښښونه ناکام کړل. د هغه پخپل زیږه غرني اشنا ملک کې یوه خوا بله خوا د خوځېدو په حال کې و او انګریزانو یې ځرک معلومولی نه شو. په انګریزانو کې د هغه په اړه ویل کېده چې «هغه دیته لټوه، هلته پلټه، نظامي قطعو هر چرې غوښته».[۱۲] د ایپي فقیر د معجزه یي قدرت لرلو اوازه هره خوا لاړه، ملاتړان او مریدان یې ورته په روحاني او غیر عادي قوې قایل شول. په دې ډول چې «وسلې به د هغه په پیروانو اثر ونه کړي، په دې شرط چې هغو رښتیني غازیان وي، نه چپاولګران او ماجرا غوښتونکي د خپلو ځاني ګټو لپاره... د هغه پیروان که ونې ووهي د ایپي فقیر به یې ځانګې په ټوپونو بدلې کړي، یوازې یو څو ډوډۍ به چې په دسترخوان کې پېچلې وي، د یوه لښکر لپاره بس وي، که غاز (د دوښمن) د پوځ له خوا تیت شي. په اسماني اورښ سره به بې اثره شي. اسماني قدرت به بمونه چې له الوتکو نه وغورځول شي په کاغذ بدل کړي».[۱۳] یا دا چې «حاجي صاحب (د ایپي فقیر) مور ته وویل چې که مور یوه ډبره په هوا کې پورته واچوله، هغه به دغسې ږلی شي چې انګیرزان او هندوان به وزني او د ښوون د ونې ځانګې به په ټوپکونو بدلې شي. همدا چې مور د ږلی توپان پیل کړ، غلیم به ونه تښتېدلی شي، حتی په انګلیستان کې هم. مور ډېر پرنګیان ووژل او د دوی ډېر ماینې مو کونډې کړې».[۱۴] د هډې ملا نجم الدین هم خپلو پیروانو ته

۱۲ - هایر، یاده شوې لیکنه، ۱۹۰.

۱۳ - پورتنۍ لیکنه، ۱۹۱.

۱٤ - مروت او نور، یاده شوې لیکنه، ۲۴۹.

همدغسې ویناوې کولې، کـه څـه هـم پیـروان بـه یـې د جنـګ پـه وخـت کـې د دښـمن پـه ګولیـو او توپونـو سره سترې وتـرې غورځېـدل.

د ایپـي فقیـر پـه ګرویـک کـې د یـوه ډول حکومـت تنظیم وکـړ، حکومتـي څانګې یـې پرانیسـتلې، ذکات، عشر، شـکرانه او عنیمـت او داسـې هـم لـه هندوسـتان نـه د حکومـت د مخالفانـو پـولي بسـپنې د هغـه د بیـن المال عوایـد وو. ګرویـک د چـاپ یـو ماشـین هـم درلـود. د ایپـي فقیـر لـه امیـر کېـدو نـه وروسـته غلچکـي بریدونـه ډېـر او شـدید شـول. پـه داسـې حـال کـې چـې د ۱۹۲۵- ۱۹۲۶ او ۱۹۳۴ -۱۹۳۵ کلونـو ترمینـځ پـه بنـو او اسماعیـل خـان دېـرې بانـدې د وزیـرو یرغلونـه هـر کال تـر لسـونه ډېـر وو، د هغـه د قومندانـۍ پـه وخـت کـې پـه کال ۱۹۳۶ کـې دیارلـس ځلـه، پـه ۱۹۸۳ کـې ۱۱۹ ځلـه یرغلونـه وشـول. عجیبـه ده چـې د دویـم نړیـوال جنـګ پـه بهیـر کـې چـې انګریـزان پـه اروپـا کـې د نـازي جرمنـي لـه خطـر سره مخامـخ وو، پـه سرحـد کـې یـې نظامـي عملیاتـو، هوایـي بمبـاری او زغـرو او ماشـینونو اسـتعمال تـه زور ورکـړ، لـه بلـې خـوا ډېـر وزیـر د انګریزانـو پـه پـوځ کـې د پیسـو ګټلـو لپـاره شـامل شـول، خـو د ایپـي فقیر نـزدې ملګـري ورسره ټینـګ پاتـې شـول. د ایپـي فقیـر وروسـته لـه هغـه چـې انګریـزان لـه هندوسـتان څخـه ووتـل او پاکسـتان جـوړ شـو، د خپلـواک پښتونسـتان بیـرغ جـګ کـړ.

پښتونستان او د ايپي فقير

د ۱۹۴۷ په جولای کې د هندوستان تر وېشل کېدولو نه د مخه افغانستان د برتانيې له حکومت نه وغوښتل چې پښتنو او بلوڅو ته دې خپلواکي يا له افغانستان سره د يوځای کېدو د انتخاب حق ورکړل شي.[۱۵] په همدغه وخت کې د سرحد ځينې ملتپالان لکه عبدالغفار خان او ګوند يې چې له انګريزانو سره يې د خپلواکۍ په سر مبارزې کړې وې، نه غوښتل د پاکستان په نوي دولت کې شامل وي. هغه لا د افغان تر حکومت نه دمخه د ټولو پښتنو لپاره د خپلواک حکومت غږ جګ کړی و، د ۱۹۴۷ کال د جون په ۲۱مه يې د سرحد کانګرس غړي، د خدايي خدمتګار او زلمي پښتون قومندانان او نور په بنو کې سره جرګه کړل. د جرګې پربکړه دا شوه چې د ټولو پښتنو خپلواک حکومت دې جوړ شي چې اساسي قانون به يې د دموکراسۍ په اصولو، برابرۍ او عدالت بنا وي. جرګې له ټولو پښتنو نه وغوښتل چې: دغه سپېڅلې موخې ته د رسېدو لپاره په دغه منشور کې سره يو موټی شي او د پښتون له قوت نه پرته بل هيڅ قوت ته سر ټيټ نه کړي. وروسته غفار خان په يوې غونډې کې څرګنده کړه چې د سرحد کانګرس به په تجويز سوي ريفرنډم کې برخه وانه خلي. د بل کال (۱۹۴۸) د مۍ په ۱۲مه د ايپي فقير له خپل مرکز ګرويک نه په يوې څرګندونې کې وويل چې «پاکستان د برتانيې مخلوق او محمد علي جناح د برتانيې ايجنټ دی».[۱۶]

يوه مياشت وروسته د پاکستان حکومت غفارخان د ياغي توب په تور ونيو او په درې کاله بند يې محکوم کړ. دا په دغسې وخت کې و چې د ايپي فقير د پښتنو په موضوع کې د افغانستان خوا نيولې وه او له افغانستان څخه يې د وسلو او پيسو مرستې ترلاسه کولې. کابل په واقع کې په دغسې مرستې سره هغه دود بيرته ژوندی کړ چې د هغه له مخې د کابل حکومت ختيځو

۱۵ - ادمک ۱۹۷۴، ياد شوی اثر، ۲۶۴.

۱۶ - مروت او نور، ياده شوې ليکنه، ۲۵۷.

پښتني قومونو ته مواجب ورکول. د همدغه کال ۱۹۴۸ د اګست په ۱۲مه اپریدو او د هغوی سر رشته ګونډ په تیرا باغ کې د «خپلواک پښتونستان» بیرغ هسک کړ او د تیرا ځانګې «د پښتونستان ملي اسامبلي» په یوې څرګندونې کې وویل چې «مونږ د پښتونستان د ملي اسامبلې د تیرا ځانګې، په داسې حال کې چې د تیرا په لوړو غرو کې د مسلمان دموکراتیک حکومت نوی نیاګی اښنودل شوی، په دې وسیله هیله کوو چې دغه ځوان نیالګی به د لوی ځښتن په مرسته او د ازادۍ مینو پښتنو په ملاتړ په لنډه موده کې په دغسې ټینګې او مېوه لرونکې ونې بدل شي چې ګټه به یې نه یوازې پښتونستان ته وي بلکې د نړۍ د پرمختګ او سولې لپاره به هم خپل مسوولیتونه ادا کړي». په دغې اعلامیې کې پښتونستان له چترال نه تر بلوچستان او له خیبر او بولان نه د اباسین تر غاړو پورې اعلام شو. په همدغې میاشت کې د وزیرو ښلو ښلو قومونو جرګه کابل ته لاړه او د افغانستان حکومت هغې ته د مرستې کولو وعده ورکړه.

د پاکستان ځواب د افغانستان بمباري کول شول او د ۱۹۴۹ کال د جون په ۱۲مه یې په مغلګې باندې بمونه وغورزول. پاکستان په دې ډول له برتانوي هند نه وروسته هېواد شو چې افغانستان یې بمباري کړ. په ځواب کې د صدراعظم شاه محمود حکومت لویه جرګه وبلله چې د جولای په ۲۶مه په کابل کې جوړه شوه. جرګې له پښتونستان سره خپل ملاتړ اعلان کړ او په عین حال کې یې د ډیورنډ توافق لیک د ۱۹۰۵ کال د افغان –انګلیس ټرون غیر قانوني او لغو شوی اعلان کړ. دغه څرګندونه یې هم وکړه چې هر هغه ټرون چې پښتنو په اړه سوی وی، باطل دی.[۱۷]

خو د پاکستان په وړاندې د مقاومت څرګند او عملي سنګر ګرویک و. د ۱۹۵۰ کال د جنوري په دوهمې اوونۍ کې د وزیرستان ښلو ښلو قومونو او د ختیکو، مروتو، تنیو، توریو او بنو څو قومونو د پښتونستان د ملي اسامبلې د

۱۷ - لویي دوپري، افغانستان، پرنسټن پوهنتون، نیو جرزي، ۱۹۸۰، ۴۹۲.

وزیرستان ځانګې د غوره کولو او داسې هم د هغه د ولسمشر د غوره کولو لپاره جرګه وکړه. جرګې په اتفاق سره د ایپي فقیر خپل ولسمشر په توګ غوره کړ او هغه له پاکستان نه وغوښتل چې خپلې لښکرې د پښتنو له وطن نه وباسي او پښتانه خپلې خپلواکۍ ته پرېږدي. په ګرویک کې د دولتي ادارو په بڼه ډېرې ځانګې فعالې وې، له ګرویک نه دمخه موقوته خپرونې او داسې هم دوه ورځپاڼې د «غازي» او «ازاد پښتون» په نومونو وتلې چې شریعت، پښتونستان او خپلواکي یې اصلي موضوع ګانې وې؛ خو په ۱۹۵۳ کې د ولسمشر ایپي فقی یو مهم نایب خلیفه مهردل ختک له خپلو اویا تنو ملګرو، نه ترڅنه ښل شو او په بل کال کې د پاکستان حکومت ټول لویدیځ پاکستان په یوه واحد یا یونټ کې شامل وښود. د دې مانا دا کېده چې سرحدي سیمې یا پښتونستان چې تر دغه وخته پورې پخپلو دننیو چارو کې خپواکې وې، د نورو سیمو په شان د پاکستان یوه برخه شوه. په دې ډول د یوه یونټ تجویز د ډیورنډ د توافق لیک پر خلاف او د پښتنو د حل کېدو لپاره یو تجویز و. صدراعظم محمد داود د هغه پر ضد سخته وینا وکړه او افغانان د هغه پر وینا سره تر دې حده وپارېدل چې په سبا یې (مارچ ۲۹مه) په جلال اباد او کندهار کې د پاکستان قونسلګرۍ ګانې او په کابل کې د هغه سفارت چور کړ. په مقابل کې په پېښور کې افغان فونسلګري چور شوه او د پاکستان حکومت د افغانانو په صادراتي او وارداتي مالونو باندې سخت قیود ولګول. وروسته د یوه بل هېوادونو ته د دواړو هېوادونو د سروالانو په ورتګ سره وضع بیرته عادي شوه، خو په ګرویک کې ولسمشر د ایپي فقیر په پښتونستان باندې ټینګ ولاړ و. که څه هم له کابل سره یې د یوه څه وخت لپاره اړیکې سړې شوې وې. دی د خپل غورځنګ په اړه په ټول وزیرستان کې وګرځېد او د وزیرو، مسیدو او بټنیو خپل مینځي کشالې یې هوارې کړې؛ خلکو هر چېرې د امیر المومنین په توګه د هغه تود هرکلی وکړ. له دغه سفر نه وروسته په ګرویک کې د غره په ډډه کې په کومې سمځې کې د ساه لنډې له املې څخه شو او د ۱۹۶۰ کال د اپرېل په ۱۶مه وفات شو.

د ایپـي فقیـر هـم د برتانـوي هنـد حکومـت او هـم د پاکسـتان د حکومـت ټینـګ مخالـف او د شریعـت د جـاري کولـو، د پښتونسـتان د جوړولـو او د پښـتنو د خپلـواک کولـو ټینـګ پلـوی و. د دغـې موخـې لپـاره یـې د ډیورنـډ د کرښـې د دواړو خـواوو د قومونـو پـه ملاتـړ پـه یرغلګـرو پوځونـو او د هغـو پـه تأسیسـاتو باندې ګوریلایـي بریدونـه وکـړل او د پورتـه حکومتونـو نظامـي عملیـات یـې شـنډ کـړل. د یـوه کـس لپـاره دا هسـې کارنامـه ده چـې سـاری یـې ماتـه معلوم نـه دی. په معـاصرې نړۍ کـې دی شـاید د ګوریلایـي بریدونـو نوښـتګر قومانـدان وي. میلان هانـر پخپلـې اوږدې څېړنیـزې لیکنـې کـې پـه نامـه دې «یـو سـړی د امپراتـورۍ پـه مقابـل کـې» وایـي چـې «د یـوه ګوریلایـي لیـډر پـه توګـه دی د دښـمن پـه برابـر کـې د جګـړې د طرزونـو پـه غـوره کولـو کـې ثابـت قـدم، نـه تسـلیمېدونکی، سرزوری او بـې پرنسـیپه و. دغـه طرزونـه د قومـي جنګونـو د عنعنـوي طریقـو پـه ګـډون و، لکـه غلچکـي بریـد کـول، تښـتول او وژل.... لـه ده سره د افغـان حکومـت زیاتـره وخـت د پیسـو او وسـلو مرسـته کولـه، پـه تېـره (د هندوسـتان) لـه وېـش نـه وروسـته چـې دی د خپلـواک پښتونسـتان سـمبول وګرځېـد. د یرغـل کولـو پرېکـړه یـوازې د ده وه، د متارکـو پـه شـان چـې ده منلـې، هغـه وخـت چـې تلفـات بـه د قبـول لـه پولـې نـه اوښـتل او ده تـه بـه لازمـه کېـده چـې یـو ځـل بیـا د وزیرسـتان نـه رسـېدونکو ځایونـو تـه پـه شـا شي. هلتـه بـه د یرغـل کولـو موقع تـه په انتظـار و او پـه دې ډول یـې برتانـوي پـوځ پـه شمال –غـربي سرحـد کـې تـل د تیارسـې پـه حـال کـې شـاته. د یـوه راپـور لـه مخـې یـو ځـل د انګریزانـو او هندیانـو نـه جـوړ نـږدې څلوېښـت زریـز پـوځ پـه ډګـر کـې واچـول شـو چـې ویـې نـیسي؛ خـو دی د تـل پـه شـان تیـر ایسـتونکی و او تـل بـه یـې ځـان لـه هغـه جـال نـه ژغـوره چـې د ده شـاوخوا بـه غـوړول شـوی و. کـه څـه هـم د ده خپـل وسـله وال قومـي جنګیـالان ممکـن لـه زرو کسـو نـه ډېـر نـه وو چـې پـه ټوپکـو او یـو څـو ماشـین ګـنې سـمبال وو او کلـه کلـه بـه یـې یـو یـا دوه لـه مـوډ نـه لویـدلي توپونـه لـرل. د ده نظامـي مـهمات تـل لـږ و، لـه راډیویـي مخابـرې نـه بـې برخـې و او یواځـې د عنعنـوي مخبرانـو او جاسوسـانو لـه لارې یـې معلومـات ترلاسـه کـول. لـه بلـې خـوا پرنګیـان د عصري توپخانـې، ټانګونـو او الوتکـو خاونـدان وو. کلـه چـې دی په کال

۱۹۶۰ کې وفات شو، د ټايمز ورځپاڼې د اپرېل په شلمې د ولايت خاوند، ... د قومي جنګ وېره وونکی منتظم تعريف کړ.

د ايپي فقير د انګليس ضد مبارزو يوه پايله د مذهبي ذهنيت پياوړتيا او عقلي او علمي ذهنيت سستيا شوه او د عيسويانو او هندوانو له خوا د خطر په وېرې سره د وزيرستان په خلکو کې د کفر او اسلام ترمينځ ضديت نور هم ټينګ شو. دغه خطر اول د افغان –انګليس په جنګونو کې حس شوی و؛ خو هغه د ايپي فقير په مبارزو سره نور هم ټينګ شو او ور سره د ملايانو او پيرانو نفوذ دومره ډېر شو چې د هغه معجزه يي ويناوې هم منلې کېدلې، که څه هم هغه نارښتينې او بې بنسټه وې. دا چې نن ورځ ملايان د بلې هرې سيمې تر خلکو نه د وزيرستان په خلکو باندې ډېر نفوذ لري؛ د همدغه حال نتيجه ده. د ايپي فقير د مبارزو بله پايله د پښتنو د خپلواکۍ غورځنګ پياوړتيا شوه، خو د هغه د دولت زړی د ډېرو نورو عواملو له املـه هم وده ونه کړه، نو د ايپي فقير د خپل سلف مياروښان به شان چې هغه هم د وزيرستان د کاڼي ګرام و، پخپل ژوند کې په مقصد ونه رسېد؛ خو هغه په شان د پښتنو د خپلواکۍ غورځنګ په ميراث پرېښود، د ميا روښان غورځنګ تر يوه حده ايمل خان مومند، دريا خان اپريدي، ميرويس نېکه او تر پوره حده ستر احمدشاه سرته ورسوه. يوه ورځ به د ايپي فقير غورځنګ هم د بري درشل ته ورسول شي.

افغانستان، پاکستان، پښتونستان

افغانستان یو لرغونی هېواد دی. پاکستان ٦٠ کاله د مخه له هندوستان نه د انګریزانو په وتلو او د هندوستان په وېشلو سره جوړ شو. پښتونستان به جوړیږي. په دغو موضوع ګانو باندې دلته په لنډ ډول بحث کیږي.

افغانستان اول له اباسین نه تر غزني او کندهار پورې هېواد و. دغه هېواد په یو څه توپیر سره پخوا ګندهارا، د هیرودوت پکتیک (Pactyic) او د پښتنو پښتونخوا نومېده. په دغه هېواد کې پښتانه او نور واړه قومونه له لرغونې زمانې نه را په دې خوا پراته وو او ځینو یې کډوالي هم پکې کوله. د ستر احمدشاه په وخت کې هغه له اباسین نه تر امو پورې هېواد شو. د احمدشاه د زوی او لمسیانو په واکمنۍ کې د افغانستان پایتخت په اوړي کې کابل او په ژمي کې پېښور و؛ خو د محمدزیو د واکمنۍ په سر کې پېښور په کال ۱۸۳۳ کې سیکانو ته او په کال ۱۸۴۹ کې انګریزانو ته په لاس ورغی. انګریزانو د خپل وړاندې تګ په لار کې په داسې حال کې چې له افغانانو نه یې دننه په افغانستان کې دوه ځلې سخته ماتې خوړلې وه. په کال ۱۸۹۳ کې یې په امیر عبدالرحمن باندې د ډیورنډ توافق لیک تحمیل کړ. په کال ۱۸۹۷ کې د ډیورنډ د کرښې د په نښه کولو کار پای ته ورسېد چې د هغه له مخې د کرښې ختیځه خوا سیمه د هندوستان او لویدیځه غاړه یې د افغانستان د نفوذ ساحې وبلل شوې؛ خو دغه کرښه د دواړو هېوادونو ترمنځ پوله (Boundary) نه وه. په بله ژبه هغه سیمه چې د برتانوي هند د حکومت د نفوس لاندې ګڼل شوې وه، د هغه د حاکمیت او اداري لاندې نه وه. د هغې زیاتره برخه خپلواکه وه او پخوا پشان د مشرانو او جرګو له لارې اداره کېدله. یواځې د افغانانو د حاکمیت لاس ترې لنډ شوی و.

ټول هندوستان د انګرېزانو تر لاس لاندې مستعمره و؛ خو د ډیورنډ د کرښې ځتیځه خوا سیمه چې د هغو د نفوذ ساحه شوه او کلونه وروسته ازاد پښتونستان وبلل شوه، له هندوستان نه د انګرېزانو تر وتلو پورې په دغه ډول

خپلواکه وه چې د هندوستان بله هيڅ برخه هغسې خپلواکه نه وه، سره له دې چې انګرېزانو پکې ډېر نظامي عمليات وکړل او يو ځل يې وزيرستان ته څلويښت زره عسکر ورواستول. انګرېزانو په کال ۱۹۰۱ کې دغې خپلواکې سيمې ته دغسې مستعمراتي شکل ورکړ چې د هندوستان بلې برخې هغسې شکل نه درلود چې وروسته به يې بيان وشي. پاکستان په داسې حال کې چې نوري سيمې د ۱۹۷۳ کال د اساسي قانون له مخې اداره کوي، د پښتو له دغو سيمو سره اوس هم هغسې چلند کوي چې انګرېزانو کاوه.

پاکستان پخپله خاوره کې ځان د برتانوي حکومت ځای ناستی يا وارث ګڼي، نه يو نوی دولت، که د پاکستان دغه ادعا سمه هم وي، بيا نو هغه سيمې چې د ډيورنډ د توافق ليک له مخې د برتانوي هند د نفوذ په ساحې کې ګڼل شوې وې، د پاکستان تر حاکميت لاندې نه راځي، ځکه چې هغه د انګرېزانو تر نېغ حاکميت لاندې وې او انګرېزانو د هغو لپاره بېل طرز غوره کړی و.

برتانوي هند د لارډ کرزن په وخت کې په کال ۱۹۰۱ کې دغه پراخه سيمه شمال لويديځ سرحد وبلله چې عام نوم يې د سرحد صوبه شوه. انګرېزانو ددغې سيمې تر خپل حاکميت لاندې برخه د پښتور په ګډون کراره او آرامه (Settled) ضلع يا علاقه او بله يې قومي علاقه يا ايجنسي ګانې وبللې چې اوس په شمېر اووه دي. دواړه برخې يې د مرکزي حکومت ترلاس لاندې وښوولې چې د سرحد ايالت د ګورنر تر اداري لاندې به وي. کراره برخه به يې د هغه تر نېغ حاکميت لاندې وي او بله يې په غير مستقيم ډول. په داسې حال کې چې وروستۍ به خپلواکه وي او د ځايي ملکانو او جرګو له لارې به يې چارې تر سره کيږي. حکومت به يواځې د ضرورت په وخت کې هلته عمليات کوي او پوځ به يې ليرې په چوپيو کې دېره وي. پاکستان د محمد علي جناح په وخت کې همدغه ترتيب وساته، خو پوځ يې پکې دېره نه کړ(۱) او د هغه پر ځای يې د انګرېزانو د استعماري طرحې پر تطبيق

لنګر واچاوه چې د سرحد د جزا قانون یې اساس و. د دغه قانون له مخې چې هغه هم په کال ۱۹۰۱ کې اېستل شوی و، د صوبه سرحد ګورنر په هرې قومي ایجنسۍ کې یو سیاسي ایجنټ لري او هه ته دغسې واک ورکړل شوی چې لکه یو مطلق زورواک وي. دی اختیار لري چې د کوم جرم په بدل کې یو قوم په دې نامه چې «دښمن» یا «غیر دوست» شوی په اقتصادي لحاظ محاصره کړي، په ټول قوم باندې جریمه حواله کړي او یو څوک د کلونو لپاره له محاکمې پرته بندي کړي. دی دا واک هم لري چې مدني او جرمي قضیې هغسې جرګې ته وړاندې کړي چې غړي یې پخپله ده غوره کړي وي.»(۲) دا او دغسې نورې ډېرې حاکمانه او ظالمانه توري هسې د کاغذ پر مخ تش حکمونه، نه دي. د بارنت روبین او ابوبکر صدیق د لیکنې له مخې سیاسي ایجنټ «په وزیرستان کې د ۲۰۰۳ ۲۰۰۶ کلونو د بحران په بهیر کې له دغو ټولو مقررونه کار اخیستی دی.»(۳) دغه ډول جزاګانې نه یوازې د ټولو بشري حقوقي منشورونو، بلکې پخپله د پاکستان د اساسي قانون پر خلاف هم دي چې وایي هر هغه قانون یا رواج لغو دی چې اساسي حقونه نقض کوي. (۴) پاکستان په ایجنسي ګانو یا ازاد پښتونستان ځکه زورواکي کوي چې د انګریزي حکومت په شان دوی هم دغه سیمه مستعمره ګڼي. د بین المللي بحران ډلې په یوې اوږدې څېړنیزې لیکنې کې ویل شوي چې اوس قبایلي علاقه په رسمي ډول د پاکستان یوه برخه ده؛ خو هغه هغسې مستعمرې ته ورته ده چې خلک یې د دغسې قانونو او اداري ترتیبونو لاندې ژوند کوي چې د هېواد له نورو برخو نه یې بېله کړې ده.(۵) له همدې لاملې ده چې ددغې سیمې خلک له اساسي حقونو څخه محروم دي. هیڅ سیاسي ګوند، خیریه موسسه یا مدني ټولنه پکې فعالیت نه شي کولی. د هغه برعکس افراطي مذهبیان آزاد دي چې هلته تبلیغ او مبارزه وکړي. په نتیجه کې دغسې مذهبیانو وروسته له هغه چې په کال ۱۹۹۶ کې د رایې حق ورکړل شو، انتخابات دوی وګټل.(٦) په زیاته اندازه د پاکستان ددغه سیاست او چلند له لاملې وه چې قبایلي علاقه په پاکستان کې د خوارو او بېرته پاتې علاقو له ډلې نه ده او د بېسوادۍ اندازه یې د هغه تر هرې بلې سیمې نه لوړه ده.(۷)

د پاکستان حکومت د سرحد له سیمې سره چې څه باندې اووه میلونه نفوس لري، ولې د مستعمرې په شان چلند کوي؟ ددغې پوښتنې یو ځواب به دا وي: د پاکستان اړیکې له اول نه له پښتنو سره خړې وې. دا رښتیا ده چې د پښور شاوخوا پښتانه تر ډېره حده پورې په پاکستان کې ننوتلي، خو د پښتنو نامتو مشر خان عبدالغفار خان یې له خپلو ملګرو سره څو ځلې بندي کړی و. د وروستیو لومړنۍ ادعا د پښتونستان خپلواکي وه او وروسته یې په پاکستان کې دننه خپلواکي غوښتله. غفارخان تر ډېره حده د پاکستان مخالف و چې وصیت یې وکړ چې مړی یې په افغانستان کې ښخ شي. د پښتنو په سرحدي سیمو په تېره په وزیرستان او اپریدو کې د پښتونستان غورځنګ روان و. د ایپي فقیر تر مرګه پورې د پښتونستان لپاره مبارزه او له پاکستان سره مخالفت کاوه. دا ځکه چې پاکستان د ملي حاکمیت په مانا د پښتون نېشنلزم مخالف و او دی او د مغولي حکومت په شان کوښښ کوي د ملایانو او ورځانیانو له لارې یې وځپي. د بین المللي بحران ډله لیکي چې پاکستان په ښکاره په افغانستان کې تر خپل نفوس لاندې د اسلامستي پښتنو ملاتړ کړی. ددې لپاره چې هم دننه پخپل حدود کې له پښتون نېشنلزم سره مقابله وکړي او هم خپل ګاونډي (افغانستان) باندې نفوذ ولري. دغه ډله دا وایي چې: «په همدغې قرینې کې پاکستان د سرحدي سیمې لپاره یو جلا ترتیب ورکړی چې د برتانوي هند په شان له هغو قومونو نه چې د پولې په اوږدو کې پراته دي، د افغانستان د مقابلې په مقابل کې او په افغانستان کې د مداخلې لپاره تربنه د حایلې سیمې په شان استفاده وکړي».(۸) بارنت روبین او ابوبکر صدیق لا وایي چې پاکستان «حتی په افغان کډوالو کې پان اسلامزم په فعال ډول پیاوړی کړ او په سرحدي سیمه کې یې د پاکستان له اسلامستي ګوندونو سره مالي مرستې کړې وې».(۹) همدغه سبب دی چې نن ورځ په سرحدي سیمې کې عصري پوهنه ډېره ضعیفه او د هغه پرعکس د مدرسې پوهنه ډېره پیاوړې ده. په نتیجه کې د هغې په خلکو باندې د ملایانو او اسلامستي ګوندونو نفوذ تر هر بل وخت نه ډېر سوی دی.

ای، ایـس، ای تـر خپـل نفـوذ لانـدې ملایـان، طالبانـو او خپلـو معـاش خـورو نـه د خپـل سـیاسي هـدف لپـاره کار اخلي چـې هغـه پـه افغانسـتان کـې د خپـل ستراتیجیکـي ژورتیـا پلان لپـاره ډګـر هـوارول دي. د ستراتیجیکـي ژورتیـا پلان د پاکسـتان هغـه نظامـي پلان دی چـې د هغـه لـه مخـې افغانسـتان د نولسـمې پیړۍ پـه دوهمـې نیمایـي کـې د برتانـوي هنـد د نفـوذ سـیمه ګرځـول شـوې وه. په داسـې حـال کـې چـې د برتانـوي هنـد حکومـت د افغانسـتان لـه لارې د تـزاري روسـیې د احـتمالي یرغـل د دفـع لپـاره افغانسـتان تـر خپـل نفـوذ لانـدې نیـول و، پاکسـتاني نظامیـان غـواړي پـه پاکسـتان بانـدې د هنـد د احـتمالي یرغـل د دفـع لپـاره افغانسـتان تـر دې حـده پـورې د خپـل نفـوذ سـیمه وګرځـوي چـې د هنـد د یرغـل پـه وخـت کـې خپـل پوځونـه هلتـه پـه شـا کـړي او بیـا لـه هغـه ځایـه ګوریلایـي جنګونـه پیـل کـړي. دې لپـاره یـې بایـد پښـتو نېشـنلزم د ملایانـو، روحانیانـو، پیرانـو او اسلامسـتي تنظیمونـو لـه لارې ځپلـی دی.

پاکسـتان تـه د هنـد لخـوا خطـر لکـه برتانـوي هنـد تـه د روسـیې خطـر د وېـرې زېرنـده دی. پاکسـتاني نظامیانـو د دغـې وېـرې لـه لاملـه د ستراتیجیکـه ژورتیـا پلان ایسـتلی، لکـه هسـې چـې انګریزانـو د روسـیې لـه ویـرې د هنـد د دفـاع لپـاره پلان ایسـتلی و او پـه هغـه بانـدې یـې د عـملي سرحـد نـوم ایښـی و. پاکسـتاني نظامیانـو دغـه پلان پـه افغانسـتان بانـدې د شـوروي لـه یرغـل نـه وروسـته وایسـت. د بارنـت روبیـن او ابوبکـر صدیـق پـه ژبـه: «...پاکسـتان اول پـه شـوروي ضـد مجاهدانـو او بیـا لـه طالبانـو سره لـه خپـل ملاتـړ نـه پـه دغـه ډول کار واخیسـت چـې یقینـي کـړي چـې لـه هنـد سره د جنـګ پـه حـال کـې بـه افغانسـتان د پاکسـتان ملا وتړي او لـه خپلـې خـاورې او فضـا نـه بـه اسـتفاده ور تـه میسره کـړي».(۱۰) د پاکسـتاني نظامیانـو پـه تېـره د ای، ایـس، ای د جنرالانـو پـه فکـر د افغانسـتان بیرتـه پاتې سـاتل د ستراتیجیکـي ژورتیـا د پلان یـوه برخـه ده، نـو د دوی پـه فکـر افغانسـتان بایـد د پښـتو لپـاره اصلي مـرز نـه وي، لکـه د ستر احمـد شـاه لـه وخـت نـه وروسـته چـې و. دا چـې د افغـان د ملي مقاومـت پـه دوره کـې د افغانسـتان ابـادۍ د ښـوونځیو پـه ګډون د ای، ایـس، ای پـه دسـتور ورانېدلـې، د همدغـه ستراتیجیکـي ژورتیـا د پلان

لـه مخـې بایـد وسـوځي». همدغسـې هـم وشـول، دا چـې پـه اسلامـي تنظیمـي دوره کـې کابـل وران او اټـکل شـپېته زره اوسـېدونکي یـې تلـف شـول، پـه اصـل کـې د همدغـه ستراتیجیکـي پلان لـه املـه و. صدراعظـم نـواز شریـف د پېښـور پـه غونـډه کـې (اپریـل ۱۹۹۲) دغسـې یـو تجویـز د اسلامـي تنظیمونـو پـه مشرانـو ومانـه چـې د هغـه لـه مخـې د افغانسـتان حکومـت د دوی لـه تنظیمونـو نـه جـوړ شـو او حکومـت سمدلاسـه دغسـې لـرې کـي اسلامـي تنظیـم تـه پـه لاس ورکـړل شـو چـې حتـی پـه کابـل کـې یـې هـم امنیـت ټینـګ نـه کـړای شـو. پـه داسـې حـال کـې چـې د نوازشریـف پـه تجویـز سره د افغـان منظـم او پـه عصري وسـلو سـمبال پـوځ ړنـګ شـوی و. پـه دغسـې ګـډوډ حـال کـې بلـه دغسـې قـوه نـه وه چـې امنیـت ټینـګ کـړي. دا پـه دغسـې حـال کـې و چـې د جهـاد پـه نـزدې لـس کلنـې مـودې کـې پـه پېښـور او کوټه کـې ډېـر افغانـان دموکراتـان، نېشنلسـتان، قومـي مشران او هغـه افغانـان چـې د مشرۍ او حکومـت کولـو صفتونـه یـې لـرل، د ای، اېـس ای پـه دسـتور او همـکاري د افغـان اسلامسـتي تنظیمونـو لـه خـوا تـرور شـوي یانـې وژل شـوي وو. تـرور شـوي نـرډې ټـول پېښـتانه وو.

د همدغـه ستراتیجیکـي ژورتیـا پلان لـه املـه و چـې د بـې نظیـر بوټـو، نوازشریـف او د پرویـز مشرف پـه سروالـۍ حکومتونـه پـه طالبانـو ټینـګ ودرېـدل، کـه څـه هـم نـرډې ټولـه نـړۍ د طالبانـو مخالفـه وه او ملګـرو ملتونـو بندیزونـه هـم پـرې باندې لګـولي وو. پاکسـتان هغـه وخـت لـه طالبانـو نـه لاس واخیسـت چـې امریکا پـرې را دمخـه شـوه. پرویـز مشرف دغـه کار پـه اصـل کـې د امریکـې لـه ویـرې او هـم لـه هغـې نـه د پیسـو او وسـلو د ترلاسـه کولـو لپـاره وکـړ، لکـه چـې پاکسـتان پخپـل لنـډ عمـر کـې ډېـر ځلـه همدغسـې کـړي دي، خـو د پاکسـتان دغـه لاس اخیسـتنه موقتـي وه او وروسـته لـه هغـه چـې د تروریـزم د ځپلـو پـه ملګـر تیـا کـې یـې لـه امریکـې نـه ډېـرې وسـلې او پیسـې ترلاسـه کـړې او پـه دې پـوه شـو چـې افغانسـتان بیرتـه ودانیـږي او پیـاوړی کیـږي، افراطـي او تـر نفـوذ لانـدې طالبـان یـې د افغانسـتان د امنیـت د ګډوډولـو لپـاره ولمسـول او پـه حرکـت یـې راوسـتل.

ددغسې خلکو د ورانۍ لړۍ روانه ده او شاید تر ډېره وخته پورې روانه وي. د پېښو له دغې لنډې سروې نه وروسته اوس د تبصرو وار دی.

څنګه چې پاکستان په اصل کې د اسلام په نامه جوړ شوی او ملي پیوستون یې سست دی، سروالان یې تل د هغه د امنیت د خوندي کولو په فکر کې دي چې د ستراتیجیکه ژورتیا پلان د هغه څرګنده بېلګه ده. اصلي بېلګه یې ډېر غټ نظامي پوځ او ترځنګ یې د ای، اېس ای نظامي اداره ده چې د ډګروال محمد یوسف په قول په سیمه کې ساری نه لري. د همدغه غټ پوځ له امله ده چې د پاکستان لنډ عمر کې نظامیانو څلور ځله حکومت کړی دی. همدغو نظامي حکومتونو ای، اېس، ای دومره پیاوړی کړی چې هغه زیاتره وخت پخپل سر د حکومت د سیاست پرخلاف هم عمل کوي. د پیټرټامسن د وینا له مخې د ای، اېس، ای مشر جنرال محمود په کال ۲۰۰۱ کې سره له دې چې د پاکستان سروال پرویز مشرف د طالبانو پر خلاف له امریکې سره همکاري اعلام کړې وه، طالبانو ته له کوټې نه کندهار ته وسلې او مهمات استول.(۱۱) پاکستان چې د شوروي یرغل په وخت کې د مجاهدانو خوا نیولې وه، دغه کار یې په اصل کې د خپل امنیت لپاره کړی و. پاکستان چې هغه وخت تجرید و، د شوروي له تهدید او تر هغه لا مهم د ځان په مقابل کې د شوروي هند له همکاري نه په وېره کې و. دغه موضوع مولف فریدرک ګربري پخپل کتاب «پاکستان او د افغانستان جګړه» کې بیان کړې ده.(۱۲)

د پاکستان مطلب دا هم و چې له شوروي نه وروسته افغانستان کې په اسلامي بڼه کې یو لاسپوڅي حکومت په پښو دروي. جنرال ضیاالحق په هماغه وخت کې مولف سلیګ هري سن ته ویلي و، چې: «موږ د دې حق ترلاسه کړی چې هلته (یانې په افغانستان کې) به یو دوست حکومت ولرو. موږ د جبهې د مخکې کرښې دولت په شان خطر ومنو او موږ به پرې نه ږدو چې وضع د پخوا په شان وي چې هلته به د شوروي هند نفوذ او زموږ په خاوره باندې ادعا وي. دا به یو رښتیانی اسلامي دولت وي، د پان

اسلامي يوه برخه چې يوه ورځ به د شوروي اتحاد مسلمانان ځان ته جذب کړي».(۱۳) جنرال اختر عبدالرحمن هم دغه جنګ «د ستراتيجيکي بيا صف جوړولو» لپاره دغسې يوه لار وګڼله چې په هغې سره به افغانستان او پاکستان د هند پر خلاف د پان – اسلامي بلاک يوه برخه وي چې حکومت به يې د بنسټ پالو ګوندونو په لاس کې وي.(۱۴) په هغه وخت کې د ګلبدين حکمتيار په سروالي اسلامي ګوند له خوا هم د پاکستان افغانستان د اسلامي کنفډرېشن غږ جګ شوی و.

د پېټرټامسن په نظر ای، اېس، ای اوس هم په افغانستان کې لاسپوڅی حکومت غواړي. دی هم د ډېرو نورو تحليل ګرو په شان وايي چې د ای، اېس، ای په فکر امريکا په افغانستان کې تر ډېرې مودې نه پاتې کيږي او کله چې له افغانستان نه وځي، بيا به پاکستان دننه په افغانستان کې اسلامستي غورځنګ په واک راولي او هلته به پخپله هغسې نفوذ ولري چې د طالبانو په وخت کې يې لاره.(۱۵) دا چې د افغانستان ولسمشر حامدکرزی په تېر دسمبر کې په کندهار کې په دې اړه بربنډ وغږېد، بې دليله نه و. هغه وويل چې: «پاکستان د پخوا په شان نيت لري چې افغانستان خپل غلام کړي». د همدغه مقصد لپاره به وي چې ای. اېس. ای د افغانستان د بياروغونې او د هغه د امنيت د ټينګښت له پروګرام سره وران دی. بارنت روبين او ابوبکر صديق لا وايي چې: «پاکستان او د افغانستان نور ګاونډيان د امريکې په اتکا د دولت ټينګښت د اوږدې مودې لپاره خطر بولي».(۱۶) په دغه حال کې چې د ډيونډ کرښه قانوني هم شي، ای. اېس. ای د خپل ستراتيجيکي ژورتيا پلان نه ترک کوي او هيڅوک ددې تضمين هم نشي کولی.

پاکستان چې د ډيورنډ کرښې په اوږدو کې کله د اغزن دېوال د درولو او کله د مايـن اېښودلو نارې وهي، مطلب يې دا دی چې آزاد پښتونستان د افغانستان او پاکستان ترمنځ حايل نه وي او افغانستان د دغسې طالبان ډوله مذهبيانو تر نفوذ لاندې وي چې د اسلام په نامه به د پاکستان په خوا دريږي او د ضرورت

په وخت کې به د ستراتیجیکه ژورتیا په پلان کې مرستندویان کیږي او په هر حال کې افغانستان به پرې نفوذ نه لري، که څه همه دغه تجویزونه د ډیورنډ د توافق لیک پر خلاف، غیر عملي او د ډیورنډ د کرښې د دواړو خوا خلکو په ضرر دي. اساسي ټکی دا دی چې دغه کرښه د ډېرو قومونو په منځ کې تېره شوې او د وزیرستان د وزیرو ډېر خلک دننه په افغانستان کې د کرکیلې ځمکې لري. د همدغو وجوهو له امله ده چې د ډیورنډ د کرښې درناوی نه د سیمې خلکو او نه د پاکستان یا افغانستان حکومتونو کړی. روبین او صدیق وایي چې: «پاکستان تر افغانستان زیات په عمل کې د بین المللي پولې په توګه د ډیورنډ کرښه تخریب کړې ده».(۱۷)

د ډیورنډ کرښه له اول سر نه یوازې د نقشې د پاسه کرښه وه او بین المللي پوله نه وه او نه کېدلی شي. حتی پرویز مشرف هم اوس وایي چې: «د ډیورنډ په موجوده کرښې کې به هیڅ بدلون رانه ولي»؛ خو پاکستان کوښښ کوي خپل پوځي حضور هلته ورسوي. پاکستان دوه نیم کاله دمخه د لومړي ځل لپاره همدغسې وکړل، په دې پلمه چې طالبان او د القاعدې وران کاران ونه شي کولی له وزیرستان نه دننه په افغانستان کې ورانی وکړي، لکه چې د افغانستان د حکومت او ایساف مشرانو ویل. په وزیرستان کې یې د اتیا زریز پوځ د دېره کولو په نامه له امریکې نه پرېمانه لوجستیکي اوازم او پیسې ترلاسه کړې، خو په دغه کار سره یې هلته کړکېچ زیات کړ. که څه هم د دغومره ډېرو عسکرو دېره کول هغسې مبالغه وه، لکه چې ایران د طالبانو په وخت کې د افغان ایران پولې ته نږدې تر دېنه زیات شمیر پوځ په دېره کولو کې مبالغه کړې وه. د پیټرټامسن په قول د پاکستان پوځ په جنوبي وزیرستان کې تر اوو زرو نه ډېرو نه و. په هر حال دغه ټول پوځ چې هر څومره و له دوه نیمو کالو عملیاتو نه وروسته په داسې حال کې چې ۶۰۰ عسکر یې او شاید تر هغو زیات ځایي خلک ووژل شول او بیخي ډېر ورانی وشو او کورونه وران شول، د موافقو له مخې وابستل شو.

لومړنـی موافقـه پـه جنـوبي وزیرسـتان کـې د شـکې موافقـه وه چـې د پوځـي افسرانـو او مجاهدانـو د شـورا ترمېنـځ پـه شـفاهي ډول د۲۰۰۴م کال پـه اپرېـل کـې وشـوه؛ خـو هغـه زر ماتـه شـوه او پوځـي عملیـات لـه سره پیـل شـول. لـه هغـه وروسـته پـه شمالي وزیرسـتان کـې د پـوځ او حکومـت پـر ضـد فعالیتونـه ډېـر شـول او قومـي مشرانـو دیـوې شـورا لـه لارې حکومـت کـول پیـل کړل او د نـورو ځیزونـو پـه جملـه کـې یـې ۱۵۰ حکومـت پلـوه کسـان لـه مېنځـه یـووړل.[۱۸] نظامیانـو د ۲۰۰۶ کال پـه جـون کـې لـه شمالي وزیرسـتان سره هـم د سـولې موافقـه وکـړه؛ خـو مهمـه او نسـتباً جامعـه موافقـه هغـه وه چـې د جمعیـت العـلما د مشر مولانـا فضـل الرحمـن پـه منځګړیتـوب د همدغـه کال د سـپټمبر پـه پـه پنځمـه د سـه شـنبې پـه ورځ د پاکسـتان د سـیاسي ایجنـټ فخـر عـالم او د مجاهـدو د اسـتازي آزاد خـان ترمېنـځ د پنځـه سـوه ځایـي مشرانـو او حکومتـي مامورانـو او افسرانـو ترمېنـځ پـه ۱۶ مـادو کـې د شمالي وزیرسـتان پـه مرکـزي ښـار میـران شـاه کـې لاسـلیک شـوه. د حکومـت لـوري ومنلـه چـې د مبـارزو پـه مقابـل کـې بـه هوایـي او ځمکنـي عملیـات دروي، نـوې اچولـې شـوې پوسـتې بـه لـه مېنځـه وړي، تـاوان رسـېدلو تـه بـه تـاوان ورکـوي او هغـه وسـلې، مالونـه او نـور څـه چـې د عملیاتـو پـه وخـت کـې ترلاسـه شـوي، د هغـو اصلي خاوندانـو تـه بیرتـه ور کـوي او مبـارزان بـه ازادوي چـې د ارواج لـه مخـې وسـله وګرځـوي؛ خـو سـیاسي ایجنـټ بـه د پخـوا پـه شـان لانجمنـې کشـالې د رواج او قانـون لـه مخـې هـواري. حکومـت لـه بندیانـو مبارزانـو نـه وغوښـتل چـې لـه سـیمې څخـه بـه وځـي، مګـر هغـوی چـې د تېنګـو دلیلونـو لـه مخـې وتلـی نشي؛ خـو پـه داسـې حـال کـې بـه دوی د دغـې موافقـې او قانـون درنـاوی کـوي. مقابلـې خـوا ومنلـه چـې نـور بـه پـه حکومتـي تاسیسـاتو او مامورانـو حملـې نـه کـوي، پـه ګاونډیـو کـرارو سـیمو کـې بـه ورانـی نـه کـوي او پـه افغانسـتان کـې بـه څـوک وران کاری تـه نـه پرېږدي، خـو دوی بـه د پخـوا پـه شـان د شـوداګری، نـورو معاملـو او د خپلوانـو د لیدلـو لپـاره لـه سرحـد نـه پـه اوښـتلو کـې د رواج او قانـون لـه مخـې ازاد وي.(۱۹)

دغه موافقې پخپل نوع کې د پاکستان په تاریخ کې ساری نه لري. پاکستان په هغو سره د وزیرستان خلکو ته په رسمي ډول په سیاسي حیثیت قایل شو، که څه هم د هغو لوړ قوماندان مولانا گل بهادر او مولوي صادق نور د میران شاه غونډې ته ورنغلل. په داسې حال کې چې له سیاسي ایجنټ فخر عالم نه سربیره د پاکستان د پوځ قوماندان جنرال اظهر علي شاه پکې حاضر و او د صوبه سرحد گورنر علي محمد جان ورکزي د موافقې تود هرکلی وکړ. ویل کیږي چې د پاکستان حکومت خپلې ژمنې ترسره کړې، مقابلې خوا خپلې ژمنې نه دي ترسره کړې او پاکستان یې دغه کار ته اړ کولی نه شي. که څه هم د اسماعیل خان په قول «داسې ښکاري چې پاکستان د بې رحمه نظامي زور له استعمال نه (وروسته) مبارزانو ته پوره تسلیم شوی وي». مبارزانو په دوه برخو کې په عمل کې له موافقې نه سرغړولی. یو دا چې له وزیرستان نه وران کاران تر اوسه هم په افغانستان کې ورانی کوي، د ځینو په قول د هغو دغه ورانی لا د میران شاه له موافقې نه وروسته ډېر شوی. بله دا چې د مجاهدانو شورا د پخوا په شان په وزیرستان کې حکومت کاوه.(۲۰) که څه هم په میران شاه کې دوی منلې وه چې له حکومت کولو نه به ډډه کوي.

د میران شاه د موافقې بل غټ ټکی چې له دغې لیکنې سره په نښه اړه لري، د باکستان له خوا د وزیرستان خلکو ته په ازاد ډول د ډیورنډ له کرښې نه د تېرېدلو را تېرېدلو منل دي. دوی دمخه هم له هغې نه به ازاد ډول تېرېدل او راتېرېدل، خو اوس په دغې موافقې سره پاکستان دغه څه په رسمي ډول ومنل او به دې ډول یې د ډیورنډ کرښه په خپله باطله کړه. د شوروي د یرغل په وخت کې د کرښې باطل توب ټولې نړۍ ته څرګند و. به اصل کې د ډیورنډ د توافق لیک له املـه و چې شوروي اتحاد په افغانستان کې دخیل شوو او بیا دغې کرښې د باطل توب په وجه و چې شوروي اتحاد په افغانستان کې په ګونډو شو. همدا اوس هم له دغې کرښې نه هره ورځ اټکل دېرش زره خلک تېریږي او راتېریږي. په تېره د چمن، خېبر، میران شاه او مومنمد له لارو نه؛ نو ویل کیدالی شي چې دغه کرښه په واقعیت کې نشته. دغه واقعیت د

وخت په تېریدلو سره نور هم یقیني کیږي، ځکه چې د خلکو په ډېریدلو سره د ژوند اړتیاوې د دغو خلکو ترمنځ ازاد تګ راتګ او په نتیجه کې ددغې کرښې باطل توب نور هم پیاوړی کوي. په دغه حال کې په قانوني اعلامولو سره د هغه د واقعي کولو په لور کوښښونه لکه چې د مړي د ژوندي کولو لپاره کوښښونه وي. د دغې کرښې قانوني اعلامول عملي ګټه نه لري، بلکې لکه څنګه چې ښاغلي غلام جیلاني ځواک وایي چې په هغه حال کې به د افغانانو غټه برخه او د پښتنو غوڅ اکثریت دومره ټینګ وپاریږي چې شاید یو لوی ملي کړکېچ په پرله پسې ډول رامنځ ته شي. پرته له هغه هم تر هغو چې په افغانستان کې باندني پوځونه پراته وي او افغانستان پوره خپلواک نه وي، حکومت یې دغه کرښه قانوني کولی همه نه شي.

خو د ډیورنډ د کرښې د دواړو غاړو ولسونه او په نتیجه کې پاکستان او افغانستان پخپلو کې دغومره ډېر ډول اړیکې لري چې په نړۍ کې به بل دوه هېوادونه دومره سره نږدې او یو په بل متکي نه وي. افغانستان له لارې هند او لویدځې نړۍ ته په لنډ ډول رسیدلی شي. همدا اوس له پاکستان نه اټکل شپېته زره کارګران په افغانستان کې کار کوي او په لکونو افغانان په کوټه او پېښور او د هغو په شاوخوا سیمو کې پراته دي. په دې ډول د افغانستان ابادي په زیاته اندازه په پاکستان او د پاکستان ابادي په ډېره اندازه په افغانستان پورې تړلې ده. څومره چې دواړه هېوادونه له یو بل سره د روغ نیتې او مرستې لاسونه ورکړي، په هماغه اندازه د دواړو هېوادونو په ګټه تمامیږي؛ نو د دواړو هېوادونو چارواکو اسایي خدمت به دا وي چې د ډیورنډ د کرښې باطل توب ګڼدی کړي. په دې ډول چې د هغې د دواړو غاړو خلکو او په اصل کې د دواړو هېوادونو ولسونو ته د کار کولو، سوداګري کولو او نورو معاملو د کولو او په عمومي ډول د یوه بل هېواد ته د ور تللو لپاره قانوني اسانتیاوې برابرې کړي او په دې اړه د کوم ډول اتحادیې بنسټ کیږدي. دا د ټولو علاقمنو د ځایي خلکو او د هغو په استازیتوب سره د عوامي ګونډ او د پښتونخوا ملي عوامي ګونډ غوښتنه هم ده. به نزدې تېرې کې چې د ویتنام، یمن او جرمني

وښـل شـوي هېوادونـه ببرتـه سره يـو موټـی شـوي، د پښـتني قومونـو سره تـړدې کېـدل هـم طبيعـي او د وخـت غوښـتنه شـوې ده.

د پاکسـتان بـل اسـاسي خدمـت بـه دا وي چـې د خلکـو پـه غوښـتنه صوبـه سرحد پښتونسـتان يـا پښـتونخوا ونومـوي. د دغـې سـيمې تشـکيل څـه بانـدې يـوه پېړۍ دمخـه انګريزانـو ايسـتلی او عجبـه ده چـې هغـه تـر اوسـه هـم د پاکسـتان اسلامـي جمهوريـت تـه د اتبـار وړ دی. تـر هغـه تريـخ واقعيـت دا دی چـې پاکسـتان پـه ازاد پښتونسـتان يـا قومـي ايجنسـۍ ګانـو کـې د انګرېزانـو د وخـت د جـزا قانـون هـم چلـوي. سره لـه دې چـې دغـه قانـون ډېـر ظالمانـه او د پاکسـتان د اسـاسي قانـون د اتمـې مـادې پـرخلاف دی چـې وايـي هـر هغـه قانـون يـا رواج باطـل دی چـې د اسـاسي قانـون د اسـاسي حقونـو منـافي وي؛ نـو د بيـن المـللي بحـران ډلـې راپـور پـه حقـه وايـي چـې: «داسـې ښـکاري چـې د مشرف حکومـت د اسـتعماري دورې د اداري، قضايـي او سـياسي جوړښـتونو پـه ټينګښـت بانـدې ولاړ دی چـې دغـه سـيمه يـې د هېـواد لـه نـورو برخـو څخـه بېلـه کـړې او هغـه يـې د عمـل پـه ډګـر کـې د قانـون لـه حاکميـت او تمثيلي موسسـو نـه سـوا پخپـل سر يـو ملـک ګرځولـې دی»(۲۱) د نـورو دليلونـو لـه مخـې هـم دغـه سـيمه پـه رښـتيا هسـې چـې د بيـن المـللي بحـران ډلـه وايـي، د پاکسـتان لـه نـورو برخـو نـه بېلـه ده او د پاکسـتان حکومـت لـه دغـې سـيمې او خلکـو سره اسـتعماري چلنـد کـوي. په دې حـال کـې طبيعـي ده چـې تـر څـو پاکسـتان دغـه قانونونـه او چلنـد تـرک نـه کـړي، پښـتانه بـه خپـل نـه کـړي.

د شـوروي اتحـاد لـه ړنګېدلـو او د طالبانـو د رژيـم لـه نسـکورېدلو نـه وروسـته پـه سـيمې کـې د ګـډې مرسـتې وخـت راغلـی؛ خـو د پاکسـتان او افغانسـتان پخپـل منځـي اړيکـو کـې ښـه والـی نـه دی راغلـی. سره لـه دې چـې افغانسـتان د پخوانيـو حکومتونـو پـه شـان د پښتونسـتان موضـوع ټينګـه نيولـې نـه ده. د دواړو هېوادونـو چارواکـي مکلـف دي چـې خپـل منځـي اړيکـې ښـې کـړي. دوی پخپلـه ښـه پوهيـږي چـې خپـل منځـي اړيکـې د لنـډې او اوږدې مـودې لپـاره پـه کومـو

ساحو کې او په څه ډول ښې کړي. سم له لاسه هغو جاري پېښو ته توجه په کار ده چې د دواړو هېوادونو په امنیت اغېزه کوي. د معلومو دلیلونو له مخې پاکستان د هندوستان په مقابل کې حساسیت لري. افغان چارواکو ته ښایي دغه حساسیت تل په نظر کې ولري لکه چې د نورو ګاونډیو هېوادونو حساستونو ته هم باید ځیر وي. له ټولو ګاونډیو هېوادونو او په تېره له پاکستان سره د دوستۍ د اړیکو ساتل دې د افغانستان د سیاست او چلند بنسټ وي. سره له دې چې په سختو کلونو کې هم افغانستان د پاکستان پر ضد عمل نه کړی، له هند سره د جنګ په کلونو همدغسې و. په یوه جنګ کې د افغانستان پاچا پاکستان ته ډاډ ورکړی و چې افغانستان به یې د شا له خوا ونه وهي. سره له دې هم پاکستان په افغانستان کې له دغې ډډې نه اندېښنه لري. په هر حال، افغان چارواکو ته باید تل په یاد وي چې د همدغسې موضوع په سر په کال ۱۹۷۷ کلط د افغان شوروي اړیکې د لومړي ځل لپاره خړې پړې شوې.

د سیمې او افغانستان د امنیت په خوندي کولو کې پاکستان اغېزمن رول لري. له همدې لاملـه د پاکستان حکومت تر اوسه هم په دغه سیاست ولاړ دی؛ خو ای.اېس.ای وروسته د دغه سیاست پر خلاف عمل وکړ. په دې ډول چې افراطي او تر خپلو وزرو لاندې طالبان یې ولمسول چې په افغانستان کې ورانې وکړي. له بي.بي.سي نه اوربدل شوي چې پرویزمشرف د فبروري په دویمه وویل چې: «د امنیتي ځواکونو بعضو غړو د طالب اورپکو د فعالیتونو په اړه سترګې پټې کړې دی». ده دا هم وویل چې: «بعضې طالبان له افغانستان څخه پاکستان ته راوړي او دلته د ځان لپاره ملاتړ او فعالین پیدا کوي». د طالبانو په ورانکارۍ سره اوس د افغانستان په پښتني سیمو کې امنیت خراب دی او په زرګونو ملکي کسان د هغو د ورانکارۍ له املـه وژل شوي او داسې نور... دا به ومنل شي چې که د افغانستان مرکزي حکومت پیاوړی او د خلکو له ملاتړ نه بهره من وي، وران کاران به هغه هم له پولې نه اخوا وران کاران دننه په افغانستان کې ورانې ونه کړای شي؛ خو افغان حکومت پیاوړی نه

دی. سره لـه دې هـم پـه دې کـې شـک نشـته چـې د پولـې نـه اخـوا وران کاران د ای.اېـس.ای لـه هڅونـې او مرسـتې نـه پرتـه پـه افغانسـتان کـې ورانـی کولـی نه شي. لـه بـده مرغـه ای.اېـس.ای د شـوروي اتحـاد لـه يرغـل نه وروسـته بـه افغانسـتان کې هغسـې ننوتلـې ده لکـه کې.جـي.بي چـې لـه يرغـل نـه د مخـه پـه افغانسـتان کـې دخيلـه شـوې وه. دا بـه سـادګي وي چـې فکـر وشي ای.اېـس.ای لـه افغانسـتان سره دغسـې چلنـد ددې لپـاره کـوي چـې افغانسـتان د ډيورنـډ کرښـه نـه ده پېژندلـې. د ای.اېـس.ای دغـه چلنـد پـه اصـل کـې د ستراتيجيکـي زورتيـا د پلان له مخـې دی.

د ستراتيجيکـي ژورتيـا پلان لـه مخـې لکـه چـې د مخـه وويـل شـول، د ای.اېـس. ای مهمـه وظيفـه دا ده چـې پښـتون نېشـنلزم د ملي حاکميـت پـه مانـا وڅپـي او د خپلـې خوښـې اسلامسـتان پيـاوړي او پـه واک کړي. دا هسـې تصادف نـه دی چې د افغانسـتان پـه پښـتني سـيمو کـې بدامنيتـي روانـه ده او د بيـا رغونـې کار پـه کـې سسـت دی. د دغـه پلان لـه مخـې د ډيورنـډ د کرښـې د دواړو خـواوو پښـتانه بايـد بيرتـه پاتـې، ناتـوان او د پاکسـتان تـر سـيوري لانـدې وي. ايـران خـو ډېـر د مخـه د پښـتنو د سـياسي ناتـوان کولـو لپـاره بـډې وهلـې، نـو د غلام جـيلاني ځـواک دغـه نظـر تـه ځيـر کېـدل پـه کار دي چـې وايـي د پښـتنو پـر ضـد توطيـه روانـه ده، کـه څـه هـم يـا ځکـه چـې پښـتانه پـه سـيمه کـې څلوېښـت مليـوني غـټ قـوم دی.

ای.اېـس.ای د اسلامسـتانو بـه پيـاوړي کولـو او سـياسي واک تـه د هغـو پـه رسـولو او د پښـتنو پـه ناتـوان کولـو کـې تـر يـوه حـده بريالـی شـوی، خـو خپلـه يـې هـم ضربـې وخوړلـې. د افغـان د مقاومـت پـه دوره کـې پـه دغـه سياسـت بانـدې پـه پـراخ ډول عمـل وشـو، خـو نتيجـه يـې د القاعـدې هسـکېدل او بـې سـاری ورانـی شـو. د افغانانـو هغـه روغ نېتـي د پاکسـتان پـه اړه لـه مېنځـه لاړه چـې د مقاومـت پـه وخـت کـې يـې ورتـه لرلـه. د ای.اېـس.ای پـه دغـه سياسـت او چلنـد سره تـر زياتې انـدازې اسلامسـتان پـه سـيمه کـې ننوتـل او د هغـو پـه ننوتلـو سره د دولتـي واک ګټلـو لپـاره دغسـې يـو نـوی رقيـب پيـدا او پيـاوړی شـو چـې نـورو سـياسي ډلـو پـه تېـره لـه ملتپالـو او ملي، دولـت سره پـه ټکـر کـې دی. دغـه سياسـت او چلنـد د

هـر مقصـد لپـاره چې و، سـيمه يـې ناارامـه کـړه. دا بـه سـادګي وي چې اى.اېـس. اى بـه دوى تـل تـر لاس لانـدې ولـري، تـازه مثـال يـې پـه جنـوبي وزيرسـتان کـې د طالبـان ټولـه اسلام پالـو مثـال دى چـې د پاکسـتان د امنيتـي پوځونـو بـه مقابـل کـې يـې جهـاد اعلام کـړ او پاکسـتان مجبـور شـو لـه هغـو سره موافقـه لاسـليک کـړي.(۲۲) بارنـت روبيـن او ابوبکـر صديـق وايـي چـې: «د پاکسـتان د ملي دولـت عمليـاتي او ستراتيجيکـي نظـر د طالبـي کيدلـو لـه پـان اسلاميـزم سره پـه نېغـه ټکـر کـوي چـې غـواړي پـه پاکسـتان، افغانسـتان او لـه هغـو نـه اخـوا هېوادونـو کـې ټولنـه او دولـت پـوره پـه بـل مـخ واړوي، خـو دغـه نـوى واقعيـت پـه پاکسـتان کـې د ځينـو لـه موخـو سره پـوره تطابـق کـوي چـې غـواړي پـه پاکسـتان، افغانسـتان او منځنـۍ اسـيا کـې يـوه پراخـه اسلامسـتي اتحاديـه موجـوده وي.»(۲۳) د ملي دولتونـو پـه اوسـني عصر کـې اسلامسـتي اتحاديـه لـه خيـال نـه پرتـه بـل څـه نـه شي کېدلـى. د ملي دولتونـو ترمېنـځ د سـيمه ييـزو اتحاديـو جوړېـدل ممکـن دي. د دغـه فکـر لـه مخـې لکـه چـې د مخـه ورتـه اشـاره وشـوه، پاکسـتان او افغانسـتان کولـى شي چـې د کـوم ډول اتحـاد يـې بنسـټ کېـږدي، خـو چـې پاکسـتان پـه نظـر او عمـل کـې د ستراتيجيکـي ژورتيـا پلان تـرک کـړي او د دواړو هېوادونـو چارواکـي روغ نيتـي وښـيي.

د پاکسـتان موسـس محمـدعلي جنـاح د افغانسـتان پـه اړه روغ نيتي ښـوولې وه، لکه چـې وروسـته پاچامحمدظاهـر شـاه لـه هنـد سره د جنـګ پـه وخـت کې پاکسـتان تـه د وروړۍ ډاډينـه ورکـړې وه. د شـوروي د يرغـل نـه د مخـه جنرال ضياالحـق هم د افغانسـتان پـه اړه روغ نيتـي ښـوولې وه. د افغانسـتان د هغـه وخـت د سـوداګرۍ د وزيـر، عبدالقـدوس غوربنـي پـه وينـا ضياالحـق افغانسـتان تـه د کراچـۍ پـه بنـدر کـې د دايمـي امتيـاز ورکولـو وعـده ورکـړې وه. د الاعاتـو او کلتـور د وزيـر ښـاغلي خيـال محمدکټـوازي پـه وينـا جنرال ضياالحـق پـه هوانـا کـې لـه نـور محمـد تـره کـي سره پـه پنځـو مـادو کـې موافقـې تـه رسـيدلى و چـې بيـا د حفيـظ الله امين پـه وخـت کـې د کټـوازي پـه ژبـه: «پاکسـتاني مشرانـو دوى تـه دا لـوظ ورکـړ چـې نـور بـه د پاکسـتان لـه خـوا پـه افغانسـتان کـې يـو ډز هـم ونـه شي». خـو پرچمـي

شـاه محمـد دوسـت چـې د باندنیـو چـارو وزارت د مرسـتیال پـه توګـه یـې ځـان پـه غـوړه مالـی سره امیـن تـه نـږدې کـړی و، دغـه راز، زر کې.جـي.بي تـه ورسـاوه او شـوروي اتحـاد پخـوا لـه دې چـې ضیاالحـق او امیـن دغـه موافقـه پـه کابـل کـې لاسـلیک کـړي، پـه افغانسـتان بانـدې یرغـل وکـړ.

یادښتونه:

۱- د بیـن المـللي بحـران ډلـه، د پاکسـتان قبـایلي سـیمې، د اسـیا راپـور، نمبر ۱۲۵، دسـمبر ۱۱-۲۰۰۶، ۲ مـخ.

۲- پورتنی راپور، ۸.

۳- بارنـت روبیـن او ابوبکـر صدیـق، د افغانسـتان –پاکسـتان زییـح ماتـول، د متحدو دولتونـو د سـولې موسسـې خـاص راپـور نمبر ۱۷۶، اکتوبـر ۲۰۰۶، ۱۲ مخ.

۴- بین المللي بحران، یاد شوی راپور، ۸.

۵- پورتنی راپور،۳.

٦- روبین او صدیق، یاد شوی راپور،۱۳.

۷- بین المللي بحران، ۹.

۸- روبین او صدیق، یاد شوی راپور، ٦.

۹- پورتنی راپور، ۱۰.

۱۰- پورتنی راپور، ٦.

۱۱- بیټرټامسن سره مرکه، د ....، جنوري ۱۲-۲۰۰۷، ۸ مخ.

۱۲- ف. ګریري، د افغانستان او پاکستان شخته، اکسفورډ پوهنتون خپرونه،۲۰۰۳.

۱۳- دییګـو کوردوییـز او سـلیګ هـري سـن، لـه افغانسـتان نـه د بانـدې، اکسـفورډ پوهتنـون خپرونـه، -۱۹۹۵، ۹۲.

۱۴- پورتنی اثر، ۱٦۲.

۱۵- بیترټامسن مرکه،۳،۷.

۱۶- بارنت روبین او ابوبکر صدیق، ۱۱.

۱۷- د روبین او صدیق یاد شوی راپور،۱۴.

۱۸- بین المللي بحران، یاد شوی راپور، ۱۸.

۱۹- پورتنی راپور، ۱۹.

۲۰- پورتنی راپور،۲۷.

۲۱- پورتنی راپور، ۲.

۲۲- پورتنی راپور، ۱۶.

۲۳- د روبین او صدیق یاد شوی راپور، ۱۰.

د ډیورنډ توافق لیک متن

پـه داسـې حـال کـې چـې د هندوسـتان پـه خـوا کـې د افغانسـتان د سرحـدي سـیمې پـه اړه ځینـې مسـئلې را پیـدا شـوې دي او پـه داسـې حـال کـې چـې دواړه والا حضرت امیـر او د هندوسـتان حکومـت هیلـه مـن دي چـې دغـه مسـئلې د دوسـتۍ پـه پوهـاوي او د دواړو د نفـوذ د سـاحو د حـد پـه ټاکلـو سره حـل شي، ترڅـو پـه راتلونکـې کـې د دغـو متحـدو حکومتونـو ترمینـځ د دغـې موضـوع پـه سر د اخـتلاف نظـر نـه وي، پـه دې وسـیله پـه لانـدې ډول سره موافقـه وشـوه:

۱- د والا حضرت ختیځـې او سـهیلې سرحـدي توابـع دې لـه واخـان نـه د پـارس تـر پولـې پـورې دي هغـه لیکـه تعقیـب کـړي چـې پـه هغـې نقشـې باندې ښـوول شـوې چـې لـه دغـه توافـق لیـک سره ملـه ده.

۲ــ د هندوسـتان حکومـت بـه هیـڅ وخـت پـه هغـو سـیمو کـې چـې لـه دغـې لیکـې نـه اخـوا د افغانسـتان پـه لـور پرتـې دي، مداخلـه ونـه کـړي او والاحضرت امیـر بـه هیڅکلـه پـه هغـو سـیمو کـې چې لـه لیکـې نـه اخـوا د هندوسـتان پـه لور پرتـې دي، مداخلـه ونـه کـړي.

۳ــ د برتانیـې حکومـت پـه دې ډول موافقـه کـوي چـې والا حضرت امیـر دې اسما او تـر هغـه پورتـه دره تـر چانـاک پـورې وسـاتي. لـه بلـې خـوا والاحضرت موافقـه کـوي چـې دی بـه هیـڅ وخـت پـه سـوات، باجـوړ یـا پـه چترال کـې د باشـګل یـا ارنوایـي درې پـه شـمول مداخلـه نـه کـوي. داسـې هـم د برتانیـې حکومـت موافقـه کـوي چـې د برمـل سـیمه والا حضرت تـه پرېږدي، کومـه چـې بـه هغـه مفصلـې نقشـې کـې ښـودل شـوې چـې والا حضرت تـه لا د مخـه سـپارل شـوې ده او والا حضرت د پاتـې وزیـري ملـک او د داوړ پـه هکلـه لـه خپلـې ادعـا نـه تېرېږي.

۴ــ د سرحـدي سـیمې لیکـه بـه د افغـان او برتانـوي ګـډو کمشنرانـو لخـوا لـه دې وروسـته پـه تفصیـل سره وکاږلـه شي او حـد بنـدي بـه شي پـه کـوم ځـای کـې چـې د تطبیـق وړ او مطلـوب وي. د دغـو کمشنرانـو مقصـد به دا وي چـې د سرحد

په ټاکلو کې متقابلې پووهاوي ته سره ورسېږي. داسې چې دغه لیکه دې تر نهایي امکان پورې د هغې نقشې له مخې وي چې له دغه توافق لیک سره ملـه ده. په داسې حال کې چې د دغې سرحدي سیمې د ګاونډیو کلیو د موجودو محلي حقوقو رقابت پوره وشي.

۵- د چمن د موضوع په اړه والا حضرت د برتانوي نوې قشلې په هکله له خپل اعتراض نه تېرېږي او برتاني حکومت ته د هغه حقوق پرېږدي چې د سرکې تېلرای (Sirkai Tilerai) په اوبو کې یې پخپله په بیه اخیستې وه. د سرحدي سیمې له دغه ټکي نه به لیکه په لاندې ډول وکاږل شي:

دغه لیکه به پښه کوتل ته نږدې د خوجه امران غرو له سر نه چې د برتانیې په سیمه کې به پاتې کیږي، په هغه لور کښله کېږي چې مرغه چمن او رشه اوبو چینه به افغانستان ته پاتې کېږي او د نوي چمن چاونې او د افغان پوسته چې د لښکر ډنډ په نامه یادېږي، تر نیمایي پورې رسېږي او په داسې حال کې چې (لیکه) به د جنوب په لور روانه وي، د خوجه امران غرو سره به بیا یو ځای کېږي. په دې ډول چې د غوښې پوسته به د برتانیې په علاقه کې او د غوښې په جنوب او لویدیځ کې د شوراواک سړک به افغانستان ته پرېږدي. د برتانیې حکومت به د دغه سړک تر نیم میلي پورې مداخله نه کوي.

٦- د دغه توافق لیک دغه پورته فقرې د هندوستان د حکومت او د افغانستان د والاحضرت له خوا د نظر ټول عمده اختلافات چې د سرحدي سیمې په باب د دوی تر مینځ پیدا شوي وو، د پوره او قناعت بښوونکي فیصلې په ډول ګڼل کېږي او دواړه د هندوستان حکومت او والاحضرت به ذمه اخلي چې جزیاتو په باب ټول اختلاف لکه هغه چې له دې وروسته به د هغو منصبدارانو له خوا پرې غور کېږي چې د سرحدي خط د حدبندۍ لپاره ټاکل کېږي، د دوستۍ په روحیې سره به فیصله کېږي. د دې لپاره چې تر هغو چې ممکنه وي د دواړو حکومتونو ترمینځ د شکونو او ناسم پوهاوي سببونه له مینځه والړ شي.

۷- د هندوستان حکومت چې د والا حضرت له روغ نیتي نه د برتانیې حکومت په اړه پوره ډاډ من شوی او غواړي افغانستان پیاوړی او خپلواک ووینې، د والا حضرت له خوا د جنګي لوازمو په رانیولو او واردولو باندې به اعتراض ونه کړي او دوی به په دغه هکله پخپله څه مرسته ورسره وکړي. پر هغه سربېره د دې لپاره چې د والا حضرت د هغې دوستانه روحیې نښه وساتل شي چې په دغو مذاکراتو کې یې ښوولې ده، د هندوستان حکومت ژمنه کوي چې په هغه دولسو لکو کې شپږ لکه روپۍ زیاتې راوستل شي چې والاحضرت ته هر کال د مالي مرستې په ډول ورکول کېږي.

هنري ماتمر ډیورنډ د هندوستان د حکومت د باندینو چارو وزیر
امیر عبدالرحمن خان، د افغانستان او د هغه د توابعو امیر کابل

د نوامبر ۱۲، ۱۸۹۳

څلورم څپرکی

پاچا امان الله او خپلواکي

خپلواکي، پرمختيا او پاچا امان الله

اګست ۱۵، ۲۰۰۹

دغه ليکنه په هغې غونډه کې اورول شوې چې د امريکې د شمالي کليفورنيا د فريمانت ښار کې د افغان کلتوري ټولنې له خوا د افغانستان د خپلواکۍ د نوي و مې کالیزې په ویاړ بلل شوې وه.

ننني افغانستان يو بېرته پاتې هېود دی؛ خو د ملي خپلواکۍ تاريخ يې له ويار نه ډک دی. په نولسمې پېړۍ کې چې استعماري هېوادونه د نړۍ نزدې ټول هېوادونه لاندې کړي وو، افغانانو د نړۍ د ستر استعماري قدرت برتانيې لښکرې دوه ځلې په شا ووهلې او خپل ملي او دیني ارزښتونه يې ټينګ وساتل. په همدغې پېړۍ کې د هرات خلکو هم په داسې حال کې چې مرکزي حکومت پر ځای نه و، د پارس يا اوسني ايران څو پوځي برغلونه په شا ووهل. يوازې د افغان – انګليس دوهم جنګ نه وروسته و چې د افغانستان باندنۍ اړيکې د برتانوي – هند حکومت له لارې اجرا کېدل او په نورو برخو کې افغانستان د امير عبدالرحمن په واکمنۍ کې يو خپلواک هېود و. په دغې مودې کې د هند برتانوي حکومت په افغانستان کې نه پوځ لاره، نه سفارت. يوازې يو هندي مسلمان تبعه يې د امير په دربار کې د ايجنټ يا عامل يا ګمارلي په نامه کښېنولی و چې وظيفه يې له افغانستان سره د هند

رسمي ارتباط ساتل او هند ته د راپورونو استول وو، بې له دې چې د افغانستان له حکومت سره د خپل حکومت استازیتوب وکړي، انګریزانو په افغانستان کې د امیر له اجازې پرته هیڅ عمل نه کاوه او نه یې کولی شو.

دغه حال هم د افغانانو لپاره د زغم وړ نه و چې د ملي شعور او فکر خاوندان او سمون غوښتونکو افغانانو د امیر حبیب الله په واکمنۍ کې د مشروطیت په نامه یو حرکت را مینځته کړ چې مخکښان یې د حبیبیې ښوونځي استادان او فارغان او د امیر د دربار غلام بچه ګان او د واکمنې کورنۍ ځینې غړي وو. غلام بچه ګان هسې چې له نامه نه یې ښکاري، غلامان نه بلکې د اطراف د مخورو زامن وو چې د یرغمل په توګه په دربار کې ساتل کېدل او روزل کېدل او بیا په ملکي او نظامي څانګو کې په لوړو مقامونو ګمارل کېدل. دغو مشروطه غوښتونکو خپل غورځنګ په دغه مقصد شروع کړ چې افغانستان پوره خپلواک وګرځوي. دولتي نظام مشروط یانې قانوني کړي. د امیر نا ټاکلی قدرت وټاکي او عصري مدنیت په افغانستان کې رواج کړي.

دوی به د روسیې، ترکیې او ایران په مشروطه یا قانوني انقلابونو سره هم هڅول شوي وو چې د شلمې پېړۍ په لومړۍ لسیزې کې پېښ شوي وو. د شلمې پېړۍ په پیل سره په دا سې حال کې چې په افغانستان کې د عصري پوهنې بنسټ اېښوول شوی و، په اسیا کې له یوه اوږده سکون نه وروسته د ویښتیا غورځنګ مخ په ټوکېدو و. افغان مشروطه غوښتونکي پخپل مقصد ټینګ ولاړ وو، په داسې حال کې چې ځینو تند لارو غړو یې پخپله امیر حبیب الله باندې ناکامې ډزې کړې وې، مولوي محمد سرور واصف پخوا له دې چې په دار وځړول شي یو لوی شعر کمپوز کړ چې یو فرد یې دا دی:

ترک جان و ترک مال و ترک سر در ره مشروطه اول منزل است

کوم هغه رښتین توب او ټینګښت چې دغو مشروطه غوښتونکو د خپل ملي مقصد په اړه ښودلی، تروسه بلې افغان ډلې د خپل مقصد په اړه ښودلی نه دی. څنګه چې هغو امیر حبیب الله د خپل مقصد په لار کې خنډ باله

او څنګـه چـې هغـه د هغـو ډېـر ملګـري بنـدي کـړي او يـو څـو يـې لا اعـدام کـړي وو. دوی هـم پـه پـای کـې وکولـی شـول چـې هغـه د ۱۹۱۹ پـه فبروری کـې د لـغمان د الینـګار درې پـه کلـه ګـوش نومـي ځـای کـې لـه مېنځـه يـوسي. د افغانسـتان پـه تاریـخ کـې دا لومـړی ځـل و چـې يـو افغـان واکمـن د ملي مفکورې پـه خاطـر د دغسـې افغانانـو لـه خـوا لـه مېنځـه يـوړل شـو چـې خپـل زوی يـې هم ورسره ملګـری و. بیـا نـو د هغـه دغـه زوی عیـن الدولـه امـان الله اول د امیـر او بیـا د پاچـا پـه لقـب واکمنـي کولـه.

امـان الله همـدا چـې پاچـا شـو د مشروطـه غوښـتونکو پروګـرام د پلي کولـو لپـاره لاس پـه کار شـو. دی چـې د ځوانـی پـه قـوت کـې او د مشروطـه غوښـتونکو پروګـرام تـه پـوره رښـتین و، لـه وطـن سره يـې دغسـې مینـه لرلـه چـې ویـل يـې «از خدمـت بوطـن بالاتـر عشـقی نـدارم» نـو يـې اول د کابـل پـه مـراد خانیـو کـې پـه يـوازې ځـان د خلکـو پـه مـخ کـې د هېـواد بشـپړه خپلواکـي او داسـې هـم د افغانانـو ازادي او سره برابـري اعلام کـړه. بیـا يـې د اپرېـل پـه ۱۳مـه پـه کابـل کـې پـه يـوه عـام رسـمي دربـار کـې د وطـن پـوره خپلواکـي پـه دغـو لفظونـو څرګنـده کـړه.

«مـا خپـل ځـان او خپـل هېـواد پـوره ازاد، پخپـل اختیـار او خپلـواک اعلام کـړ. لـه دې وروسـته بـه زمـا هېـواد هغسـې خپلـواک وي لکـه د نـړۍ نـور دولتونـه او قدرتونـه چـې دي. هېـڅ بانـدنی هېـواد بـه پـرې نـه ښـودل شي چـې يـوه وېښـته قـدر حـق ولـري چـې د افغانسـتان پـه دننیـو او باندنیـو چـارو کـې ګوتـې ووهـي او کـه کـوم چـا د غسـې وکـړل، زه تیـار او امـاده يـم چـې مـرۍ يـې پخپلـې دغـې تـورې سره پرېکـړم.»

سره لـه دې هـم د هنـد برتانـوي حکومـت د افغانسـتان پـوره خپلواکـي منلـو تـه حـاضر نـه و. افغانانـو بیـا ورسره جنـګ پیـل کـړ او هغـو بیـا د يـوه لنـډ جنـګ نـه وروسـه د افغانسـتان پـوره خپلواکـي ومنلـه. دا د افغانسـتان د پـوره خپلواکـۍ جنـګ دی چـې د دوو نـورو جنګونـو پـر خلاف چـې انګریزانـو پیـل کـړی و، پخپلـه افغانانـو د پاچـا امـان الله پـه سروالـی پیـل کـړی و. څنګـه چـې دا د خپلواکـۍ

او د افغـان ملـت د حيثيـت او هويـت جنـګ دی، عـادل او پـه حقـه جنـګ دی چې پـه هغـه سره افغـان هويـت يـو ځـل بيـا تثبيـت او پاچـا امـان اللـه د تلپاتـې او ويـاړلي نـوم خاونـد شـو. د خپلواکـۍ جنـګ لـه دې املـه هـم مهـم شـو چې هغـه د اسـاسي سـمونونو لپـاره پيلامـه شـوه. پاچـا امـان اللـه پـه دې فکـر و چې خپلواکـي چې د افغـان ملـت لپـاره يـو حتمـي شرط دی، هغـه وخـت رښـتينې کېدلـی شي چې بنسټ يـې ټينـګ وي. يانـې افغانسـتان د يـوه خپلـواک هېـواد پـه شـان پرمختللـی، افغانـان بـه حقونـو کـې سره برابـر، ملي پيسـتون ټينـګ او ټولنـه مـدني وي. لـه جنـګ نـه وروسـته د باچـا امـان اللـه ټـول کوښښـونه د دغـو ټکـو واقعـي کولـو تـه متوجـه وو.

پـه دغـه کـې غـټ ګام د دولتـي نظـام د قانـوني کولـو لپـاره وچـت شـو او پـه ۱۹۲۱ کـې افغانسـتان د لومـړي ځـل لپـاره د ليـکلي اسـاسي قانـون خاونـد شـو. د هغـه لـه مخـې کابينـه مينـځ تـه راغلـه چې شـخص پاچـا تـه يـې مسـوولیت لاره. وروسـته د دولتـي چـارو د ښـه تنظيـم لپـاره د نظامنامـو بـه نامـه دغومـره ډېـر قانونـو نـه وايسـتل شـول چې بـل هيـڅ وخـت پـه دغومـره مـودې کـې پـه افغانسـتان کـې نـه وايسـتل شـوي. نظامنامـې پـه دغـه مقصـد وايسـتل کېدلـې چې چـارې د قانون لـه مخـې ترسـه شي او د چارواکـو د زور زيـاتي مخـه ونيولـه شي. د ملي چـارو د اجـرا لپـاره د پاچـا امـان اللـه پـه واکمنـۍ کـې د ټـول ملـت پـه اسـتازيتوب لويـې جرګـې هـم بلـل کېدلـې. پـه وروسـتنۍ لويـې جرګـې کـې د ملـت لـه زرو نـه زيـات اسـتازو ګـډون کـړی و. پاچـا امـان اللـه د لويـو جرګـو موسـس دی. تـر هغـه د مخـه جرګـې قومـي او مـحلي وې. پاچـا امـان اللـه پخپلـه جرګـه مـار و او دی سره لـه دې چې پاچـا و پـه جرګـو کـې يـې لـه جرګـه والـو سره بحثونـه کـول، کلـه بـه پـه بحـث کـې احساسـاتي شـو. يـو ځـل د ښـځو پـه موضـوع يـې د ملايانـو د منفـي نظـر پـه مقابـل کـې دغسـې احساسـاتي شـو چې پـه لـوړ اواز يـې غـږ کـړ چې دا ټـول «ملي مصيبتونـه د تاسـو ملايانـو لـه لاسـه دي چې لـه دووسـانو نـه پرتـه نـور څـه نـه يـئ».

د پاچا امان الله کوښښ دا و چې افغانان په عمل کې به حقوقي لحاظ سره برابر او ټولنه کې مدني او فردي ازادي خوندي وي. د پاچا امان الله په واکمنۍ کې هیڅ افغان د سیاسي نظر د اظهار په سبب بندي شوی نه دی. هزاره ګان په عمل کې له غلامۍ نه ازاد شول، که څه هم غلامي په رسمي ډول د امیر عبدالرحمن په وخت کې لغوه شوې وه. داسې هم پاچا امان الله د عصري پوهنې د انکشاف لپاره هم په کابل او هم د ولایتونو په مرکزونو کې د هلکانو او نجونو لپاره ثانوي او مسلکي ښوونځي ګانې په زیات شمېر پرانیستلې. یو شمېر نجونې یې د لوړو زده کړو لپاره ترکیې ته او په سوو نارینه زده کوونکي یې اروپایي ملکونو ته واستول. پاچا امان الله او د هغه میرمن ملکه ثریا هغومره چې عصري پوهنې ته توجه کړې، نورو او بلې واکمنې کورنۍ نه ده کړې؛ نو ځکه د باچا امان الله په لس کلنې واکمنۍ کې عصري پوهنه ډېره پرمخ ولاړه او ټولنه تر زیاتې اندازې مدني او افراد یې سره په حقونو کې برابر شول. تاریخپوه میر غلام محمد غبار چې د هغه وخت شخص و، وایي چې: «دیګر تبعیض و تفریق از نظر نژاد و زبان و مذهب و قبیله وجود نداشت. معاش مستمری و نسبی عشیره محمدزایی و خان ها با امتیازات روحانیون لغو ګردید و ملت حقوقا مساوی شد». پاچا امان الله د خپلې واکمنۍ تر پایه پورې د افغانانو لپاره ډېر نور کارونه هم کړي چې د هغو شرح دلته نه کېږي.

د خپلواکۍ له ګټلو او وطن ته د بې سارو خدمتونو کولو سره سره پاچا امان الله په پای کې اړ شو چې له وطن نه د تل لپاره ووځي او خپل پاتې عمر په ایټالیې کې تېر کړي. دا ولې؟ په دغې موضوع باندې ما پخپل یوه اثر کې اوږد بحث کړی په نام د «پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه» دلته به دغومره ووایم چې پاچا امان الله پخپل وخت کې پاتې راغې؛ خو اصلاحي پروګرامونه یې د پاچا محمد ظاهر په واکمنۍ کې په تېره د محمد داود په صدراعظمۍ کې تر ډېره حده پورې عملي شول چې د هغو په نتیجه کې افغانستان ډېر پر مخ ولاړ، ښځې مخ لوڅې شوې، خپلواکي یې

ټینګه شوه او بین المللي حیثیت یې لوړ شو. افغانستان چې بیا وروسته وران او افغانان په ډول ډول مصیبتونو اخته شول او لا هم پرې اخته دي، په اصل کې د تند لارو یا افراطي ډلو ټپلو او کسانو له املـه و چې په چارو کې یې حتی له سلیم عقل نه هم کار وانه خیست. په دې اړه به بس درې مثالونه وړاندې کړم او خپله وینا به ختمه کړم:

حفیظ الله امین وروسته له هغه چې نور محمد تره کی یې لاندې کړ، د شوروي اتحاد سفیر پوزانوش یې پخپل دفتر کې په دغسې ټینګه څېړه په مخ ووهه چې له سترګو نه یې او ښکې راغلې، هغه ترې نه غوښتي وو چې ببرک کارمل خپل صدراعظم وټاکي، شوروي لویانو له هغه وروسته د دسمبر په ۱۲مه په رسمي ډول د افغانستان د نیولو فېصله وکړه.

بل مثال د ګلبدین حکمت یار دی چې په امریکې کې یې د ملاقات لپاره د ولسمشر رېګن بلنه رد کړې وه؛ خو ده بیا په اسلام اباد کې د ای.اېس.ای د سروال جنرال اختر عبدالرحمن په امر د امریکې د سي.ای.اې مشر ملُټ بیرډن سره ولیدل. بېرډن ورته وویل چې ستا د رېګن په سپکاوي سره په امریکې کې دغسې فکر پیدا شوی چې هغه ډېرې وسلې چې ستا حزب ته ورکولې کېږي، باید کمې شي چې په هغه حال کې به ستا قومندانان له سختو ستونزو سره مخامخ شي. حکمت یار ور ته کړه چې زه خپله وسله د شوروي له پوځ نه ترلاسه کوم. هغه بیا وپوښته چې ستېنګر هم؟ دا وروسته له هغه و چې د اسلامي حزب قومندانانو انجینر غفار او دوه ملګرو یې په امریکایي ستېنګر راکټونو سره د جلال اباد د هوایي هډې له پاسه د شورویانو درې توپ لرونکي هلیکوپترونه ویشتلي او غور ځولي وو. په دغه انکشاف سره د شوروي د هوایي زور اثر کم او شوروي لویان له افغانستان نه د وتلو په فکر شول.

درېیم مثال د طالبانو د وخت او ټولو ته څرګند دی چې مشرانو یې دننه پخپل هېواد کې بېګان ګان پرې ایښي وو چې د امریکې پر ضد دغسې پلان وباسي او عملي کړي چې په هغه سره اته کاله دمخه درې زره بې ګناه

ملکـي امریکایـان دننـه پـه امریکـي کـې تلـف شـول. ګمان نـه کـوم چـې د کـوم بـل هېـواد د واکمنـو بـه لـه خپـل پلارنـي هېـواد سره دغسـې خیانـت کـړی وي. د امریکـي ځـواب یـوه میاشـت وروسـته لـه هغـه پـه افغانسـتان بانـدې نظامـي عمـل شـو چـې تـر اوسـه هـم روان دی. د دغـو مثالونـو لـه مخـې هغـه نظـر سـم ښـکاري چـې وایـي پښـتنو هـر وخـت پـه سیاسـت او دیپلوماسـۍ کـې بایللـې ده.

افغانان او ملي واکمني

اګست ۸، ۲۰۰۶

د افغـان نـوم د تاريخپـوه ميـرغلام محمـد غبـار پـه نظـر د ويـدي دورې لـه «اپـاګان» سره سرخـوري.[۱] تاريخپـوه احمـد علي کهـزاد هـم «داغـان» د افغـان پخوانـی نـوم ښـيي او وايـي چـې دغـه نـوم پـه سانسـکرت يـا د هندوانـو پـه لرغونـې ژبـه کـې «اوګانـه» يـا «اوغانـه» يـاد شـوی او «داغانـه» بلـه بڼـه «اسـوه غانـه۷ ده او دواړه نومونـه د سـورو هېـواد کېـږي».[۲] لـه سـکندر نـه وروسـته يونـاني تاريخپوهانـو اپـاګان د اسـوکا پـه نامـه يـاد کـړی.[۳] اپـاګان پـه اسلامـي دوره کـې پـه غالـب احـتمال د عربانـو لـه خـوا افغـان سـوی دی. د افغـان نـوم پـه لسـمې عيسـوي پېـړۍ کـې د لومـړي ځـل لپـاره د حـدود العـالم پـه کتـاب کـې چـې ليکونکـی يـې مالـوم نـه دی، ذکـر شـوی دی.[٤] وروسـته د افغانانـو ملـک افغانسـتان يـاد شـو او تاريخپـوه سـيفي هـروي بخپـل تاريخنامـه هـرات نومـي کتـاب کـې د افغانسـتان نـوم پنځـه ديـرش واره راوړی.[۵] دلتـه دغـه ټکـي د پـام وړ دي: يـو دا چـې نـورو خلکـو پښـتانه د (اپـه ګان) پـه نامـه يـاد کـړي، نـه پخپلـه پښـتنو، بـل دا چـې د پښـتون بـل دا چـې د پښـتون نـو تـر (اپـه ګان) نـه لرغونـی دی او پښـتنو لـه اول نـه ځانونـه پښـتانه يـا پختانـه ګڼـل. د هـرودوت پکتويـس پـه غالـب احـتمال د پښـتون يونـاني شـوی شـکل دی. پـه هـر حـال دا ډېـر وروسـته و چـې پښـتنو د افغـان نـوم د ځـان لپـاره او د افغانسـتان نـوم د خپـل وطـن لپـاره هـم غـوره کـړ.

بـل دا چـې د هغـو ژورو تحولونـو لـه املـه چـې د افغـان ټولنـې پـه ترکيـب کـې د امير عبدالرحمـن خـان پـه دوره کـې او تـر هغـې وروسـته پېښ شـوي د افغانسـتان

---

۱ - ميرغلام محمد غبار، افغانستان در مسير تاريخ، موسسه چاپ کتب، کابل، ۱۹۶۷، ۳۰۹.

۲ - احمد علي کهزاد، افغانستان در شاهنامه، وزارت اطلاعات و کلتور، کابل، ۱۹۶۷، ۲۸۸.

۳ - محمدحسن کاکړ، د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ (انګريزي)، د برل خپروونکې موسسه، ليدن، ۲۰۰۶، ۱۱.

٤ - عبدالحی حبيبي، افغان و افغانستان، ۱۱مخ.

۵ - سيفي هروي، تاريخ نامه هرات، بمقدمه پروفيسر محمد زبير صديقي، کلکته، ۷۷، ۱۹۴۳-۱۹۸۰-۶۲۰.

په ټولو اساسي قانونو کې افغان هغه چا ته ويل شوي چې د افغانستان تبعه وي. پاچا امان الله شايد لومړنی افغان وي چې د افغان تعريف يې کړی. دی وايي چې: «هر کسيکه در افغانستان سکونت دارد از هر مذهب و هر فرقه که باشد و هر کار و هر صنعت و خدمتکه ميکند تماما افغان گفته ميشوند».[٦] په دې ډول د افغان مفهوم د پاچا امان الله تر مهاله پورې تحول کړی او ملي شوی يانې هغه د جنس، مذهب، دين، ژبې قوم ولي او اجتماعي دريځ له توپير نه پرته هر هغه چاته ويل کېږي چې د افغانستان تبعه وي. د دې مانا دا هم کيږي چې که د افغانستان کوم تبعه ځان افغان نه ګڼي، د اساسي قانون پر خلاف به يې عمل کړي وي او له هغو امتيازونو او حقونو څخه بې برخې وي چې د افغانستان اساسي قانون د افغانستان تابعانو ته منلې دي.

افغانان د دغو حقونو او امتيازونو په برابر کې ملي وظيفې او مسوولیتونه لري چې هغه هم په اساسي قانون کې توضيح شوي دي. دغه مسوولیتونه د وطن او وطنوالو تر نومونو لاندې ذکر کېدی شي. افغانستان نه دفاع کول يانې د افغانستان خوندي ساتل د هر افغان ملي دنده ده. افغانستان ته وفا لرلو مانا دا هم ده چې نور نومونه به د هغه په عوض نه راوړل کېږي. د افغانستان پخواني نومونه لکه اريانا او خراسان اوس کتابي او بې روحه نومونه دي او د افغانانو جذبه پارولی نه شي. د افغانانو جذبه يوازې د افغانستان نوم پارولی شي. اريانه لا د افغانستان لپاره زمور ملي پيوستون ته زيان هم اړوي؛ ځکه چې هغه يوازې اريايي توکم افغانان په غير کې نيسي نه د افغانستان ټول اوسني قومونه. په هغه وخت تکې ترکمنان، ازبکان، هزاره ګان، قزلباشان، عربان او نور د اريانه اوسېدونکي نه وو. دوی وروسته د افغانستان اوسېدونکي شول او اوس له پښتنو، تاجکو، نورستانيو، پشه يانو او نورو سره په ګډه د افغانستان د اساسي قانون له مخې د «افغانستان ملت» جوړوي.

٦ - امان الله، حاکميت قانون در افغانستان، تحشيه و مقدمه از حبيب الله رفيع، امان کتاب خپرولو موسسه، ١٩٩٩ – ١٧٧-٢١١.

د خراسان نوم خو به اصل کې د بېګانه ګانو له خوا په يوه بل هېواد اېښودل شوی دی. د ساسانيانو په وخت کې د فارس خلکو د اوسني ايران خټيځې سيمې ته خراسان وايه، ځکه چې هغه د فارس په لمر خاته کې پروت و. خو دغه خراسان په هيڅ دوره کې د دغسې هېواد نوم نه و چې حدود يې ټاکلي او معلوم وي، مهمه دا ده چې دغه خراسان مفهوم هغومره چې جغرافيوي و، سياسي نه و. بله دا چې هغه مهالونه هغومره چې د واکمنو کورنيو په نومونو لکه سلچوقي، غزنوي، غوري او نورو يادېدل، د خراسان په نامه نه يادېدل. لا مهمه دا ده چې که يو څوک خپل هېواد ته خراسان وايي مانا يې لمر خاته خواته هېواد کېږي، نه د هغه خپل هېواد. همدغه سبب دی چې د فارس خلکو د خپل هېواد د خټيځې خوا ملک يانې پخواني پارت خراسان باله، نه خپل ملک. همدا اوس هم ايرانيان دغسې سيمې ته يا د هغې يوې برخې ته خراسان وايي لکه اروپايان چې لويديځې اسيا ته منځنی خيتځ وايي. په داسې حال کې چې ځايي خلک لويديځې اسيا ته منځنی خيتځ نه وايي. دوی لويدځه اسيا د خپلو هېوادونو په نومونو يادوي لکه مصر، عراق، سوريه او نور.

په دې ډول خراسان په اصل کې د بېګانه ګانو اختراع ده. پر هغه سربېره هغه د خراسان د خلکو محکوميت څرګندوي، ځکه چې خراسان د ساسانيانو په وخت کې د هغوی تر لاس لاندې يو هېواد و. خراسان اوس د ايران يوه برخه ده. له همدې املې به وي چې ايرانيان او ايران پالان خراسان ډېر يادوی. اوس د دغه نوم بيرته ژوندي کولو هڅې د محکوميت خواته د بللو مانا هم لري، په داسې حال کې چې د افغانانو ملي وظيفه دا هم ده چې خپله خپلواکي او ملي واکمنې خوندي وساتي.

افغانان د خپلواکۍ په ساتلو کې نوم لري. دوی د مقدونيې سکندر نه د شلمې پېړۍ تر پايه پورې د نړۍ د سوبمنانو او امپراتوريو په برابر کې له هغه نه

په ټینګه دفاع کړې البته د دوی واکمني یا ملي حاکمیت هم د نورو ملتونو د حاکمیت په شان د اوسني عصر موضوع ده.

واکمني په لنډ ډول اول د کورنیو د مشرانو وه، له هغو نه قومي مشرانو ته په لاس ورغله او بیا د پاچایانو شوه او له پاچایانو نه یې خلکو ته انتقال وکړ.[۷] اول په انګلستان کې په اولسمې پېړۍ کې او بیا په فرانس کې په اتلسمې پېړۍ کې، په دواړو هېوادونو کې دغه انتقال په انقلابونو سره ترسه شو. تر دې د دمخه په لرغوني یونان کې خلکو د وړو ښاري دولتونو حکومت په نېغ ډول یانې پخپله چلوه.

په معاصر مهال کې خلکو د خپلو استازو له لارې حکومت کول یا واکمني عملي کول پیل کړل. په ځینو هېوادونو کې پاچایي نظامونه پر ځای پاتې شول خو پاچایانو یې سلطنت کاوه. نه حکومت او حکومت کول د خلکو حق شو چې د خپلو استازو له لارې یې عملي کوي. په دې ډول په معاصر مهال کې ملي دولتونه هسک شول او دموکراسي عامه شوه. له دموکراسي سره فردي خپلواکي هم راغله نو ملي دولت او فردي خپلواکي د ملي واکمنۍ او دموکراسي نه بېلېدونکی ملګری دی او دا زمور د عصر خاصه شوې ده. دغه خاصه د نړۍ د نورو سیمو په تناسب په لویدیځې نړۍ کې ښه څرګنده ده او د ختیځ په ځینو هېوادونو کې لکه په هند، جاپان، جنوبي کوریا او ټایوان کې هم عملي کېږي.

خو په افغانستان کې د ملي واکمنۍ او دموکراسۍ تاریخ لنډ دی او هغه هم اوږدې وقفې لري. دلته فردي ازادي یوازې سیاسي ده او فرد په نورو ارخونو کې د خپلې مربوطې ډلې یوه بې اهمیته برخه ده، نو ځکه په افغانستان کې اوس هم پوره خپلواک افغانان یا هغه افغانان چې د خپل ازاد وجدان په حکم ژوند او حتی سیاست وکړي، د ګوتو په شمار دي.

۷- دونالډکالن، د عقل په چوکات کې، وینټن بوکس، نیویاکر، ۱۹۹۹-۱۱۹-۱۴۴.

د افغانستان د ملي دولت ستنې اول د امیر شیرعلي خان او امیر عبدالرحمن خان په وخت کې ودرول شوې؛ خو دا د پاچا امان الله په وخت کې و چې افغانستان د لومړي ځل لپاره د لیکلي اساسي قانون څښتن شو. د دغه پاچا واکمنې سره له دې چې لنډه وه د افغانستان لپاره د یوه نوي عصر پیلامه شوه. پاچا امان الله د مشروطه غوښتونکو پروګرام عملي کاوه چې هغه د افغان نیمګړې خپلواکي پوره خپلواکي کول، د قانون له مخې حکومت کول او په هېواد کې د عصري مدنیت رواجول وو. پاچا امان الله د افغانانو او پښتونستانیانو په ټینګ ملاتړ سره پوره خپلواکي وګټله. دا هغه لویه کارنامه ده چې افغانان یې د هغې د ذاتي ارزښت له امله هر کال لمانځي او زمور دغه غونډه هم په اصل کې د همدې لپاره ده. پاچا امان الله په دغې کارنامې سره د ملي واکمنۍ د واقعي کولو لپاره هم ور پرانسته. داسې یې هم د ټولو افغانانو په برابر اعلامولو سره د ټولنې د مدني کولو په لور لومړی ګام اوچت کړ؛ خو د قانوني حکومت او د عصري مدنیت په رواچولو کې پاتې راغې چې د هغه په نتیجه کې له وطن نه په وتلو اړ شو.[۸]

په دې ډول پاچا امان الله د مشروطه غوښتونکو ټول پروګرام پلي کولی ونه شو؛ خو دی په اوږدې مودې کې بریالی دی. له هغه وروسته د افغانستان ټول اساسي قانونونه چې د هغو له مخې دولتي نظامونه جوړ شوي، د ملي واکمنۍ پر بنسټ جوړ شوي دي. د اساسي قانون لرل په اصل کې د قانون له مخې د حکومت کولو مانا ري. په اساسي قانون سره د نظام د درې ګونو څانګو د صلاحیت او مسوولیت حدود ټاکل کېږي او چارواکي مجاز نه وي چې پخپله خوښه حکومت وکړي. د اساسي قانون مانا دا هم ده چې د دولتي واک سرچینه ملت یا خلک دي. دغه اصل د ۱۹۶۴ کال په اساسي قانون کې په ډېر دقیق ډول افاده شوی او هغه دا چې «حاکمیت ملی در افغانستان بملت تعلق دارد». دغه اصل په ټولو وروستیو اساسي قانونو کې منل شوی او د افغانستان نوی اساسي قانون ملت په دغه ډول یادوی: «د

۸- محمد حسن کاکړ، د امان الله پاچایي ته یوه نوې کتنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه – پېښوره ۲۰۰.

افغانستان ملت عبارت دی له هغو ټولو افرادو څخه چې د افغانستان تابعیت ولري». د پاچایي قانون له برکته و چې په هغه وخت کې په افغانستان کې ملي واکمني او دموکراسي تر دې حده پورې واقعي شوې وه چې د افغانستان په بلې دورې کې په هغه اندازه واقعي شوي نه وو. دا یوازنۍ دوره وه چې په افغانستان کې حکومت د قانون له مخې چلېده، یا تر ډېرې اندازې د قانون له مخې چلېده. تر هغه وروسته د اوویشتو کلونو په مودې کې حکومتونه لږ و ډېر پخپل سرچلېدل که څه هم د شلمې پېړۍ تر پایه پورې درې نور اساسي قانونونه ایستل شوي وو. په بله ژبه په دغې اوږدې مودې کې اساسي قانونونه هسې په نامه و او ملت له واکمنۍ نه په عمل کې محروم و او اعلی واک د ملت په نامه چارواکو انحصار کړي و، نو ځکه افغان ملت په چنګیزي ډوله مصیبتونو واوښت چې د هغو له املې یې د باندنې تیري په برابر کې له خپلې خاورې نه دفاع ونه کړه یا یې دفاع کولی ونه شوه. د دغه کار پایله د نورو څیزونو په ډله کې دا شوه چې د پاچا امان الله د وخت پوره خپلواکي یوه ځل بیا نیمګړې خپلواکي شي او ملي واکمني په عمل کې نه په تیوري یانې په اساسي قانون کې محدوده شي. هر څوک به په دې اړه ځانله نظر ولري. زه په دې اړه خپل نظر په لنډ ډول اوروم او بیا خپله هوینا پای ته رسوم.

دغه حال شاید له دې املې وي چې په افغانانو کې د قانون د درناوي فکر ډېر ضعیف دی او دوی تر اوسه په دې بریالي شوي نه دي چې د سیاسي ځای ناستې یا جانشین موضوع حل کړي، د قانون در ناوی او د سیاسي ځای ناستي موضوع ګانې سره ترلې دي. چېرته چې د قانون درناوی نه وي هلته د واکمن په وتلو سره په هر نامه او په هر ډول چې وي امنیت له مینځه ځي. لکه چې ما پخپل یوه اثر کې ویلي: «افغانستان په نړۍ کې یوازنۍ هېواد دی چې هلته د شملې پېړۍ په بهیر کې شپږ یا اته اساسي قانونونه ایستل شوي او نږدې ټول یې له مینځه وړل شوي دي... که اساسي قانون یوازې د کاغذ پرمخ لیکنه وای، د هغه له مینځه وړل به مهم نه وای؛ خو اساسي قانون

ځنګه چې د یوې ټولنې د نظام تمثیل کوي، د هغه له مینځه وړل د نظام له مینځه وړل نه ښیي؛ نو په دغه ډول په افغانستان کې په شلمې پیړۍ کې اوه یا اته ډوله نظامونه په پښو درول شوي او بیا نشکور شوي دي. په هرې دغې نسکورونې سره خلک وژل شوي، نوې بې اتفاقۍ ګانې لا ټینګې شوې، له تېرې سره پرېکړه شوې، بې تجربې کسان په واک راغلي او په نویو نا اشنا لارو باندې تګ پیل شوی دی».[۹] د دغو ټولو په نتیجه کې ملي واکمنۍ تر پښو لاندې شوې، ژوند ټپي شوی او پرمختګ پر ځای درېدلی و. ځینې به دا ووایي چې دا ټول په اصل کې د قانون ماتوونکو او په واک مینو افغانانو کار و، دغه حکم د حقیقت یوه برخه بیانوي نه ټول حقیقت. حقیقت دا دی چې ملت له هیڅ اساسي قانون نه دفاع ونه کړه. پخواني پاچا لا د ځان پر ضد کودتا ته تسلیم شو، سره له دې چې له قانون نه یې د دفاع لوړه کړې وه او به هغه وخت کې په اروپا کې و او محفوظ و. د اساسي قانون او ملي واکمنۍ په برابر کې دغې ملي بې تفاوتۍ پر واک مینو اشخاصو او ډلو او حتی باندینو ته موقع ورکړه چې د واک خپلولو په لوبه کې له قانوني او غیر قانوني لار او حتی له باندنیو پوځونو نه استفاده وکړي او ملي واکمني تر پښو لاندې کړي. په نتیجه کې دولتي واک دغسې ډلو ته په لاس ورغی چې هیڅ فکر یې نه کېده لکه د خلقیانو، پرچمیانو، سید قطبیانو، مودودیانو او وهابیانو. که افغانانو د قانوني ژوند او چلند درناوی کولای دغسې ډلې به واکمنې شوې نه وای او که شوې وای د قانوني حکومت چلند به یې غوره کړی وای. دغسې ونه شول او پایله یې د نورو ملي مصیبتونو په ډله کې د خپلواکۍ نیمګړي کېدل شول. په دې اړه ژور فکر په کار دی.

زما په نظر د ژغورنې اساسي لار د قانوني ژوند او چلند لار ده، خو چې قانونونه عادل وي، د ټولنې د ټولو ډلو، قانوني حقونه په نظر کې ولري، حکومتي چارواکي پرې عمل وکړي، نافذ کوونکي یې یو شان تطبیق کړي او افراد چې باسواد او ازاد وي، د هغو ځارنه، درناوي او ساتنه وکړي. البته دا ایډیال دی

۹ - محمدحسن کاکړ، وطن ته یو څو طالبان او اسلامي بنسټ پالنه، کلتوري ودې ټولنه – پېښور ۲۰۰۴، ۴۱۳.

او د اوسنۍ وضع دغسې نه ده، اوس لا زیاتره خلک د اقتصادي تنګسې له املـه هغومـره چې د ژونـد د لومړیـو ضرورتونـو پـه فکـر کـې دي، د بـل څـه پـه فکـر کـې نـه دي، خـو د نـړۍ والتـوب پـه اوسـني حـال کـې چې هېوادونـه ورځ په ورځ سره نـږدې کیـږي او د سـاینس، ټکنالوجـۍ او اقتصـاد لـه برکتـه پرمختـګ ډېر ګړنـدی دی، افغانانـو تـه غـټ غـټ چلنجونـه پـه مـخ کـې پراتـه دي.

د دې لپـاره چـې دوی د یـوه ملـت پـه توګـه پاتـې وي او ملي واکمنـي یـې خونـدي وي، بلـه چـاره نـه لـري؛ خـو دا چـې د خپـل هېـواد، خپلـې واکمنـۍ او د پرختـګ پـه فکـر کـې تـر هـر بـل وخـت نـه اوس ډېـر جـدي شي. پـه دې اړه بـه ښـه دا وي چـې اول دننـه پـه وطـن کـې او د بانـدې بحثونـه وشي. دا ټولـې غټـې موضـوع ګانـې دي چـې دلتـه پـرې بحـث نـه شي کېدلـی. نـو زه خپلـه وینـا د سـقراط پـه دغـې وینـا پـای تـه رسـوم چـې دوه نیـم زره کالـه دمخـه یـې کـړه او هغـه دا چـې «کـه غـواړي ازاد اوسي د قانـون تابـع اوسـه».

پنځم څپرکی

یو څو څېړنیزې لیکنې

د ورېښمو لار د تاریخ له نظره

جنوري ۳۰، ۲۰۰۹

د ورېښمو لار افغانانو ته یو اشنا نوم دی. ورېښمین تنګی چې د کابل او جلال اباد ترمینځ پروت دی، یو ډېر پخوانی نوم دی. ورېښم تر دې نزدې وختو پورې په ننګرهار، کندهار او هرات کې جوړېدل. په هرات کې ورېښم نړدې به هر کور کې جوړېدل. د وریښمو چینجیو به په پسرلي کې هګۍ کولې او له هغو نه جوړ شوي ورېښم به بمبی ته صادرېدل؛ خو څنګه چې د ورېښمو جوړېدل مهارت او وخت غوښته او تولید به یې په کورونو کې کېده، محصول یې ډېر نه و.[1]

خو په منځني چین کې ورېښم له پخوا نه په زیات مقدار جوړېدل. د چین د ورېښمو تاریخ دغومره پخوانی دی چې څرک یې تر ۵۶۰۰ کاله پورې رسېږي؛ خو دا د چین د هان د واکمنې کورنۍ (۲۰۶ مخزېږدې – ۲۲۰ زېږدې) په وخت کې و چې ورېښم په ډېرو ډولونو تولید شو او په مختلفو بڼو ترڼه

۱ - محمد حسن کاکړ، د افغانستان ټولنه او حکومت د امیر عبدالرحمن په امیریي کې، د تکساس پوهنتون خپرونه، ۱۹۷۹ – ۱۳۹.

کار واخیستل شو. د ډآی (Dai) په نامه د یوې سترې ښځې په هدیره کې چې په ۱۶۸م کې جنګ شاته نزدې مړه شوې وه، د ورښمینو جامو، کمیسونو او جرابو په ګډون په ډول ډول او په ښلو رنګونو نور کالي موندل شوي دي.[۲]

په چین کې ورښم د سي چون (Sichun) نه تر شان ډونګ ولایت پورې په ډېرو ځایونو کې جوړېدل. د یانګتسي (Yangtse) د لتایي تر ټولو مهم ځای و. دغه سیمه چې د ماهي او وریجو په نامه یادېږي، ډېر نهرونه لري چې په غاړو کې یې د توتانوو ونې لیدلې کېږي چې ځینې یې تر شپیتو فوټو پورې هم لوړې دي او له هغو نه پریمانه ورښم جوړېږي. د عنعنې له مخې د ورښمو جوړول د ښځو کار دی. د مقدونیې لوی سکندر له فتوحاتو وروسته چې د لویدیځ او ختیځ ترمینځ سوداګري پراخه شوه، د ورښمو سوداګري هم ښه پرمختګ وکړ. د سکندر امپراتوي (۳۳۴ – ۳۲۳ مخزېږدې) نه چې له مصر نه تر سمرقند پورې غزېدلې او افغانستان او شمالي هندوستان هم پکې شامل وو، د ورښمو لار تېرېدله. له هغه وروسته و چې له چین نه ورښمین ټوکران په زیات مقدار مدیترانې ته صادرېدل، خو د روم خلکو د «ورښمو ملکو» اصطلاح نه یوازې چین ته، بلکې په عمومي ډول ختیځ ته هم په کارولې. ورښم د سمندر په لاره صادرېدل. د مدیترانې خلک په دې خبر نه وو چې ورښم له کوم ملک نه ورته رسېږي، حتی سترابو پخپل جغرافیه نومي مشهور اثر کې ورښم د هند متاع ښوولې ده. سره له دې هم په یونان او روم کې د ورښمو سوداګري ښه په مخ لاړه، که څه هم ځینو لویانو یې ښه نه بللې چې ښځې دغسې نازک کالي واغوندي چې تن یې ترېنه ښکاره شي. د روم فیلسوف سنیکا (Seneca) له همدغې ډلې نه و او ویل یې چې ښځې باید د دغسې نازکو کالیو د اغوستلو پایلو ته چې لکه ځان یې لوڅ وي، ملتفتې وي.[۳] په هر حال د ورښمو د زیات مقدار د صادرولو له املې دغه لار د ورښمو لار ونومول شوه.

---

۲ - فرانسس ووډ د ورښمو لار، د اسیا په زړه کې د اوو زره کلونه، برتانوي کتابتون، لندن، ۲۰۰۳، ۲۸.

۳ - ووډ، یاد شوی اثر، ۳۰.

ورېښـم لـه چیـن نـه پـه دغـې لارې د روم امپراتـوري د انتیـاک تـر ښـار پـورې وړل کېـدل. انتیـاک د اوسـني سـوریي یـو ښـار و. دغـه لار پـه دغـه ښـاعرانه نـوم پـه نولسـمې پېړۍ کـې د جرمـن جغرافیـه پـوه بـارون فردینانـد فـان اختوفـن (Baron Foun Richtafen) لـه خـوا نومـول شـوې لکـه چـې د اروپـا د منځنیـو پېړیـو ژوند طـرز پـه اتلسـمې پېړۍ کـې د فیوډالـزم پـه نامـه یـاد او مشـهور شـو.

د ورېښـمو د لار پـه هکلـه د یـوه څـو واقعیتونـو پـه نظـر کـې نیـول لازمـي دي: یـو دا چـې هغـه لکـه څنګـه چـې لـه نامـه نـه یـې ښـکاري یـوه لار نـه وه، دغـه لار لویدیـځ کـې د سـوریې د انتیـاک لـه ښـار نـه پیـل کېـده، پـه هیراپولـس (Hiera Polis) کـې لـه فـرات نـه تېرېـده او د پارتیـا پـه لار اقباتـا نـه یـا ننـي حمـدان او بیـا ري او مروتـه رسـېده. لـه مرونـه تـر کاشـغر او یارکنـدن پـورې څـو لارې وې. یـوه لار لـه سوشـانه اریـا (هـرات)، کوفـن (کابـل)، بګـرام، تاشـقرغان، بدخشـان نـه یارکند تـه تلـه، بلـه یـې لـه مرونـه بـاختر (بلـخ) درسـکه (قنـدوز)، بدخشـان او یاکنـد تـه رسـېده. بلـه لار یـې لـه مـرو نـه بخـارا تـه، بیـا مراکنـدا (سـمرقند) او بیـا کوکنـد او کاشـغر تـه رسـېده. بلـه یـې لـه سرینګـر نـه تاکسـیلا تـه بیـا پوروشـاپوار (پېښـور) تـه او بیـا کابـل تـه او لـه کابـل نـه د بدخشـان پـه لار کاشـغر تـه. لـه کاشـغر نـه د چیـن تـر پـای تخـت پـورې هـم څـو لارې وې. د لویدیـځ پـه لـور د دون هوانـګ (Dunhuang) ښـار تـه نـږدې د دښـتو لارې وېشـتلې کېدلـې. د شمال لویـه لار یـې د تیـان شـان (Tian Shan) د واورینـو غـور لـه جنـوب نـه د تـک لـه مـکان (Taklamakan) دښـتې پـه شمال کـې پخـوا لـه دې چـې کاشـغر تـه ورسـېږي د هامـي (Hami)، کـورلا (Korla)، کوچـا (Kucha) او اکسـو (Aksu) لـه ښـارونو نـه تېرېدلـه. د غـه لار کـه څـه هـم اوږده وه تـر جنـوبي لارې نـه لـږده سـخته وه. جنـوبي لار د چـرخ لیـک (Charkhlik)، چرچیـن (Churchin)، نیـا (Niay)، کیـري یـا (Keriay) خوتـن او یارکنـد لـه ورمـو څخـه تېرېـده او پـه کاشـغر کـې ختمېدلـه. د شمال پـه لـور بلـه لار د دتیـان شـان د غـرو پـه شمالي اړخ کـې لـه هامـي نـه تـر الماکل، الاسـاغون، تاشـکند، سـمرقند او بخـارا پـورې غزېدلـې وه. لـه کاشـغر نـه د لویدیـځ او جنـوب پـه لـور نـورې لارې هـم غزېدلـې وې.

د ورېښمو په لار یوازې ورېښم نه، بلکې ډېرو نورو څیزونه هم وړل کېدل. په واقع کې هغومره څیزونه چې له لویدیځ نه چین ته وړل کېدل، له چین نه لویدځو ملکونو ته نه صادرېدل، پخوا چینایانو سوداګري ته په ښه سترګه نه کتل، شاید له دې املـه چې پخوا په دښتو کې داړونکي ځناور او حتی انسان خوړونکي انسانان کم نه وو.[٤] له هغو نه به خطر له مینځ تللی و چې د هان امپراتورانو د دوهمې مخزیږدې پېړۍ له پیل سره د خپلو لویدځو پولو نه اخوا ملکونه سره او داسې هم د روم خلکو د چین له ورېښمو سره علاقه پیدا کړه. وروسته بیا د چین د ټانګ (Tang) په واکمنۍ کې (٦١٨ نه تر ٩٠٧ زیږدې) د منځنۍ اسیا له هېوادونو سره او له هند سره د بودائت په ارتباط تګ را تګ ډېر شو. چین د خپلو ورېښمو او ورېښمین توګرانو په برابر کې ډول ډول نخې او وړین ټوکران واردول. چین ته طلا، مشک، وچ کافور، غنم، سوندې ټوکران هم وړل کېدل. خوراکي څیزونه هم وړل کېدل لکه لبلبو، ساهب، پسته، وچه مېوه، هنګه، کسترایېل، نیل، د کاپیسا توره مالګه او د بدخشان لاجورد هم چین ته وړل کېدل.

د ساسانیانو په وخت کې (٢٢٦-٦٥١م) نقره یې لوښي چین ته وړل کېدل او هلته د نقرې یې او ښیښه یې لوښو په جوړولو کې ترښه کار اخیستل کېدل. په دغه وخت کې له سوریې او بابل نه تسبیح له بالتیک نه غنبره، د مدیتراني مرجان او له روم نه ارغواني وړین کالي چین ته وړل کېدل. په عوض کې یې ورېښم راوړل کېدل، د مسي سکو جوړولو فن زده کېده او له چیني کاغذ نه کار اخیستل کېده او راوړل کېده. کاغذ په چین کې په کال ١٠٥م کې د تساي لون (Tsai Lun) په نامه د چین یوه مامور جوړ کړی او د همدغې پېړۍ تر پایه پورې چینایانو کاغذ د لرګیو له لوحو نه جوړوه او کتابونه یې پرې لیکل.[٥] اول سمرقندیانو له چینایانو نه د کاغذ جوړلو زده کړل، په دې ډول چې په هغه جنګ کې چې د تالاس د سین په غاړه یې چینیانو ته

٤ - وودۍ ۴۳، چارلز ډورن، د پوهې تاریخ، تالنتاین بوکس، نیویارک ۱۹۹۱، ۱۵۴.

٥ - وودۍ ۱۵۴.

ماتې ورکړه او بندیان یې ترښه ونیول، په هغو کې کاغذ جوړونکي هم وو او له هغو نه یې د کاغذ جوړول زده کړل او بیا عربانو کاغذ د مصر او هسپانیې په لار اروپا ته نقل کړ.[٦] جمرن جوهان گوتنبرگ (Johen Gutenberg) بیا د پنځلسمې پیړۍ په نیمایي کې د چاپ د ماشین په جوړولو سره په اروپا کې د فکري انقلاب او رنسانس لپاره ډگر جوړ کړ؛ خو په جبوه او بخارا او په واقع په ټول ترک نژادو خلکو یې د مریو سوداگري د نولسمې پیړۍ تر پایه پورې کېدله.

چین ته د سوداگري بله متاع د فرغانې او منځنۍ اسیا اسونه وو، څنگه چې د چین خاروه د اسانو د روزلو لپاره مساعده نه وه، چینایانو له نن نه درې نیم زره کاله دمخه اسان واردول. په دې برخه ې دوی د خپل ملک په شمال لویدیځ کې له مغول نژادو ژیونگ نو خلکو سره مقابله کولې نه شوه چې ماهر اس سواره وو؛ نو دوی د هغو د تجاوز په مقابل کې په ۲۲۰ مخزېیز کې د چین لوی او اوږد دیوال جوړ کړ او شل کاله وروسته یې د لومړي ځل لپاره سورگنډک تنظیم کړ.[٧] اسونه په چین کې اسماني موجود او دلدل ګڼل کېدل او دهان امپراتورانو د هغو لرل د ښه شگوم علامې بللې او خیال یې کاوه چې دوی به په اسونو سره د کون لون (Kun Lun) افسانوي غرونه ته ځانونه ورسوي، یانې چیرته چې د دوی په فکر ژوند ابدي دی. کون لون د یو لړ هغو غرو نومونه دي چې د وربښمو په لار کې دنیا او ختن ترمینځ پراته دي. داسې هم شوي چې جیانگ دو (Jiangdu) یوه پاچا خپله یوه لور له څو سوه نوکراو او ایزکانو سره د زرو اسانو په بدل کې ورکړې وه. د اسانو سوداگري تر شلمې پیړۍ پورې د مغولو سوداگرو په لاس کې وه. دوی به ګله ګله اسونه چین ته په تېره د یانگ تسي (Yangtze) سیمې ته وړل. د هان د واکمنۍ په وخت کې د ژیونگ نو سوداگرو له چین سره د خرو

٦ - ووډ، ٦٧.

٧ - ډورن یاد شوی اثر، ٨٦.

سوداګري هم کوله. خره پخوا په چین کې نه وو.[8] خو د ورېښمو سوداګري تر لسمې پېړۍ یانې د دولسو پېړیو په بهیر کې تر زیاتې اندازې پورې د سمرقندو سوداګرو په لاس کې وه. ویل کېږي چې دوی د هند او سعدیانه ترمینځ او د چین او هند تر مینځ سوداګري پخپل انحصار کې نیولې وه.

د ورېښمو لار له یوه سر نه تر بل پورې یوه کاروان نه وهله. یوه کاروان به له یوې سیمې نه بلې ته مالونه وړل. د ورېښمو په لار کې د مسافرو او سوداګرو غټه ستونزه د منځنۍ اسیا وچ افراطي اقلیم وو چې اته میاشتې یې سخت ژمی او څلور میاستې یې سخت اوړی و. په ژمي کې به تودښې د سانتي ګریډ تر منفي څلویښت درجو او په اوړي کې به تر مثبت اته دېرش درو پورې رسېدله. پردې سربېره سخت موسمي بادونه هم وو چې خوځندو شګو نه به یې یو ځای بل ځای نوې غونډۍ جوړولې. په دغه حال کې مسافر د قطب نما په نه لرلو سره بې لارې کېدل. سره له دې هم د اسیا په دغې برخې کې په کاروانونو سره سوادګري د پېړیو پېړیو په بهیر کې شوې. کاروانونه به چې له انسانانو، اوښانو، قاطرو، اسونو او رو نه جوړ وو لوی وو. بلخې دوه کوهان یا دوه ډډې لرونکي اوښان د کاروانونو څرګنده نښه وه؛ خو د کاروانونو په اړه دقیق معلومات نشته. مسیحي ګرځندوی، بنتو دی ګوز وایي چې دی په کال ۱۶۰۳ کې یو ځل له دغسې کاروان سره روان و چې پنځه سوه بار وړونکي حیوانان او انسانان یې لرل. دی په همدغه سفر کې له هند نه د پامیر په لار په پای کې پیکنګ ته د تبلیغ لپاره ورسېد. د پنځلسمې پېړۍ په شروع کې د امیر تېمور په وخت کې د خطای یا چین د کمبالو (Cambalu) له ښار نه د اته سوه اوښانو یو کاروان سمرقند ته رسېدلی و، په خاص ډول له ورېښمو، اتلس لالونه، الماسو، جواهرو او رواشو سره.[9]

۸- ووډ، ۵۶.

۹- ووډ، ۱۳۳، ۱۳.

د ورېښمو لار د خلکو او ژبو په نزدې کولو کې غټه اغیزه لرلې ده. سي.پي سکراین (Skrine) په سیکیانګ یا چیني ترکستان کې برتانوي قونسل په ۱۹۲۴ کې د یارکند د ښار خلک د فرغانې اندجاني، د افغانستان بدخشي، د قراقرم بالتي، تخاریان، چترالیان، دیارکند بومي خلک، بونیان، ګلګتیان، د هونزا او ناګار جوتیان، کشمیریان، قرغزان، تبتي لداخیان، پنجابي هندوان او مسلمانان، شغنیان، د شکارپورو سندیان، د پامیر تاجکان د سنکیانګ او کان سو مسلمان ټونګان، د اویغور ترکان او دواخان واخي ښیي، سون هیډن (Sven Hedtn) سویدني ګرځندوی د نولسمې پیړۍ په اخیر کې د بخارا اوسېدونکي تجاکان، ازبکان، جغتو، سارتز (مخلوط نژاد)، پارسیوانان، افغانان، قرغز، ترکان، تاتاران، یهودان او قفقازیان معرف کوي. د دغو ښارونو او نورو ښارونو د نغوسو ډول توب د نورو عواملو ترڅنګه د ورېښمو د سوداګرۍ له املې هم و چې د تاریخ په اوږدو کې سره څنګ په څنګ اوسېدلي دي. د ورېښمو لارې عمده ژبې چیني او ترکي وې. په داسې حال کې چې د چین ماندرین ژبه رسمي او له یېکنګ نه د سایبریا تر پولې پورې ژبه وه. ترکې د لوپ (Lop) شمال او جنوب کې په یوې پراخې سیمې کې او غرلي د جومات د ژبې په توګه په منځنۍ اسیا کې عامه وه.[۱۰]

د ورېښمو لار د مالونو د انتقال تر څنګه د فکرونو او دینونو د انتقال لار هم وه. زرتښتي دین شاید لومړی دین وي چې له لویدیځ نه به چین وړل شوی وي، د هغه موسس زرتښت شاید له نن نه درې زره کاله دمخه پیدا شوی وي. د پیدایښت ځای یې د پارس ختیځه سیمه ثبت شوې چې شاید باختر یا بلخ وي، ځکه چې هغه د بلخ د اسپه واکمنې کورنۍ پاچا وشتاسپه (Vishtaspa) پخپل دین واړوه او له هغه وروسته دغه دین یا په دقیق ډول د هغه فکري او عقیدوي سیستم په اریانه او فارس کې په خاص ډول د ساسیانیانو په دوره کې خپور شو. د زردشت فکرونه او عقیدې د اوستا په څلورو ټوکونو یانې یثنا (Yasna)، وسپرېد (Visperd)، یشتونو (Yashts) او وندیداد (Vendidat)

۱۰ - وود، ۲۴، ۲۳۷، ۱۷۱.

کې ټول شوي چې ګاتاګان (Gaths) دیښا لرغونې او مهمه برخه ده. د زردشت د دین مرکزي ټکی اهورا مزدا یا عاقل خدای د کایناتو یوازنی خدای او اهرې من د بدي خالق دی. په دې ډول زرتشتي دین د وحدانیت په لور روان د دوه ګون توب پیل دی.[11] دغه دین د ورېښمو په لار له سمرقند نه چین ته لار وکړه او هلته د ټانګ کورنۍ په واکمنۍ کې د یوه څه وخت لپاره وزغمل شو؛ خو دا بودایي دین و چې د ورېښمو په لار چین ته یووړل شو او هلته او په نورو ملکونو کې هم خپور شو.

د بودیزم موسس دنیپال دسکیا (Sakya) قوم ته منسوب سدهاتاګواته ما (Siddhatha Gautama) دی چې وروسته د بودا یا ځلاند په نام یاد شو. ده د ۵۶۳ – ۴۸۳ مخزېږدې ترمینځ اتیا کاله یې ژوند کړی دی. د ده دین د هندویت پرخلاف په طبقو باندې د ټولنې وېش او خدایانو ته عبادت کول رد کړل او خپل پیروان یې رښتین توب او د نفس تزکیې ته دعوت کړل چې نیروانا یا د نفسې غوښتنو ترک یې اخري مقام دی. هغه د نېک ژوند کولو لپاره اته لارې مشخصې کړې چې نېک نیت او نېک عمل پکې شامل وو. وروسته د هغه دین په دوه لویو څانګو ووېشل شو، ماهایانه (Mahayana) یا لوی څرخ او هنایانه (Hinayana) یا کمکی څرخ. بودیزم اول د هند د موریا واکمنې کورنۍ د پاچا اشوکا په کوښښ سره یو څه او وروسته د کوشان امپراتور کنشکا په کوښښ سره د مذهبي او تبلیغي هیأتونو له لارې نېه خپور شو او په وړو او لویو مجسمو سره مشخص او وپېژندل شو چې د بامیان دوه لویې مجسمې یې تر دې نزدې وختو پورې غټ مثالونه وو. د کوشانیانو امپراتوري له ټاکسیلا نه د افغانستان، سمرقند، بخارا او فرغاني په ګډون د کاشغر تر پولو پورې پراخه ده او د ګندارا د هډې هنري مکتب په دغه وخت کې شروع شو او نېه انکشاف یې وکړ؛ خو په داسې حال کې چې بودیزم پخپل اصلي ټاټوبي هندوستان کې د هندویزم له املې پرمختګ ونه کړ، د

۱۱ - محمد حسن کاکړ، رښا او دفاع یا د افغانستان د نفوسو، تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې، د سابې د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور – ۱۰۵، ۱۹۹۹، ۱۲۳.

ورېښمو له لارې په چین او نورو هېوادونو کې خپور شو اوس هم په ملینو انسانان پرې ټینګ ولاړ دي.

د ورېښمو لار د بودایي راهبانو او پیروانو د تګ را تګ لویه لار وه. تر ټولو مهم بودایي سیاح هیوان تسانګ یا ژوان زانګ یا شون چونګ (۶۰۲ – ۶۶۴) و چې د ورېشمو د شمال له لارې به سمرقند، تاشکند، افغانستان او کشمیر کې و ګرځېد او له شپاړس کاله سفر کولو نه وروسته د ورېښمو جنوبي لارې نه بیرته چین ته ستون شو. ده پخپل سفر کې د بودا ویناوې او د هغه په اړه تر شپږ سوونه ډېر واړه لوی لیکلي اثار ومونډل او په شلو اسونو باندې یې بار له ځان سره چین ته یوړل او هلته یې د ژوند تر پایه پورې د هغو پر بنسټ اته پنځوس کتابونه ولیکل چې ډېر مهم یې د لویدیځې نړۍ بودایي سندونو په نامه د ده کتابونه دي. بودیزم ته د ده دغه بې جوړې خدمت د ایتالیې فرانسسکو پیترارک هغه خدمت ته ورته دی چې په څوارلسمې پېړۍ کې یې د لرغوني یونان او پخواني روم اثارو په موندلو او ترجمه کولو سره په اروپا کې د رنسانس حرکت لپاره لار خلاصه کړه.[۱۲] په یقین سره معلومه نه ده چې اسلام څنګه پت سیکیانګ او چین کې نفوذ وکړ، خو دا معلومه ده چې د خراسان عرب والي قطیبه بن مسلم (۷۰۵ – ۷۱۵) په کال ۸۱۳ کې د چین د ټانګ کورنۍ امپراتور ته یو هیات واستوه، خو نتیجه یې ورنه کړه. دا ډېر وروسته و چې اسلام د سوداګرو له لارې په سیکیانګ کې خپور شو، لکه چې د اسیا په ختیځ جنوب کې په ډېرو ملکونو کې وروسته خپور شو.[۱۳]

هغه سیاحان هم لږ نه وو چې غوښتل یې د ورېښمو لارې په وهلو سره ملکونه ووینې، خلک وپېژني، موندنې وکړي، ذهنونه روښانه کړي او بشري پوهه شتمنه کړي لکه چې نورو د ربړونو په ګاللو سره په بادي وړو کښتیو کې سمندري سفرونه وکړل او نوي ملکونه یې کشف کړل. د ورېښمو د لارې

۱۲ - ووډ، ۱۰۰-۱۰۶، د ورن، ۱۳۰.

۱۳ - هیوکنیډی، د عر لوی فتوحات، امریکا، ۲۰۰۷، ۲۷۱.

ډېر نومیالي سیاح د ونس مارکوپولو دی چې د قسطنتینې په لار یې پیکنګ ته سفر وکړ. په ټول چین کې وګرځېد او د تبت او برما تر پولو پورې یې شل کاله په سفر کې تیر کړل او په کال ۱۱۲۹۵ کې بیرته وینس ته شتون شو. دی په چین کې د مغولي امپراتور کوبلای خان (۱۲۶۰ – ۱۲۹۴) مشاور هم و. د ده د سفر تلپاتې میراث د مارکوپولو سفرونو په نامه اثر دی؛ خو څنګه چې د هغه اصلي نسخه لیدل شوې نه ده، مشکوک ښکاري.[۱۴]

په نولسمې پېړۍ او د شلمې په سر کې چې په اروپایانو کې د مومندو هڅه پیاوړې وه، د ورېښمو د لار ګرځندیان هم کم نه وو. په مغو کې سون هیډن (Sven Hedin)، لیکولای پریژوا لاسکي (Nikolai Przhevlasky) سراورل ستاین، اوني ایلیاس یې ډېر مشهور دي. هیډن (۱۸۶۵ – ۱۹۵۲) له اسیا سره دومره علاقمن شو چې ویل یې «زه ډېر ځله مین شوی یم؛ خو اسیا زما ناوې پاتې شوې ده. زه هغې پخپلې سړې غېږ کې بندي ساتلی یم او له حسادت نه مې نه پرېږدي چې له بل چا سره مینه وکړم او دا یقیني ده چې زه هغې ته وفادار پاتې شوی یم». د همدغې مینې په سبب و چې هغه ځلور ځله د ورېښمو په لار سفر وکړ. په درییم سفر کې یې «نه یوازې سروې کوله او نقشه جوړوله، د ورکو ښارونو او خزانو لټون یې هم کاوه، په خوتن او یارکند کې یې د سرو خټو مجسمې، د بودا تصویرونه، عیسوي اثار، سکې، قلمي نسخې ترلاسه کړې او د کریاسین ته نږدې یې یو څه خزانې هم ومونډلې». د مولف وویل په وینا هیډن «د منځنۍ اسیا ډېرې تشې سیمې ډکې کړې او د هغو هېوادونو او کلتور د پوهاوي په اړه یې قوي علمي سهم واخیست چې د ورېښمو لار ترېنه تېرېدله».[۱۵]

ستاین هم د هیډن په شان د ورېښمو په لار ځلو ځله سفر وکړ. دی په اصل کې د هنګري و، دویانا په پوهنتون کې یې سانسګرت او فلسفه ولوسته او

۱۴ - ووډ، ۱۱۹ – ۱۲۱۹.

۱۵ - ووډ، ۱۷۳-۱۷۹.

په کال ۱۸۸۳ کې یې د جرمني له ټوبې ګن پوهنتون نه د ډاکټرۍ شهادتنامه ترلاسه کړه او د انګلستان په ډېرو علمي مرکزونو کې یې څېړنې وکړې. ویل شوي چې په فاکولته کې دی هم د نورو محصلانو په څیر مجبور و له سانسکرت نه پرته په بلې ژبې ونه غږېږي. د ده لومړۍ سفر د شلمې پېړۍ په اول کال کې د پامیر له لارې کاشغر ته د اسانو، خرو او نورو په ملګریتوب و. په همدغه سفر کې ده د ختن په شمال – ختیځ کې د تک له مکان په دښتې کې کندننې وکړې او په نیا (Niya) کې یې د خروشتي په الفبا کې د پراکرت په ژبه ومونډلې. په دوهم سفر کې یې (۱۹۰۶ – ۱۹۰۸) دون هوانګ ته نږدې په یوې سمځې کې د زرو بوداوو معبد او په لس ګونو زره نور سندونه او نقشونه ومونډل. په لولان (Lop) دښتې او د بلخ او سغد ترمینځ یې ارتباط ښوده. په میران کې یې د غرنۍ ترکانو او تبتیانو او داسې هم د یونان، باختري د یوالي انځورونه کشف کړل. په دون هوانګ کې د یوه محلي زرتشتي پادري، چینانګ په مرسته د پنځوسوو روپیو په بدل کې د قلمي نسخو دغسې یوه خره ترلاسه کړه چې نږدې لس فوټه جګه وه. دغه نورې قلمي نسخې، بودایي متونونه، تبتي متونه، د سانسکرت متونه او په برهمي، سغدي اویغور او ترکي چاپي سندونه په ډول ډول فورمات کې وو. ستاین وروسته له هغه چې له چین نه یې خپلې ارکیالوجیکي موندنې په پنځوسو اوښانو بار واستولې، په کون لون (Kunlun) کې یې د ورېښمو په جنوبي لار کې خپل سروې ته د وام ورکړ چې دمخه یې پیل کړی و. په داسې حال کې چې د ستاین دري سفرونه د انګلستان او برتانوي هند په لګښت او مرسته شوی و، څلورم یې د هارورډ پوهنتون په سپانسرشپ وشو؛ خو په اخري سفر کې یې ارزښتناک اثار ونه مونډل او د چین حکومت د لارې خنډو، ستاین بل سفر ونه کړ؛ خو په افغانستان او ایران کې یې خپلو څېړنو ته د دوام ورکړ، تر څو په کال ۱۹۳۴ کې په کابل کې وفات او خښ شو. ستاین یو ډېر دقیق څېړونکی و او د خپلو سفرونو په را پور کې یې د منځنۍ اسیا د ملکونو او

کلتورونـو پـه اړه اثـار پرېښـودل. د لرغـوني ختن، سـيرنديا د نننـۍ اسـيا او اباسـين تـه د سـکندر لار پـه نومونـو.[١٦]

ټـول هغـه ملکونـه او کلتورونـو پـه يـوه يـا بـل ډول متاثـر شـوي او اغيزمـن شـوي لـه کومـو نـه چـې د ورېښـمو لار تېرېدلـه، ځکـه چـې لکـه چـې وليـدل شـول، پـه دغـې لارې باندې د پېړيـو پېړيـو پـه بهيـر کـې سـوداګر، ګرځندويـان، دينـي مبلغـان تيـر شـوي را تيـر شـوي. نـه يـوازې مالونـه بلکـي فکرونـه او پوهـه يـې هـم نقـل کـړې. پـه دغـې لار باندې لـه مخزيـردي سـلو کلونـو او د زيـردي پنځـه سـوه کلونـو يانـې پـه اوو پېړيـو کـې سـفرونه تـر هـر بـل وخـت نـه ډېـر وو. د يونـان بـاختري افغانسـتان يـې يـو څرګنـد مثـال دی. افغانسـتان پـه دغـې دورې کـې د زرو ښـارونو هېـواد بلـل کيـده. لا مهمـه دا وه چـې پـه دغـه د وره کـې د ځايـي خلکـو او يونانيانـو لـه ملګرتـوب نـه دغسـې يـوه جامعـه جـوړه شـوې وه چـې د نولسـمې پېړۍ اروپايـي پوهانـو «د ټولـې پخوانـۍ نـړۍ ښـېګڼې پـه بلـه کـې ولېدلـې». پـه همدغـې دورې کـې د را کـړې ورکـړې د اسـانۍ لپـاره دغومـره ډېـرې سـکې پـه چلنـد وي چـې ان پـه نولسـمې پېړۍ کـې انګليـس ګرځنـدوی مليسـن پـه بګـرام کـې ډېـرې سـکې ترلاسـه کـړې او پروفيسر ولسـن د هغـو پـه بنسـټ يـو مهـم اثـر وکـښ پـه نامـه د لرغونـې اريانـه.

د روېښـمو لار سـوداګري د لومـړي ځـل لپـاره د روم پـه نسـکورېدلو سره سـخته صدمـه وليدلـه چـې هغـه پـه ۴۵۵ کـې د هونانـو کار و، دوی د ژيونـګ نـو پـه نامـه هغـه مغـولي سـاراني سـوار کار قومونـه وو چـې چينايانـو د هغـوی پـه مـخ کـې د چيـن لـوی ديـوال ودروه. لـه هغـه وروسـته دوی پـه سـيکيانګ کـې لـه چينايانـو سره جګـړې کولـې او پـه پـای کـې د لويديـځ پـه لـور روان شـول او چـې د تـور سـمندرګي شـاوخوا ورسـېدل، د هونانـو پـه نامـه يـاد شـول. دوی ډېـر ماهـر اس

١٦ - محمد حسن کاکړ، د افغانستان سياسي او ديپلوماتيکي تاريخ، برل خپرونکی هوس، لندن، ٨٩، ٢٠٠٦.

سـواره جنګـي ميړونـه وو. پـه اروپـا کـې اتـيلا د دوی مشر و، خـو د روم لـه سـقوط نـه وروسـته دوی پـه خلکـو کـې حـل او بـې څرکـه شـول.[۱۷]

د اروپايانـو لـه سـمندري سـفرونو نـه وروسـته چـې د امريـکا ملکونـه کشـف شـول او سـوداګري پـه زياتـه انـدازه بحـري او قـوي شـوه، بيـا د اسـيا د ورښـمو لار پـه هغـه شـکل چـې وه پـوره تـرک شـوه او ورسره اسـياسي ملکونـه کـه څـه هـم پـه چيـن کـې د منـګ امپراتـوري، پـه هنـد کـې مغـولي امپراتـوري او پـه منځنـي ختيـخ کـې د عثمانيـې امپراتـوري هسـکې شـوې وې، پـه اقتصـادي، سـياسي او کلتـوري لحـاظ وچـې او منحطـې شـوې او د هغـه پـر خلاف لويديځـه اروپـا د رنسـانس، مذهبـي اصلاحاتـو، سـمندري اکتشـافاتو او پـه اتلسـمې پېړۍ کـې د علمـي طريقـې پـه ايسـتلو سره دومـره پـر مـخ لاړه چـې اثـر يـې اوس پـه ټولـې نـړۍ کـې محسـوس دی.

۱۷ - دورن، ۸۶-۸۸.

د افغان پرون او سبا

«دغه ليکنه د اروښاد محمد داود د سلمې کالیزې په یاد په هغې غونډې کې لوستل شوې چې د کلتورې ودې ټولنې له خوا د جرمني د کولن په ښار کې د اکتوبر په ۳۰مه کال ۲۰۰۹ کې جوړه شوې وه.»

افغـان او افغانسـتان سره تـړلي نومونـه دي. افغانسـتان د افغـان د کلمـې توسـعه ده او افغـان د اوغـان معربـه کلمـه ده چـې د ریگویـدا دورې لـه ابـګان سره سر خـوري. د اپـګان یـا ابـګان د سانسـکرت اسـواکا نـوم دی، اسـواکا د اسـوه غانـه پـه شـان ترکیبـي کلمـه ده چـې مانـا یـې د سـورو هېـواد کېـږي لکـه دیـګان چـې مانـا یـې کلیـوال کېـږي. ابـګان یـا اوغـان پـه اسلامـي دوره کـې افغـان سـوی لکـه دیـګان چـې د ادیـکا، دادیـک او بیـا تاجـک شـوی دی. دیګانـان پـه اصـل کې پښـتانه وو، اوس هـم دیـګان لـه پښـتنو سره پـه ځینـو سـیمو کـې پـه ګـډه یـا ډېـر سره نـزدې اوسـېږي. پښـتنو لـه اول نـه ځانونـه یـوازې پښـتانه ګڼـل خـو قرنونـه وروسـته یـې د افغـان نـوم هـم قبـول کـړ! تاریخپـوه میـرغلام محمـد غبـار لا وایـي چـې «... تـا قـرن هژدهـم افغـان نـام عمومـی مـردم افغانسـتان –اعـم از دری زبانـان، و ترکـی زبانـان و غیـره شـناخته شـد».[۱۸]

د امیـر عبدالرحمـن پـه واکمنـۍ کـې یـو غـټ تحـول پېـښ شـو، پـه دغـه وخـت کـې ژبنـي سرحدونـه تـر زیاتـې انـدازې لـه مینځـه لاړل او قومونـه سره ګـډ شـول. دننـه پـه افغانسـتان کـې قومـي مهاجرتونـه پـه زور یـا پـه رضـا سره زیات شـول. دغه تحـول وروسـته د ملي پیوسـتون او ملي دولـت د پیـاوړي کېدلـو لپـاره ډګـر هـوار کـړ. لـه هغـه وروسـته و چـې د افغانسـتان پـه ټولـو اسـاسي قانونـو کـې ټـول ولـس پـه رسـمي او قانـوني ډول د افغـان پـه نامـه یـاد شـو او افغـان هغـه چاتـه ووېـل شـو چـې د افغانسـتان تبعـه وي، پاچـا امـان اللـه لومـړی افغـان واکمـن دی چـې د افغـان کلمـه یـې تعریـف کـړې. پـه دې ډول چـې «هـر کسـیکه در افغانسـتان سـکونت دارد از هـر مذهـب و هـر فرقـه کـه باشـد و هـر کار و صنعـت و خدمتیکـه میکنـد

۱۸ - محمد حسن کاکړ، افغان، افغانستان و مختصری از کوشش های افغان ها برای تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان. ناشر پوهنتون کابل – کابلو ۱۰، ۱۳۷۵ – ۲۷.

تماما افغان گفته می شوند»[19] دی که څه هم له دین سره د ضدیت په نامه له افغانستان نه په وتلو اړ شو توصیه کوي چې «قومیت و ثروت کاری را از پیش برده نمیتواند بلکه چیزیکه عظمت وسطوت و شوکت حقیقی را برای انسان ها بهم میرساند، اخوت و مودت و محبت، اتحاد و اتفاق و همدردی باهمدیگر است، و بس».[20]

د معاصر افغانستان پاچایانو په عمومي ډول د افغانستان له ټولو قومونو سره دغسې بې توپیره سلوک کړی چې د بخارا او فارس واکمنو له خپلو خلکو سره هغسې بې توپیره سلوک نه دی کړی. ځینو پاچایانو لا له غیر پښتني قومونو سره تر خپل قوم پښتنو نه ښه سلوک کړی دی. د معاصر افغانستان موسس ستر احمدشاه که څه هم د پښتنو په ملاتړ ملکونه ونیول او امپراتوري یې جوړه کړه، په حکومت او اداره کې یې تاجکان، قزلباشان او نور شریک کړل. په دې ډول افغان دولت له اول نه د ډېرو قومونو ته منسوب افغانانو نه جوړ شو، نه د یوه خاص قوم له منسوبانو نه. ځای ناستی یې تېمور شاه تر دې حده په غیر پښتني قومونو تکیه کوله چې پای تخت یې له کندهار نه چې په زیاته اندازه پښتني سیمه ده، کابل ته نقل کړ چې د ډېرو قومونو سیمه ده. د عبدالغفار په نامه د مالیې وزیر یې چې هغه وخت خزانه چې نومېده، یو هندو وګماره چې نوی مسلمان شوی و. ټول هغه پاڅونونه چې د ده پر ضد وشول د پښتنو له خوا وو. د دغو پاڅونونو په کرارولو کې غیر پښتني قومونه ورسره مرسته وکړه. د هغه د ژمي په پلارمنې پېښور بالاحصار کې که د قزلباشو پینګ ملاتړ ورسره نه وای شاید د فیض الله په مشرۍ د مومندو په پاڅون کې مات شوی او واکمني یې له لاسه ورکړې وای. زوی یې شاه محمود تر دې حده د کابل شیعه ګان پرځان ټول کړي وو چې د

۱۹ - میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، کابل، ۱۳۴۶/ ۱۹۶۷، ۳۰۹.

۲۰ - امان الله غازی، حاکمیت قانون در افغانستان، بمقدمه حبیب الله رفیق، امان کتاب خپرولو موسسه، ۱۳۷۸/۱۹۹۹و پشاور، ۱۷۷-۲۱۱.

کابـل سـنیان یـې پـر ضـد جـګ شـول، لـه واکمنـۍ نـه یـې وغورځـوه او پـر ځـای یـې د هغـه ناسـکه ورور شـاه شـجاع پـه بـالاحصر کـې پـه تخـت کښـېنوه.

د محمـدزي کورنـۍ د موسـس امیـر دوسـت محمـد مـور د سـپاه منصور قزلباشـانو نـه وه. د کابـل د قزلباشـو پـه مرسـته هـم و چـې سردار دوسـت محمـد او د کابـل والي او بیـا د افغانسـتان امیـر شـو. د امیـر شیرعلي پـه دوهمـې واکمنـۍ کـې هیـڅ محمـدزی سردار د نـن ورځـې پـه اصـطلاح پـه کابینـه کـې غړیتـوب نـه لاره او یـو وزیـر یـې تیمـوري و. د نولسـمې پېړۍ پـه بهیـر کـې حکومتـي میرزایـان، سرشـته داران، مسـتوفیان پـه زیاتـه انـدازه تاجـکان او قزلباشـان وو. د دفتر ژبـه هـم یـوازې فـارسي وه. د پښـتني واکمنـو دغـه پـراخ نظـري بـه لـه دې املـه هـم وه چـې دوی پـه پښـتو او فـارسي ژبـو روان ګړېـدل. لـه هغـه وروسـته و چـې پـه واکمنـې کورنۍ کـې فـارسي د پښـتو ځـای ونیـوه او پـه دې دول فـارسي وانـان تـر پښـتنو ورتـه ډېـر نـزدې شـول. پـه شـلمې پېړۍ کـې هـم د اداري لـوړو چارواکـو لسـت پـه ډاګـه کـوي چـې پـه حکومـت غیـر پښـتانه تـر پښـتنو نـه زیـات وو. د باچـا امـان الله پـه واکمنـۍ کـې هغـه عنعنـوي بندیزونـه چـې پـه مذهبـي اقلیتونـو او داسـې هـم پـه هـزاره ګانـو بانـدې لګـول شـوي وو، لـه مېنځـه یـوړل شـول کـه څـه هـم مریـي تـوب پـه افغانسـتان کـې د لومـړي ځـل لپـاره د امیـر عبدالرحمـن پـه واکمنـۍ کـې لغـو شـوی و. د پاچـا امـان الله پـه وخـت کـې افغـان ټولنـه مـدني او افغانـان پـه حقوقـي لحـاظ سره برابـر شـول. د غبـار پـه وینـا «... دګیـر تبعیـض و تفریـق از نظـر نـژاد و زبـان و مذهـب و قبیلـه وجـود نداشـت. معـاش مسـتمری و نسـبی عشـیره محمـدزی هـا وخـان هـا بـا امتیـازات روحانیـون لغـو گردیـد و ملـت حقوقا مسـاوی شـد». د سـیمې پـه بلـې برخـې کـې دغسـې اسـاسي اصلاحـات نـه و شـوي. البتـه پـه ټـول هېـواد کـې افغانـان لـه سـختو سـتونزو سره مـخ وو؛ خـو دغـه سـتونزې د ملي اقتصـاد د کمـزوري او عمومـي بیرتـه پاتـې تـوب لـه املـه وې چـې پـه ټولـو قومونـو بانـدې یـې لـږ و ډېـر یـو ډول اثـر لاره.

په شلمې پېړۍ کې د عمومي امنيت د خوندي ساتلو ترڅنګه د کمزوري اقتصاد سره کوښښ وشو چې وطن ودان او د خلکو ژوند ښه شي. د پاچا محمد ظاهر په قانوني لسيزې کې افغانان له دغسې قانوني ژوند، ازادۍ او ارامۍ نه بهره من نه وو. سره له دې هم په ځينو حلقو کې افغان ضد او د افغانستان پر ضد کوښښونه وشول او لا هم کېږي.

د افغانستان پر ضد غټ مثالونه د اريانه او خراسان د نومونو د ژوندي کولو او د افغانستان د نظام د فيدرالي کولو په لور کوښښونه دي. اول بايد په نظر کې ونيول شي چې اريانه او خراسان مړه نومونه دي او د افغانانو احساس پارولی نه شي. پرته له هغه هم د اريانه د ژوندي کولو مانا دا کېږي چې هغه به د اريايي ټبرونو هېواد وي نه د هزاره ګانوو ازبکانو، ترکمنو او عربانو. بله دا چې هغه په اصل کې يو جغرافيوي نوم و، نه سياسي. خراسان خو په اول کې د افغانستان د هيڅ برخې نوم نه و. خراسان اول د پخواني فارس نه د اوسني ايران خلکو هغې سيمې ته وايه چې د فارس په ختيځ کې پرته وه. خراسان لکه چې اوس هم نيشاپور او د هغه شاوخوا سيمو ته ويل کېږي. خراسان د عربانو د فتح په وخت کې «... يو کوچنی ولايت و چې له نيشاپور او د مرو او مرو رود له ښارونو او د هغو د شاوخوا له نزدې سيمو نه وجوړ و».[۲۱] ساساني پاچا دربيم يزدګرد چې د عرب له پوځ نه په تېښته کې شو، سيستان ته ننوت، د دې لپاره چې له هغه ځای نه د خراسان مرکز مرو ته لاړ شي او د هغه ولايت له والي نه مرسته ترلاسه کړي، خو هغه په مرو کې د والي په توطيې سره د خسرو نومي ژرنده ګري له خوا ووژل شو.[۲۲] دا ډېر وروسته و چې د افغانستان شمال لويديځې سيمې د بلخ او هرات په ګډون په خراسان کې ونيول شوې. د غبار په خراسان نومي کتابګوتې کې طاهريان، صفاريان، سامانيان، غزنويان او غوريان د خراسان په ايالت کې ښوول شوي، خو دی دغه واقعيت نه وايي چې دوی هغومره چې د خپلو کورنيو په نومونو يادېدل

۲۱ - م.ا. شبان، تاريخ اسلام، تعبيرونو، ۶۰۰-۷۵۰ عيسوي، نشريه پوهنتون کيمبرجو کيمبرج، لندن، ۱۹۷۱، ۱۷۱.

۲۲ - هيوکيندي، فتوحات بزرګ عرب، نشريه دی کاپو، چاپ امريکا، ۲۰۰۷، ۱۸۷ – ۱۸۸.

د خراسان د واکمنو په نوم نه یادېدل.[۲۳] مهمه دا ده چې خراسان په هر نامه یاد شوی، د فارس تر قبضې لاندې ولایت یا هېواد و. ایراني لیکوالو خراسان تل په همدغه ډول یاد کړی. اوس چې کوم افغان خراسان غواړي، مانا یې په حتمي ډول دا کېږي چې دی افغانستان د ایران تر حاکمیت لاندې غواړي؛ خو افغانانو ډېر دمخه دغه فکر د ستر میرویس په تدبیر او قومندانۍ د تل لپاره په لغته وهلی دی.

په داسې حال کې چې خراسان غوښتونکي افغانستان د ایران تر حاکمیت لاندې غواړي، د فیدرالي نظام غوښتونکي د افغانستان تجزیه غواړي، که څه هم دوی برالا دغسې نه وایي. په لنډ ډول د افغانستان د فیدرالي کولو پایلې به د پاکستان او ایران په لمسونو سره د ایالتي کودتاګانو او بغاوتونو میدان شوی وي. په تنظیمي دوره کې د چم ګاونډیو هېوادونو په تېره د ایران او پاکستان لاسوهنې وې چې د افغانانو د داخلي جنګ د اوږدېدلو او د هېواد د ورانېدلو او د افغانانو د وژل کېدلو لوی عامل و. افغانستان یې د تجزیې په لور هم روان کړی و. ترڅو طالبانو د هغې مخه ونیوله. داسې هم ده چې فیدرالي نظام به اروميرو د قانوني حکومت، دموکراسۍ او ازادۍ باعث وي. شوروي اتحاد د ۱۹۳۶ کال د اساسي قانون له مخې د فیدرالي نظام اعلی نمونه وه، خو له هغه سره سره ستالین د مرګ تر ورځې پورې د اتیلا او چنګیز په شان او تر هتلر نه زیات زوروالکي کوله. پاکستان هم فدرالي نظام لري؛ خو په هغه باندې نظامي کودتایي حکومتونه تر انتخابي حکومتونو ډېره واکمني کړې ده. له بلې خوا برتانیه فیدرالي نه ده، خو قانوني حکومت، دموکراسي او ازادي یې په اعلی درجه ده. د مرکزي حکومت په اساس د پاچا محمدظاهر د قانوني نظام لسیزه هم د قانوني حکومت، دموکراسي او فردي ازادي بې مثاله دوره وه. اساس دا ده چې د هر هېواد نظام باید د هه له تاریخي انکشاف او موجودو واقعیتونو او ارزښتونو سره اړخ ولګوي. د دغه اصل پر بنا او داسې هم د خاص موقعیت له کبله د افغانستان لپاره ټینګ مرکزي حکومت تر هر بل ډول

۲۳ - غبارو خراسان، انجمن تاریخ، کابل، ۱۳۲۶ هـ.ش چاپ دوم، پشاور، ۱۳۷۷/ ۱۹۹۸.

نظـام نـه غـوره دی، خـو هغـه بایـد د قانـون پـر بنسـټ جـوړ شـوی وي، پـه دې ډول چې خپلواکـي، ملي واکمنـي، دموکـراسي، ازادي او د بشـځو او لـږه کیـو حقونـه پکـې خونـدي وي. لـه بـده مرغـه افغانسـتان د قانـوني پاچایـی لـه نسـکورېدلو نه د اسلامـي امـارت تـر نسـکورېدلو پـورې لـه دغـو ټولـو نـه محـروم و، دا ولـې؟

د دغـې پوښـتنې ځـواب بـه ډول ډول وي. زمـا پـه فکـر دغـه حـال پـه اسـاس کـې د حکومتونـو د سیاسـتونو او چلندونـو منطقـي نتیجـه وه چـې ځینـې یـې د دنیایـي او ځینـې یـې د دینـي جذبـې ایډیالوجیـو پـر بنسـټ پـه انحصـاري او یـو ګونـدي ډول چلـول کېـدل او پـر هغـه سربېـره لـه خپلـو چـم ګاونډیـو هېوادونـو سره یـې د تبعیـض او توپیـر چلنـد کاوه. پـه نتیجـه کـې افغانـان تـر دې حـده وپاڅېـدل چـې پـه پـای کـې افغانسـتان د تـودو جګـړو میـدان، وران او ناتـوان شـو. پـر هغـه سربیـره د دغـو ګونـدونـو او تنظیمونـو د خپلمنځـي ټکرونـو لـه املـه مغرضـو ګاونډیـو هېوادونـو تـه موقـع پـه لاس ورغلـه چـې د افغانسـتان پـه چـارو کـې پـوره دخیـل شي او پخپـل دخیـل تـوب سره د افغانسـتان خپلواکـي نیمګـړې او کورنـۍ جګـړه اوږده کـړي، شـوروي اتحـاد لا پـه بربنـډ نظامـي یرغـل لاس پـورې کـړ. دا ډېـر عمومـي حکمونـه دي او شـاید سـاده ښـکاره شي خـو هغـه ټـول پـر ځـای دي.

د ایډیالوجیکـي او انحصـاري رجیمونـو پـه لـړ کـې د افغانسـتان اسلامـي امـارت تـر دې حـده ایډیالوجیکـي وخـوت چـې پخپـل پلارنـي هېـواد کـې یـې د خپلـې عقیـدې لـه مخـې بیګانـګان پرېښـوول، دغسـې پلان طـرح کـړي چـې پـه هغه سره شـاوخوا درې زره ملکـي کسـان دننـه پـه امریکـې کې پـه ناڅاپـي ډول ووژل شـول. د امـارت چلوونکـو پـه دې ډول د نـړۍ یوازنـی زبرځـواک هېـواد دغسـې وپـاروه چـې د هغـه حکومـت بیـا امـارت پـه پوځـي قـوت د نظامـي ټکنالوجـۍ سره زر نسـکور کـړ او پـه افغانسـتان کـې یـې د ملګـرو ملتونـو پـه چـوکاټ کـې د ناټـو پوځونـه د نامعلومـې مـودې لپـاره ځـای پـر ځـای کـړل. پـه نتیجـه کـې افغانـان لـه نویـو بیسـارو سـتونزو سره مـخ شـول. دغـه سـتونزې پـه هغـو غټـو چیلنجونـو اضافه شـوې چـې افغانانـو تـه د نفوسـو د ډېـروالي، د لـږه کیـو او بشـځو د غورځنګونـو

لـه هسـکېدلو او داسـې هـم د سـاینس، ټکنالوجـۍ او ګلوبلایزېشـن لـه عالمـي کېدلـو نـه پیـدا شـوې وې. دا پـه دغسـې حـال چـې افغانسـتان د پرلـه پسـې جګړو لـه املـه وران شـوی، ملي اقتصـاد یـې ضعیـف شـوی، منځنـۍ تعلیـم کـړې طبقـه یـې لـه مېنځـه تللـې او ملي پیوسـتون یـې تـر سـخت فشـار لانـدې راغلـی او د خلکـو پـه اخلاق او سـلوک کـې عجـب خواشـیني کوونکـی بدلـون راغلـی او د هغـه پـرخلاف مغـرض چـم ګاونـډي هیوادونـه پـه غیـر مقایسـوي ډول وړانـدې تـللي او د افغانسـتان د لانـدې کولـو پـه فکـر شـوي وو.

د سـتونزو پـه ډلـه کـې حکومتـي بـې اغیزتـوب او د باندنیـو پوځونـو شـته والـی هغه غټـې سـتونزې دي چـې کـه چـاره یـې وشي د نـورو سـتونزو د رفـع او د عـادي او سـالم ژونـد لپـاره بـه ډګـر هـوار شـوی وي؛ خـو دا ډېـرې غټـې سـتونزې دي او دا یـې د چـاره سـنجولو ځـای هـم نـه دی. دلتـه بـه زه د هغـو پـه اړه یـو څـو خبرې وکـړم او خپلـه وینـا بـه پـای تـه ورسـوم.

پـه دغـه اتـه کلـن نـوي نظـام کـې حکومـت تـر اوسـه هـم خپـل قانونونـه پـه ټـول هېـواد کـې پلي کولـی او عوایـد ټولـوی نـه شي. یـو حکومـت چـې خپـل عوایـد ټولولـی نـه شي، یـو حکومـت چـې خپـل عـادي لګښـتونه لـه خپلـو عوایـدو نـه پـوره کولـی نـه شي، حکومـت کیدلـی نـه شي. پـه افغانسـتان کـې د دغـه حـال لاملونـه ډېـر دي؛ خـو ډېـر غـټ لامـل یـط حکومتـي چارواکـي دي چـې د عمومـو بـه نظـر ډطـر یـې لـه پـاس نـه تـر سـکته پـورې د چـارو پـه اجـرا کـې د عمومـو د ګټـو پـه تـاوان خپلـې ګټـې پـه نظـر کـې نـیسي. د قانـون پـروا نـه کـوي او پـه دې ډول حـق باطـل کـوي او باطـل حـق کـوي. حکومـت هغـوی نـه کنټرولـوي، یـا کنټـرول کولـی نـه شي. دا چـې حکومـت کـه څـه هـم د اسـاسي قانـون جرګـو او انتخاباتـو لـه لارې جـوړ شـوی، خپلـو خلکـو تـه بېګانـه شـوی او مشروعیـت یـې لـه لاسـه ورکـړی او د طالبانـو پـه نامـه مخالفانـو امنیـت ګـډوډ کـړی، پـه زیاتـه انـدازه د همدغـو لړلـو چارواکـو لـه املـه دی؛ نـو پـه حکومـت کـې د اسـاسي اصلاحاتـو راوسـتل حتمـي شـوي دي. دا پخپـل ذات کـې یـوه پېچلـې او ډېـره

مهمه موضوع ده، خو هر ډول اصلاحات چې کېږي دغه دوه یې باید حتمي برخې وي. یوه دا چې وزیران او د وزارتونو د څانګو سورالان باید لږ تر لږه لیسانس وي او د وطن په دواړو لویو ژبو ویل، لیکل او لوستل وکولی شي. بله دا چې ټولو حکومتي چارواکو ته دې دغومره معاش ورکړل شي چې په هغه سره دوی او د دوی د اصلي کورنۍ غړي ګوزاره کولی وشي. اوس خو د یوې میاشتې معاش د دوی د لسو ورځو لګښت هم پوره کولی نه شي.

بله ستره ستونزه په افغانستان کې د باندنیو پوځونو شته والی دی چې د ملګرو ملتونو په چوکاټ کې ددې لپاره ځای پر ځای شوي چې د ۲۰۰۱ کال د سپټمبر ټول وژنه تکرار نه شي. دا به سادګي وي چې فکر وشي چې دغه پوځونه به پخوا له دې چې دغسې ډاډګېرنه یې ترلاسه کړې وی، له افغانستان نه ووځي، نو دا به په اساسي ډول د افغانانو په ګټه وي چې خپل دغه اوسنی نظام دغومره پیاوړی کړي چې چارواکي یې هغو ته دغسې ډاډګېرنه ورکولی وشي، خو د طالبانو په نامه یوه فرقه ییزه یا مذهبي ډله ټینګار کوي چې دغه پوځونه دې همدا اوس له افغانستان څخه ووځي.

په عین حال کې دوی دغه نظام هم نه مني، که څه هم هغه د اساسي قانون، لویو جرګو او سرتاسري انتخاباتو محصول دی او افغانان یې د یوې اوږدې زوراکې ایډیالوجیکي دورې نه وروسته د قانون په چوکاټ کې دننه له ازاد فکر او ازاد عمل نه بهره من کړي او نور ولس هم دغه نظام منلی دی. که د یوې دقیقې لپاره ومنو چې د طالبانو دغه غوښتنې ومنلې شوې، په افغانستان کې به څه پېښ شي؟ علامې ښیي چې د داخلي جنګ بله دوره به پیل شي وسله وال جنګ مشران او اسلامي تنظیمونه به فعال شي، حکومت او کراري به نه وي او ایران او پاکستان به بیا د افغانستان په چارو کې په ژور ډول دخیل شوي وي. په داسي حال کې چې افغانستان به په بین المللي ټولنه کې ټینګ ملاتړ له لاسه وکړي وي، دا ځل به یې مځکنۍ بشپړتیا

هـم لـه خطـر سره مخامـخ شـوې وي. د نازیـه اقبـال د اواز انـګازې بـه بیـا غوږونـو تـه رسـېږي چـې وایـي:

زمونږ په مځکه اورونه بل دي

د خوږ اسلام د انتظام له لاسه

کـه د طالبانـو مشران فکـر کـوي چـې افغانـان بـه یـې بیـا واکمنـۍ ومنـي، دوی بـه سـخت تیـر وتلي وی. طالبانـو د کابـل لـه نیولـو نـه وروسـته افغانـان پخپلـو کـړو سره مخالـف کـړي دي. مـا چـې د ۲۰۰۱ کال پـه پسرلي کـې افغانـان پـه پېښـور، کوټـې، کندهـار، جلال اباد، لـغمان او کابـل کـې ولیـدل ټـول د طالبانـو مخالـف شـوي وو. اوس د تیـرو لسـو میاشـتو پـه بهیـر کـې د دوی پـه کـړو سره شـاوخوا دوه زره معصـوم افغانـان وژل شـویو دي. افغانـان اوس دوی د مدنیـت، عصري پوهنـې، د ښـځو د حقونـو، دموکراسـۍ او حتـی ژونـد مخالـف ګڼـي او واکمنـي یـې نـه منـي. سره لـه دې یـا ممکـن لـه همـدې املـه وي چـې دوی بـې ملاتـړ نـه وي، د القاعـده پلویـان او د پاکسـتان د ای.ایـس.ای اسلامسـتي چارواکـي د دوی ټینـګ ملاتـړان دي. لـه القاعـدې سره د طالبانـو ملګرتـوب د ۱۹۸۸ کال لـه اګسـت نـه وروسـته پیـل شـو، یانـې وروسـته لـه هغـه چـې خوسـت تـه نـزدې د البـدر کامپونـه د امریکـې بـه پـه توغندیـو سره ووښـتل شـول. لـه هغـه وروسـته د القاعـدې د ۵۵ غونـډ جنګیالیو لـه طالبانـو سره پـه جګـړو کـې هـم برخـه واخیسـته.[۲۴] پـه اوسـني حـال کـې د دوی او طالبانـو ترمینـځ همـکاري پـه دقیـق ډول معلومـه نـه ده؛ خـو همـکاري سره لـري کـه څـه هـم هدفونـه یـې پـوره سره متوافـق نـه دي.

د ای.ایـس.ای او طالبانـو ملګرتیـا یـوه بلـه تـه پـه اړتیـا ولاړه ده. پـه کوټـه کـې د طالبانـو شـورا د ای.ایـس.ای لـه اجـازې نـه پرتـه پـه افغانسـتان کـې فعالیـت کولـی نـه شي. دغـه سـورا چـې پـه افغانسـتان کـې هـر مقصـد لـري، هغـه تـه د رسـېدلو لپـاره پاکسـتان تـه اړتیـا حـس کـوي. دوی د دغـې اړتیـا او د ځـان سـاتنې پـه خاطر د پاکسـتان هـره هغـه طـرح منـي چـې د اسلام پـه نامـه یـې وړانـدې کـوي. پاکسـتان

۲۴ - کاکړ، وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه، د افغانستان د کلتوري ودې ټولنه، جرمني، پېښور، ۲۶۵-۴۱۱.

څه طرح لري چې د پلې کولو لپاره يې طالبانو يا په دقيق ډول د کوټې سورا ته اړتيا حس کوي؟

د پاکستان غټه طرحه د هند په مقابل کې د ځان ساتنه ده چې د مخه يې دوه ټوټې کړی او اوس دغه پاتې ځان ترېنه په خطر کې وينې. پاکستان د دغه خطر په مقابل کې څو دفاعي طرحې لري چې يوه يې دينې او ايډيالوجيکي بڼه لري. د دې لپاره پاکستان اوس په زرګونو ديني مدرسې او ډېر اسلامي تنظيمونه لري چې ځينې يې پټ او افراطي دي؛ خو ځنګه چې دغه مدرسې په زياته اندازه د عربي امارتونو، د عربستان او وهابي شېخانو په پټو ډالرو چلېږي، په هغو کې سني او وهابي ښوونې په تېره جهاد تدريسېږي او شيعه ګري ټکوله کېږي. له همدې امله ده چې په پاکستان کې فرقه ييز کړکېچ تر هر بل اسلامي ملک نه زيات دی؛ خو دغه مدرسې د خپل اصلي مقصد له مخې د هندويزم په برابر کې يو غټ ايډيالوجيکي سپر شوی دی.

د پاکستان بله طرح د ستراتيجيکي ژورتيا په نامه دفاعي پوځي طرحه ده چې د هغې لپاره پاکستان د کوټې شورا او داسې هم افغان اسلامي تنظيمونه اړتيا حس کوي. په لنډ ډول د ستراتيجيکي ژورتيا پلان د برتانوي هند د علمي سرحد پلان په شان دی چې د روسيې د احتمالي يرغل په مقابل کې د هند د دفاع لپاره ايستل شوی و او د ډيورنډ کرښه د هغه محصول و. د پاکستان له ستراتيجيکي ژورتيا پلان نه مطلب دا دی چې د هند د احتمالي يرغل په برابر کې د پاکستان دفاعي او نظامي قوتونه پښتونخوا او افغانستان ته په شا کېږي او له دغو خاورو نه به ګوريلايي جنګونو ته ملا تړي. د دغه پلان د ښه عملي کېدلو لپاره پاکستان بايد په پښتونخوا باندې پوره کنټرول او په افغانستان باندې ډاډمن نفوذ ولري. پاکستان اوس پخپل تاريخ کې د لومړي ځل لپاره د امريکې په هڅونو وسلو او پيسو سره د ډيورنډ کرښې ته نږدې شوی او د وزيرستان په لاندې کولو سره به پوره ور رسېدلې وي؛ خو پاکستان په افغانستان کې د باندنيو پوځونو په شته والي سره تر خپل نفوذ لاندې

افغـان ډلـې پـه تېـره طالبـان واکمـن کولـی نـه شي. دغـه پوځونـه د پاکسـتان د دغـې طـرح پـه برابـر کـې خنـډ دی. پـه تېـره چـې اسـتونکي هېوادونـه يـې د افغانسـتان د ودانولـو لپـاره پـه سـل ګونـې پروجـې عـملي کـوي چـې يـوازې د کونـړ د سـين لـه پاسـه د اوو عصري پلونـو ودانـول او لـه بهسـودو تـر اسمار پـورې سرک قيـرول يـې يـو مثـال دی. کـه دغـه پوځونـه نـن لـه افغانسـتان څخـه ووځـي لـه يـو څـه سـتونزو نـه وروسـته بـه افغانسـتان د پاکسـتان تـر لاس لانـدې هېـواد ګرځېدلـی وي؛ خـو کـه افغانـان د دغـو پوځونـو د هېوادونـو پـه مرسـتو پخپـل ملـک کـې امنيـت خونـدي، حکومـت پـه ټـول هېـواد حاکـم او هېـواد ودان کـړي، لکـه چـې لـه دوهم نړيـوال جنـګ نـه وروسـته يـو شـمېر هېوادونـو همدغسـې وکـړل، افغانسـتان بـه پـر ځـای پاتـې، پرمختللـی، پيـاوړی او د پاکسـتان د ستراتيجيکـي ژورتيـا لـه خطـر نـه بـچ شـوي چـې هغـه پـه واقـع کـې لـه هنـد نـه د دفـاع پـه نامـه د افغانسـتان د لانـدې کولـو لپـاره ايسـتل شـوی دی. لـه همـدې املـه ده چـې آی.اېـس.ای د افغانسـتان د ودانولـو پـه لار کـې ډول ډول ورانـی کـوي او د کوټـې شـورا تـر خپـل وزرو لانـدې سـاتي. د پاکسـتان پوځـي افسران تـر دې حـده د کوټـې پـه شـورا بانـدې ولاړ دي چـې د امريکـې د اوه نيـم مليـارد ډالـرو وړيـا مرسـتې پـه اړه يـې هـم اندېښـنه ښـکاره کـړه چـې پـه لايحـه کـې يـې لـه پاکسـتان نـه غوښـتل شـوي چـې د کوټـې شـورا دې منحلـه کـړي او دا پـه دغـې حـال کـې چـې امريـکا دا هـم منـي چـې پـه پنځـو راتلونکـو کلونـو کـې بـه پنځـه مليـارده ډالـر نظامي مرسـته هم لـه پاکسـتان سره کـوي. پـه دغـو مرسـتو سره بـه پاکسـتان دغومـره پيـاوړی شـوی او اسلامـي تنظيمونـه يـې تـر دې حـده تـر خپـل نفـوذ لانـدې راوسـتي وي چـې د ستراتيجيکـي پلان لـه مخـې بـه يـې د اسلامـي کنفډريشـن يـا تـر کـوم بـل نامـه لانـدې د افغانسـتان د لانـدې کولـو او د يـو ډول مغـولي امپراتـوری د ژونـد کولـو لپـاره پښـې لوڅـې کـړې وي.

پـه دې ډول د افغانسـتان راتلونکـي خـړه معلومېـږي، مګـر دا چـې افغانـان د نازيـه اقبـال پـه دغـې وينـا معتقـد وي او عقـل وکـړي چـې:

زمونږ وطن دی امانت زمونږه

زه یې په هره برخه پام کومه

دغـه اواز د شـهید محمـد داود د هلـو ځلـو او د پاچـا امـان اللـه د دغـې وینـا انعـکاس دی چـې وایـي: «از خدمـت بوطـن بالاتـر عشـقي نـدارم». ستر احمدشـاه خـو لا ویـل چـې:

د ډهلي تخت هېرومه چې را یاد کړم

زما د ښکلې پښتونخوا د غرو سرونه

د معاصر افغانستان تاریخپوهان

اکتوبر ۲۰۰۷

افغانستان اوږد تاریخ لري، خو د پخوانیو دورو تاریخ یې هغسې نه و چې په معاصر مهال کې دی. د تاریخ موضوع انسان دی او انسان په بېلو بېلو دورو کې تر بېلو فشارونو لاندې ژوند کوي او تاریخ یې هم ورسره تغییر کوي، نو دا پرځای خبره ده چې وویل شي، تاریخ تحول او پرمختګ دی. د تاریخپوه هربرت فیلد په نظر د تاریخ سرچینه اول د خدایانو او د اتلانو د کارنامو قصې دي چې له یوه نسل نه یې بل نسل ته انتقال کړی او د انتقال په بهیر کې یې د افسانې عنعنې بڼه نیولې ده. د هغه پخپلو الفاظو «تاریخ ته ډېر نږدې ځیز ممکن هغه عنعنې وي چې په درباروونو او په واکمنو کړیو کې او په هر حال په واکمنو او اشرافي کورنیو کې انتقال کوي.»[۲۵] د همدغه انتقال په بهیر کې خلکو ته د تېرې زمانې فکر پیدا شو او هغه وروسته د لیک په پیدایښت سره تثبیت او عمومي شو. عمومي عقیده دا ده چې یونانیان لومړني خلک وو چې له پېښو سره یې علمي سلوک وکړ او په دې وپوهېدل چې پېښې یا واقعیتونه باید د څېړنې اصلي موضوع وي. د دغه فکر مخکښ تر څه حده د تاریخ پلار هیرودوت او تر ډېره حده تاسیدایدز(Thucydides) و چې لومړنی د تلاریخ په نامه او وروستی د پولي پونیز جنګ په نامه اثر سره دغه فکر تثبیت کړ؛ خو تر هغو وروسته تاریخ په پخواني یونان کې ځای پر ځای ودرېد او دغه حال تاریخپوه ټي ډرایور (T. Driver) دغې نتیجې ته ورسوه چې ووایي: «د یونان تاریخي شعور په اصل کې غیر تاریخي دی».[۲۶]

په لویدځې اروپا کې د اتلمسې پېړۍ په پای او د نولسمې پېړۍ په بهیر کې تاریخي څېړنه دقیقه شوه، دومره دقیقه چې لکه قانون وي. د دغې انتقادي تاریخ لیکنې ښوونځی مخکښ لیو پولدفان رانګ کې (Leopold Fan

۲۵ - هربرټ، بټر فیلډ، د تاریخ سرچینې، بیسک بوکز خپرونه، نیویارک – ۱۹۸۱ – ۱۹.

۲۶ - د قول نقل، پاس یاد شوی اثر، ۱۱۹.

Ranke) و چې ويل يې «تاريخپوه ته حتمی ده چې پېښو ته په دغسې حال کې نظر وکړي چې ځان يې له موجودو تعصبونو نه پوره ازاد کړی او د تېرې زمانې پېښې هغسې بيان کړي چې په واقع کې پېښې شوې وي.»[۲۷] دا هم وايي چې تاريخ بايد يوازې د لاسي ليکنو يا هغو پانو پر بنسټ وليکل شي چې پېښې پکې د لومړي ځل لپاره ثبتې شوې وي او تاريخ ليکونکي بايد د هر سند د مصنف شخصيت او ميلانونو په ژور ډول مطالعه کړي. دغه ډول تاريخ ليکنه ځکه ممکنه او مروجه شوې ده چې په هغه وخت کې په ډېرو اروپايي هېوادونو کې دولتي پانې يا ارشيفونه د څېړونکو پر مخ خلاص شوي وو او څېړونکو کولی شوی د رانګ کې په لار لاړ شي.

په نتيجه کې تاريخ ليکنې شپه وده وکړه په تېره د هغه پخپل هېواد جرمني کې. په اصل کې د دغسې تاريخ ليکنې سرچينه هغه ساينسي طريقه وه چې د يوې نيمې پېړۍ په بهير کې (۱۵۵۰ – ۱۷۰۰) ساينس پوهانو لکه نيکولاس کوپرنيک، ويليم ګلبرګ، جو هانزکپلر، ګالليليو ګالليلی، رنه دکارت، آی ساک نيوټن او نورو ايستلې چې په هغې سره دغو ساينس پوهانو د فکري انکشاف له پاره لار خلاصه کړه.[۲۸] په نتيجه کې په اروپا کې هغسې چې فردرنسدانس او رفارمېشن يا مذهبي اصلاحاتو له برکته د عقيدې ازادي تر لاسه کړې او په پای کې دين له دولت نه جلا شو، فرد د دغسې انتقادي او تجربي طريقې خاوند شو چې د حقيقت موندلو ډېره شپه طريقه ګڼله کېږي. د دغو ټولو پرمختګونو له برکته فرد اوس په لويديځې نړۍ کې يوازې د قانون تابع دی او په نورو ساحو کې له هر ډول بنديز نه ازاد دی. په اصل کې د همدغې ازادۍ له برکته ده چې لويديځوال په حيرانوونکي ډول پرمختللي او تاريخ يې وده کړې ده، خو د نړۍ په نورو برخو کې فرد لا هم تر ډول ډول بنديزونو لاندې ژوند کوي.

---

۲۷ - هيری بارتر، د تاريخ ليکنې تاريخ، دوهم چاپ، ۱۹۷۳-۲۴۶.

۲۸ - چارلز دورن، د علم تاريخ، بالنټاين بوکز، نيويارک، ۱۹۹۱ – ۲۱۲.

تاریـخ پـه اسلامـي نـړۍ کـې چـې افغانسـتان یـې یـوه برخـه ده هغسـې پرمختنـګ نـه دی کـړی لکـه پـه لویدیـځ کـې یـې چـې کـړی دی. اصلي علـت یـې شـاید دا وي چـې فـرد دلتـه تـر بندیزونـو لانـدې ژونـد کـوي چـې یـو یـې دینـي بندیـز دی او هغـه پـه فـرد بانـدې زوره اغیـزه لرلـې ده، یـو خـو دا چـې عربانـو تـر اسلام نـه دمخـه تاریخـي شـعور نـه لاره، کـه څـه هـم د نسـبي شـجرو رواج یـې ټینـګ و.[29] بلـه دا چـې پـه اسلامـي دوره کـې د تاریخپـوه دنـده د قـران مجیـد او د حضرت محمـد(ص) د حدیثـو مطالعـه شـوه او د حدیثـو د تصنیـف او ټولولـو طریقـه د قال قـال یـا روایتـي لـړۍ له مخـې پکـې رواج ومونـده. پـه دې ډول پـه دوی کـې تاریخ لیکنـه د اسلامـي دورې پـه پیـل سره د دیـن پـه چـوکاټ کـې محـدوده شـوه او دغـه محدودیـت دوام وکـړ. پـه دې چـې اسلام هـم دیـن او هـم دولـت وګڼـل شـو.

پـه نهمـې پیړۍ کـې د عربـو لومړنـۍ تاریخپـوه محمـد بـن جریـر الـطبري (۸۳۹ –۹۲۳) خپـل اثـار پـه همدغـې طریقـې سره ولیـکل. د الرسـول والملـوک پـه نامـه د هغـه عمومـي تاریـخ او پـه قـران مجیـد بانـدې د هغـه تـبصرې د پیړیـو پیړیـو لپـاره سرمشـق شـوې.[30]

پـه څوارلسـمې پیړۍ کـې ابـن خلـدون (۱۳۳۲-۱۳۰۶) د طبري پـه لار روان شـو کـه څـه هـم دی تـر تاریخپـوه نـه زیـات د تاریـخ فیلسـوف و چـې پخپـل لـوی اثـر «مقدمـه» کـې یـې د ټولنـې او مدنیـت پـه اړه نـوي او ژور بصیرتونـه وړانـدې کـړي دي. پـه دغـه اثـر کـې دی د عربـو پـه برخـه کـې طبري نـه هـم د مخـه ولاړ ان تـر دې چـې هغـوی یـې د مدنیـت دښـمنان وګڼـل پـه دغـو الفاظـو کـې (د دې لپـاره دلیـل دا دی چـې (عربـان) یـو بـدوی ملـت دی او لـه بدویـی تـوب او لـه هغـو ځیزونـو سره چـې د دغـو ځیزونـو مسـبب کـېږي، پـوره روږدي شـوي دي. بـدوي تـوب د دوی ځانګړتیـا او طبیعـت ګرځېدلـی دی. دوی ترېنـه خونـد اخلي ځکـه

۲۹ - جوسف دهموس، د منځنیو پیړیو اوه تاریخپوهان، نیلسن هال، شکاګو – ۱۹۸۲، ۸۶.

۳۰ - پاسنی یاد شوی اثر، ۸۵.

چې مانا يې د واک له مقام نه خپلواکي او مشري ته غاړه نه اېښودل دي. دغسې ميلان د مدنيت منافي او د هغه پرضد دی».[۳۱]

تاريخ په اسلامي افغانستان کې تر ډېره حده پورې انساني پېښو ته ځانګړی شوی دی. څرګند مثال يې د سيفي هروي (۱۲۸۲) تاريخنامه هرات دی چې د ابن خلدون په وخت کې يې په هرات کې د کرتانو د واکمنۍ په وخت کې (۱۲۴۵ – ۱۳۸۹) ليکلی دی. د دغه اثر د دقيق توب يو لامل دا دی چې سيفي هم د طبري او ابن خلدون په شان عالم او ليکوال و. لا مهمه دا ده چې سيفي دغه اثر په زياته اندازه د رسمي پاڼو او سندونو له مخې کښلی چې ويل کېږي د ملک غياث الدين کرت په دستور ورته ورکړل شوی و. سيفي په دې ډول لکه رانګ کې چې پنځه پېړۍ وروسته د ارشيفي پاڼو په استفادې ټينګار کړی، د عصري تاريخ ليکنې يو اساسي شرط پرځای کړی دی. سيفي له نورو تاريخي اثارو نه په انتقادي ډول استفاده کړې ده. په نتيجه کې لکه د دغه اثر مدون پروفيسر زبير صديقي وايي (سيفي مانند يک مورخ دانا رشته حوادث را به تفصيل سلسله وار نقل ميکند وقايع سياسي را که در رزمنه مختلفه پيش امد نموده با بيان علل و اسباب آن ... توضيح ميدهد... و تکرار ميکند که مقصود او از نوشتن اين کتاب تدوين و ضبط حقايق امور است نه قضايای موهومی و ساختگی.»[۳۲]

د سيفي د اثر پوځوالی او تر هغه د مخه او وروسته د نورو تاريخي اثرونو له ډېروالي نه معلومېږي چې تاريخ ليک نه په هرات کې د سيفي په وخت کې لوړې سويې ته رسيدلې وه؛ خو د معين الدين اسفزاري له روضات الونات في اوصاف مدينه هرات اثر نه پرته د نورو تاريخونو درک نشته لکه چې د لرغوني يونان د وخت ډېر اثرونه هم مونډل شوي نه دي.

---

۳۱ - د قول نقل، پاسنی اثر، ۲۷۳.

۳۲ - سيف بن محمد هروي، تاريخ نامه هرات، په مقدمه د محمد زبير صديقي، د خيان کتابفروشي، کلکته ۱۹۴۳، ۱۲.

د معاصر افغانستان تاریخپوهان هم د خپلو مسلکي اسلافو په لار ولاړل؛ خو د دوی دوره له دغسې مهمو اوښتونونو سره ملګرې وه چې په تاریخ لیکنې باندې یې ژوره اغېزه کړې ده. اساسي تحول د ستر احمد شاه په سروالۍ د یوه متحده المرکز سیاسي واحد په شان د آمو او اباسین ترمېنځ د لوی افغانستان هسکېدنه وه. په دغه هېواد کې د خپلواک دولت په تنظیم او داسې هم د درانې آمپراطوري په تاسیس او د خپل واک ژوند په عمومي کېدو سره یوه نوې دوره پیل شوه چې په هغې سره د افغانانو هویت سیمه والو او نړۍ والو ته و پېژندل شو او د افغانانو او په خاص ډول د پښتنو روحیه نه ماتېدونکې شوه په دې چې د دوی په مخکښ توب سره ملکونه ونیول شول، د درانې امپراطوري تاسیس شوه، افغان دولت تنظیم شو او د ټولو لپاره خپلواکي خوندي شوه. بلې موضوع چې په افغانانو باندې یې ژوره اغېزه وکړه په نولسمې پېړۍ کې اول له انګرېزي نظامي قوت او بیا له روسانو سره د افغانانو مقابله وه. له انګرېزي قوت سره دننه په افغانستان کې د افغانانو لومړنۍ مقابله چې د هغو په پوره بري سره تمامه شوه، د دې سبب شوه چې افغانانو کې د وطن پالنې، اسلام پالنې او خپلواکۍ روحیه په زیاتېدونکي ډول پیاوړې شي. په داسې حال کې چې تر هغه دمخه د افغانانو مذهبي روحیه معتدله او د نورو دینونو د پېروانو په برابر کې په زغم متکي وه. په اوله درجه د عیسویانو او بیا د سکانو په برابر کې حساسه شوه ان تر دې چې افغانانو هغوی «کافران» وبلل. دغه حساسیت د افغان انګلیس په دوهم جنګ او بیا د سرحدي پښتنو په غزاګانو سره نور هم ټینګ شو. په نتیجه کې (کفر، کافر، پرنګی) او داسې وړې کلمې د افغانانو عادي اصطلاح ګانې شوې.

په عین حال کې د افغانانو ملي پیوستون د پښتنو او تاجکو په اتفاق سره نور هم ټینګ شوو؛ خو که د دوی په یو موټي کېدلو سره افغان نېشنلزم هسک شو باندنیو ته دغه موقع هم برابره شوه چې د هغه په تخریب زور واچوي. دغه حال د دواړو خواوو په تاریخونو کې انعکاس وکړ.

انګرېزانـو د نولسـمې پېړۍ په بـهیر کـې د افغانسـتان د جغرافیـوي، تاریخـي، اجتماعـي، اقتصـادي او قومـي وضعـې په اړه دغومـره ډېرې لیکنلـې کـړې چـې باندنیـو پـه بلـې هیـڅ پېړۍ کـې د افغانسـتان پـه اړه دغومـره لیکنـې نـه دي کـړې. د مقـدوني سـکندر لـه وخـت نـه وروسـته دا دوهـم ځـل و چـې افغانسـتان د اروپـا لیکوالـو د توجـه وړ هېـواد شـو. د سـکندر لـه یرغـل نـه وروسـته هـم اروپایـې تاریخپوهانـو پللـه لرغـوني افغانسـتان بانـدې کتابونـه ولیـکل پـه تېـره وروسـته لـه هغـه چـې پـه افغانسـتان کـې د باختریانـو او یونانیانـو پـه ګـډ کېدلـو سره یـو نـوی مدنیـت هسـک شـو چـې آریانـه پـه هغـه سره «د زرو ښـارونو هېـواد» بانـدې یـاد شـو چـې بیـا د نولسـمې پېړۍ د پوهانـو لـه خـوا «بـاختر د لرغونـې نـړۍ تـر ټولـو ښـه هېـواد وګڼـل شـو».[۳۳] خـو پـه نولسـمې پېړۍ کـې د افغـان – انګلیـس مخامختیـا پـه اصـل کـې نظامـي او تخریبـي وه. د دوی لـه لومـړي ټکـر نـه دمخـه د افغانسـتان پـه اړه د انګرېـزي لیکوالـو آثـار افاقـي او معلومـاتي وو چـې د کابـل سـلطنت بیـان پـه نامـه د الفنسـټن اثـر پـه افاقـي تـوب او کـره تـوب کـې جـوړه نـه لـري چـې هغـه مـا پـه پښـتو اړولی او د افغانسـتان د علومـو اکاډمـي خپـور کـړی دی. د افغـان جنـګ پـه نامـه د جـان کـې اثـر سره لـه دې چـې د افغان-انګلیـس لـه لومـړي ټکـر نـه وروسـته ولیـکل شـو پـه افاقـي تـوب کـې د کابـل سـلطنت بیـان سره سـیالي کـوي، خـو د نـورو انګرېـزي مولفانـو اثـرو نـه چـې ېښـي ډېـر دي هغسـې نـه دي. د افغانسـتان پـه اړه بلـه لویـه سرچینـه د برتانـوي هنـد هغـه ناخـپرې شـوې آرشـیفي پاڼـې دي چـې هـم د ډهلي پـه ملي آرشـیف او هـم پـه لنـدن کـې د برتانیـې کتابتـون کـې خونـدي دي. دغـه پاڼـې چـې د افغانسـتان د حکومـت او جامعـې د هـر اړخ پـه اړه دي، دغومـره ډېـرې دي چـې د هغو پر بنسـټ د افغانسـتان د تاریـخ د ټولـو اړخونـو پـه بـاب مونوګرافونـه یانـې ژور اثرونـه لیـکل کېـدلی شي.

عجیبـه ده چـې د سـدوزیو د واکمنـۍ پـه اړه د هغـه وخـت افغانـان د یادونـې وړ اثـر نـه لـري. تاریـخ احمدشـاهي چـې د ستر احمـد شـاه واکمنـۍ تـه ځانګـړی شـو محمـود الحسـیني کـښلی دی چـې د دغـه ستر واکمـن مـنشي و. د پـارسي

۳۳ - محمدحسن کاکړ، د افغانستان سیاسي او دیپلوماتیکي تاریخ، ۱۸۶۳ – ۱۹۰۱ د برل خپرونه، لیدن، پوهنتون، ۲۰۰۶-۹۸.

خراسان له جام نه و[۳۴] د شجاع الملک واقعات شاه شجاع اثر د هغه د خپلې واکمنۍ پېښې بیانوي، خو د دغه اثر درېیمه وروستۍ برخه د محمد حسین هراتي په قلم لیکل شوې چې دغه برخه د تاریخپوه احمد علي کهزاد په نظر شاید «به شفارش مقامات انگلیسی ... نوشته شده با شد»[۳۵].

انګرېزي مقاماتو وروسته هم د افغانانو تاریخ یا جعل کړی یا مسخ کړی چې غټ مثالونه یې د تاج التواریخ دوهم ټوک او له داړه ماری نه تر پاچایۍ پورې زما ژوند د امیر حبیب الله په نامه اثر دی. د افغان تاریخ لیکونکو له خوا د افغانستان د تاریخ په اړه د نولسمې پېړۍ په دوهمې نیمایي کې یو څو او په شلمې پېړۍ کې ډېر اثرونه کښل شوي دي. څرګند مثالونه یې د میرزا عطا محمد نوای معارک، د میرزا یعقوب علي خافي پادشاهان متاخر افغانستان، د نورمحمد نوري ګلشن امارت او د سلطان محمد تاریخ سلطاني دي.[۳۶] دغه اثرونه په عمومي ډول سیاسي پېښې بیانوي خو په تایید کې یې ایتونه، حدیثونه، نظمونه اول نډې وینا وې نه راوړي یا ډېر کم راوړي. سلطان محمد درانی، د تاریخپوه سیفي په شان، خپل ماخذونه ښوولي چې هغه د واقعات شاه شجاع او د فرشته تاریخ په ګډون چاپ شوي تاریخي اثرونه دي. د هغه به سرچینه هغه درانی لویان او پوهان دي چې د حکومتي لوړو مقامونو په لړلو سره د معلوماتو خاوندان وو. سطان محمد له خپلو سرچینو نه په انتقادي ډول کار اخیستی. د هغه پخپله ژبه «از جبر و مقابله ایشان (این) کتاب از خطایین اغراق و اغلاق سالم ماند)).[۳۷] داسې هم د سلطان محمد د تاریخ لیکنې لپاره معیارونه ټاکلي چې تاریخ لیکونکي باید «در وقایع نگاری اسلاف خود را بي غرض پنداشته و بدین و مذهب کسی کار نداشته باشد...

---

۳۴ - محمدود الحسیني، تاریخ احمدشاهي، په مقدمه د سرورهمایونو دانش خپروندویه ټولنه، پېښور، ۲۰۰۱.

۳۵ - شجاع الملک، واقعات شاه شجاع، د افغانستان د تاریخ ټولنه، کابل، ۱۹۵۴، ج، دغه اثر اول ځل په لودیانه کې په کال ۱۲۷۸ هـ.ق کې چاپ شوی و.

۳۶ - سلطان محمد درانی، تاریخ سلطاني، شخصي چاپ، محمدی کارخانه، بمبی، ۱۲۹۸، هـ.ق.

۳۷ - سلطاني تاریخ، ۱۸.

بی احتیـاج و قانـع باشـد (نـه) تحریـص (حریـص) و طامـع... شـجاع و مشـهور باشـد نـه بیـدل و کـم جگـر کـه حاکـم وقـت را بـا وجـود بـد سـگالی و زشـت افعـالی بـه ثنـا و تعریـف و مخالفـش [را] بمعـه خـوش خصـالي بهجـا و تخفیـف سـناید و [بدتریـن ترتیـب] از راسـتی اغماض نمایـد»[۳۸] د سـلطاني پـه تاریـخ کـې د ځینـو انګرېـزي اصطلاحګانـو لـه ذکـر نـه معلومېـږي چـې لیکونکـی بـه یـې پـه انګرېـزي کـې هـم لوسـتل کـړي وي چـې پـه هغـه سره بـه دی نـور هـم پـراخ نظره او انتقـادي شـوی وي. پـه هـر حـال سـلطاني تاریـخ د یـوه عمومـي تاریـخ په شـان دی چـې د لودیانـو او سـوریانو واکمنـي پـه هندوسـتان کـې، د هوتکـو پـه پـارس کـې او د درانیـو واکمنـي پـه افغانسـتان کـې بیانـوي او خپـل بیـان هغـه وخـت پـای تـه رسـوي چـې امیر دوسـت محمـد پـه کال ۱۸۶۳ کـې د هـرات پـه نیولـو سره ټوټه شـوی افغانسـتان بېرتـه یـو موټـی کـړ. پـه داسـې کال کـې چـې پېښـور د انګرېزانـو پـه لاس کـې و. د سـطاني تاریـخ د معـاصر افغانسـتان د لومـړي عمومـي تاریـخ پـه توګـه او دا چـې هغـه د معیارونـو پـر بنسـټ پـه انتقـادي ډول لیـکل شـوی، ښـیيي چـې د سراج التواریـخ لیکونکـی فیـض محمـد بـه لومـړی افغـان تاریخپـوه وي چـې لـه هغـه نـه یـې پـه پـراخ ډول اسـتفاده کـړې ده. زمـا د پوهنتـون محصلانـو ویـل چـې د سراج التواریـخ لومـړی او دوهـم ټـوک د تاریـخ سـلطاني لـه مخـې کښـل شـوی. د دې لپـاره چـې د هغـه ګټورتـوب نـور هـم ډېـر شي، ښـایي هغه هم بیـا چـاپ او هـم پـه پښـتو واړول شي.

دا شـلمه پېړۍ ده چـې تاریـخ لیکنـې پـه افغانسـتان کـې ښـه وده وکـړه. پـه دغـې پېړۍ کـې تاریخپوهـان هسـک شـول او تاریـخ د انسـاني پېښـو بیـان تـه ځانګـړی شـو. دغـه پېړۍ د تاریـخ لیکنـې لـه نظـر نـه څـو مرحلـې لـري. یـوه یـې هغـه ده چـې حکومـت د اسـاسي قانـون پـه نشـته والي سره د واکمـن پـه فکـر چلیـده او افغانـان لـه مـدني حقونـو څخـه بـې برخـې وو، بیـا هـم د سراج التواریـخ پـه شـان تاریـخ او د سراج الاخبـار پـه شـان اخبـار پکـې را ووتـل. سراج التواریـخ کـه څـه هـم پـه اصـل کـې رسـمي تاریـخ او د ټېـرو دوو پېړیـو پېښـو تـه وقـف دی، پېښـې

۳۸ - د سلطاني یاد شوی اثر، ۹.

په پرله پسې ډول بیانوي. په یوه جلد کې دوه لومړي ټوکو نه یې د نورو تاریخونو له مخې او درییم ټوک یې یوازې د رسمي سندونو پر بنسټ لیکل شوی دی. لیکوال یې فیض محمد د امیر حبیب الله له خوا په دغه کار ګمارل شوی و. امیر وایي چې له خپلو مصروفیتونو سره سره یې ـــ باز هم جز جز که از تحریر می براید خود من شخصا ملاحظه کرده حک و اصلاح نموده اجازه چاپ (ان) را میدهم»[۳۹] فیض محمد خان د «محرر یا کتاب» په نامه یادوي. سره له دې هم د هغه اثر په دغو تاریخونو کې ښکاره دی؛ خو نه په هغه اندازه چې د سیفي هروي اثر په تاریخنامه هرات او د محمود الحسیني اثر په تاریخ احمدشاهي کې لیدلي کېږي. سره له دې هم فیض محمد لومړنی افغان حرفوي تاریخپوه دی چې ټول بالغ عمر یې د تاریخ په زده کړې، لیکنې او تدریس کې تیر کړی دی.

فیض محمد (۱۸۶۱ – ۱۸۳۱) چې په اصل کې د غزني د ناهور خواجه محمد هزاره و، په لاهور کې له زده کړې نه وروسته په ۱۸۸۸ کې کابل ته ستون شو. هلته د نامتو عالم محمد سرور اسحق زي په سپارښتنه د سردار حبیب الله په دربار کې د محرر په توګه ومنل شو او د سندونو او کتابونو د کاپي کولو دنده وروسپارله شوه. د سراج التواریخ لومړی او دوهم ټوک یې بشپړ کړ. وروسته په ال ۱۹۱۱ کې د سراج التواریخ د درییم ټوک په لیکلو وګمارل شو چې هغه یې د رسمي سندونو پر بنسټ په درې کلونو کې تکمیل کړ. دغه اثر په کال ۱۹۱۵ کې په ۹۶۰ مخونو کې خپور شو. په دغه اثر کې چې غبار یې د «واقعیتونو بزغلی» بولي پېښې د یوه جورنال په توګه یو په بلې پسې بیان شوې، د هرې موضوع په اړه. دغه ټوک د منسجم تاریخي اثر په بڼه نه دی. ویل کېږي چې فیض محمد د سراج التواریخ څلورم ټوک د امیر حبیب الله واکمنۍ ته وقف کړی، خو دغه اثر تر اوسه لیدل شوی نه دی. فیض محمد د پاچا امان الله به وخت کې د حبیبیې په شوونځي کې درس ورکاوه؛

۳۹ - فیض محمد (محرر)، سراج التواریخ، کابل، ۱۳۳۱ هـ ق، لومړی ټوک، ۲.

خـو وروسـته بـل امیـر حبیـب الـله فیـض محمـد پـه دې چـې د پاچـا امـان الـله پلـوی و، سـخت ووهـه چـې د هغـو لـه املـه پـه کال ۱۹۳۱ کـې وفـات شـو.

فیـض محمـد یـو ربښـتیني او محتـاط تاریخپـوه و. د امیـر عبدالرحمـن د وخـت زېږه او وېروونکـي چلندونـه یـې هـم بیـان کـړي، خـو پـه نرمـو او مسـتعارو کلمـو کـې. د هـزاره جـات جنـګ یـې پـه تفصیـل سره بیـان کـړی چـې پـه یـوه روایـت د هغـه لـه املـه امیـر پـرې پـه غوسـه شـوی و. د سراج التواریـخ درییـم ټـوک چـې رسـمي تاریـخ دی سربېـره پـردې چـې نیمکـړی دی، انتخـابي دی. هغـه پېښـې چـې امیـر عبدالرحمـن پـه کـې ښـه نـه ښـکاري حـذف شـوې. یـا پـه لنـډ ډول بیـان شـوې او د هغـه پـر خلاف نـورې پېښـې پکـې پـه اوږده ډول بیـان شـوې. د باندنیـو اړیکـو پـه اړه هـم لـږ معلومـات ورکـوي او د هغـه پرعکـس د داخلي پېښـو پـه اړه د ملي ژونـد پـه هـر اړخ ډېـر معلومـات ورکـوي؛ خـو دلتـه هـم د پاچایـي لوړ سیاسـت پـه اړه چـوپ دی او پـر ځـای یـې د پېښـو پـه بیـان هغسـې چـې د عمـل پـه کـر کـې واقـع شـوي لنګـر اچـوي او پـه دې ډول لوسـتونکي د عمـل پـه ډګـر کـې واقـع شـوي لنګـر اچـوي او پـه دې ډول لوسـتونکي د عمـل ډګـر تـه بیایـي چـې وګـوري تاریـخ هلتـه څنګـه شـکل مونـدلـی دی. دا شـاید د سراج التواریـخ ېـره غټـه ځانګړتیـا وي چـې لوسـتونکي قـادر کـوي چـې لـه پېښـو نـه منطقـي طرحـې جـوړې کـړي او عمومـي حکمونـه وکـړي نـه دا چـې لـوړ سیاسـتونه پـه سـندونو کـې مطالعـه کـړي چـې د هغـو د عـملي کېدلـو انـدازه پـه یقیـن سره معلومېدلـی نـه شي. سره لـه دې هـم دغـه اثـر پـه تاریـخ لیکنـې بانـدې ډېـر اثـر کـړی نـه دی، ځکـه چـې هـم ترینـه اسـتفاده ګرانـه ده او هـم یـې شـمېر لـږ دی. ماتـه نـه ده معلومـه چـې لـه غبـار او مـا نـه پرتـه بـه بـل چـا لـه هغـه نـه پـه بشـپړه توګـه اسـتفاده کـړې وې. اوس یـوه امریکایـي تاریخپـوه رابـرټ مـک چـزني د هغـه پـه انګریـزي کولـو لګیـا دی او چـې هغـه کلـه پـه انګریـزي ژبـه کـې خپـور شي د افغانانـو او د دوی د ټولنـې د معـرفي لپـاره بـه مهـم ګام پورتـه شـوی دي.[٤٠]

٤٠- محمد حسن کاکړ، د افغانستان حکومت او ټولنه، د امیر عبدالرحمن واکمني، ۱۹۷۹، د تکساس دولتي پوهنتون، ۲۴۹-۲۵۱.

په شلمې پېړۍ کې د تاریخ لیکنې بله مرحله د پاچا محمد نادر په واکمن کېدلو سره پیل کېږي او د ثور په کودتا سره پای ته رسېږي. په دغې دورې کې چې امنیت په عمومي ډول خوندي و، هڅه دا وه چې د افغانانو هویت د یوه ملت په توګه په تاریخ کې نثبیت شي، نو د تاریخ ټولنه جوړه شوه او د اریانا او افغانستان په نومونو مجلې د تاریخ لیکنو لپاره ځانګړې شوې.

په داسې حال کې چې د کابل مجله په سر کې په عمومي ډول د تاریخي لیکنو لپاره وه. د پښتو لپاره ځانګړې شوه. داسې هم ارکیالوجیکي کندنې د فرانسویانو په مرسته پیل شوې او د دولتي مطلبعو په انکشاف سره خپرېدل اسان شول. په کابل پوهنتون کې د تاریخ ځانګه پرانیستل شوه او د پوهنې په انکشاف او د تعلیمي متوسطې طبقې په هسکېدلو سره د تاریخ علاقمن او لوستونکي ډېر شول. د قانوني پاچایي په وخت کې د ملي ارشیف مرکز هم په کابل کې وروسته له هغه پرانیستل شو چې ما د انیس په ورځپاڼه کې د ضرورت تاسیس ارشیف ملي په نامه یوه اوږده لیکنه خپره کړې وه. سره له دې هم د دوهم نړۍ وال جنګ تر پایه پورې چې حکومت تر هر څه ډېر د امنیت د خوندي کولو په فکر کې و، تاریخ لیکنه په مجلو کې د مقالو په بڼه وه.

د ملګرو ملتونو له تاسیس نه وروسته چې د حکومت زېږ چلند یو څه نرم شو او په وطن په تیره په کابل کې د بیان ازادي او دیموکراسي تر څه حده لار ومومدله لیکل هم ډېر شول او تاریخ لیکنې وده وکړه. ځینو کسانو یو وخت بل وخت د تاریخ لیکلو شوق وکړ لکه خلیل الله خلیلي، نجیب الله توروایانا، سید قاسم رښتیا، محمد عثمان صدقي، میر محمد صدیق فرهنګ او نور. په دوی کې یوازې غزیزالدین وکیلي پوپلزی د سدوزي واکمنو په اړه په عمده ډول د دولتي فرمانونو او سندونو له مخې پېڼ کتابونه ولیکل، خو هغو چې خپل ټول بالغ عمر تاریخ لیکنې ته د مسلک په توګه وقف کړ او پخپلو دېرو اثرونو سره یې د افغانستان تاریخ په ټولو دورو کې وسپړاوه او

د افغانانو هویت یې په تاریخ کې تثبیت کړ، درې تنه وتلي تاریخپوهان دي. احمد علي کهزاد، عبدالحی حبیبي او میر غلام محمد غبار.

د دغو وتلیو تاریخپوهانو د لیکنو سرچینې ناخپرې شوې ارشیفي پاڼې او حکومتي سندونه نه بلکې خپاره شوي کتابونه او یو څه لاسي لیکنې او فرمانونه دي. د حبیبې په پښتو، فارسي او عربي کې، د غبار په فارسي او عربي کې او د کهزاد (۱۹۰۸ – ۱۹۸۳) په فرانسوي، ایټالوي او انګریزي کې هم. وروستي له فرانسویانو سره په کندنو کې هم برخه اخیستې او هم یې په یوازې ځان کندنې کړې دي. په دوی کې یوازې دی بکلوریا پاس و، د استقلال د ښوونځي. دوی هر یوه په شخصي کوښښونو سره ځانونه سرولي او د افغانستان د تاریخ او تر څه حده د ادبیاتو متخصصان کړي دي. سره له دې چې حکومت هر یو په بیل بیل وخت کې د بېلو ټکو په سر مغضوب کړي؛ خو په پای کې یې ټول پخلا کړي او حبیبي او کهزاد ته یې لوړ عرفاني او فرهنګي مقامونه هم ورکړي وو. یوازې غبار له خپل لومړي بندي کېدلو نه وروسته له حکومت نه فاصله نیولې او د حبیبې په شان د ملي شورا په اوومې دورې کې انتخابي غړی هم شوی و. غبار په ملي سیاست کې د مخالف په توګه فعاله برخه اخیستې او د وطن په نامه د سیاسي ګوند مشري یې هم کړې ده. په دې ډول له دوی نه هیڅ یو د یحیی خپلو د کورنۍ حکومت ته نږدې نه و، خو حکومت که په خاص ډول نازولي نه دي، زغملي یې دي. حبیبي (څ۱۹۱۰ – ۱۹۸۴) که څه په پرچمي رجیم کې مشاور و، خپل د مشروطیت اثر یې د خپل فکر له مخې کښلی بې له دې چې د رجیم مارکسستي مفکورې ته په کې څای ورکړي. خو ویل کېږي چې د کلتوري موضوع ګانو په اړه د ببرک کارمل وینا‌وې د حبیبي په قلم وې. له رسمي مقامونو سره د دغو تاریخپوهانو د دغسې اړیکو پایله دا شوې چې دوی خپلې لیکنې تر زیاتې اندازې پخپل فکر وکړې او په هغو کې یوازې اجتماعي ذهنیتونه په نظر کې ولري؛ خو د دوی په وخت کې په تاریخ لیکنې باندې د مذهب عنعنه ییز نفوذ هم سپک شوی و او دوی اړ نه

وو چې خپلې لیکنې د پخوانیو تاریخپوهانو په شان په مذهبي حکمونو او نظمونو سره تاییدې کړي.

د دوی عمده اثرونه عمومي تاریخونه دي لکه د کهزاد د پخواني افغانستان تاریخ، د غبار افغانستان در مسیر تاریخ او د حبیبي تاریخ مختصر افغانستان. د ځینو موضوع ګانو په اړه یې واړه اثرونه هم کښلي، خو دواړه ډول اثرونه یې څنګه چې د اصلي سرچینو له مخې نه دي لیکل شوي او عمومي تاریخونه یې اوږدې زمانې هم په غیر کې نیسي افقي دي، ژور نه دي. په عمومي تاریخونو کې چې تاریخ لیکونکي مجبور وي، حتی لویې او مهمې پېښې هم په څو جملو کې ادا کړي، دقیق کېدل ګران وي. په تېره چې معلومات لږ وي، لکه د دوی چې وو او په هغه سربېره د ودې څېړنیزې اسانتیاوې هم محدودې وې. د تاریخي معلوماتو لږوالی په منوګرافیکي اثرونو کې لا ډېر وي؛ ځکه چې مونوګرافونه په ماهیت کې ژور وي، خو زمونږ د دغو تاریخپوهانو طریقې دقیقې نه دي. حبیبې او غبار لا د خپلو اثرونو سرچینې هم ځای پر ځای نه دي ښوولې. یا یې ډېرې لږې ښوولې. حبیبي لا د خپل هر بحث په پای کې خپل ماخذونه قطار کړي، هغه هم د په نیمګړي ډول. کهزاد تر یوه حده پورې خپلې سرچینې ښوودلې او وروستي اثرونه یې لکه افغانستان در شاهنامه او غرښت یا ګرشاسپ چې د دې سرچینو له مخې یې کښلي په نسبي ډول دقیق دي، خو هیڅ یوه له خپلې سرچینې نه په نیغه اخیستنه نه ده کړې او د خپلو سرچینو معلومات یا واقعیتونه یې پخپله ژبه او زیاتره په ازاد ډول افاده کړي چې په دې ډول یې خپل اثر هم پکې دخیل کړی او د خپلو لیکونو دقیق توب او افاقي توب یې زیانمن کړی دی.

خو د دغو وتلیو تاریخپوهانو تر ټولو غټ صفت دا دی چې د دوی زیاتره اثرونه د دغسې موضوع ګانو په اړه دي چې د هغو به هکله تر دوی دمخه افغانانو هیڅ نه وو لیکلي. په ټونیز ډول دوی د افغانستان هغه تاریخپوهان دي چې پخپلو اثرونو سره یې د لومړي ځل لپاره د افغانستان اوږد تاریخ او د

تاریـخ اوږدو کـې د افغانانـو هویـت د یـوه ولـس پـه توګـه تثبیـت او بیـان کـړی او پـه دغـه ډول یـې خپلـو وطنوالـو تـه تلپاتـې فرهنګـي خدمـت کـړی. دوی پخپلـو دغـو فرهنګـي خدمتونـو سره دغه اسـتحقاق خپـل کړی چـې د افغانسـتان فرهنګي موسسـې او حتـی ځایونـه د دوی پـه نومونـو یـاد شي.

لـه دې وروسـته یـوازې پـه تاریخپـوه میـر غلام محمـد غبـار غږېـږم چـې د ثـور تـر کودتـا پـورې یـې اتیـا کالـه عمـر کـړی دی (۱۹۸۹ – ۱۹۷۷). عصري منظمـه زده کـړه یـې نـه ده کـړې کـه څـه هـم پـه کابـل کـې زېږېدلـی و؛ خـو د خپـل ښـه اسـتعداد لـه املـه یـې پـه شـخصي زده کـړې سره ځـان رسـولی و، پـه تېـره پـه تاریخ کـې. فـارسي یـې کورنـۍ ژبـه وه او پـه عـربي هـم پوهېـده خـو پښـتو یـې نـه وه زده کـړې، کـه څـه هـم اوه کالـه یـې پـه فـراه او کندهـار ښـار کـې تیـر کـړي وو.

غبـار خپـل ټـول معلـوم عمـر د خپـل فکـر، خپـل پرنسـیپ او خپـل وجـدان لـه مخـې د خطرونـو پـه منلـو سره تیـر کـړی. اول یـې د پاچـا محمـد داود بلنـه نـه ده منلـې چـې لـه حکومـت سره هـم کاري وکـړي، شـاید پـه دغـه مقصـد چـې د ځانلـه سیاسـت پـه وړانـدې بیولـو سره د خلکـو او ازادي پـه پلـوي او د زورواکـۍ پـر ضـد مجادلـه وکـړي. غبـار پـه اصـل کـې یـو سـیاسي شـخص و او سـیاسي فکرونـو یـې پـه هغـو اثـارو کـې هـم انعـکاس کـړی چـې د هغـه پـه وینـا بـې لـه سانسـور نـه د افغانسـتان در مسـیر تاریـخ پـه نامـه راوتلي دي.

غبـار شـل کلـن نـه و چـې د امیـر حبیـب اللـه د واکمنـۍ د پـای پـه کلونـو کـې پـه سـیاسي فعالیـت لاس پـورې کـړ او د «جوانـان افغـان» د سـیاسي کـړۍ غـړی شـو چـې د غبـار پـه وینـا «مـرام تندتـر وجنبـه دسـت چپـی داشـت»[41] غبـار د پاچـا امان اللـه پـه وخـت کـې پـه مسـکو، پاریـس او دننـه پـه وطـن کـې پـه هـرات، بدخشـان او جبـل السراج کـې اداري او اخبـاري چـارې تـرسره کـړې او پـه کال ۱۹۲۹ کـې پـه پـغمان کـې پـه لویـې جرګـې کـې د غـړي پـه توګـه ګـډون وکـړ. د پاچـا محمـد

۴۱ - عبدالحی حبیبی، جنبش مشروطیت در افغانستان، خپرونکی، سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان، ۱۹۹۹، ورجینیا، ۱۹۲، ۲۷۳. په دغه اثر کې د غبار د تبعید موده په ۱۹۲ مخ کې نهه کاله او په ۲۷۳ کې اووه کاله ښودل شوې ده.

نـادر پـه وخـت کـې پـه برلیـن کـې د افغـان سـفارت اداري غـړی و. یو کال وروسـته یـې لـه کار نـه ځـان ګوښـه کـړ او بـه کابـل کـې د ادبي انجمـن غـړی شـو. پـه کال ۱۹۳۳ کـې د هغـه تـرور پـه اړونـد چـې محمـد عظیـم نومـي افغـان د انګلیـس پـه سـفارت کـې وکـړ، غبـار دوه کالـه بنـدي او وروسـته د اوو کلونـو پـه مـودي کـې اولـف د فـراه پـه بلابلـوک د ګـن ابـاد پـه کلي کـې او بیـا د کندهـار پـه ښـار کـې لـه خپلـې کورنـۍ سره پـرار شـو.[۴۲] پـه دې ډول غبـار لـه خپلـې کورنـۍ سره د سردار محمـد هاشـم پـه صدراعظمـۍ کـې پـه کړاوونـو واوښـت چـې د هغـو لـه املـه او هـم دا چـې د نظـام لویانـو د هغـه مشروطـه غوښـتونکي ملګـري ځـپلي وو، د ژونـد تـر پایـه پـورې لـه حکومـت سره مخالـف پاتـې شـو، دا چـې ده پـه فـراه کـې عامـه خلـک ډېـر غریـب او د ژونـد پـه ابتدایـي حـال کـې ولیـدل هـم بـه یـې پـه ده اثـر کـړی وي. لـه هغـه وروسـته دی پخپلـو فکرونـو نـور هـم ټینـګ او د زورواکـۍ پـر ضـد شـو.

غبـار پـه ملي سیاسـت کـې د صـدر اعظـم شـاه محمـود پـه وخت کـې وځلېـده. دا هغـه وخـت و چـې د دوهـم نـړۍ وال جنـګ نـه وروسـته د ملګـرو ملتونـو موسسـه جـوړه شـوه او لـه هندوسـتان نـه د انګریزانـو پـه وتلـو سره پښتونسـتان د افغانسـتان لپـاره یـوه اسـاسي موضـوع وګرځېـده او د دغـو انکشـافاتو لـه املـه دننـه پـه وطـن کـې د دموکـراسي او ازادۍ ورښ پـه چلېـدو شـو. حکومـت د لومـړي ځـل لپـاره د ښـاروالیو او ملي شـورا لپـاره انتخابـات ازاد پرېښـوول. پـه نتیجـه کـې پـه کال ۱۹۴۹ کـې غلام محمـد فرهـاد د کابـل ښـاروال او د ملي شـورا لپـاره لـه ټـول هېـواد نـه ملي او نومیـالي افغانـان د غبـار پـه ګـډون غـوره شـول. د مطبوعاتـو پـه ازادي سره غیـر حکومتـي او ګونـدي خپرونـې ووتلـې او سـیاسي ګوندونـه هـم څرګنـد او فعـال شـول. پـه عمومـي ډول د دغـو انکشـافاتو لـه برکتـه پـه تیـره پـه کابـل کـې د صدراعظـم محمـد هاشـم لـه اوږدې خپـه کوونکـې دورې نـه وروسـته یـو نـوی هیلـه مـن غوځنـګ پـه ټوکېـدو شـو.

۴۲- میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، دولتي مطبعه، د کتابو د چاپ موسسه، ۱۹۶۷، ۷۹۷.

غبـار پـه دغـه وخـت کـې پـه درې مجاذونـو کـې وځلېـده. پـه ملي شـورا کـې چـې لـه ډېـرو نـورو همفکـرو وکیلانـو سره پـه حکومـت انتقـادي شـو، غبـار د حکومـت دغـه مخالفـه ډلـه «ملي جبهـه» بـولي. غبـار د وطـن پـه نامـه پـه سـیاسي ګونـد کـې هـم وځلیـده چـې دی یـې سروال او نـور موسسـان او غـړي یـې زیاتـره د کابـل تعلیـم کـړي او لـوړ رتبـه حکومتـي مامـوران او پېژنـدل شـوي کسـان وو. د مـرام عمـده ټکـي یـې د دموکراسـۍ عمومـي کـول، د درې ګونـو قـواوو بېلتـون او پلان شـوی اقتصـاد ښـوول شـوی. پـه اصـل کـې دا یـو اعتـدالي او نـه چنـدان لـوی ګونـد و، خـو پـه کابـل کـې یـې وزن زیـات و. ګونـد پـه دې هـم ولاړ و چـې «جـزب وحـدت ملـی و تمامیـت خـاک را مربـوط بـه رژیـم دموکراتیـک میدانـد تا زبـان و فرهنـگ را از فشـار برهانـد و تبعیـض و اسـتبداد و خرافـات را از بیـن بـردارد و ملیـت هـای افغانسـتان متسـاوی و بـدون تبعیـض دارای مسـاوات و ازادِ هـای دموکراتیـک و حـق انکشـاف زبـان وفرهنـگ خویـش گردیـده، خـورد و بـزرگ و اقـل و اکثر حقـوق مسـاوی داشـته باشـند».[۴۳] غبـار پـه خـاص ډول د وطـن پـه نامه د خپـل ګونـد پـه جریـده کـې وځلېـده چـې پخپلـو انتقـادي او پخـو لیکنـو سره یـې لـه نـورو جریـدو لکـه ولـس، انـګار او نـدای خلـق سره پـه ګډه د کابـل سـیاسي فضـا هیجـاني کـړه وه. پـه کابـل کـې بـه دغسـې حکومتـي یـا غیـر حکومتـي مهم شـخص نـه و چـې دغـه جریـده ونـه لـولي. د «موریانـه دولـت» پـه نامـه د غبـار یـوې سرمقالـې پـه کابـل کـې یـو خـاص ژوړ تولیـد کـړ. پـه هغـې کـې اسـتدالا شـوی و چـې کـه پـه نظـام کـې اسـاسي اصلاحـات ونـه شـي، هغسـې بـه کاواک شـي چـې لکـه د ونـې ډډ پـه چینجـي خوړلـو سره ورسـتېږي.

نـورو ګوندونـو هـم پـه تېـره د ویـښ زلمیانـو چـې تـر ټولـو لـوی او تـر هغـو دمخـه پـه ۱۹۴۷ کـې جـوړ ږشـوی و، د کابـل سـیاسي فضـا ښـه تـوده کـړې وه. ځنګـه چـې حکومـت دغـه ګوندونـه تـر خپـل نفـوذ لانـدې راوسـتلی نـه شـول د هغـو د فعالیتونـو د محـدود کولـو لپـاره یـې د ملي شـورا د راتلونکـي اتمـي دورې

۴۳ - میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، دوهم ټوک، شخصي چاپ د حشمت غبار، ۱۹۹۹، ورجینیا، ۱۹۲، ۲۷۳. په دغه اثر کې د غبار د تبعید موده په ۱۹۲ مخ کې نهه کاله او به ۲۷۳ کې اووه کاله ښودل شوې ده.

په انتخاباتو باندې پخوا تر پخوا بندیزونه ولګول. د هغو په برابر کې په کابل کې مظاهرې وشوې او مظاهره کوونکو چې په سر کې یې ببرک کارمل هم روان و، ارګ ته نږدې له پاچا محمد ظاهر نه د بندیزونو لغو کول وغوښتل، خو حکومت د دې پر ځای چې د دغو ګوندونو له لویانو سره کوم ډول ایتلاف وکړی، د هغو په څپلو پیل وکړ او د وطن د ګوند د سر کسان یې د غبار په ګډون او داسې هم د خلق د ګوند مشر عبدالرحمن محمودي او نور بندي کړل که څه هم دوی مظاهره کوونکو ته د اعتدالي چلند سپارښتنه کړې وه.[٤٤] حکومت یو ځل بیا د ازادۍ او دموکراسۍ بیرغچیان او د دغسې ګوندونو د سرکسان وځپل چې غوښتل یې نظام اصلاح کړي نه دا چې په تشدد سره یې نسکور کړي. د چارواکو دغه چلند په سیاسي ډګر کې د اعتدال لار بې اعتباره کړه او دغسې ګوندونه یې منحل کړل چې په ملي پیوستون، وطن، خپلواکۍ، دموکراسۍ، عصري معارف، اجتماعي عدالت او پرمختګ باندې ولاړ وو او لږو ډېر د افغانستان له بېلو برخو او قومونو نه هسک شوي وو. دا د واکمنې کورنۍ ډېره غټه تېروتنه وه چې په هغې سره یې د اعتدالي ملي سیاست د ودې مخه ونیوله چې پای یې د نظام بربادي او په وطن کې پرله پسې ناکراري او بې امنیتي شوه.

غبار دا ځل څلور کاله په بند کې پاتې شو (۱۹۵۲ – ۱۹۵٦) له بند نه له ازادېدلو نه وروسته د صدراعظم محمد داود بلنه یې له حکمت سره د همکارۍ کولو بلنه ونه منله او صدراعظم بیا غبار ته کړه چې «شما که هم کاری با حکومت را رد میکنید در منزل خود باشید و حکومت مراقب خواهد بود».[٤٥] غبار وایي چې «این امر استبدادی خانواده حکمران بدون حکم کدام محکمه قانوني برای تقریباً بیست سال دیگر در برابر اینجانب نافذ

٤٤ - غبار، دوهم یاد شوی ټوک، ۲٦۴ – ۲۵۴.

٤٥ - محمد حسن کاکړ، ببرک کارمل، ببرک کارمل، خپل یا پردي؟ خپلواک یا بل واک؟ مقاله. په رڼا او دفاع یا د افغانستان د نفوسو، تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې کې، د ساپي د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور – ۱۹۹۹، ۱۵٦.

بـود».[٤٦] خـو غبـار خپلـه دغـه وینـا د قانـوني پاچایـي دورې پـه سر کـې ردوي چې وایـي «در ایـن دوره بدنـام کننـده دموکـراسي دولتـی، هنگامیکـه حکومـت را جـز اعضـای کمیسـیون تسـوید قانـون اساسـی جدیـد (تعییـن) و اعلام کـرد از ان اسـتعفا کـردم، چنانچـه شـمولیت در احـزاب مصنوعـی و ماموریتهـای رسـمي را رد میکـردم».[٤٧] د غبـار لـه دغـه «احـزاب مصنوعـی» لـه ډلـې نـه بـه د افغانسـتان د خلـق دمکراتیـک گونـد وي چې لـه تأسـیس نـه دمخـه یـې پـه دوو غونـډو کـې ګـډون وکـړ او بیـا د ببرک کارمـل پـه دسیسـې سره یـې پرېښـود.[٤٨] پـه دغـه وخـت کـې نـړۍ اویـا کلـن غبـار چې د بنـد، پـرار او ناکامـو سـیاسي فعالیتونـو پـه نتیجـه کـې بـه سـترې شـوی، خواشـینی شـوی او حتـی ناهیلـی شـوی وي، هـم پخپـل کـور کـې شـعله یانـو یـا ماوسـتانو تـه پـه خصـوصي ډول د مارکسـیزم درس وراکـوه [٤٩] او هـم تاریـخ لیکنـې تـه زور ورکـړ چې نتیجـه یـې د افغانسـتان در مسـیر تاریـخ پـه نامـه دوه ټوکـه شـول.

د غبـار تـر ټولـو اثرونـو څخـه د افغانسـتان در مسـیر تاریـخ لومـړی ټـوک ډېـر لوسـتل شـوی دی. هغـه شـاید د افغانسـتان پـه اړه تـر هـر بـل اثـر نـه ډېـر لوسـتل شـوی وی. پـه تېـره پـه کابـل کـې چې د سـیاسي او فکـري خوځښـتونو مرکـز و. تـر هغـه دمخـه د افغانسـتان د تاریـخ پـه هکلـه د غبـار ډېـر اثـار خپـاره شـوي او پـه کابـل مجلـه کـې یـې ډېـرې مقالـې راوتلـې؛ خـو د هغـو زیاتـره د غبـار پـه وینـا «ناقـص و معیـوب» وو، پـه دې چـې «بـدون اجـازه موافقـت مـن نوشـته هایـم را دوایـر مربوطـه حکومـت تحریـف و تعدیـل میکردنـد»[٥٠]. سره لـه دې هـم دغـه اثار

---

٤٦ - غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، دوهم ټوک. ٢٥٢.

٤٧ - پورتنی اثر واو مخ.

٤٨ - پورتنی اثر، ٢٥٣.

٤٩ - د غلام محي الدین زرملوال په وینا د افغانستان د خلق دموکراتیک گوند له تاسیس نه دمخه د «ملي دموکراسی گوند» په نامه غونډې کېدلی چې غبار او نور محمد تره کي او نورو د ده په شمول پکې برخه درلوده. غبار له نورو سره په ښپړو مادو کې یوه طرحه منلې وه چې څلورمه ماده یې په ماهیت کې کمونستي مهفوم درلود. په دغه ډول: «انکشاف اقتصاد ملي از طریق اقتصاد دولتي پلان شده، تقویه سکتور دولتي، ....، انحصار تجارت خارجی بدست حکومت و انجام اصلاحات اساسي و ملی ساختن منابع مهم کشور» (زرملوال، توضیح مختصر بمنظور رفع یک اشتباه، ایینه افغانستان) ګڼه ٨٢، کال ٢٠٠٠، جولای، مخ ٣٥، ائینه افغان ګڼه ٨٣، دسمبر ٢٠٠٠، ٣٢).

٥٠ - محمد حسن کاکړ، نظریات در باره تاریخ نویسی و وطن و مروری بر جلد دوم کتاب غبار، ایینه افغانستان، ګڼه ٨٣و دسمبر

بایـد باطـل ونـه ګڼـل شي او بایـد پـه احتیـاط سره تړنـه اسـتفاده وشي. افغانسـتان در مسیر تاریـخ یوازنـی اثـر دی چې غبـار د قانـوني پاچایـي پـه ازادې فضـا کـې د خپـل فکـر پـر بنسټ پـه ازاد ډول لیکلـی او بـې لـه کـوم تغییـر او تحریـف نـه چـاپ شـوی. د وخـت حکومـت کـه څـه هـم هغـه سانسـور کړ، خـو پـه مطبعـه کـې یـې خونـدي وسـاته چـې وروسـته خلقـي حکومـت د ثـور لـه کودتـا نـه وروسـته ازاد کـړ. پـه دغـه دول دغـه اثـر د شـخص او تاریخپـوه پـه توګـه د غبـار ایینـه ګڼلـه کېـږي.

دغـه اثـر د افغانسـتان عمومـي سـیاسي تاریـخ دی او زیاتـره یـې داخلي پېښـو تـه وقـف شـوی، لـه اوسـتایي دورې نـه پیـل کېـږي او د پاچـا امـان الله د واکمنـی تـر پایـه پـورې رسـېږي. زیاتـره برخـه یـې لـه هوتکـي دورې نـه را پـه دېخـوا د معـاصر افغانسـتان پـه بـاب ده. پخوانـی دوره یـې د هغـو مقالـو پـر بنسـت ده چـې غبـار د مخـه پـه کابـل مجلـه کـې خپـرې کړې وې. د غبـار دغـه اثـر لکـه چـې د هغـه د سـیاسي مبـارزې یـو شـکل وي چـې پکـې وایـي «مـا تاریـخ ګذشـته خـود را بـرای ایـن مطالعـه مـی نماییـم کـه اوضـاع امـروزی خـود را صحیـح تـر درک نمایییـم تـا مبارزیـن جـوان افغانسـتان در حرکـت بـه پیـش خـط درسـت اګاهانـه اختیـار نماینـد».[51] تاریـخ غبـار تـه پـه دغـه ډول عـملي او مبـارزه یـز اهمیت لـري او د دې لپـاره نـه دی چـې پېښـې هغسـې چـې پـه واقـع کـې شـوې وي د ثقـه معلوماتـو پـر بنـا لـه سره ژونـدی او بیـان کـړي، بـې لـه دې چـې تاریخپـوه پکـې خپـل نظرونـه ځـای کـړي. غبـار هـم انسـان د تاریـخ جوړونکـی ګڼـي؛ خو هغسـې انسـان چې د اجتماعـي شرایطـو محکـوم وي.[52] نـه هغسـې انسـان چـې پخپل ټینګ شـخصیت سره یـې اجتماعـي شرایـط اړولي وي، لکـه پیغـمبران او نـور لکـه سـکندر، سـپارته کـوس، لوتـر، ناپلیـون، لینـن او داسـې نـور. د غبـار دغـه جبري نظـر شـاید هـم د هغـه د خپلـې ناکامـی او هـم د مارکـس لـه دغـه بیـان نـه متاثـر وي چـې وایـي

.۱۰۲،۲۰۰۰

۵۱ - غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، یاد شوی اثر، دوییم ټوک ۱۳۸.

۵۲ - غبار، افغانستان در مسیر تارخی، یاد شوی اثر. دوهم ټوک ۱۳۸.

«انسانان خپل تاريخ جوړوي؛ خو هغسې چې يې زړه غواړي، نه جوړوي. تر دغسې شرايطو لاندې يې نه جوړوي چې دوی پخپله غوره کړي وي؛ خو تر دغسې شرايطو لاندې چې ورسره مخامخ شوي او له پخوا نه ورته ورکړل شوي او انتقال شوي وي.»[۵۳] پر دې سربېره د غبار تاريخ جوړونکي هغومره چې اجتماعي قوتونه، طبقات يا عمومي ډلې دي، مشخص افراد نه دي، په داسې حال کې چې خلک «د فردونو يوه ټولگه ده له بېلو غوښتنو او فکرونو سره»[۵۴] غبار کله کله د فرد خاص عمل هم خلکو ته منسوبوي او وايي چې «مردم او [امير عبدالرحمن] را پادشاه ظالم عنوان دادند و يکبار هم در ولايت مزار اورا به گلوله زدند که که خطا شد». په داسې حال کې چې ضارب يو چرسي هراتي عسکر و چې د هغه د دغه ناکام فير مقصد معلوم نه شو، ځکه چې هغه ځای پر ځای ووژل شو.

غبار پخپل دغه اثر کې پېښې تر څه حده د طبقاتي فکر له مخې بيان کړې او فيودلزم او فيودالان يې ډېر ياد کړي ان تر دې چې د درانې دولت هسکېدنه يې د فيودالزم نتيجه ښوولې او ويلي دي چې «سير تکامل فيودالزم در بين اهالی قندهار و مبارزه دوام دار مرد عليه استيلای خارجی زمينه تشکيل يک دولت مرکزی قوی را در افغانستان مهيا کرده بود».[۵۵] که دغه حکم پر واقعيت بنا وای اول بايد ميرويس نيکه او تر هغه دمخه ايمل خان مومند او روښانيانو يو پياوړی مرکزي حکومت تاسيس کړی وای. احمد شاه بابا چې له خپل غوره کېدلو نه وروسته يو پياوړی مرکزي حکومت تنظيم کړ، سم له لاسه يې په هغه شل ميليونو روپيو نغد او جنس سره تنظيم کړ چې له هندوستان نه نادرشاه افشار ته وړل کېدلې او په کندهار کې د هغه لاس ته ورغلې. په دې سربېره له غبار نه پرته به بل کوم تاريخپوه ووايي چې د فيوډالزم تکامل د پياوړي مرکزي حکومت د تکشيل لپاره ډگر هواروي؟

---

۵۳ - غبار، پورتنی اثر، ۱.

۵۴ - کارل مارکس، غوره شوې ليکنې، مدون لارنس سايمن، هکټ شرکت، انډيانا پولس، ۱۸۸، ۱۹۹۴.

۵۵ - د علم تاريخ، ياد شوی اثر، ۲۲۸.

د غبار دغه حکم هم پر ځای دی چې د امیر عبدالرحمن واکمنې یې د «فیوډالي سلطنت تمرکز» بللی. د دغه حکم مانا دا هم ده چې له احمدشاه نه تر امیر عبدالرحمن پورې د افغانستان حکومتونه فیوډالي وو. په داسې حال کې چې نه د سدوزي واکمنه کورنۍ او نه د محمدزي واکمنه کورنۍ د پراخو مځکو خاونده وه او د دوی تکیه په دولت او دولتي عوایدو وه چې د هغو له املې زیاتره وخت له لویو مځکه والو سره په مجادله کې وو او امیر عبدالرحمن د دې پر ځای چې له هغو سره جوړه وکړي او د غبار په وینا فیوډالزم متمرکز کړي لوی مځکه وال یې وټکول یا پرار ته اړ کړل او په مځکو کې یې د درنو مالیاتو په وضع کولو سره هغوی ضعیف او مرکزي حکومت پیاوړی او د صناعتي کډلو لپاره اماده کړ. غیر له هغه هم کوم هغه فیوډالزم چې د روم د امپراتورۍ له سقوط نه تر زرم عیسوي کال پورې د اروپا په شرایطو کې مېنځ ته راغی د افغانستان په شرایطو کې صدق نه کوي. د هغو لپاره په افغانستان کې مناسبه اصطلاح ملوک الطوایفي وه چې غبار او نورو تاریخپوهانو هم د هغه ذکر کړی دی. په اصل کې د معاصر افغانستان د سیاسي اړخ ستر اړخونه د زورواکو په تېره د حکومتي زورواکو د زورواکۍ په مقابل کې ولسي پاڅونونه، د واکمنو کورنیو د غړو ترمېنځ د واک په سرجګړې او د وطن او اسلام په خاطر له یرغلګرو سره جنګونه دي.

غبار د باندینو برغلګرو په تیره د انګیز یرغلګرو په مقابل کې د افغانانو جګړې ښې بیان کړې، سره له دې چې د یرغلګرو په مقابل کې یې د ځینو لږه کیو غیر ملي رول له پام نه غورځولی او د ځینو نورو یې له واقع نه ډیر رسم کړی او د پښتنو یې نیمګړی ښوولی. بیا هم غبار د افغانانو د پیوستون او د خپلواکۍ د روحیې د پیاوړتیا په لار کې یې غټ فکري او قلمي خدمت کړی دی. د ده په دغه اثر کې د افغان د خپلواکۍ روحیه او د افغان هویت ځلا کوي، هغسې ځلا چې په بل هیڅ اثر کې نه لیدل کېږي. د دغه اثر بله غټه ځانګړتیا دا ده چې هغه د زور واکي، د حکومتونو د خپل سري او د اجتماعي بېعدالتۍ په برابر کې تر هر بل اثر نه ډېر انتقادي دی. په افغانستان

کې دا لومړنی انتقادي تاريخي اثر دی؛ خو غبار پخپل فکر سره يو دلته محکوم کړی او بل هلته تبريه کړی او پخپلو دغسې حکمونو سره يې له ځان نه دغسې قاضي جوړ کړی چې قضاوت يې د خپل وخت ارزښتونو له مخې کړی، نه د هغه وخت د معيارونو له مخې چې پېښې پکې شوې دي. په دې ډول په دغه اثر کې د غبار نفوذ پوره څرګند دی. ده هم د ځينو تاريخپوهانو په شان ښوولې چې تاريخ په اصل کې معاصر تاريخ دی او افاقي کېدلی يا پوره افاقي کېدلی نه شي.

د غبار قاضي توب د هغه د تاريخ په دوهم ټوک کې لا څرګند دی. د دغه اثر ثقه توب کې شک دی. په غالب احتمال چې په هغه کې به لاس وهل شوی وي. د هغه خپرونکی حشمت غبار د غبار زوی وايي چې دا اثر «در اصل چند فصل باقيمانده جلد اول است که بخاطر استبداد شديد در کشور در زمان نوشته آن بازماند»[٥٦] قانوني پاچايي په «شديد استبداد» سره ملزم کول د واقعيت پر خلاف دی. له هغه نه غير غبار هم پوهېده چې حکومتي مطبعه هغسې اثر نه چاپوي چې په هغه کې پاچا محمد نادر په «بيحوصلګی ديوانه وار» ملزم شوی، حکومت يې د «استعمار شاګرد» ښوول شوی او د سردار محمد هاشم کابينه «وحشي»[٥٧] ګڼله شوې وي. په هر حال دغه دوهم ټوک د لومړي ټوک په دوام د حبيب الله کلکاني له امير کېدلو نه پيل کېږي او د شاه محمد د صدراعظمۍ تر پايه پورې رسېږي. عجيبه ده چې غبار د صدراعظم محمدا دواد دوره د قانوني پاچايۍ دروه او د لومړي جمهوريت دوره پکې نه ده ښوولې، په داسې حال کې چې په دغې مودې کې د پراخو اصلاحي پروګرامونو په نتيجه کې افغانستان ته انکشاف ورکړل شو او د لبرال اساسي قانون پر بنسټ د دموکراسۍ او ازادۍ خاوند شو. د همدغو انکشافاتو او داسې د امنيت د خوندي کېدلو له امله وو چې افغانستان بين المللي ټولنې ته د لوړ حيثيت خاوند هېواد شو، هغسې حيثيت چې تر

٥٦ - غبار، ١، ٦٥٥.

٥٧ - پورتنی اثر، ٣٥٤.

اوسه هم ترېنه محروم دی. غبار به ځه د دغو دورو له بیان نه ډډه کړې وي چې په هغه حال کې مجبورېده هغه اساسي او پراخ اصلاحات بیان کړي چې د واکمنې کورنۍ د غړو په نوښت او سروالۍ عملي شوي وو. بیا نو ده نه شو کولی په هغو باندې هغسې ترخه انتقادونه وکړي چې په صدراعظم محمد هاشم باندې یې کولی شول چې یې پرې پرېمانه وکړل. دغه دوره په رښتیا چې ځپونکې او ویروونکې وه؛ خو ښه اړخونه یې هم لرل چې هغه د امنیت خوندي کېدل وو چې د هغو په نتیجه کې د هېواد وروستي پرمختګونه ممکن شول. یو تاریخپوه هیڅکله یو اړخیزه نه وي؛ ځکه چې یوه تاریخي دوره نه ټوله سپینه، نه ټوله توره او نه ټوله ښه او نه ټوله بده وي، خو غبار دلته پوره یو اړخیزه شوی او د مشروطه غوښتونکو د وروستي غړي په توګه یې له تاریخ نه د انتقام اخیستلو له پاره استفاده کړې؛ ده په تېره چې یې ویلي چې «سلطنت دیگر دیوانه شده بود و بهر طرف دهن می انداخت».[58]

غبار حتی ټول هغه غیر خانداني افراد هم چې د وطن ابادي او خلکو ته د خدمت لپاره یې له حکومت سره همکاري کوله محکوم کړي او هغوی یې «گروه جدید الولاده» او «ادم های فرمایشی» بللي چې د هغه په فکر «فاقد روح فدا کاری و مردانگی بوده» اند.[59]

د غبار دغه نهیلستي او نفي کوونکی نظر شاید له ماوستانو سره د هغه د ناستې ولاړې نتیجه وي چې فکر یې کاوه په وطن کې «اجتماعي انقلاب» راتلونکی دی. ده لا حتی د محمد هاشم په صدراعظمۍ کې وضع د «سیاسي انقلاب» په لور روانه ګڼله.[60] که څه هم ده ته د افغانستان په تاریخ کې په تشدد سره د یوه نظام د ړنګولو پایلې معلومې وې چې وژل وژل او پرله پسې ناکراري وي. بیا هم دی د «اجتماعي انقلاب» او «سیاسي انقلاب» په فکر و. کاشکې دی

---

۵۸ - غبار، ۱، ۲.

۵۹ - اثر، ۶۰، ۱۹۹، ۱۷۲.

۶۰ - پورتنی اثر، ۱۳۷، حبیبي د غبار یو اړخیزتوب، په دې ډول بیانوي: «... وقایع تاریخی را همار به نفع تصور خاص عندی و قالب فکری خود استعمال میکرد و بنا برین در ترایخ نگاری خود ناظر بیطرف نمی اید». د جنبش مشروطیت یاد شوی اثر، ۱۴۹.

ژونـدی وای چـې د هغـه «سـیاسي انـقلاب» څکـه یـې کـړې وای چـې د ثـور پـه کودتـا سره وشـو چـې نـه یـوازې تریـخ بلکـه ورانوکـی ثابـت شـو هغـه هم پـه ملي سـویه او پـه دوام لرونکـي ډول.

څنگـه چـې مـا پـه آینـه افغانسـتان کـې پـه دغـه اثـر اوږد بحـث کـړی، نـور پـه هغـه نـه گړېـږم، حتـی پـه دواړو اثرونـو کـې ضـد او نقییـض بیانونـه او تېروتنـې هـم نـه یـادوم.[٦١] پـه هغـو کـې د پښـتو پـه اړه د لنـډ بحـث کولـو نـه وروسـته خپلـه وینـا ختمـوم.

غبـار د ډیورنـډ د کرښـې د دواړو خـواوو پښـتانه دولـس میلیونـه ښـوولي چـې د هغـه پـه فکـر شـپږ میلیونـه یـې پـه پښـتونخوا او شـپږ میلیونـه یې پـه افغانسـتان کې اوسـېدل.[٦٢] د غبـار دغـه وینـا حقیقـت نـه لـري. اول خـو د پښـتونخوا او افغانسـتان پښـتانه پـه شـمیر کـې سره برابـر نـه دي. د پښـتونخوا پښـتانه د افغانسـتان د پښـتنو پـه تناسـب څـه کـم دوه برابـره دي چـې لـس کالـه دمخـه د رسـمي سرشـمیرنې لـه مخـې ۲۳ میلیونـه وو. غبـار د افغانسـتان پښـتانه هـم لـږ ښـوولي دي. د غبـار شـپږ میلیونـه پښـتانه پـه ۱۹۶۲ کـې چـې د رسـمي احصایـې لـه مخـې د افغانسـتان نفوس څـه باانـدې پنځلـس میلیونـه ښـوول شـوی، پـه سـلو کـې څلوېښـت کېـږي اول خو پـه دغـه کال کـې پـه افغانسـتان کـې نـه سرشـمېرنه شـوې او نـه د افغانسـتان نفـوس پنځلـس میلیونـه و. بلـه دا چـې پـه دغـو شـپږ میلیونـو کـې کوچیـان هـم راځـي چـې غبـار پـوره او نیمـه کوچیـان څـه کـم دوه نیـم میلیونـه ښـودلي دي. پـه دوی کـې پـه پـوره کوچیـان چـې کـری کال یـې کوچـي تـوب کاوه دوه میلیونـه وو چـې هغـوی ټـول یـا نـږدې ټـول پښـتانه وو. پـه دې حسـاب د غبـار د لیکنـې لـه مخـې پـه ۱۹۶۲ کـې پـه ټـول افغانسـتان کـې مېشـته پښـتانه د څلـور میلیونـو پـه شـاوخوا کـې کېـږي. غبـار د ځینـو پښـتنو لویانـو پـه اړه هم دغسـې بې بنسـټه لیکنـې کړې. ډېـر څرگنـد مثـال یـې اروابنـاد محمـد گل مومنـد دی چـې هغـه یـې د پانگـه ورو

٦١ - د غبار پورتنی اثر، ۱۷۴، ۱۳۴.

٦٢ - پورتنی اثر، ۲۱۲.

په ډله کې «میلیونر» بللی او دا یې هم ویلی چې هغه د دې فرصت نه لاره چې تفریح لپاره د باندې په سفر لاړ شي.[٦٣] حقیقت دا دی چې مومند په ۱۹۴۰، ۲۴ کاله ژوندي و چې که یې غوښتلای د باندې تللی شو؛ خو هغه د تفریح سړی نه و، هغه هم په خارج کې، د هغه له فکرونو او کړو سره به هر څوک موافق نه وي، خو په دې کې شک نشته چې هغه له یوې ناکرارې دورې نه وروسته د امنیت په خوندي کولو کې ټاکونکی رول لوبولی او د نامحدودو حکومتي اختیاراتو سره سره یې ژوند په تقوا سره تیر کړی او په پای کې په یوه کرایي کور کې وفات شوی.

غبار د پښتو له ژبې سره هم همدغسې چلند کړی دی، د غبار د لیکنې له مخې پښتو «در ولایت شرقی، جنوبی و جنوب غربی کشور بیش تر تکلم میشود».[٦٤] د غبار د لیکنې له مخې د کابل په شار، کوهدامن، غوربند، تګاو، میدان وردګو او بګرامیو کې پښتو نه ویله کېدله او د ګردېز له شار نه سربیره د لویې پکتیا په نورو سیمو کې له پښتو نه غیر نوروې ژبې هم ویل کېدلې. غبار د دغو لیکنو سرچینې نه دي ښوولې، ځکه چې دغسې منابع نشته چې د هغه ارقام تایید کړي. سره له دې هم د هغه دغه بې بنسته ارقام د میر محمد صدیق فرهنګ او ټولو هغو لپاره سرمشق شوي چې کوښښ کوي د پښتنو په لږ ښوولو سره سیاسي استفاده وکړي او په دې ډول ملي پیوستو ټپي کړی.

د افغانستان د قومونو په اړه چې تر اوسه څېړنه شوې، هغه د انجنیر محمد انعام واک په زیار شوې چې د هغې لپاره دننه په وطن او دباندې افغانانو کې شپږ کاله څېړنې شوې دي. د هغه د قومي جوړښت په نامه اثر کې پښتانه د نسب په لحاظ په سلو کې څه باندې دوه شپېته او د ژبې له مخې پنځه

٦٣ - محمد حسن کاکړ، در باره تاریخ نویسی، یاده شوې مقاله.

٦٤ - غبار، ۱، ۱۱.

پنځوس دي.[٦٥] د واک له دغه څېړنیز اثر سره سره د پښتو او پښتنو په اړه د غبار او فرهنګ بې بنسټه ارقام د نورو لپاره سرمشق دي؛ خو د افغانستان مشکل په دې نه حل کېږي چې یو قوم کم وښودل شي او بل لوی وښوول شي؛ خو حقیقت ته درناوی حتمي دی. که څه هم د یوه چا لپاره به تریخ وي، غټ حقیقت دا دی چې افغانستان له وړو او لیو قومونو او نورو نه جوړ هېواد او د ټولو افغانانو ګډ کور دی او دوی د اساسي قانون او حقوقي منشورونو له مخې سره برابر حقونه لري او مکلف دي، دوی د دغو حقونو درناوی وکړي او د هیڅ قوم، هیڅ ژبې او هیڅ مذهب پر ضد پروپاګنډ ونه کړي او له هرې هغې وینا، لیکنې او کړنې نه ډډه وکړي چې په هغو سره به یو قوم وپاړېږي او ټولنه به تاوجنه شي چې په هغه حال کې به ټول ممکن په کوم نا اشنا لوی مصیبت واوړي. د دې لپاره چې دغسې ونه شي، حکومت باید د ولسي جرګې له لارې دغسې مقرره وباسي چې د هغې له مخې هر هغه څوک باید جزا ووینې چې د کوم قوم سپکاوی کوي. دا په خاص ډول د هر افغان تاریخپوه وظیفه ده چې تاریخ ته د قوم، ژبې، مذهب، سیاست او ایډیالوجۍ له نظر نه ونه ګوري او د رانګ کې په شان کوښښ وکړي، پېښې هغسې چې په واقع کې شوې وي بیان کړي او پخپل بیان کې خپل ځان ونه ښیي. مګر په هغه حال کې چې تعبیرونه، حکمونه او نظرونه یې د شواهدو پر بنسټ وي او که نه لیکنه به یې بل هر څه وي، تاریخ به نه وي. له بده مرغه میر غلام محمد غبار پخپل وروستي اثر کې په دغې برخې کې پاتې راغلي. توقع دا وه چې دغه نوم یای تاریخپوه به چې ټول عمر یې په تقوا، سیاسي مبارزې او تاریخ لیکنې کې تیر کړی، د هیرودوت په شان یو تلپاتې میراث پرېږدي؛ خو له بده مرغه دغه اثر د هغه ښه میراث نه دی. په هر حال اوس د دې وخت دی چې افغان تاریخپوهان د دې لپاره چې لیکنې یې دقیقې او له شخصي غرضونو نه پاکې وي، باید اصلي سرچینو ته لاړ ولري. د دې لپاره حتمي ده چې افغان حکومت د تیرې مودې رسمي دفترونه،

---

٦٥ - غبار، ۲، ۲۱۲، کاکړ، یاده شوې مقاله، اینه افغانستان، ۱۰۰.

لیکنـې او پاڼـې پـه اصـل کـې ملي ارشـیف تـه کال پـه کال منتقلـې کـړي لکـه چـې د نـړۍ ډېـر هېوادونـه همدغسـې کـوي چـې د هغـه پـه نتیجـه کـې پـه دغـو ملکونـو کـې تاریـخ لیکنـه دقیقـه او اکادمیکـه شـوې ده.

شپږم څپرکی

د روښانیانو په اړه

روښانفکران څوک دي؟

په افغانستان کې په ټولو دورو کې یو شمیر افراد د فکري مخکښانو په حیث موجود وو. دغسې افراد په ویدي دوره کې د ریښیانو په نامه یادېدل. په اوستایي دوره کې زرتښت د همدغې ډلې یو ډېر وتلی شخص و. دومره وتلی چې د هغه تعلیمات د پېړیو پېړیو په اوږدو کې د انسانانو لپاره په ژوندانه کې لارښود شول.

داسې هم په بودایي دوره کې بودایي راهبان په نظر کې ونیسي. په اسلامي دوره کې علما، مذهبي پیران، فیلسوفان، صوفیان، شاعران او تذکره لیکونکي په همدغه قطار کې راځي.

تر هغه ځایه چې ماته معلومه ده، دا د شوروي اتحاد نه وروسته و چې په افغانستان کې د «منورین» کلمې رواج وموند. دغه کلمه د روسي (Intelligentsiya) کلمې ترجمه ده چې د نولسمې پېړۍ په مینځ کې په روسیې کې هسکه شوه. د دوهم جهاني جنګ نه وروسته چې د افغانستان پولې د لویدیځیانو په مخ په پراخه پیمانې خلاصې شوې، د روښانفکرا کلمه هم د منورین د کلمې په عوض تر زیاتې اندازې مروجه شوه. علایم

څرګندوي چې د روښانفکر کلمه د انګریزې د (Intellectual) کلمې ترجمه وي، کله دغه توجهه سمه وي هغه یو تحول ښیي.

(Intellectual) (انټي لیکچوول) د لفظ له مخې هغه چاته ویل کېږي چې له عقل نه کار اخلي، یانې هغه څوک چې معتقد وي چې ژوند باید د عقل په معیارونو سره وشي، نه د احساساتو، جذباتو او نژاد په معیارونو.

ایډوور ډشلز وایي چې «انټي لیکچوولان (روښانفکران) په هرې ټولنې کې د هغو کسانو مجموعه ده چې پخپلو مفاهمو او افادو کې د خپلې ټولنې تر ډېرو غړو نه زیات د انسان، ټولنې، طبیعت او کایناتو به باب د عمومي سکوپ (Scope) د پراخو کلیاتو او مجردو مفاهیمو علامې استعمالوي».

د ده په فکر عقلاني علایق په الفاظو، رنګونو، بڼو یا اوازونو کې د درک کولو، تجربه کولو او افاده کولو له ضرورت څخه ولاړېږي او دغه ضرورت د طبیعي، اجتماعي، فلسفي، الهیاتي، ادبیاتو او هنري اثارو د تولید (تخلیق) او استهلاک (استقبال) سبب کېږي. دغه تعریف زیات اکادمیک او پوره ماناوي دی؛ خو د «درک کولو، تجربه کولو افاده یې څرګندوي چې له هغه نه مراد وچ عقل او وچ منطق نه دی، تجربه او مشاهده هم ده. اما پخپله عقل یو مبهم څیز دی. عموما ویل کېږي چې عقل د ښو او بدو تمیز کول دي. دا حکم درست دی؛ خو دا اخلاق کېږي او اخلاق هم باید عقلي وي، عقل تر دې ډېر حاوي دی. عقل هغه قوه یا استعداد دی چې هغه د هغو اطلاعاتو درک کوي، تشخیص کوي او سره یو ډول او متحد کوي، کوم چې حواس یې ور تهیه کوي. عقل د انسان له مدرکاتو نه مفاهم یا مجردات جوړوي او په دې ډول د انسان علم د احساس له سطحې څخه چې له حیوان سره یې په ګډه لري، د مفهوم سطحې ته لوړوي چې هغې ته یوازې دی ور رسېدلی شي. انسان هغه مفاهیم او مجردات څنګه جوړوي، ددې لپاره چې په هغه سره د خپل کړو لپاره اساسي برابر کړي، دا د هغه ډېر غټ کار دی. انسان په دې باب تر اوسه ډېر سلوکونه تعقیب کړي چې په هغو کې ډېر

عمـده يـې عـقلي سـلوک دی. د کارل پايـر پـه فکـر لـه عقـل نـه هغـه سـلوک مـراد دی چـې پـه هغـه سره مسـايل پـه عقـل يانـې رانـه فکـر او تجربـې تـه پـه رجـوع سره حـل کـېدل وي، نـه جذبـې، هيجـان او احسـاس تـه پـه رجـوع سره. پـه دې حسـاب عـقلي سـلوک يـوه مجموعـه کـېږي. د عقـل (Reason)، مشـاهدې (Observation) او تجربـې سـلوک (Empiricism) او پـه دغـې پروسـې يـوازې د انسـان دمـاغ او قضـاوت کليـدي رول لوبـوي. کـه دغـه فکـر پـه بـل ډول بيـان شي وبـه ويـل شي چـې فکـري، روحـي او عـملي مسـايل يـوازې رانـه فکـر، مشـاهدې او تجربـې سـلوک تـه پـه رجـوع سره حـل کـېدلـی شي او دغـه سـلوک اساسـاً پـه رجـوع کوونکـي يـا عامـل پـورې تلعـق پيـدا کـوي. د روښـانفکر د اوصافـو پـه باب د بحـث کولـو يـوه خـوا دا ده چـې پـه روښـانفکره ويلـو سره يـو کـس اورومـرو روښـانکفر کـېږي نـه کـه څـه هـم هغـه د لـوړ تحصيـل خاونـد وي. تحصيـل بـې لـه شـکه د يـوه کـس عـقلي ملکاتـو تـه انکشـاف ورکـوي؛ خـو حتمـي نـه ده چـې هغـه بـه د عـقلي معيارونـو او سـلوک لـه مخـې فکـر او عمـل وکـړي.

پـه همـدې ډول يـو چـا چـې د مثـال پـه توګـه پـه تاريـخ کـې د ډاکټـرۍ تصديـق ترلاسـه کـړ او حتـی پـه هغـه کـې د پوهانـدي علمـي درجـې تـه ورسـېد، حتمـي نـه ده چـې هغـه بـه مـورخ هـم وي. مـورخ کـېدل اوصـاف غـواړي لکـه هسـې چـې روښـانفکر کـېدل اوصـاف غـواړي نـو حتمـي ده چـې کلـه چاتـه اديـب، مـورخ، فيلسـفوف، هنرمنـد، اسـتاد، مشـاق، خـرکار، جالـه وان، حاکـم، مولـوي، پروفـيسر او داسـې نـور وايـو بايـد پـه دې وپوهـېږو چـې هغـوی د هغـو اوصافـو خاونـدان دي، کـوم چـې لـه دغـو القابـو سره تـړلي دي. د روښـانفکرو لـه خصوصيـت نـه څرګنده شـوه چـې د ژوندانـه مسـايل يـوازې رانـه فکـر، تجربـې سـلوک او مشـاهدې تـه پـه رجـوع سره حـل کـول غـواړي. دغـه مفاهيـم هـم مشـخص کولـو تـه اړه لـري؛ خـو زه بـه دلتـه د هغـو پـه مروجـې مانـا اکتفـا وکـړم. دغومـره بـه ووايـم چـې څـه وخـت د يـوه چـا لاس زخمـي شـو، هغـه روغتـون تـه جـراج تـه ورځـي، نـه بـل چاتـه، هغـه پخپلـه ليـدلي يـا يـې تجربـه کـړې او يـا علـم ورښـودلې چـې د جـرح علاج

جـراح کـوي، البتـه فکـري، روحـي او سـیاسي او اجتماعـي مسـایل تـر پورتنـي مثـال نـه ډېـر پېـچلي دي.

خـو یـو روښـنفکر د دغـو مسـایلو پـه حـل کولـو هـم یـوازې همدغـه اصـل تـه رجـوع کـوي، دغـه اصـل تـه د رجـوع بلـه مانـا دا کېـږي چـې یـو روښـانفکر بلواکـي یـا دغسـې چارواکـي (Authority) نـه منـي چـې د هغـه کلام بـه د کانـي کرښـې پـه شـان وي. د دې مانـا دا نـه ده چـې یـو څـوک بـه د نـورو پـه افـکارو ځـان نـه پوهـوي. د نـورو پـه افـکارو بـه ځـان خبروي. هغومـره چـې یـو روښـانفکر ډېـر معلومـات ترلاسـه کـړي، پـه هماغـه انـدازه د رانـه فکـر خاونـد کېـږي او د دې قـدرت پیـدا کـوي چـې نـوي نظریـات راوبـاسي؛ خـو مـورخ لارډ اکټـن وایـي: «پـه دې کـې خطـر دی چـې خپـل فکرونـه لـه نـورو څخـه واخلي. تـه بایـد لـه نـورو څخـه معلومـات ترلاسـه کـړې، خـو فکرونـه د تجاربـو پـه شـان، بایـد د تـا وي». دغسـې سـلوک البتـه هغـه وخـت ممکـن کېدلـی شي چـې یـو روښـانفکر فکـري خپلواکـي او ازاد قضـاوت ولـري؛ نـو فکـري خپلواکـي او ازاد قضـاوت د روښـانفکر خصوصیـت تشـکیلوي او هغـه د ایـن رینـډ پـه الفاظـو «د دغـه حقیقـت پېژندنـه ده چـې د تـا مسـوولیت د قضـاوت مسـوولیت دی او هیـڅ څیـز لـه تـا سره چـې بـل هیـڅ څـوک د تـا لپـاره فکـر نـه شي کولـی چـې د ځـان بربـادي او ځـان سـپکاوی تـر ټولـو نـاوړی شـکل د بـل چـا دمـاغ (Mind) تـه خپـل دمـاغ تابـع کـول، پخپـل مغـز (Brain) بانـدې د بـل چـا واک قبلـول، د بـل چـا کلام د حقایقـو پـه حیـث د بـل چـا وینـاوې د حقیقـت پـه حیـث او د بـل چـا فرمانونـه د خپـل شـعور او خپـل ژونـد ترمینـځ د مینځکـړي پـه حیـث، منـل دي». پـه دې ډول «قضـاوت مسـوولیت» یـا پـه جامـع ډول اخلاقـي مسـوولیت د عـقلي ژونـد اخلاقیـات کېـږي. پـه بـل عبـارت پـه ژونـد کـې دې حکمـران ارزښـتونه عـقلي ارزښـتونه وي، یانـې غیـر عـقلي ارزښـتونه دې د عقـل تابـع وګرځـول شي او ژونـد دې پـه ټولـو حالاتـو کـې پـه مسـوولیت، زغـم، خپلواکـی، عدالـت، سرلوړي، رښـتین تـوب او تولیـدي روحیـې سره وشي. دغسـې سـلوک البتـه زړورتیـا او پـه ځـان اعـتماد غـوارې. زړورتیـا پـه دې مانـا چـې یـو څـوک پـه عمـل کـې ژونـدن

او حقيقت ته رښتيني اوسي او په ځان اعتماد په دې مانا چې يو څوک په عمل کې خپل شعور ته رښتيني اوسي. که يو څوک زړورتيا ونه لري او که يو څوک په ځان ويسا نه وي او خپل شعور ته رښتيني نه اوسي د غير عقلي او حتى ضد عقلي تمايلاتو تر تأثير لاندې ځي او حتى خرافاتي کېږي لکه چې فيلسوف ډيوډهيوم وايي «کمزورتيا، ويره، ماليخوليايي توب له جهالت سره په ګډه د خرافاتو رښتياني منبع تشکيلوي». د روښانفکرۍ په هکله له پورته عمومي بحث نه وروسته به د معاصر افغانستان د روښانفکرو په هکله وايم چې دوی هم د نورو هېوادونو د روښانفکرو په شان د ښلو ښلو ټولنيزو، ژبنيو، قومي او مذهبي ټولنو څخه راهسک شوي وو او په هغه سربېره يې د خپلو تحصيلاتو له امله راز راز مشغوليتونه په مخ ښول.

يوه ډله، يو واحد صنف او ځانګړې طبقه يې نه جوړوله سره له دې چې دوی په يوه جبهه کې سره ګډ او يو وو چې هغه فکري او ذهني جبهه وه. په واقع کې دوی د همدغه فکري او ذهني خاصيت له امله سره نامتفق وو او د فرديت روحيه هم پکې پياوړې وه؛ خو تر هغو چې ټولنه په امن کې وه، سياسي نظام په ځای و او د دوی لپاره د پرمختګ او د ځان د افاده کولو او هسکولو توقع او امکان موجود و، دوی په داسې حال کې چې د عصري ژوندانه امکانات مخ په ډېرېدو و، د ګډ ژوند په روحيې سره ژوند کاو، سره له دې چې پخپلو کې يې اختلافات لرل او له نظام نه شکايتونه، خو څنګه چې د پوهنې د پراختيا له امله د دوی شمير ډېرېده، دغه اختلافات هم شديد کېدل. په تېره وروسته له هغه چې يو شمير يې په سياسي ګوندونو کې د تنظيمېدو په وجه د ښلو او سره متضادو هدفونو، سلوکونو او کړنلارو خاوندان وګرځېدل او وفاداري يې هم ووښلې شوې، نو هيڅ هغه کوښښ به په ځای ونه رسېږي چې دوی د کوم ځانګړي اجتماعي واحد غړي وګڼي او په يوه تنظيم کې يې سره غونډ کړي. هغه کوښښ چې دوی د روښانفکرو په نامه يادوي بايد له دوی نه د روښانفکرۍ هغه صفات وغواړي چې پاس مې بيان کړل. اوس به وګورم چې دوی پخپلو قولونو او کړو کې د روښانفکرۍ

صفـات وښـوول او کـه يـې وښـوول پـه ناقـص ډول يـې وښـوول او کـه پـه پـوره ډول. ډاکټـر عبدالقيـوم د افغانسـتان د روانـو مسـايلو پـه بـاب يـو شـمير لاسي ليکنې لـري چې پـه هغـو کـې يـوه يـې د منورين پـه نامـه ده.

ډاکټـر عبدالقيـوم د مرحـوم ډاکټـر علي احمـد پوپـل پـه شـان د تعليـم او تربيـې متخصـص دی. دواړه پـه شـاهي دوره کـې د معـارف د وزيرانـو پـه حيـث د معارف او علـم پـه پراختيـا او د تعليـم کـړو او منورينـو پـه زياتېدونکـي ابتـکاري نقشـونه لوبـولي دي. لـه دې املـه د دوی نظريـات د همدغـو موضوعاتـو او پـه عمومـي ډول د جامعـې او هېـواد پـه بـاب مهـم دي. ډاکټـر عبدالقيـوم منورين «پـر ارزش تريـن ثـروت جامعـه» بـولي او وايـي چې «... از هيـچ قـدرت ديگـری جـز منورين سـعادت و بختيـاری ميهـن سـاخته نيسـت» څنگـه چـې ده خپلـه دغـه ليکنـه د ۱۹۹۶ کال پـه سر کـې پـه پنځـه ويشـتو مخونـو کـې يانـې پـه هغـه وخـت کـې بشـپړه کـړې ده چـې هېـواد د سـالم زعامـت د نـه لرلـو پـه وجـه د جنـگ او خطـر پـه حـال کـې وه. ده پـه خپلـې ليکنـې کـې زوره د منورينـو پـه عـملي رول يانـې هېـواد تـه د نجـات پـه ورکولـو بانـدې اچولـې ده. د ده تيـوري دا ده چـې د شـوروي تهديداتـو د غـرب او عـرب د مشرانـو اندامونـه لـړزول، د هغـوی پـه برابـر کـې د افغـاني منورينـو د چنـه وهلـو قـوت (Bargaining Power) تـر دې حـده پـورې ډېـر شـوي وو چـې د دوی لپـاره د دې امـکان مـيسر شـوی و چـې د دوی د هغـو پـه مـالي مرسـتې سره تـر خپلـې ډلـه ايـزې مشری لانـدې يـو سـياسي او نظامـي سـازمان تاسـيس کـړي؛ خـو دوی د هغـه پـه ځـای «طفـيلي رول» غـوره کـړ لکـه چـې وايـي هغـو «در طـول جهـاد و سـال‌های بعـدی ان بـه حيـث معاونيـن، مشـاورين و ترجمانـان تحـت قيـادت ديگـران بـرای يـک غايـه موهومـی اجـرای وظيفـه نمودنـد و در اجـرای وظايـف چنـان روحيـه اطاعـت و فرمـانبرداری از خـود نشـان دادنـد کـه احـتمال و امـکان رهبری و امريـت را بدسـت خـود در همـه مراکـز عـالم... بلکـی محـو و نابـود سـاختند» دوی د ده پـه فکـر د دوو فرضيـو لـه مخـې عمـل وکـړو، يـو دا چـې «جـزء شـاه سـابق کـس ديگـری نيمتوانـد ملـک را نجـات دهـد» او بلـه دا چـې «منورين بايسـتی فکـر زعامـت و ناجـی شـدن را بکلـی از

سر دور اندازنـد» دی پخوانـی پاچـا پـه احترام یـادوي خـو وایـي چـې هغـه «یـک شـخصیت مـحترم صلـح و سـلم مـی باشـد نـه یـک لیـدر جنـگ و جدل» لـه دې املـه د ډاکټـر عبدالقیـوم پـه قـول منورین «مفکـوره تـازه از خـود نیافریدنـد، برنامـه مشـخص خلـق ننمودنـد، و در سـاحه عمـل از خـود هیچگونـه زعامتـی نشـان ندانـد و بـا هـر سـفر غیـر مثمـر خـود بـه روم (نـزد شـاه سـابق) دنیـای بیرونـی را متیقـن سـاختند کـه (خودشـان) جـزء یـک دسـته منیـران مطیـع و فـرانبرداری بیـش نیسـتند». دا چـې دوی ولـې دغسـې وکړل د نظـر خاونـدان بـه پـه دې هکلـه ځانلـه ځوابونـه ولـري. د ډاکټـر صاحـب پـه همدغـې لیکنـې کـې هـم د دغـې پوښـتنې ځـواب مینـدل کېدلـی شي، لکـه چـې دی پـه هغـې کـې وایـي چـې «سـلطه و قـدرت در همـه ان ممالـک (اسلامـی) معکوسـا متناسـب بـود بـه سـویه علـم و دانـش (در ایـن ممالـک) منوریـن ... تحـت قیـادت و رهبری زوراوران بیسـواد و نیمـه باسـواد سـاخته شـده بـود». پـه اوسـني افغانسـتان کـې دغـه حـال پـوره صـدق کاوه. دلتـه د قانـوني پاچایـی پـه دوره کـې پـه څـه اسـتثنی سره حاکمـې کورنـی غیـر خانـداني دولتـي کارمنـو تـه د مشرکېـدو موقـع نـه ورکولـه او لـه هغـوی سره یـې دغسـې سـلوک کاوه چـې دوی لکـه د واکمنـې کورنـی مسـتخدمان اوسي.

مـحترم محمـد نذیـر سراج لا وایـي چـې «وزرا و اعضـای کابینـه در نـزد او [محمـد داود خـان] کارمنـدان کاغـذ بیـار و ببر هسـتند». پـه دې ډول نـړدې تـول هغـه منورین او بیروکراتـان پـه شـمول د هغـو چـې یـو وخـت یـې لـوړ دولتـي مقامونـه لـرل، دغسـې پـه ځـان ویسـا او ولـس تـه مـنلي لویـان نـه وو چـې هغـه هـم د بحـران پـه حـال کـې سروالي وکولـی شي. پـه تیـره وروسـته لـه هغـه چـې دوی د نظـام پـه سـقوط سره یتـیمان او خارجـي اسـتخدام کوونکـو تـه محتـاج شـول. سره لـه دې هـم پـه کال ۱۹۸٦ کـې ډاکټـر عبدالقیـوم د منورینـو پـه ډلـه ایـزې سروالـی سره د یـو سـیاسي او نظامـي سـازمان د جوړولـو پـه منظـور او د اینـده احـتمالي کورنـی جنـگ د مخنیـوي لپـاره د عربسـتان د مـالي مرسـتې د جلبولـو لپـاره ددغـه هیـواد د باندنیـو چـارو د وزیـر ښـاغلي فیصـل موافقـه ترلاسـه کـړه، مگـر پـه غالـب احـتمال د امریکـې د مخالفـت پـه وجـه یـې دغـه پـروژه شـنډه

شوه. په دې چې د ډاکټر صاحب په قول «من در پی نجات میهن خود بودم و انها در صدد خلقت یک ویتنام شوروی در افغانستان» په دې ډول افغان منورین چې د ډاکټر صاحب په قول د باندنیو علمي مرکزونو تعلیم کړی او د یو شمیر وطني عصري پوهانو څخه جوړ وو، هم د خپلې ناتوانۍ او هم د خارجي عدم همکارۍ او نه حمایي په وجه له لوړ سیاست او سروالۍ له میدان نه بیرون پاتې شول او میدان ګرد سره اسلامي تنظیمونو او مسکو پالو چپیانو ته پاتې شو. د دغو تنظیمونو او چپیانو ورانۍ، ناکامۍ او څېرې څرګندې دي. دلته به زه د روښانفکرۍ په اړوند په دوی باندې یو څه اضافه کړم. د تنظیمونو د سر کسان نړدې ټول په دیني علومو کې د لوړو تحصیلاتو خاوندان وو، ځینې یې د پوهنتون استادان هم وو. دوی د پخوانیو او معاصرو باندینو متفکرینو لکه ابوالحسن ندوبي، ابوالعلا مودودي، سید قطب او حسن البنا او نورو فکري مریدان او هغوی په لار روان شول. دوی له هغو څخه فکرونه واخیستل او کوښښ یې وکړ چې په هماغه اولي شکل یې په جاري پېښو باندې تطبیق کړي. په دغه کار کې دوی ناکام شول او مقلدان وختل او له دېنه عاجز شول چې د زغم، مسوولیت، عاقبت، اندیشې، همکاري او ډله ایزې سروالۍ په روحیې سره حکومت وکړي، ... هر څه چې وو، په سیاسي کر کې له دوی نه هیڅ یو سیاستمدار او ملي سروال نه شو. حتی دوی کوم هغه اخلاقي نفوذ چې د مخه لره، هغه هم له لاسه ورکړ. په دوی کې هغوی چې اعتدالي و، تر هغو چې د زغم منونکي نه وو، لږ ناکام شول. اعتدالیونو لږ تر لږ د وطن په ورانولو کې تر زغم نه منونکي نه لږ اثر لرلی دی. د معادلې په بله خوا کې په اصطلاحي چپي روښانفکران وو چې په هغو کې چې د مسکو په کرښې روان وو، یوې ډلې قدرت ونیو او بله یې په قدرت ورسوله شوه. د دغو ډلو د سرکسان چې نړدې ټول یې د عصري تحصیلاتو خاوندان وو، کوښښ وکړ چې د خلکو په نامه د ټولنې د پېړیو پېړیو روابط د اروپایي متفکرینو لکه کارل مارکس، انګلس، لینن او ستالین د فکرونو له مخې په ممکنې چټکۍ سره واړوي، بې له دې چې د خپلې ټولنې افغاني او اسلامي ارزښتونه په نظر کې ونیسي. دوی د خپلو فکري

مرشـدانو پـه ارشـاداتو او نسـخو ټينـګ ودرېـدل او نـور يـې مجبـورول ... چـې عمـل پـرې وکړي. دغـه فکـر دغـه چېيـان پـه دغسـې لارې روان کـړل. پـه نتيجـه کـې هـم دوی او هـم ولـس لـه سترو خطرونـو سره مخامـخ شـول چـې ډېـر لـوی ملي پاڅونونـه او بـه افغانسـتان بانـدې د جهـان د دوهـم ستر قـدرت نظامـي يرغـل وو چـې د هغـو نتيجـه لـه ۱۹۷۸ څخـه تـر اوسـه پـورې جنګونـه او مهاجرتونـه دي او ملي پيوسـتون د سـړېدلو ژی تـه ورکـش شـو. يـو شـمير نـورو چېـي روښـانفکرو د «ملي سـتم» يـا «ملي تضـاد» مفکـروه رواج کـړه چـې تـر اوسـه هـم انعکاسـات کـوي. پـه تيـره پـه يـو شـمير مهاجرينـو کـې. د سـتمي روښـانفکرو پـه فکـر پـه افغانسـتان کـې د پښـتون قـوم «حاکـم مليـت» دی او د وطـن نـور قومونـه «محمـوم مليتونـه» دي. پښـتانه لـه راز راز امتيازونـو څخـه بهـره مـن دي او نـور قومونـه پـه ډول ډول محروميتونـو کـې ډوب دي، لکـه چـې د دوی اساسـنامه دغـه موضـع پـه لانـدې ډول بيانـوي:

«در افغانسـتان افـزون بـر تضـاد طبقاتـی، تضـاد ملـی نيـز وجـود دارد. مليـت بـرادر پشـتون کـه پـس احمـد شـاه بادالـی ۱۷۴۷م تـاج و تخت کشـور را تصاحـب نموده اسـت بـه ملـت حاکـم تبديـل شـده و صاحـب امتيازاتـی چنـد گرديـده اسـت: از پرداخـت مالـی معـاف اسـت، خدمـت عسـکری انجـام نميدهـد، کرسـيهای بـالای دولتـی را انحصـار کـرده، بورسـهای خـارج را قبضـه نمـوده، امکانات وسـيع اقتصادی بـه شـمول زميـن هـای زارعتـی، تسـهيلات تجارتـی و صنعتـی را بـه اختيـار گرفتـه اسـت وغيـره. بديـن ترتيـب مليـت هـای غيـر پشـتون کـه از ايـن همـه امتيـازات محـروم انـد از دو سـتم رنـج ميکشـند: يکـی سـتم طبقاتـی و ديگـری سـتم ملـی. بنابريـن کانـون خيـزش قيـام هـای انقلابـی بـه درجـه اول مناطـق مليـت هـای غيـر حاکـم ميباشـد کـه بايـد کار تهيـج و سـازماندی مـردم در انجاهـا متمرکـز شـود». دا څنګـه روښـانفکران دي چـې دغسـې اساسـنامه د خپلـو فکرونـو او کـړو لپـاره اسـاس ګرځـوي چـې د هغـې د هـرې جملـې مفهـوم ډېـر ناواقعيـت او لـرې واقعيـت دی او پـه مجمـوع کـې نـردې ټـول متن د واقعيتونـو پـرخلاف دي. عجيبـه لا دا ده چـې دغـه روښـانفکران بيـا د هغـې پـه اسـاس د ملي سـتم او ملي تضـاد پـه نامـه د

وطـن قومونـه د يـوه قـوم پـه مقابـل کـې «انـقلابي پاڅـون» تـه هڅـوي بـې لـه دې چـې ددې پـروا وکـړي چـې دغسـې فکـر بـه د قومونـو ترمينـځ دښـمنۍ ګانـې او ټکرونـه توليـد کـړي چـې د پېړيـو پېړيـو د ګـډ ژونـد محصـول دي.

دوی د دې پـروا هـم نـه کـوي چـې قومـي تحريـکات د افغانسـتان بدنيتـو ګاونډيـو تـه موقـع ورکـوي چـې هغـه لا شـديد او مخريـب کـړي. دغـه روښـانفکران ددې پـروا هـم نـه کـوي چـې قومـي تحريـکات پـه انسـانانو کـې ړانـده قوتونـه پـه دغسـې حرکـت راولي چـې پـه هغـه حـال کـې عقـل او منطـق کـوچ کـوي. فقـط سـوچې او تـوره بـه د مشـکلاتو حـل وي. لـه دې املـه وطـن او وطنوالـو تـه رښـتيني افغانـان بايـد قومـي تحريـکات پـه هيـڅ وجـه ونـه زغمـي. ډېـرو هېوادونـو قومـي تحريـکات او قومـي نفرتونـه غيـر قانـوني اعلام کـړي دي. سـتمي روښـانفکران د وطـن بيرتـه پاتـې تـوب د پښـتنو د «حاکميـت» پـه وجـه بـولي. دوی پـه دې سترګې پټـوي چـې واکمنـه کورنـۍ د افغانسـتان پـه نامتجانسـه کثيرالقومـي جامعـه کـې د ثبـات پـه ټينګښـت کـې اسـاسي رول لوبـوه. د يـوه مـحترم افغـان پـه فکـر کـه پخـواني پاچـا اسـاسي قانـون نـه دفـاع کـړي وای چـې بايـد کـړي يـې وای، ځکـه چـې پـه دې هکلـه يـې لـوړه کـړې وه، شـايد هغـه ډېـر شـمير اعتداليـون چـې د حکومـت پـه چلولـو کـې پـه زغـم، ايـتلاف، تفاهـم، هـم کارۍ او دموکراسـۍ باونـدې ولاړ وو، لـه سـياسي صحنـې ځخـه ايسـتل شـوي نـه وای، يـا پـوره ايسـتل شـوي نـه وای لکـه چـې پـه واقـع کـې وايسـتل شـول او د هغـو پـه وتلـو سره ميدان، زغـم نـه منونکـو انقلابيانـو تـه خـالي شـو. د محمـد داود مطلقـي ناکامـۍ بيـا دغـه پروسـه تکميلـه کـړه.

ور پسـې پـه خاصـو ايډيالوجـي ګانـو بانـدې ولاړو ډلـو چـې يـو پـه بـل پسـې پـه اقتـدار راغلـې، مخالفـې ډلـې ونـه زغملـې او هـرې ډلـې د خپـل اقتـدار پـه دوره کـې د خپلـې ايډيالوجـۍ لـه مخـې پـه دغسـې غټـو کارونـو پسـې ملا وټړلـه چـې پـه وس کـې يـې نـه وه. پـه مشـخص ډول دوی پـه دې پسـې شـول چـې اجتماعـي طبقـات، حکومـت، دولـت او حتـى جامعـه لـه سره واړوي او خپلـه

رقیبـه ډلـه وټکـوي، نـورو لا کوښـښ وکـړ چـې د جامعـې قومـي ترکیـب تـه هـم تغییـر ورکـړي.

دوی ټولـو د دغـې فرضیـې پـه اسـاس عمـل وکـړ چـې انسـاني چـارې پـه یـوې ټاکلـې طـرح کـې اچـول کېدلـې او ټولنـې د هغـه لـه مخـې پـه مطلـوب ډول سـمېدلی شي. مخصوصاً هغـه وخـت چـې دولتـي قـدرت ترلاسـه کـړل شي، خـو د ټـاکلي طـرح لـه مخـې ژونـدی انسـاني چـارې سـمول دا مانـا لـري چـې انسـان بـه د ورېځـو یـا اقلیـم پـه شـان یانـې پـه میخانکـي ډول عمـل کـوي، امـا انسـان شـعور او عقـل لـري او پـه هـره شـېبه کـې چـې یـې زړه وغـواړي خپـل فکـر او خپـل عمـل تـه تغییـر ورکـوي. پـه همـدې سـبب پـه انسـاني چـارو کـې میخانکي منظـم تـوب او حتمـي تـوب نشـته، نامتوقعـې او ناڅاپـي حیرانونکـې پېښـې ورسره وي او د منظمـو دورانـو، طرحـو او سیسـتمونو مفکـوره اسـاس نـه لـري.

پـه دې حـال کـې د عـملي مصلحاتـو لپـاره د بریـالي کېـدو چانـس پـه دې کـې ښـکارې چـې د خپلـې خاصـې ټولنـې او خلکـو تاریـخ، کلتـور او عنعنـه پخپـو اصلاحـي کـړنلارو کـې لـه نظـره ونـه غورځـوي او د خلکـو غوښـتنې او د هغـو د زغـم او حوصلـې حـد پـه پـام کـې ونـیسي، انسـانان پـه اصـل خپـل ځانونـه او د خپـل ارادو تحمیـل غـواړي.

فیلسـوف ډیوډهیـوم وایـي چـې «هـر څـه چـې ده ځـان مینـه ده، سـتا لـه ماشـومانو سره مینـه کېـږي، پـه دې چـې هغـوی د تـا دي. سـتا ملګـري هـم د همدغـه دلیـل لـه مخـې او سـتا هېـواد تـا جلبـوي. یـوازې تـر هغـه ځایـه چـې هغـه پخپلـه د تـا سره ارتبـاط لـري، کـه د ځـان فکـر لـه مېنځـه یـووړل شـو، هیـڅ څیـز بـه پـه تـا باندې اثـر ونـه کـړي. تـه بـه پـه ټولـه مانـا غیـر فعـال او بېعلاقـې شـې». انسـانانو پـه تاریـخ کـې د انسـاني کارونـو تـر څنګـه غیـر انسـاني یـا حیـواني او وحشي کارونه هـم کـړي او اوس یـې هـم کـوي، لکـه چـې افغانانـو پـه تېـرو شـلو کلونـو کـې د انـقلابي او افراطـي کـړو او هڅونـو او قـدرت تـه ځـان رسـولو او یـا د ګټلـې قـدرت پـه سـاتلو کـې دغسـې کارونـه پـه ډېـرې پراخـې پیمانـې وکـړل. پـه دغـه حیـواني

کارونـو کـې د انـقلابي روښـانفکرو تعلیمیافتـه ګانـو او زغـم نـه منونکـو جذمیونـو رول اسـاسي او ډیـر و. دوی پخپـل دغسـې سـلوک سره نـه دا چـې پرمختـګ ونـه کـړ، د جامعـې د تدریجـي امـا ډاډه پرمختـګ مخـه یـې هـم ونیولـه. د جنګونـو پـه کولـو، د خلکـو پـه وژلـو، اعدامونـو او مهاجـر کولـو سره یـې د وطـن خلـک کـم کـړل، افغانسـتان یـې بیرتـه وغورځـوو او ضعیـف یـې کـړ او ځانونـه یـې هـم یـا مـرګ تـه ورکـړل یـا لـه وطـن نـه پـرار کـړل، پـه دغـه قـرن (شـلم قـرن) کـې دا دوهم ځـل دی چـې انـقلابي روښـانفکران ناکامیـږي. لکـه چـې اول ځـل د پاچـا امـان الله خـان پـه وخـت کـې نـاکام شـوي وو. افغانـان لکـه چـې نـه غـواړي لـه تاریـخ نـه زده کـړه وکـړي.[1]

۱ - پوهاند دوکتور محمد حسن کاکړ، روښانفکران څوک دي؟، ۸۰ او ۸۱ پرله پسې ګڼه، ۱۹۹۸ز کال دسمبر ۲۲ مه نېټه، په اروپا کې د افغان ټولنپال ولسواک ګوند خپرونه «افغان ملت».

په افغان ټولنه کې د روښانفکرو ونډه

دسمبر ۱۶-۲۰۰۳

دغه وړه ليکنه مې په اصل کې د هغو څو پوښتنو په ځواب کې کړې وه چې ښاغلي حميد عبيدي د اسه مايي د مجلې چلوونکي له ما څخه کړې وې. د هغې پښتو متن د دعوت درنې مجلې ته اوس استوم، وروسته له هغه چې په څو ځايونو کې يې يو څه تغيير راوستی دی، نو دغه ليکنه به د اسه مايي له دري متن څخه يو څه توپير ولري.

د منور او روښانفکر کلمې د شلمې پېړۍ په افغانستان کې د ليکوالو په تيره د چپيانو په ليکنو کې ليدل کېږي. په هغه مفهوم سره چې دغه کلمې راوړلې شوې، ما تل د شک په سترګه ورته کتلي لکه چې زما شک په دغې ليکنې کې څرګند دی.

د دغو کلمو مفهوم څرګند دی، هغه څوک چې رونړ او سم فکر کوي، دغه څه په دغه ډول هم ويلی شو چې هغه څوک چې يوه موضوع سمه څېړي، فکري لارښود کېږي، ځان او نورو ته د دې ډګر برابروي چې په هغې لارې باندې وړاندې لاړ شي تر څو خپلې موخې ته ورسېږي. په عمومي ډول دغه کلمې د عصري تعليم کړو لپاره په کارولې کېدلې او اوس هم په کارېږي.

که روښانفکر په عمدغه ډول وپېژنو نتيجه يې دا کېږي چې روښانفکران په افغانستان کې نه وو او که وو د روښانفکرو غوندې يې کړه ونکړل او ناکام شول او پخپلې ناکامۍ سره يې وطنوالو او وطن ته زيان ورسوه، نو په دغه حال کې به رونړ اندې کلمه بې ځايه په کار اچولې شوې وي يا به د هغو لپاره په کار اچولې شوې وي چې په اصل کې روښانفکران نه وو. پردې سربېره د رونړ اندي کلمه هغسې چې يې په افغانستان کې رواج پيدا کړی د تبعيض او امتياز ښودونکي دي، په دې معنی چې يوازې دغسې روښانفکران رونړ او سم فکر کوي او هغوی چې د دوی له ډلې نه د باندې دي، رونړ او

سم سوچ نه کوي، یا حتی کولی یې نه شي؛ نو په دغه ډول روښانفکران روښان او سم فکر کول پخپل انحصار کې لري او د ټولنې یوه امتیاز لرونکې ډله کېږي. که دغه ډول ذهنیت یوازې د فکر په سطح کې پاتې وي، زیان به یې ډېر نه وي؛ خو که د هغه له مخې عمل کېږي او په ټېره هغه د حکومت په چلندونو او کړو کې انعکاس کوي، زیان به یې ټولنې ته متوجه کېږي لکه د شلمې پېړۍ په وروستیو درییو لسیزو کې چې یې زیان افغان ټولنې ته ورسېد.

د روښانفکر کلمه په افغانستان کې په تاریخي لحاظ هم بېځایه استعماله شوې ده. په غالب احتمال چې دغه کلمه د پاچا امان الله د دورې په افغانستان کې له شوروي اتحاد څخه راوارده شوې ده. په دغې دورې کې افغانستان د لومړي ځل لپاره د نړۍ له هېوادونو سره د شوروي اتحاد په ګډون اړیکې ټینګې کړې. دغه کلمې په تزاري روسیې کې د نولسمې پېړۍ په وروستۍ نیمایي کې انټیلجنسیا (Intelligentsia) په بڼه رواج پیدا کړ او د هغو له پاره په کارېدله چې په لویدیځې اروپا کې یې زده کړه کړې وه، د تندو افراطي فکرونو خاوندان وو، د روسیې له اتوکراسۍ څخه بېګانه وو، دولتي ماموریتونه یې نه کول، له ادبیاتو، فلسفې او ټولنیزو چارو سره یې سر او کار لاره او پر ځان او ازاد فکر یې تکیه لرله. وروسته د اشرافو (بویارو) هغه کسان هم له هغوی سره یو شول چې د ټولنیزې ویښتیا خاوندان شوي وو. دوی ټولو په سر کې د وګړو (Narodniks) او وروسته د مارکسزم اوازونه جګ کړل، خو په لویدیځ کې په ټېره په انګریزي ویونکو ولسونو کې د انټي لیکچول (Intellectual) کلمې سر هسک کړ. دغه کلمه هم د انټیلیجنسیا له کلمې سره په یوې ډلې کې راځي؛ خو په معنی کې سره یو څه توپیر لري، لومړنۍ کلمه په پښتو کې عقل پال او په دري کې عقل ګرا ګڼل کېدی شي، یانې هغه کسان چې د عقلي معیارونو له مخې فکر او چلند او کړه کوي. دا چې عقل څه څیز دی په دې هکله دلته نه غږېږم او دغومره وایم چې عقل له احساساتو، جذباتو او عصبیاتو څخه بېل دي او غر عقلي اړخ د

انسان ډېر ټینګ اړخ دی او په اوسني مهال کې لکه څنګه چې په عمومي ډول د انسانانو په خاص ډول د افغانانو له چلندونو او کړو نه معلومېږي، د انسان غیر عقلي اړخ تر عقلي اړخ زیات پیاوړی دی.

په افغانستان کې چې د منور او روښانفکرو کلمې د تعلیم کړو لپاره اختصاص شوې شاید لکه چې دمخه مې ویلي د هغو دورو باندنیو کلمو د نفوذ له امله وي. دا به ټولو ته څرګنده وي چې د منور کلمه تر روښانفکر نه په دغه مفهوم سره لومړیتوب لري. په شلمې پېړۍ کې اول د منور کلمه او وروسته د روښانفکر کلمه مروجه شوه او اوس په همدغه مفهوم سره په اصطلاح په «روښانفکرو» کې عامه شوې ده، خو دا سمه نه وه.

دغه ناسموالی مې پخپله د کلمې په اړوند پورته بیان کړ چې دا یې لنډیز دی: د «روښانفکر» او «منور» اصطلاح ګانې چې په ډېرو افغان تعلیم کړو په تېره په چپیانو کې یې رواج موندلی له باندې څخه یو تقلید دی او افغان «روښانفکرو» ځان ته منحصره کړې ده. د دغه ډول ذهنیت ضمني مانا دا کېږي چې د ټولنې نور فردونه د هغو په شان روښان او سم فکرونه نه لري. دغسې ذهنیت د نورو څیزونو په ترڅ کې د غرور، ممتاز کېدلو او له ځان نه د راضي کېدلو مسبب کېږي، بې له دې چې دوی دېته څیر شي چې دوی مقلد، انحصارګر، زغم نه منونکي او نا واقع لیدونکي شوي دي. زیاتړو خلقیانو او پرچمیانو دغه ډول ذهنیت لاره، دوی چې د پوره مقلدانو غوندې د لویدیځې اروپا سوچ والو شوچونه په زور او پوره ډول بې له ګړ او بړ نه منلي وو، په دغه تکل شول چې هغه هماغسې د دولتي قوت په استفادې سره په افغانستان کې عملي کړي، په دغشې هېواد کې چې په اساس کې زراعتي و او خلک یې محافظه کار او عنعنه پال وو.

د اسلامي تنظیمونو د دورې واکمنو غړو هم د هغوی په شان تقلید ته ملا وتړله، خو د دوی د تقلید سرچینې د اسلامي نړۍ په عمده ډول افراطي سوچوالان وو، که څه هم دوی د خلقیانو او پرچمیانو په شان ځانونه «روښانفکران» نه ګڼل،

خـو د هغـو خاصیتونـه یـې وښـودل چـې هغـه تقلیـد، انحصـار، نازغـم تـوب، لـه حـد نـه ډېـره ټینګتیـا او انحصـار و، پـه واقـع کـې دغـه ټـول خاصیتونـه پـه خلقیانـو، پرچمیانـو، اسلامسـتانو او داسـې هـم پـه طالبانـو کـې سره گـډ وو چـې دوی ټـول یـې پـه یـوې لیکـې او د ملـت پالـو او دموکراتـو پـه مقابـل کـې درول، دا بـه پـه ظاهـر کـې متناقـض معلـوم شي؛ خـو دغـو مقلدانـو پـه یـوه څیـز کـې نوښـت وکـړ چـې هغـه د افغانانـو بـې مثالـه وژل او د هېـواد بـې مـثاله ورانـول وو. د دغـو مقلدانـو انحصـار گـرو زغـم نـه منونکـو، جذمیونـو د دغسـې ۲۳کلـن نوښـت پایلـه د ټـول هېـواد افغانانـو تـه ښـه معلومـه ده. دوی پـه تېـره خلقیـان او پرچمیـان د هغـو افغانانـو د پرارېـدو، ځپـل کېـدو او لـه مېنـځ وړل کېـدو مسـبب شـول چـې تعلیـم کـړي منځنـي طبقـې تـه منسـوب وو، یانـې هغـه کسـان چـې د عصري معـارف محصـول او پـر خپـل ازاد قضـاوت او وجـدان متکـي وو، پـه داسـې حـال کـې چـې کمونسـتانو هغـوی د انـقلاب ضـد پـه نامـه لـه منځنـه وړي، وړل؛ اسلامسـتانو هغـوی د خپـل سـیاسي اسلام د نـوع مخالفـت لـه املـه نابـودول او ځپـل. پـه دغـه ډول دغـو انقلابیانـو، مقلدانـو، جذمیانـو او بانـدني پالـو افغـان ټولنـه لـه هغـو څخـه محرومـه کـړه چـې سر او کار یـې لـه ازادی، خپلواکـی، ملي واکمنـی، نوښـت، پرمختـگ، تحـول، علـم، فلسـفې او هنر سره و او پـه اصـطلاح د ټولنـې مغـز او روح گډل کېـدل. کـه «روښـانفکران» پـه رښـتیا روښـانفکره وای او اسلامسـتانو پـه رښـتیا پـه اسلامـي هدایتونـو عمـل کـولای، هیڅکلـه بـه یـې دغسـې نـه وای کړي.

د دوی ناروښـانفکري لـه دې څخـه هـم څرگنـده ده چـې خلقیانـو او پرچمیانـو او تـر څـه حـده اسلامسـتانو د خپلـو ناکامیـو پـه حـال کـې قـوم پالـی، سـمت پالـی، ژبپالـی تـه پنـاه یـوړه، پـه داسـې حـال کـې چـې پـه اول سر کـې یـې د هغـو پـر ضـد تبلیـغ کاوه، یـا یـې مهـم نـه گڼـل. دوی پـه اصـل کـې د دغسـې محلیـت لـه دایـرې نـه هیـڅ بیـرون نـه وو وتلي او ملي فکـر یـې نـه کاوه او د هیـواد د واقعیتونـو او د خلکـو د ریښـتیا غوښـتنو لـه مخـې ازاد فکـر او ازاد عمـل نـه شـو کولـی. البتـه پـه افغانسـتان کـې پـه ازاد ډول سـوچ کـول او پـه خپلـواک ډول عمـل کـول اسـان نـه دي. د افغـان کلتـور پـه اصـل کـې حاکمانـه دی؛ خـو د دې مانـا دا نـه ده چـې

روښانفکران دې مقلد، انحصارګر، زغم نه منونکي او جذمي وي. یو روښانفکر په اصل کې نوښتپال، ژغم منونکی، ازادي پال او د انحصارمخالف وي. په هر شکل چې وي پر هغو سربېره پر ملي واکمنۍ او په اصولي او قانوني ژوند معتقد وي، لکه چې د مخه مې وویل یو روښانفکر په هر حال کې د عقلي معیارونو له مخې سوچ، چلند او عمل کوي او ټولنیز ژوند د هغو اصولو او پرنسیپونو له مخې کوي چې د هغه خپل وجدان او ازاد قضاوت یې غوره کوي او دېته تن نه ږدي چې نور ورته انتخاب وکړي. یو روښانفکر په دې ډېر ښه پوهېږي چې که نور د ده لپاره انتخاب وکوي د هغه شخصیت نفي کېږي او پخپله دی د یوې وسیلې په توګه د نورو د مقصدونو لپاره استعمالېږي، کومه ټولنه چې له دغسې مقلدو، انحصارګرو او زغم نه منونکو کسانو نه جوړه او په تېره د هغې حکومتي چلوونکي دغسې ذهنیت ولري؛ ازاده، خپلواکه، نوښتګره او وړاندې تلونکې کېدلی نه شي.

له دغه لنډ بحث نه دوه ځیزه ځرګندېږي، یو دا چې یو روښانفکر باید مقلد او دغسې نور نه وي او ژوند د هغو اصلونو له مخې وکړي چې پخپله یې غوره کړي وي. بل دا چې باید اوس څه وشي چې افغانستان دغسې روښانفکران ولرلی شي؟ د هېواد د واقعیتونو په نظر نیولو سره په حاضر وخت کې دغه دوه غوښتنې اوس ایډیال یا ارمان معلومېږي؛ خو دا پوره شونکې ده چې د نن ورځې دغه ایډیال د سبا ورځې یا د نږدې راتلونکې واقعیت وګرځي؛ خو چې دغه دوه ځیزونه په جدي ډول په نظر کې ونیول شي، یانې د واقعي کېدلو په لور یې عمل وشي. یو دا چې د حکومت چلوونکي باید پخپله د لوړ ملي او اجتماعي ایډیال او داسې هم لیاقت او ډینامزم خاوندان وي، حکومت چې له دغسې کسانونه جوړ وي نه یوازې ورځنۍ عادي چارې ترسره کوي بلکې د راتلوني لپاره پاخه بنسټونه ږدی او د نورو اساسي چارو په ترڅ کې په ټول هېواد کې د عصري پوهنې د عمومي کولو لپاره کار کوي، دغسې پوهنه چې دیموکراتیکه، انتقادي استعداد روزونکې او ملي یا په ماهیت کې ملي وي. دوی ښه پوهېږي چې له دغسې پوهنې څخه پرته

افغانستان، افغانستان او افغانان، افغانان کېدی نه شي او افغانستان ځکه دغسې پوهنې او دغسې زیار ته سخته اړه لري چې هغې ته په جنګونو او ګډوډیو کې سخت زیان رسېدلی دی دا خو البته د نسبتا اوږدې مودې کار دی، په حاضر وخت کې د افغانستان حکومت کولی شي چې هغه پخواني او اوسني تعلیم کړي افغانان چې په اروپا کې ژوند کوي، جذب کړي. افغانستان په بل هیڅ وخت کې له خارجي تعلیمي موسسو نه فارغ افغانان په هغه اندازه نه لرل چې اوس یې لري. دغسې افغانان بې له شک نه هم د منځنۍ تعیم کړې طبقې په پیاوړي کېدلو او هم د وران شوي هېواد په بیا رغونې کې بیخکي ونډه لرلی شي.

افغانستان اوس د انتخاب په څلور لارې کې واقع او د بنیادي او نوښتګرو چلندونو او سیاستونو غوره کولو ته اړ دی. په دې لار کې اساسي ګام به دا وي چې د حکومت چلوونکي په تیره د هغه لوړ غړي تعلیم کړي، متخصصان د پراخ او ملی فکر خاوندان او په هر حال د ازاد قضاوت او وجدان خاوندان او د ملي واکمنۍ په اساسونو معتقد او تحول پال وي. کوم حکومت چې له دغسې اشخاصو نه جوړ وي هغه خپلو خلکو او خپل وطن ته په اساسي ډول خدمت کولی شي یا لږ تر لږه هغسې مصیبتونه یا هغو ته ورته مصیبتونوه به وطنوالو ته متوجه نه کړي کوم چې «روښانفکرو» خلقیانو او پرچمیانو او مقلدو اسلامستانو او طالبانو هغو ته متوجه کړي وو.

اووم څپرکی

د تاریخ په اړه

د تاریخ په باب د امریکې غږ راډیو سره مرکه

د تایـخ کلمـه مبهمـه ده. د بیالـوژي او سـیکالوژي پـه شـان څرګند او ټاکلـی مفهوم نـه لـري. امـا د تاریـخ پـه هکلـه هـر څـوک یـا نـردې هـر څـوک نظـر لـري. د دې علـت دا دی چـې هـر څـوک یـا هـره ډلـه تاریـخ لـري او لـه تاریـخ نـه غـواړي د خپلـو تیـر شـویو لـه حـال احـوال نـه ځـان خبر کـړي او خپـل هویـت یـا خپـل ځـان د تاریـخ پـه رڼـا کـې وپېـژني. همدغـه سـبب دی چـې لـه تاریـخ سره د خلکـو علاقمنـي حقیقـي او ډېـره ده؛ خـو تاریـخ هغسـې اسـان مضمـون نـه دی لکـه چـې ډېـر خلـک همدغسـې فکـر کـوي. تاریـخ لیـکل پـه واقـع کـې یـو ډېـر مشـکل کار دی.

تاریـخ ځینـې مشـخصات او ضوابـط لـري چـې د هغـو درک د تاریـخ پـه پوهېدلـو او د تاریـخ پـه لیکلـو کـې له سـړي سره مرسـته کولـی شي. د تاریـخ ستره ځانګړتیا دا ده چـې هغـه لـه هغـو انسـاني ډلـه ییـزو پېښـو سره سر او کار لـري چـې واقـع شـوي وي، فـرق نـه کـوي چـې هغـه میاشـتې یـا کالونـه د مخـه یـا زرګونـو کالونـه دمخـه تېـره شـوې وي؛ خـو انسـانان لـه هغـو پېښـو سره ډېـره علاقمني لـري چې په نـردې مـاضي کـې واقـع شـوې وي. پـه دې حسـاب معـاصر تاریـخ لیـکل یـو څـه

ګران کار دی. ګران په دې دی چې په دې باب ليکلی شوي معلومات لږ وي يا هيڅ نه وي. په تېره په بهسوادو ټولنو کې. يوازې په باسوادو ټولنو په تېره په هغو کې چې افراد يې په يادښت اخيستلو باندې عادت لري. شخصي او تجارتي موسسې او په تېره حکومتونه په هره سويه چې وي خپلې فيصلې ليکي او د ثقه تاريخ ليکلو لپاره زمينه برابروي. اما زمونږ په هېواد افغانستان کې د ليکلو او يادښت کولو رواج نشته يا په ابتدايي حال کې دی.

دلته د سياسي جنجالونو په باب خو څه کوې، حتی د تولداتو، وفياتو، ودونو او دغسې نورو اساسي پېښو په باب هم کتبي يادښتونه نه وي يا ډېر کم وي، نو په کومې ټولنې کې چې اساسي معلومات موجود نه وي د تاريخ ليکل يې او د هغه په تاريخ پوهېدل بيا ګران شي. د ثقه او صحيحو معلوماتو پر اساس د تاريخ کښل يو حتمی شرط دی. له دې املې دا د تاريخ پوه وظيفه ده چې ثقه معلومات را ټول کړي او بيا هغه په دغه ډول سره شرح او بيان کړي چې شخصي، قومي، ملي او سياسي ملاحظې پکې داخلې نه کړي او تر څو کولی شي، خپل ځان له خپل تاريخ نه ګوښه وساتي. د دغې ضابطې رعايت کول اسان کار نه دی. د مورخ، جورنلست او پروپاګندچي فرق په اصل کې د دغې ضابطې په مراعات يا نه مراعات سره کېدلی شي؛ خو څنګه چې تاريخ او تاريخ کښل اوږده سابقه لري او زرګونه کالونه دمخه د يونان نامتو مورخ، هيرودوتس نه شروع کېږي، د تاريخ ليکولو فن او طريقه هم ډېره دقيقه شوې ده. په دې حساب تاريخ، په تېره د نړۍ ماضي تاريخ په ظاهر کې اسان معلومېږي، اما په واقعيت کې دا يو سخت کار دی او يوازې هغه کسان تقه، افاقي او په اصطلاح علمي تاريخ ليکلی شي چې د تاريخ د ليکلو په فن کې اختصاصي معلومات ولري او پخپله متقي او اصولي شخص وي يانې هغسې شخص چې د تاريخ ليکلو په فن کې وارد وي او عمل پرې وکړي او له تاريخ نه يوازې او يوازې د حقيقت د رابرسېره کولو او د حقيقت د بيانولو لپاره استفاده وکړي. يوازې د دغسې تاريخ او دغسې مورخانو له لارې کېدلی شي چې انسانان خپله ماضي لکه هسغې چې واقع شوي وي،

وپېژني او د دغې پېژندنې په رڼا کې خپل ژوند عیار کړي. کوم ملت یا خلک چې له خپل تاریخ نه په واقعي ډول خبر نه وي، شوي اشتباهات تکراروي او له تاریخ څخه عبرت اخیستلی نه شي.

نظرات در باره تاریخ نویسی وطن

می ۱-۲۰۰۰ کانکورد - کلیفورنیا

داکتر م. جاوید وردک، بنمایندگی از مجله هیله با من یک مصاحبه مفصلی نموده است. ترجمه دری سه بخش ان به شکل ذیل تقدیم میشود.

سوال: شما معیار های تاریخ را در کدام نقاط میبینید؟ به عبارت دیگر تاریخنویس باید دارای کدام صفات و محسنات باشد؟

جواب: تاریخ در ظاهر اسان بنظر میرسد، آما از انجا که تاریخ معیارهای دقیق دارد، در اصل یک دسپلین مشکل میباشد. اشکال در این است که تاریخ بایستی رویدادهای دسته جمعی انسانی را انچنانکه رخ داده است، بار دیگر در الفاظ احیا کند. این کار در اصل از محوطه آمکان بیرون است.

گذشته انچنانیکه بود برای ابد گذشته است و هیچ قدرتی نمیتواند ان را بصورت کامل بیان هم کند. پس مورخ مجبور است از رویدادهای گذشته که در اوراق یا در شواهد مادی بصورت انتخابی ثبت شده است، انتخابی بنماید، ان رویدادها را برگزیند که در خور اهمیت باشد، یعنی بر زندگی بسیاری انسان ها اثر بجا گذاشته باشد. باینصورت این عملیه ثانوی انتخاب رویداد ها را هنوز هم محدودتر میسازد. در این عملیه مزید بران، ذوق مورخ، سویه مورخ، جهان بینی مورخ و قضاوت مورخ هم موثر میباشد. اما مورخ هر نوع رویداد های را که برمیگزیند، باید واقعی باشد یعنی در زمانه گذشته واقع شده باشد، وجعلی نباشد. باین ترتیب مورخ در انتخاب رویدادها ازادی دارد اما در انتخاب رویدادهای واقعی و جعلی ازادی ندارد. انتخاب رویدادهای واقعی صفت مورخ نیست. این فریضه اساسِ اوست، مگر چون تمام مورخان دارای عین ذوق، عین سویه، عین دانش، عین موقف اجتماعی و عین قضاوت نمیباشند، تاریخ ها کم و بیش باندازه مورخین زیاد است. «کم و بیش» بخاطریکه هر مورخ تاریخ را بیک شکل بیان نمیکند. پس چنان تاریخ که مطلق یعنی برای عموم قناعت بخش باشد در هیچ جا یافت

نمیشود. اما مورخ بهر سویه ای که باشد، بهر سویه دانشی که داشته باشد و هر نوع موقف اجتماعی و قضاوت شخصی که داشته باشد مکلف است. تنها و تنها وقایع واقعی را شرح و بیان کند، و تنها بر اساس واقعیات تعبیر و قضاوت نماید، انهم در صورتیکه شوقی قضاوت باشد. بسیاری مورخین از قضاوت کردن شانه خالی مینمایند، و قضاوت نمودن یعنی صادر نمودن حکم های اخلاقی و غیر اخلاقی و حکم های خوب یا بد و امثال ان را بخوانندگان میگذارد. اگر مورخی رویداد ها را انچنان شرح و بیان کند که نقاط عمده ان را من درینجا ذکر نمودم، برای قضاوت نمودن اصلا ضرورتی باقی نمیماند. تاریخ برای این امر طریقه دقیق پژوهش دارد که ان از زمان هیرودت تا کنون در عرصه دو نیم هزار سال بسیار دقیق شده است. باین حساب مورخ کسی شده میتواند که تاریخ را با طریقه دقیق چنان شرح و بیان کند که تنها بر واقعیات بنا باشد و رجحانات، تعصبات، و نظریات شخص خودش در ان مداخله نکند. اینکه تاریخ یک دسپلین سهل المتنع خوانده شده است، به سبب همین نقاط است که فشرده ان را درینجا ذکر نمودم.

سوال: جلد دوم افغانستان در مسیر تاریخ بقلم میر غلام محمد غبار در این اواخر نشر شده است. گویا این کتاب دو دهه بعد از نوشتن ان نشر شده است. علت این معطلی چیست؟ اکنون که وطن در شرایط نهایت دشوار قرار دارد، کتاب چرا در این وقت نشر شده است؟ غبار چه نوع شخصیت بود؟ تقاضاهای حزبی او چه بود؟ ایا حزب «وطن» او با حزب بنام «وطن» کمونستها کدام ارتباطی دارد؟ نقاط مفارقه و رابطه ان با دیگر احزاب چیست؟ این کتاب با جلد اول ان در طرز نوشته تفاوتی دارد؟ اگر درباره این پرسش ها و موضوعات مربوط دگیر و اسلوب تاریخنویسی غبار روشنی اندازید، ممنون خواهم بود.

جواب: محترم داکتر جاوید! پرسان هایتان یکی نه، بلکه چندین است، و من بتمام ان ها جواب هم داده نمیتوانم. درینجا تنها باین اکتفا خواهم نمود که در باره شخصیت و دو اثر اخیر او چیزی بنویسم.

میر غلام محمد غبار یک نویسنده، ادیب و مبارز سیاسی و مورخ متبارز افغانستان بود. از ۱۸۸۹ تا ۵ فبروری ۱۹۷۸ هشتاد سال زندگی کرد. بعد از تحصیل علوم مروجی در سن ۲۱ سالگی بکار رسمی اغاز نمود. در داخل و خارج کشور ماموریت‌ها نمود، جراید حکومتی و غیر حکومت را در دوران انداخت، یعنی به نویسندگی اخباری پرداخت و فعالیت‌ها و مبارزات سیاسی نمود. در دوره کوتاه دموکراسی دهه پنجاه باری از طرف شهر کابل در شورای ملی بحیث وکیل انتخاب شد.

در دوره شاه امان الله با حکومت هم‌کاری نمود اما از آن به بعد تا وفات خود در برابر حکومت بایستاد. دو مرتبه زندانی شد، بار اول از ۱۹۳۲ تا ۱۹۳۵ و بار دوم از ۱۹۵۲ تا ۱۹۵٦ هفت سال در قندهار و فراه با فامیل خود در حال تبعید بسر برد ولی در اینقدر مدت طویل هم لسان پشتو را یاد نگرفت با انکه در بالابلوک فراه در چنان دهی میزیست که باشندگان ان تنها با پشتو تکلم میکردند. غبار مینویسد که محمد نادرشاه اراده نموده بود اورا اعدام کند ولی پیش از انکه او معدوم شود خود شاه معدوم شد. شاید بهمین سبب هم باشد که غبار تا وفات خود با خاندان نادرشاه در مخالفت گذراند. این مخالفت او در اثر اخیرن او بلکی واضح است. در هر حال غبار پیش از بندی شدن ثانی خود در دوره دموکراسی کوتاه مدت بنام «وطن» حزب سیاسی تأسیس نمود و بهمین نام جریده را هم در دروان انداخت. جریده وطن با جراید از قبیل انگار، ولس، و ندای خلق با نوشته های انتقادی و مفکوره یی خود فضای کابل را گرم و غوغایی ساخته بود. سرمقاله‌ی بقلم غبار بنام «موریانه دولت» از جمله نوشته های اساسی جریده وطن بود، که

گمان میکنـم هـر افغـان ان زمـان کـه سیاسـت مینمـود ان را خوانـده و بـروی اثـر بجاگذاشـته باشـد. مـن را هـم متاثـر نمـوده بـود.

غبـار در ایـن سرمقالـه بقـوت اسـتدلال کـرده بـود کـه اگـر حکومـت از راه قانـون حکومـت نکنـد و اصلاحـات اساسـی را عملـی ننمایـد بالاخـره چنـان پوسـیده خواهـد شـد مثلیکـه درخـت سسـت بنیـاد بـا موریانـه در نهایـت پوسـیده میشـود.

در هـر حـال مشـغولیت اصلـی غبـار مبـارزه سیاسـی و تاریخنویسـی بـود. امـا او بیـش تـر از مـورخ مبـارز سیاسـی بـود. انچنـان مبـارزی کـه تاریـخ را هـم بـان وقـف نمـوده بـود. در مبـارزه سیاسـی از اول تـا اخـر در راهـی کـه انتخـاب نمـوده بـود، برجـا مانـد کـه ان مبـارزه بـر ضـد مطلقیـت و بطرفـداری از قانـون، عدالـت اجتماعـی، مشروطیـت و دموکراسـی بـود. دو اثـر اخیـر غبـار از همیـن زندگـی هدفمنـد او حکایـت مینمایـد. بهمیـن سـبب اسـت کـه کتـاب متذکـره خوانندگان زیـادی دارد. بخصـوص بیـن جوانـان تحصیلکـرده نسـل نـو. غبـار بایـن ترتیـب در قطـار انهـای در قـرن بیسـتم مـی ایـد کـه بسـیار مبـارزه هـا کـرده، در اهـداف خـود متردد نشـده، و در راه اهـداف خـود پـروای مقـام، پـول، زنـدان و حتـی مـرگ را هـم ننمـوده اسـت. در افغانسـتان معـاصر کـه مقامـات دولتی بسـیاری از سرکـردگان ملی و انقلابـی را نـرم و معـوج سـاخته انتخـاب نمـودن زندگـی هدفمنـد و بـر آن پایـدار مانـدن تنهـا خـواص کسـان بـوده کـه شـخصیت‌های قـوی داشـتند. غبـار از همیـن نـوع اشـخاص بـود. روحیـه مبـارزه غبـار در دو اثـر اخیـرن او هویـدا اسـت کـه بایـن ترتیـب خلاصـه شـده میتوانـد. مبـارزه مـردم و مشروطـه خواهـان بـر ضـد مهاجمین خارجـی. غبـار بایـن ترتیـب در اسـتحکام افغانیـت هـم نقشـی ادا نمـوده اسـت.

پیـش نوشـتم کـه مـن درینجـا در بـاره جلـد اول افغانسـتان در مسـیر تاریـخ کـم و دربـاره جلـد دوم ان نسـبتا زیـاد بحـث مینمایـم. ایـن اثـاری اسـت کـه غبـار، طوریکـه خـود مینویسـد، ان را ازدانـه یعنـی بـدون سانسـور و تحریـف نشر نمـوده اسـت. در اثـر اخـری خـود مینویسـد: «... سـلطنت سـد سـدیدی بعنـوان سیاسـت روز و غیـره در برابـر هـر فکـر و عمـل نویسـندگان کشـیده بـود. حتـی مـن مجبـور

بـودم کـه در طـی سـی و چنـد سـال نوشـته هـای خـود را نیـز ناقـص و معیـوب عرضـه کنـم... علاوتـا بـدون اجـازه و موافقـت مـن نوسـته {نوشـته} هایـم را دوایـر مربوطـه حکومـت تحریـف و تعدیـل میکردنـد. اولیـن اثـر مـن کـه دسـت نخورده همانـا جلـد اول افغانسـتان در مسـیر تاریـخ بـود کـه دولـت آن را توقیـف کـرد و لهـذا احتیـاج بـه تحریـف مطالـب ان نداشـت»[1]. پـس بقـول غبـار تنهـا دو اثـر اخریـن او دسـت نخـورده یعنـی راسـتین بـوده اسـت. درینصـورت تنهـا ایـن اثـار معـرف واقعـی شـخصیت، مفکوره‌هـا و جهـان بینـی موصـوف شـده میتوانـد او تمـام اثـار دیگـر خـود را کـه در تعـداد زیـاد بـوده «ناقـص و معیـوب» نشـان داده اسـت. «معیوبـی» انهـا شـاید بـه سـببی باشـد کـه غبـار بـه سـبب سانسـور رسـمی نمیتوانسـت تاریـخ را بنظـر خـاص خـود کـه مارکسسـتی بـود تعبیـر نمایـد. ایـن دو اثـر موصـوف رنـگ مارکسسـتی دارد و از نظـر تعبیـر، جهـان بینـی از سـایر اثـر موصـوف متفـاوت میباشـد.

غبـار در ایـن دو اثـر اطلاحـات مارکسسـتی را فـراوان اورده، آنهـم بصـورت مبهـم، سـطحی و از روی فکـر جبر. ایـن در واقعیـت از دو جملـه زیـر جلـد اول افغانسـتان در مسـیر تاریـخ واضـح اسـت: «سـیر تکامـل فیودالـزم در بیـن اهالـی قندهـار و مبـارزه دوام دار مـردم علیـه اسـتیلای خارجـی زمینـه تشـکیل یـک دولـت قـوی مرکـزی را در افغانسـتان مهیـا کـرده بـود. ایـن اسـت کـه دولـت ابدالـی بقیـادت احمدشـاه تأسـیس شـد».[2] غبـار بعـد حکومـت امیـر عبدالرحمـن خـان را کـه ۱۳۳ سـال بعـد از ان بمیـان امـد تمرکـز سـلطنت قیودالـی مینامـد. ایـن تعبیـرات و حکـم هـای غبـار علاوه بـر انکـه مبهـم و سـطحی بـوده و از روی فکـر جبر اظهـار شـده اسـت، واقعیـت نـدارد. بایـن معنـی کـه ابدالـی هـا پیـش از انکـه احمدخـان، احمدشـاه شـود بامـر گرگیـن، ناظـم اعلـی یـا بیـگ لربیگـی صفـوی در قندهـار از قندهـار بهـرات، بکـوا و فـراه کوچانیـده شـده بودنـد. اکثر شـان زندگـی کوچـی داشـتند، و صاحبـان زمیـن های وسـیع نبودنـد و زمینـداران بـزرگ در دوره حکمرانی

---

۱ - میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، جلد دوم، نشریه شخصی، مطبعه سپیدی، ۱۹۹۹، ۱۳۸.

۲ - میر غلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، جلد اول، ناشر پیام مهاجر، ایران، چاپ دوهم، ۱۹۸۰. ٦٤٣، ۳٥٤.

امیر عبدالرحمن خان یا فرار شدند یا کوبیده شدند و در هر حال مالیات های بمراتب سنگین از پیش بران ها حواله شد، و تمام شان برای اولین بار زیر سلطه مستقیم دولت درامدند. غبار باز هم از روی فکر مارکسستی در هر دو اثر اخیرن خود نقش ملاها و روحانیون را کمتر از انچه بود نشان داده و برعکس در افغانستان معاصر بر نقش «روشنفکران» از حد زیاد تاکید نموده و مامورین کم رتبه حکومتی را هم در زمره انها محسوب نموده است. کلمه روشنفکر در اصل ماخوذ از کلمه (Intelligensiya) روسی بوده بمفهوم «شغل ازاد». بقول ستالین یک روشنفکر «باید امروز خدمت خلق را بنماید، زیرا که طبقات استثمارگر دیگر وجود ندارد»[۳]

ستالین و پیروانش دهقان ها و کارگرها را بنام خلق و روشنفکران را بانها وابسته میخوانند و کلمه روشنفکر را بر ضد «طبقه حکمران» بمفهوم وسع ان بکار میبردند. مارکسست های افغان هم چنین میکردند» علاوه بران غبار در هر دو جمله فوق و جمله پیش تر از ان بین دولت، حکومت و سلطنت فرق قایل نشده و یکی را بجای دیگری استعمال نموده در حالیکه هر یکی آن معنی علیحده دارد، و داشت. مارکسست های مبارز سیاسی بین انها فرق قایل نمیباشند و تمام ان را با «طبقات حکمران» وابسته میشمارند.

طوریکه پیش گفتم چون غبار بیش تراز مورخ مبارز سیاسی بود در هر دوو اثر اخرین خود بحیث مبارز حکم ها و قضاوت ها صادر نموده است، ولی طوریکه من در یک اثر خود که در سال ۱۹۷۹ نشر شده است و در ان درباره جلد اول کتاب غبار تبصره مفصلی نموده ام: «غبار اینجا با محکوم نمودن و انجا با تبرئه کردن سستی نشان نمیدهد و حکم های را که صادر مینماید نه از روی ارزش های دوره ی است که وقایع در ان رخ داده است، بلکه از روی ارزش های دوره ی است که موصوف کتاب خود را در ان انشا نموده است»[٤]

---

۳ - جوزف ستالین، «روشنفکر نو و قدیمی» در کتاب روشنفکران، به مدونی هوس زار، پرس ازاد گلن کو، الونای، امریکا، ۱۹۶۰، ٤۰۷.

٤ - محمد حسن کاکړ، حکومت و جامعه افغانستان، سلطنت امیر عبدالرحمن خان، نشریه پوهنتون، تکزاس، ۱۹۷۹، ۲۵۴.

موصـوف در حکـم نمـودن تـا حـدی پیـش رفتـه کـه تمـام وزیرهـای حکومـت یعنـی کابینـه صدراعظـم سردار محمـد هاشـم خـان را «وحشـی»[5] خوانده اسـت. در کابینـه سردار موصـوف ایـن اشـخاص هـم عضویـت داشـتند: شـاه محمـود خـان غـازی، محمـد گل خـان مومنـد، غلام فـاروق عـثمان، محمـد نـوروز خـان، علـی محمـد خـان، فضـل عمـر مجـددی، فضـل احمـد مجـددی و میـرزا محمـد یفتلی. اگـر طوریکـه غبـار حکـم میکنـد، اینهـا «وحشـی» باشـند، متمـدن هـا و مثقف‌هـا کـی خواهنـد بـود؟ عجـب اسـت کـه غبـار سر کـرده حکومـت یعنـی سردار محمد هاشـم خـان را «وحشـی» اعلام ننمـوده اسـت. اکنـون میخواهـم در بـاره جلـد دوم افغانسـتان در مسـیر تاریـخ غبـار طـور خـاص مختصرا بحـث نمایـم. اول میگویـم کـه دربـاره محتوایـات ان طـور مشـخص کـدام وقـت دیگـر بحـث خواهـم نمـوده درینجـا در مـورد اینکـه موصـوف از روی کـدام معیـار هـا ان را انشـا نمـوده اسـت، میخواهـم طـور مختـصر بحـث نمایـم.

قسـمت کوچـک افغانسـتان در مسـیر تاریـخ جلـد دوم را وقایـع تاریخی و قسـمت بیـش تـر آن را مشـاهدات، تجـارب، انتباهـات، قضاوت‌هـا و حکم‌هـای مولـف تشـکیل مینمایـد. بعبـارت دگیـر انقـدر کـه ایـن اثـر بـر شـخص مولـف دور میخـورد بـر وقایـع تاریخـی نمیچرخـد. بیـک کلمـه ایـن اثـر خاطـرات نویسـنده را احتـوا مینمایـد. بایـن ترتیـب نـام ان بـه متن ان موافقـت نـدارد. اینکـه ایـن اثـر مجموعـه خاطـرات نویسـنده میباشـد، خـودش هـم بنحـوی ان را میرسـاند کـه «موضوعـات ایـن کتـاب اکثرا چشـمدید وی میباشـد» مطلـب اینکـه اکثر وقایـع این کتـاب از نظـر مولـف گذشـته و او کتـاب خـود را بـر اسـاس ان انشـا نمـوده اسـت. امـا ایـن ادعـای غبـار درسـت بـوده نمیتوانـد. در کشـوریکه ازادی کامـل هـم وجـود داشـته باشـد، یـک شـخص نمیتوانـد تمـام وقایـع دوره خـود را مشـاهده نمایـد. تقریبـا در تمـام دوره کتـاب متذکـره غبـار تـا ازادی حکمفرمـا بـوده بـالای حـرکات افـراد بطـور عمومـی و بلای حـرکات غبـار طـور خـاص قیـود وضـع شـده بـود. مولـف سـالها در تبعیـد و محبـس گزرانـده و باقـی عمـر خـود را در کابـل و خـارج

۵ - ۶-، ۷-، ۸-، ۹-، ۱۰-، ۱۱-، ۱۲، اثر یاد شده غبار، جلد دوم، ۱۹۹، ۱۳۷، ۶۰، ۱۰۹، ۱۷۵، ۱۷۴، ۱۹۹، ۱۳۶.

سپری نموده است. درینحال برایش ممکن نبود مشاهد تمام وقایع باشد که در کتاب خود اورده است. در چنین حال متتبع و مورخ با اشخاص خبیر مصاحبه مینماید و معلومات بدست می اورد، غبار هم شاید چنین کرده باشد ولی ان را نمیگوید و تنها خود را منبع وقایع نشان میدهد. معنی این حال این میشود که در کتاب موصوف ارزش ها و نظریات خودش دخیل است. شاید بهمین سبب هم باشد که این اثر موصوف بیش تر عندی، غیر افاقی اتبار ان هم محدود میباشد نظر به دلایل مشخص ذیل: غبار این اثر خود را بیک دوره طویل اختناق و دوره کوتاه مدت دموکراسی دهه پنجاه وقف نموده است. دوره های صدرات سردار محمد داود خان، دوره ده ساله شاهی مشروطه و جمهوریت اولی را در ان شامل ننموده است. با اینکه میتوانست این دوره ها را هم شامل ان سازد، چون موصوف اثر خود را در سال ۱۹۷۳ نوشته است، یا با تمام رسانیده است. او چرا چنین کرده است؟ هر کس درینمورد نظری خواهد داشت. برای من چنین معلوم میشود که او این کار را عمدا نموده است. غبار به گروه «جوانان افغان» تا اخر عمر خود وفادار باقیماند و چون این گروه افراطی در دوره حکمرانی محمد نادرشاه و صدارت سردار محمد هاشم خان کوبیده شد، غبار بحیث عضو مبارز اخرین ان چنان ضربات شدید لفظی حواله نموده است مثلیکه یک شخص بالای دشمن اشتی ناپذیر خود حواله مینماید. اگرغبار دوره شاهی قانونی را شرح و بیان مینمود در انصورت مجبور بود در باره ان بحیث بحث کند که اهداف جوانان افغان را در عمل پیاده میکرد. درینحال او بایستی بر تمام محتویات کتاب بخصوص باسلوب نوشته و حکم‌ها و قضاوت‌های خود تجدید نظر مینمود و درینحال او مجبور بود این را هم در نظر بگیرد که در همین دوره شاهی مشروطه و قانونی در کشور یک جامعه مبتنی بر ارزش های مدنی و دموکراسی در حال رشد و انکشاف بود. درینحال او مجبور میشد در باره خاندان حکمران، حکومت و دولت از تمام ان نظریات و قضاوت های خود منصرف شود که درباره انها اظهار نموده است. این چیزی بود که غبار نمیخواست غبار در واقع بحیث اخرین عضو وفادار مبارز جوانان افغان با

ایـن اثـر از خانـدان نـادر انتقـام گرفتـه اسـت. موصـوف بایـن ترتیـب انتقـام گـرفتن را میـراث خـود گذاشـته و تاریخنویسـی را مـتضرر نمـوده اسـت.

علاوه بـرا ان غبـار اثـر اخریـن خـود را مبالغـه امیـز نوشـته اسـت، بخصـوص وقتـی از سـلطنت، حکومـت و دولـت سـخن میرانـد. بایـن عبـارات اسـت و حکـم هـای موصـوف توجـه کنیـد: «سـلطنت دیگـر دیوانـه شـده بـود و بهـر طـرف دهـن مـی انداخـت». غبـار شـاید یگانـه مـورخ در تمـام جهـان باشـد کـه در بـاره یـک خانـدان حکمـران چنـان حکـم شـدید و درشـت نمـوده اسـت. تنهـا ایـن هـم نسـبت وی مینویسـد: «فـردی و محفلـی نمانـد کـه تحـت نظـر مسـتقیم جاسوسـی دولـت نباشـد»[٦].

بقـرار ایـن کلمـه بایـد جاسوسـان حکومـت برابـر بـه تعـداد نفـوس کشـور بـوده باشـد. غبـار ایـن را هـم میگویـد کـه «سـلطنت هیـچ سری و شـهرتی را در کشـور مجـال سر افـراختن نمیـداد»[٧] یـا اینکـه «حکومـت تمـام روشـنفکران مبـارز افغانسـتان را در زندانهـا افگنـد و در تبعیـد گاه منـزوی و خاموشـی اعـزام نمـود، و بقیـه السـیف ایشـان در پایتخـت و ولایـات کشـور تحـت مراقبـت پولیـس قـرار گرفـت»[٨]. ببینیـد! غبـار هـم میگویـد کـه حکومـت «تمـام روشـنفکران مبـارز» را زندانـی نمـود، و هـم میگویـد کـه باقیمانـده انـان را تحـت مراقبـت قـرار داد. غبـار همچنـان مینویسـد کـه «افغانسـتان بیـک خانـه شـخصی خانـواده حکمـران مبـدل شـد کـه مـردم آن بـرده و بنـده آن شـمرده میشـدند»[٩]. یـا اینکـه «سـلطنت تصمیـم داشـت ملـت افغانسـتان را بیـک جامعـه مـرده و مسـتعمره نمـا مبـدل نمایـد»[١٠]. غبـار نمیگویـد کـه سـلطنت یعنـی چـه؟ سـلطنت یـک کلمـه مجـرد و مبهـم بوده عمـل کـرده نیمتوانـد. تنهـا گردانندگانـان عمـل کـرده میتواننـد. علاوه بـر ان ایـن

٦ - محمد حسن کاکړ، افغانستان، مطالعه انکشافات سیاسی داخلی، نشریه شخصی، چاپ لاهور، ١٢، ١٩٦٧.

٧ -

٨ -

٩ -

١٠ -

افـاده در اصـل متناقـض میباشـد. «جامعـه مـرده و مسـتعمره نمـا». مـورخ بماننـد نقـاش کـه هیـچ نقطـه و خـط را بیجـا نمیگـذارد و هیـچ کلمـه و هیـچ جملـه را بیجـا، ناقـص و متناقـص نمـی ارد مثـل انکـه تـا دربـاره راسـت بـودن کـدام موضوع متیقـن نباشـد ان را نمـی نویسـد. غبـار در ایـن فقـره مـورخ نمیباشـد.

بهمیـن ترتیـب غبـار در نقـل بعضـی ارقـام و بیـان وقایـع تحریفـات کـرده و وقایـع را معکـوس بیـان نمـوده. مـثلا وی مینویسـد: «مـردم در همیـن جـا [بلاحصـار کابـل] سـفارت خانـه انگلیـس را اتـش زده و هفـت صـد انگلیسـی را کشـته بودنـد» ایـن «هفـت صـد تـن انگلیـس غبـار در واقـع بشـمول لویـی کوگنـاری چـار تـن انگلیـس و ۷۵ تـن محافـظ وی پیـاده و سـوار هندوسـتانی شـان بودنـد»[۱۱]. تعجـب در ایـن اسـت کـه غبـار بحیـث مـورخ چطـور یقیـن کـرده اسـت کـه بتعـداد هفـت صـد انگلیـس در بالاحصـار کابـل جابجـا شـده بودنـد و افغانهـا تمـام انهـا را در ۳ سـپتمبر ۱۸۷۹ در ظـرف چنـد سـاعت منهـدم نمودنـد.

بهمیـن ترتیـب غبـار در مـورد قیـام پشـتونهای سرحـد ازاد بـر ضـد حکومـت هنـد برتانـوی از مولـف انگلیـس بنـام فریـزر تایتلر بغلـط نقل قول نمـوده و گفتـار در دو صفحـه علیحـده اورا بایـن ترتیـب در کتـاب خـود اورده اسـت: «وقتیکه در سـالهای ۳۰ – ۱۹۳۱ مبـارزات مسـلح سرخپوشـان و افریدیهـا و در سـال ۱۹۳۳ مبـارزات مسـلح مهمندیهـا ضـد دولـت انگلیـس بعمـل امـد و هییـت هـای قبایلـی بغرض اسـتمداد و اسـتعانت بکابـل امدنـد، همـه گـی از طـرف سـلطنت افغانسـتان بـدون نتیجـه مراجعـت داده شـدند. همچنـان وقتیکـه تجـاوز بیرحـم برتانیـه بـر ازادی قبایـل افغانـی صـورت میگرفـت و انهـا در تمـام مناطـق سرحـدی پریشـان و مبـتلا میگردیدنـد هیچکـدام انـان از طـرف دولـت افغانسـتان بعـرض قیـام مسـلح ضـد برتانیـه کمـک و تشـویق نمیشـدند... سیاسـت نادرشـاه در مـورد قبایـل ازاد سرحـد، طـرف تنفـر قبایلـی هـا قـرار میگرفـت و لهـذا در سـال ۱۹۳۳ خـط دیورنـد را علـی

۱۱-

الرغـم ممانعـت برتانیـه عبـور کـرده و متـون را محـاصره کردنـد».[۱۲] غبـار صفحـه کتـاب متذکـره را هـم ذکـر ننمـوده اسـت خـود تاییـد موضـوع فـوق را بـا ایـن الفاظ ذکـر نمـوده اسـت: «خـود نادرشـاه در ۱۹۲۹ کشـف نمـود کـه بـرای یـک زغیـم افغـان چقـدر اسـان اسـت کـه وزیـر و مسـعود را بـاداران و عـده چـور علـی الرغـم تمـام اخطارهـای حکومـت هنـد برتانـوی بخـود جلـب کنـد. بهمیـن ترتیـب در ۱۹۳۳ وقتیکـه ذهنیـت قبایـل بـر ضـد همیـن شـاه سـخت تحریـک شـده بـود، همیـن مـردم بوالهـوس قبایلـی باوجـود کوششـات حکومـت هنـد از خـط دیورنـد گذشـتند و متـون را کـه مرکـز ولایـت خوسـت بـود، در محـاصره گرفتنـد».[۱۳] مولـف تایتلـر در صفحـه دیگـر کتـاب خـود چیـن میگویـد: «سیاسـت پیـش روی تـا ۱۹۲۹ بـاوج خـود رسـیده بـود و حـملات بـر سرحـدات وزیرسـتان در عمـل ختـم شـده بـود. ولـی مـوج پیـروزی در حـال فنـا بـود. سـال دیگـر سرخپوشـان ایـالات سرحـدی.... مردهـای همیـش نـارام سرحـد را بـه عمـل تحریـک کردنـد. قیامـی در وزیرسـتان نشـان داد کـه کـنترول مـا «حکومـت هنـد برتانـوی» چقـدر ضعیـف اسـت و قشـله‌های نظامـی مـا در وقـت نـا ارامـی تـا کـدام انـدازه سـاکت میباشـد. بـرای چنـد هفتـه کـنترول کننـدگان در محـاصره گیـر شـدند و تمـام حـرکات در طـول سرک‌هـا بکلـی متوقـف شـد. در شمال افریدی‌هـا بـالای مناطـق تحـت اداره یـورش نمودنـد و پشـاور را بصـورت جـدی تهدیـد کردنـد»[۱۴] بیـن نوشـته اصلـی تایتلـر و نقـل غبـار تفـاوت بسـیار زیـاد اسـت. همیـن تفـاوت کفایـت میکنـد کـه ایـن اثـر غبـار بحیـث یـک اثـر تاریـخ کـم اعتبـار خوانـده شـود. درین‌مـورد گفتنی‌هـا زیـاد اسـت.

غبـار محمـدگل خـان مومنـد، عبدالمجیـد زابلـی، میـرزا محمـد شـاه خـان، رییـس ضبـط احـوالات و اللـه نـواز خـان و شـاه جـی را «میلیونـر هـای بـزرگ» مـی‌شمارد

---

۱۲ -

۱۳ - غبار، اثر یاد شده قوق، جلد دوم، ۲۱۲ – ۲۱۳ – ۸۱

۱۴ - ۱۶ – فریزر تایتلر، افغانستان – مطالعه انکشافات سیاسی در اسیای جنوبی و مرکزی، چاپ سوم، نشریه پوهنتون اکسفورد، نیویارک، ۱۹۶۷، ۲۶۵-۲۶۷.

و میگویـد کـه «هیچکـدام انهـا بجـاه و مـال جدیـدی احتیاجـی نداشـتند ... زیـرا هـر یـک ملیونـر هـای بـزرگ شـده بودنـد»[۱۵] در مـورد محمـد گل خـان ایـن را هـم میگویـد کـه «عبدالله خـان شـاه جـی هنـدی و محمـد گل خـان مومنـد و میـرزا محمـد شـاه خـان در کابـل بمردنـد و فرصـت تفریـح در ممالـک خارجـه نیافتنـد».[۱۶] ایـن نوشـته‌های غبـار در بـاره محمـد گلـن خـان حقیقـت نـدارد. مومنـد بعـد از ۱۱ سـال خدمـت در ۱۹٤۰ بحیـث وزیـر دولـت از کار فعـال گوشـه گیـر شـد و در ۱۹٤٦ بعمـر ۸۰ سـالگی وفـات نمـود. گویـا او بعـد از گوشـه گیـر شـدن ۲٤ سـال در پیـش روی داشـت کـه اگـر میخواسـت میتوانسـت در خـارج سـفر و تفریـح کنـد او شـخص تفریـح نبـود.

ایـن نوشـته غبـار هـم صحـب نـدارد کـه میگویـد محمـد گل خـان بعد از اسـتعفی سردار محمـد هاشـم خـان از مقـام صـدارت در ر۱۹٤٦ از کار گوشـه گیـر شـد. طوریکـه پیـش گفتـم محمـد گل خـان مومنـد ٦ سـال پیـش از اسـتعفی محمـد هاشـم خـان بـه سـبب نارضایـت از اوضـاع گوشـه گیـر شـده بـود و در صـدد ان بـر ان برامـد کـه نظـام شـاهی را سـقوط دهـد ولـی از عـزم خـود مـتصرف شـد تـا نـه شـود بـه سـبب ایـن اقـدام افغانسـتان در شرایـط جنـگ جهانـی صدمـه بینـد.

محمـد گل خـان مومنـد را در جملـه اشـخاص غیر متقـی و سرمایه دارد ان شـمردن مثلیکـه غبـار چنیـن کـرده اسـت نشـان میدهـد کـه غبـار میخواهـد خدمتـگاران وطـن و اشـخاص متقـی را بدنـام نمایـد. مومنـد از اشـخاص فـوق پـوره تفـاوت داشـت. موصـوف بحیـث وزیـر داخلـه کـه در عیـن حـال رییـس تنظیمـه یـک تعـداد ولایـات بـود در حالیکـه وطـن در گـرداب باصـطلاح پادشـاه گردشـی فـرو رفتـه بـود امنیـت را تامیـن نمـود و بـا ایـن خدمـت خـود شرایـط زندگـی عـادی را در حملـه چیزهـای دیگـر بهموطنـان میهـا نمـود، بـان هموطنانیکـه غبـار بنـام ان هـا سـال هـا مبـارزه نمـوده اسـت. محمـد گل خـان مومنـد را میلیونـر شـمردن

۱۵-

۱٦-

مثلیکـه غبـار شـمرده اسـت ایـن معنـی میدهـد کـه موصـوف در دوره تصـدی امـور اختـلاص و یـا تجـارت نمـوده و یـا از مـردم رشـوت سـتانده و زندگـی ملـوث نمـوده باشـد در حالیکـه محمـد گل خـان مومنـد از جملـه متقـی ترین شـخصیت هـای کشـور بـود. موصـوف نـه صاحـب سرمایـه و نـه حتـی صاحـب خانـه بـود باوجودیکـه باسـانی میتوانسـت صاحـب هـر دو گـردد زیـرا کـه در اجـرای امـور از اختیـارات نـزد یـک بـه نامحـدود برخـوردار بـود. برعکـس موصـوف زندگـی سـاده و بـا تقـوا را اختیـار کـرد و از برکـت ان و بـه سـبب خدمـات ملـی و اجتماعـی خـود را بلحـاظ اخلاقـی صاحـب قـدرت بزرگـی سـاخته بـود. از برکـت تمـام اینهـا بـا جـرات زیـات وظایـف اجـرا مینمـود تـا حدیکـه پـروای سران خانـدان حکمـران را هـم نمـی نمـود، تنهـا بخداونـد(ج)، مـردم خـود و وجـدان خـود پابنـدی داشـت. موصـوف در عیـن حـال بنـام پشـتو سـیند قامـوس تالیـف کـرد و بـرای غنـی سـاختن و رسـمی قراردادن پشـتو حرکتـی اغـاز نمـود. از گوشـه گیـری ببعـد بمثـل یـک فـرد عـادی مگـر بانهایـت وقـار و حثییـت زمسـتان‌ها را در کنر و تابسـتان هـا را در کابـل میگذرانـد. در کابـل موصـوف در خانـه کرایـی گلیـن در کلالـی نوابـاد دهمزنـگ میزیسـت و شـخص مـن چندیـن مرتبـه اورا در انجـا دیـده ام. بـرای مـن معلـوم نیسـت کـه در افغانسـتان معـاصر شـخص دیگـر بمثـل محمـد گل مومنـد نزدیـک بـه اختیـارات نامحـدود وظایـف اجـرا کـرده باشـد و سرانجـام در خانـه کـرای گلیـن وفـات نمـوده باشـد. ایـن واقعیت‌هـا در کابـل بـه همـگان معلـوم بـود. باحـتمال غالـب کـه غبـار هـم ازان بـاخبر بـود. اگـر برایـش معلـوم نبـود، و بفکـرش محمـد گل خـان «میلیونـر بـزرگ» بـود بایـد گفتـار خـود را بـا شـواهد مسـتند میسـاخت. امـا ایـن کار بـرای او ناممکـن بـود. بـاز هـم غبـار او را «میلیونـر بـزرگ» خوانـده اسـت. موصـوف ایـن تهمـت را قصـدی و بحیـث یـک مبـارز مارکسسـتی بـر او بسـته اسـت.

قـبلا گفتـم کـه دو اثـر اخریـن غبـار رنـگ مارکسسـتی دارد. امـا اثـر اخرین خـود را بیـشتر از روی مارکسسـزم انشـا نمـوده اسـت. موصـوف در ایـن اثـر نـه تنهـا خاندان حکمـران بلکـه تمـام ان افـراد و دسـته‌ها را کوبیـده اسـت کـه غبـار و دیگـر

مارکسسـت هـا بنـام «طبقـه حاکمـه» یـاد میکنـد. وقایـع را هـم از روی مارکسـزم تعبیـر نمـوده اسـت بـا ایـن الفـاظ: «... طبقـات حاکمـه طفیلـی و مفتخـوار بـرای حفـظ خـود در سر ایـن خـوان یـفما بـدون انکـه قـراردادی امضـا کـرده باشـند، باهمدیگـر متحـد بـوده و بـرای اسـتثمار نـوده هـای عظیـم و بیگنـاه ملـت، در خطـوط متـوازی ازادانـه و شـانه بشـانه حرکـت میکننـد. اشراف زمامـدار کـه نسـب خـود را بارباب انـواع میرسـانند، نقـاب تزویـر و عوامفریبـی بـر روی میزننـد. دیگـر اینهـا مسـیح رعیتنـد و جامـع العقـول و المنقـول. در مجامـع نمـاز میخواننـد و افتخـار مینماینـد امـا چـون بـه خلـوت میرونـد صـد کار دیگـر میکننـد. اینهـا هـم ملاک هسـتند وهـم تاجـر و قاچـاقبر سـود خـوار. ایشـن بـاملاک برادرنـد و باتحـار دلال غمخـوار و ملا نماهـا را هـم بمنزلـت پـدر تعمیـدی خـود میشناسـند. ملاکین بـزرگ کـه در اسـتشمار مـردم شریـک بلا فصـل قـوه حاکمـه انـد، ترقـی اجتماعـی مـردم را مـرادف زوال خـود میداننـد. چنانکـه عـده‌ی ملا نمـا هـای مرتجـع نیـز بیـداری مـردم را باعـث کسـاد مرتجـع نیـز بیـداری مـردم را باعـث کسـاد بـازار خویـش میـشمارد. پـس همـه اینـان بشـکل دسـته جمعـی خواهـان جهالـت و نادانـی و دشـمن وحـدت و قـوت تـوده هـا هسـتند.»[۱۷]

کـدام شـخص گفتـه خواهـد توانسـت کـه ایـن نوشـته غبـار از نوشـته هـا حزبـی و ایدیالوجیکـی پرچمی‌هـا، خلقی‌هـا، ماوسـت‌ها و تـوده یی‌هـا ایـران تفـاوت دارد؟ کـدام شـخص گفتـه خواهـد توانسـت کـه ایـن نوشـته غبـار نوشـته تاریـخ اسـت، انقسـم نوشـته کـه یـک مـورخ بـر اسـاس ان معیـار هـا و میتـود هـای تاریـخ انشـا نمـوده باشـد کـه قـبلا بـر ان بحـث کـردم.

مشـخص تـر اینکـه غبـار در وقـت نوشـته خـود تاریـخ مملکـت خـود را از نظـر انداختـه اسـت. دسـته هایـی کـه او یـاد کـرده اسـت اکثر بیـن خـود تصادمـات کرده انـد. انهـا حتـی در وقـت تجـاوزات خارجـی هـم تمامـا باهـم متحـد نبودنـد. افـراد هـر دسـته بیـن خـود و دسـته هـا بـا همدیگـر تصادمـات کـرده انـد. بخصـوص

۱۷ - ۱۸، ۱۹ غبار، اثر یاد شده فوق، جلد دوم، ۲۱۲-۲۱۳-۸۱.

افـراد خانـدان حکمـران. در خانـدان هـای حکمـران جنـگ هـای بین بـرادران برسر قـدرت اعلـی عـام بـود مثـل کـه تصادفـات بیـن اقـوام منسـوب بـه سـپین گونـد د تـور گونـد عـام بـود. جـدی تـر تصادمـات اسـت کـه سر کـردن گان اقـوام و ملاهـا بحمایـه مـردم باحکومـات کـرده انـد. تنهـا در دوره امیرعبدالرحمـن خـان بیـش تـر از چـل مرتبـه از ایـن نـوع قیام‌هـا علیـه طـرز حکومـت و مالیـات هـای سـنگین او صـورت گرفتـه اسـت. ایـن قیـام هـا و تصادفـات در قالـب مارکسسـزم امـده نمیتوانـد. جـای تعجـب اسـت کـه مورخـی چـون غبـار چنیـن کـرده اسـت.

اعمال غبـار هـم موقـف مارکسسـتی او را تلییـد میکنـد. غبـار از کـدام وقـت نامعلوم بـا نورمحمـد تـره کـی، ببرک کارمـل و دیگـر مارکسسـت هـا در عیـن صـف اسـتاد بـود، تـا انکـه روزی او ببرک کارمـل را در منـزل تـره کـی در مـحضر یـک کمیتـه ۲۳ نفـری بـر سر کـدام موضـوع سـخت نکوهـش کـرد و بعـد از ان بقـول یـک مشـاهد «غبـار نـور نـو گونـد تـه رانغـی».[۱۸]

شـاید بعـد از همیـن واقعـه بـوده باشـد کـه غبـار بـا ماوسـت‌ها یـا شـعله یی‌هـا گـرم گرفـت. بقـول یـک افغـان قابـل اعـتماد، غبـار در منـزل خـود بـه ماوسـت هـا طـور انفـرادی و خصوصـی مارکسـزم تدریـس مینمـود و ایـن ماوسـت‌ها از طـرف مقامـات جزبـی شـان تعییـن و بمنـزل او فرسـتاده میشـدند. انتروپولوجیسـت مایکل بـری (Micheal Barry) هـم بـه تاییـد آن میگویـد کـه «غبـار اسـتاد راهـنمای قابل اعـتماد حـزب ماوسـت افغـان بـود».[۱۹] مایـکل بـری در ۱۹۸۲ در دوره جهـاد ملـی بصـورت مخفـی بـه لوگـر سـفر کـرده بـود. کاش غبـار زنـده میبـود کـه حکومـت هـای مارکسسـت هـا و اثـرات ان را در وطـن خـود حـس میکـرد، در ان وقـت شـاید بایـن نتیجـه میرسـید کـه مارکسـزم کـه بماننـد افلاتونـزم در الفـاظ جالـب معلـوم

۱۸ - محمد حسن کاکړ (مدون) رښا او دفاع یا د افغانستان د نفوسو، تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې، د ساپې د پښتو څېړنو او پراختیا مرکز، پېښور، ۱۹۹۹، ۱۷۶.

۱۹ - مایکل بری، حکمرانی یاغی ها، نشریه بلدباریانو پاریس، فرانسه، متشکرم که این رفرنس فرانسوي را ترجمه نموده بمن لطف کرده است.

میشود در صورتیکه عملی گردد در زندگی واقعی سوته کراسی میزاید، ان نوع سوته کراسی که غبار تمام عمر علیه ان مبارزه کرده بود.

سوال: اگر شما در امارت اسلام مقام باصلاحیت میبودید، چه نوع سیاست داخلی و خارجی را دنبال میکردید؟

جواب: محترم داکتر جاوید وردک! طوریکه گفته ام من هیچ وقت در میدان عمل بسوی مقام سیاسی گامی نه برداشته ام. تمام عمر محصل علم بودم و اکنون هم هستم. پس به سوال شما از روی که از روی این فرضیه جواب نمیگویم که من متصدی کدام مقام ام، یا برای رسیدن بان میکوشم. جواب زیر من به سوال شما صرف جواب یک افغان عادی میباشد.

سوال شما دو جز دارد: در داخل افغانستان چه نوع سیاست در پیش گرفته شود و سیاست خارجی افغانستان کدام خطوط اساسی را تعقیب کند؟

در داخل افغانستان بیش تر از هر چیز دیگر خاتمه دادن بحالت جنگ و اعمار محدد کشور و ویران شده مهم تر و اساسی تر میباشد. طالبان بسیاری از ابعاد جنگ و نا ارامی را خنثی نموده اند. تنها یک بعد جنگ هنوز هم وجود دارد. این بعد در اصل قوی نیست. ولی قدرت های خارجی بشمول موسسه ملل متحد ان را زنده نگهداشته و تا حدی تقویه نموده است. پس از بین بردن ان از راه جنگ ممکن به قیمت زیاد تمام شود. بهتر است این بعد جنگ از راه مذاکره حل گردد. طرق مذاکره زیات است که متصدیان امارت بهتر میدانند. مقصد متحد نمودن کشور است از هر راهی که ممکن گردد. تنها در افغانستان متحد شده شرایط سالم زندگی برای مردم مهیا شده و برای اعمار مجدد کشور گام های اساسی برداشته شده میتواند. اکنون هم که امنیت تقریبا در تمام وطن برقرار شده است در صحنه اداری زمینه تا حدی برای برداشتن گام های اساسی مساعد شده است. درینمورد نظرات و پیشنهادات زیادی ارزه شده است و از جمله ان نظرات و پیشنهادات که

عملی ساختن ان در حال حاضر ممکن معلوم میشود، اهسته اهسته عملی شود. تامین امنیت غایه نیست، تامین امینت شرط حتمی برای مقصد اصلی شمرده میشود. در شرایط موجود همه امکان ان دیده میشود که در طرز انحصاری اداری تغییرات وارد گردد. طرز انحصاری عاقبت خوب ندارد. در واقع در بحران موجود افغانستان در اصل نتیجه مستقیم همین طرز انحصاری حکومتی میباشد. اعمار مجدد کشور بدون متخصصین و بدون سهم اشخاص مجرب و ازموده شده در امور دولتی نهایت دشوار خواهد بود. اکنون ممکن معلوم میگردد که در کابل یک جرگه مشورتی متشکل از اشخاص مجرب، فهمیده و متقی افغان بمیان اید و این جرگه از همه اولتر برای کاریابی، بهتر ساختن وضع پولی و مالی و زندگی مردم سفارشات پیش کند و تجاویز را بگیرد. اکنون وقت ان هم رسیده که در ولسوالی ها و ولایات مجالس مشورتی بشمول سرکرده گان محل تشکیل و فعال گردد. در همین سلسله امارت اسلامی باید وعده اولی خود را تجدید کند. مبنی بر اینکه حینکه کشور متحد شد شورای سرتاسری و یا لویه جرگه را در مرحله انتقالی بغرض تشکیل حکومت موقتی دایر می‌نماید بطوریکه در ان نمایندگان تمام اقوام افغانستان و محلات عضویت داشته باشند. پهلوی وارد اوردن تغییرات در طرز اداری امارت اسلامی بر سیاست اجتماعی و کولتوری خود طور اساسی تجدید نظر نماید و بطور عمومی در روش و سیاست خود نرمش وارد نماید. افغان‌ها را با زور و اکراه اینطرف و انطرف کش کردن نتیجه خوب نمیدهد. روش‌ها اجباری و تحمیل بین مردم و حکومت فاصله ایجاد میکند و مفسدان از آن بهره برداری مینمایند. روش های اجبار و تحمیل حکومات پیشین را از پا در اوردند و مردم و کشور را بحال امروزی رسانیدند. این هم از حمله کارنامه های حکومت امارت اسلامی خواهد بود که روش های اجبار و تحمیل اسلاف خود را تکرار نکند و از عواقب ان عبرت بگیرند. چون افغانستان از روی موقعیت خود بعد از سقوط امپراتوری شوروی بمثل دوره های پیشین مهم شده است، موضوع روابط خارجی ان هم بهمان سیاست های بزرگ موقعیت خاص ستراتیجکی خود را از دست داده است اما برعکس در خود منطقه بعد

از کشـورهای مسـتقل اسـیایی مرکـزی بحیـث حلقـه اتصـال بیـن اسـیایی جنوبـی و اسـیای مرکـزی کسـب اهمیـت زیـاد نمـوده اسـت. درینحـال بـرای افغانسـتان حتمـی شـده اسـت کـه در سیاسـت خارجـی خـود نظـر بـه سـابق بسـیار فعـال و مراقـب باشـد. اینکـه افغانسـتان اکنـون چـه نـوع روش را در سـاحه خارجـی تعصیب کنـد بایـد درینحـال هـم روش هـای حکومـات گذشـته را در نظـر گرفتـه از ناکامـی هـای شـان عبرت بگیـرد.

افغانسـتتان از طـرف چـار کشـور محـاط بـوده و تنهـا از راه ان هـا باکشـورهای دیگـر ارتبـاط گرفتـه میتوانـد. بایـن حسـاب افغانسـتان بدرجـه اول بکشـورهای در بدیـوار محتـاج بـوده مثلیکـه بعضـی انهـا بـا افغانسـتان محتـاج میباشـد. نتیجـه ایـن واقعیـت ایـن میشـود کـه افغانسـتان بایـد بـا تمام کشـورهای همسـایه دوسـت باشـد و بتـاوان یکـی بـان دیگـری نزدیـک نـه شـود. حکومـات کـه در دو دهـه گذشـته ایـن تـوازن را رعایـت نکـرده انـد عمدتـا قربانـی ایـن بیموازنـه گـی شـده بوطـن و هموطنـان خـود ضرر اساسـی رسـانیده انـد. البتـه تمـام کشـورهای همجـوار بـا افغانسـتان بعیـن درجـه علایـق ندارنـد. بعضـی از انهـا بـا افغانسـتان سرحـد کوتـاه و دیگـران سرحـدات طویـل قرارنـد و بـا نتیجـه علایـق تجارتـی و بشری بعضـی از انهـا بـا افغانسـتان کـم و از دیگـران زیـاد میباشـد، خـود مـردم افغانسـتان بعـد از تجـاوز شـوروی ایـن واقعیـت هـا را تثبیـت کـرده انـد. بایـن معنـی کـه ملیـون هـا افغـان بـه پاکسـتان و ایـران بلا مانـع مهاجـرت کردنـد و بـا ایـن مهاجـرت خـود خطـوط اساسـی روابـط خارجـی افغانسـتان را تعییـن کردنـد. بایـن ترتیب افغانسـتان بدرجـه اول بـا پاکسـتان و بدرجـه دوم بـا ایـران و بدرجـات دیگـر بـا کشـورهای دیگـر علایـق دارد. علایـق ایـن کشـورها از ان روش هـای کشـورهای همسـایه هـم واضـح شـد کـه انهـا بعـد از تحیمـل تعزیـرات اقتصـادی ملـل متحـد و دولـت هـای متحـد امریـکا بیطرفـی اختیـار نمودنـد. افغانسـتان بایـد ایـن واقعیت‌هـا را در سیاسـت خارجـی خـود منعکـس نمایـد، بـدون انکـه بیـن همسـایه هـای خـود تـوازن را از دسـت دهـد.

بـا انهـم یـک مگـر مهـم درینجـا موجـود میباشـد و ان اینکـه افغانسـتان تنهـا وقتـی ایـن تـوازن را حفـظ کـرده میتوانـد کـه خـود قـوی و مسـتقل باشـد و سیاسـت خارجـی خـود را بمشـوره مسـتقیم یـا غیـر مسـتقیم نماینـدگان ملـت بـه پیـش بـرد. درینموضـوع اتـکا بـر کشـورهای همسـایه و یـا بریکـی ان هـا سـادگی خواهـد بـود حکومـات کشـور هـای همسـایه هـر قـدر کـه دوسـت هـم باشـند در امـور ملـی دوسـت شـده نمیتواننـد. در ایـن عصر دولـت هـای ملـی هـر حکومـت در هـر موضـوع منافع ملـی خـود را جسـتجو میکنـد و بـرای تحقیـق ان شـاید چنـان شـعارهای جالـب بدهـد کـه در ظاهـر بنفـع تمـام باشـد، مگـر در واقـع بنفـع خـودش میباشـد. حکومـات بعضـی کشـورهای همسـایه بخصـوص حلقـه هـای قـوی مخفـی نظامـی شـان نسـبت بـا افغانسـتان نیـت خـوب ندارنـد. ایـن حلقـه هـا در هـر حـال میخواهنـد چنـان اجنداهـا را عملـی نماینـد کـه تنهـا بنفـع کشـور خـود شـان باشـد. نیـات سـو ایـن حلقـه هـا در جریـان جنـگ داخلـی افغانسـتان ثابـت شـد. کابـل بـه سـبب اجنداهـای همیـن حلقـه هـا ویـران شـد و مسـئاله افغان بـه سـبب دسـیاس اینهـا بچیـده تـر و تا اینـده دوامـدار شـد. در ایـن حال افغانسـتان روش مسـتقل را بـه ترتیـب زیـر یقینـی میتوانـد:

راه اساسـی ایـن اسـت کـه حکومـت افغانسـتان خـود را مبلـت خـود و ملـت را برخـود متکـی و نزدینـک کنـد و در اسـتحکام وحـدت ملـی سـعی بلیـغ بخـرچ دهـد. در عیـن حـال بـرای تعویـه اقتصـاد ملـی، اردوی ملـی و سـاینس و تکنالوجی کارهـای بنیـادی شروع کنـد، خـود را قـوی سـازد. بـرای ایـن مقصـد دم در حـال از ان تعلیمیافتـه گان و متخصصـان افغـان اسـتفاده کنـد کـه در کشـورهای خـارج مهاجرنـد. ایـن افغانـان میتواننـد کشـور خـود را از اتـکا بـر متخصصـان خارجـی و همسـایه تـا انـدازه زیـاد نجـات دهنـد.

بـرای افغانسـتان ایـن هـم حتمـی اسـت کـه مـاورای کشـور هـای همسـایه با کشـور هـای دیگـر بخصـوص باکشـور هـای پیشرفتـه جهـان غـرب روابـط دیرینـه خـود را احیـا کنـد و بکوشـد خـود را از انـزوای موجـود بیـرون کنـد. البتـه ایـن موضـوع بـه

سبب موضوع اسامه بن لادن پیچیده شده است که من درباره ان در ان نوشته خود بحث کرده ام که در اصل بجواب ورق سپید فوندیشن افغانستان نگاشته ام. در اینجا همینقدر میگویم که در حالیکه کشور های جهان بصورت بیسابقه در اثر انقلاب الیکترونیکی باهم نزدیک میشوند و در اثر ان یکنوع جهان جدید در حال نمو و انکشاف میباشد. این انزوا در صورتیکه دوام کند برای افغانستان نهایت گران تمام خواهد شد انقدر که ممکن استقلال ان هم ناقص و پامال شود بنا بر ان برای اولیای امور در حال حاضر موضوع بنیادی این هم است که تمام ان راه ها را جستجو کند که با پیمودن ان افغانستان از این انزوا بیرون شده موضوع از دست رفته خود را در قطار کشور های جهان پیش از خود کند.

اتم څپرکی

د اساسي قانون په اړه

نظری درباره قانون اساسی برای افغانستان

۳۱ اکتوبر ۲۰۰۲

مصاحبه ښاغلی حمید عبیدي با پوهاند کاکړ

۱ – بـا توجـه بـه تعامـل ملـی و نیـز بـا در نظـر داشـت تعهـدات بیـن المللـی افغانسـتان بـه حیـث یـک عضـو سـازمان ملـل متحـد و امضـاء کننـده اعلامیـه جهانـی حقـوق بشر و میثـاق هـای متمـم آن، بـا توجـه بـه پیشـبینی هـای موافقتنامه بـن و بـا نتیجـه گیـری از تجـارب گذشـته و در پرتـو ایجابـات زمـان معـاصر، از نظـر شما قانـون اساسـی اینـده افغانسـتان بایـد عمدتـا بـر کـدام موازیـن و معیـار هـا اسـتوار باشـد؟

۲ – آیـا فکـر نمـی کنیـد کـه مـی تـوان بـه جـای تدویـن یـک قانـون اساسـی جدیـد، قانـون اساسـی سـال ۱۹۴۶ را کـه روی آن مطالعـات زیـادی بـه عمـل آمـده اسـت و قبـول تقریبـا عـام ملـی نیـز داشـته اسـت، بـه حیـث اسـاس پذیرفـت و صرف برخـی مـواد آن را کـه بـا ایجابـات نـو مطابقـت ندارنـد دو یـا هـم در جریـان دهـه قانـون اساسـی، کاسـتی هـای آن هـا ثتبیـت شـده انـد، تعدیـل کـرد؟

منظـور ایـن کـه بـه نظـر شما کـدام رویکـرد بـهتر اسـت تعدیـل قانـون اساسـی ۱۹۴۶ و یـا تصویـد یـک قانـون اساسـی کاملا نـو؟ در صورتیکـه انتخـاب و تدویـن قانـون اساسـی کاملا جدیـد باشـد در انصـورت بـه نظـر شما کمیسـیون تسـوید کـدام منابـع را بایـد مـورد توجـه قـرار دهـد؟

۳ – بـه نظـر شما ترکیـب کمیسـیون قانـون اساسـی از نظـر مسـلکی، کاری و درجـه اعتبـار ملـی چـه گونـه اسـت و چـه گونـه بایـد باشـد تـا بتوانـد یـک قانـون اساسـی مطابـق بـه ایجابـات عصر و موثـر و قابـل تطبیـق بـرای شرایـط و نیـازی امـروز و فـردای جامعـه افغانـی را تسـوید کنـد؟

٤ – یـک مسـاله جـدی، شـکل نظـام سیاسـی اینـده اسـت. انتخابـات میـان نظـام شـاهی مشروطـه (شـاهی پـارلمان) و جمهـوری، دشـوار اسـت کـه بـه یقیـن بتـوان گفـت چنـد در صـدر مـردم خواهـان نظـام جمهـوری انـد و چنـد در صـد خواهـان نظـام شـاهی پارلمانـی. در ایـن صـورت کمیسـیون چـه برخـوردی را بایـد روی ایـن مسـاله در پیـش بگیـرد تـا لویـه جرگـه قانـون اساسـی به مثبـه عالیتریـن ممثـل اراده ملـی، بتوانـدن بـه نمایندگـی از ملـت امـکان انتخـاب را داشـته باشـد. نـه ایـن کـه کمیسـیون تدیـون قانـون اساسـی پشـاپیش مبتنـی بـر انتخـاب معینـی در ایـن زمینـه فصـول مربوطـه را تسـوید و پیشـنهاد کنـد؟

۵ – شـیوه گزینـش نماینـده گان لویـه جرگـه اضطـراری و مسـایلی را کـه در ایـن رابطـه بـه وجـود امدنـد هـم مـی دانیـم.

شـکی نیسـت کـه اگـر گزینـش نماینـده گان لویـه جرگـه قانـون اساسـی نیـز بـه عیـن شـکل لویـه جرگـه اضطـراری باشـد، قانـون اساسـی جدیـد نـه مشروعیـت عنعنـه یـی لازم را خواهـد داشـت و نـه هـم مشروعیـت دموکراتیـک. بـه نظـر شما در ایـن مـورد چـه رویکـردی بایـد در پیـش گرفتـه شـود تـا سـنگپایه نظـام اینـده از ابتـدا بـا پرسـش مشروعیـت مواجـه نشـود. انتخابـات ازاد و دموکراتیـک نماینـده

گان لویه جرگه قانون اساسی برابر با معیار های یک انتخابات سراسری ازاد، سری، عادلانه و مستقیم و یا روش دیگری؟

٦ – برای تطبیق قانون اساسی و نهادینه ساختن ان، به نظر شما از تجربه دهه قانون اساسی و از تجارب بعدی چه درس هایی باید گرفته شود تا قانون اساسی جدید به سرنوشت قوانین اساسی قبلی دچار نگردد؟ ویا به بیان دیگر، گیریم که ترکیب کمیسیون برابر با معیارهای لازمه باشد و قانون اساسی بی کم و کاست و لویه جرگه هم کاملا انتخابی و انتخابات هم آزاد سراسری و منصفانه، ای صرفا همین کافی خواهد بود تا مطمین شد که جامعه ما قانونمدار و حقوق بنیاد می گردد و روبه دموکراسی رشد می کند؟

بجواب سوال اول: معیارها و موازین در همه جا و نزد همه مردم یکی نیست. البته بعضی از آنها در عصر ما عالمشمول شده است. قانون اساسی یا نظام بنیادی زندگی یک کتله معین مردم بر معیارهای استوار میگردد که انها بان ارزش میدهند. از کلتور و عملکرد افغان ها واضح است که انها بارزش های هویتی، ارزش های ملی، ارزش های اسلامی و ارزش های ازادی و ترقی ارج اساسی قایلند. مطلب از ارزش های هویتی این است که مردم افغانستان بحیث افغان و کشور شان بحیث افغانتسان باشد.

از ارزش های ملی مراد عمدتا این است که وطن افغان ها یعنی افغانستان مستقل و غیر قابل انقسام بوده اکمیت بر ان تنها و تنها بخودشان مختص باشد.

مقصد از ارزش های اسلامی درینجا این است که مردم مسلمان افغانستان (و همچنان مردم غیر مسلمان افغانستان) در اجرای وظایف دینی کاملا ازاد بوده، قوانین کشور بر طبق شریعت عزای محمدی برابر با اقتضاات عصر ممد بهبود زندگی مادی و معنوی مردم باشد.

مقصد از ارزش های ازادی این است که افراد مطابق قوانین از ازادی بیان، ازادی تشکیل اجتماع و مصونیت ملکیت بدون تبعیض جنس، قوم، زبان، دین و

موقـف اجتماعـی و از حقـوق اساسـی منـدرج در مناشـیر حقوقـی بشری برخـوردار بـوده، تحقیـر قـوم قانوناً منـع و سـلب حیـات انسـان جـرم عظیـم باشـد.

بجـواب سـوال دوم: از جملـه شـش قانـون اساسـی افغانسـتان کـه تمـام ان در قـرن بیسـتم تدویـن شـده اسـت، قانـون اساسـی سـال ۱۹۴۶ جامـع تـر اسـت بایـن معنـی کـه در ایـن قانـون هـم هـر دو قانـون اساسـی دروه شـاه امـان اللـه (۱۹۲۳) و دوره محمـد نادرشـاه (۱۹۳۱) در نظـر گرفتـه شـده و هـم اقتضـاات عصر خـود ان. خاصـه دیگـر ان ایـن اسـت کـه متخصصیـن ورزیـده داخلـی و خارجـی ان را تسـوید و تنظیـم و لویـه جرگـه خـاص ان را پـاس نمـوده اسـت. البتـه از ان وقـت تـا حـال جامعـه افغـان دسـتخوش تغییـرات زیـاد شـده و نظـام شـاهی از بیـن رفتـه اسـت. بـا آنهـم ایـن قانـون بـرای تدیـن قانـون اساسـی اینـده اسـاس شـده میتوانـد. بـهتر خواهـد بـود کمیسـیون قانـون اساسـی آن را اسـاس کار خـود قـرار داده بـا در نظـر داشـت تغییـرات و قوانیـن اساسـی متذکـره و همچنـان قوانیـن اساسـی بقضـی از کشـورهای اسلامـی و غیـر اسلامـی چـون مصر، سـوریه و الجزایـر را امـاده نمایـد. گمان نمیکنـم کمیسـیون متذکـره قوانیـن اساسـی سـابق را نادیـده گرفتـه قانـون اساسـی کاملا جدیـد را تسـوید نمایـد. اینحـال مقاطعـه بـا گذشـته بـوده کـه بمفـاد کشـور نخواهـد بـود. تمـام ایـن قوانیـن کـم و بیـش منعکـس کننـده ارزش هـا و اوضـاع سیسـای و تشـکیلاتی افغانسـتان میباشـد.

بجـواب سـوال سـوم: تدویـن و تنظیـم قانـون اساسـی یـک کار اختصاصـی اسـت. ایـن امـر اینجـاب میکنـد که کمیسـیون قانـون اساسـی بایـد متشـکل از متخصصان باشـد. چـون قانـون اساسـی دربـاره تمـام شـئون زندگـی دسـاتیر اساسـی میداشـته باشـد حتمـی اسـت کـه اعضـای کمیسـیون متذکـره متشـکل از کسـانی باشـد کـه دربـاره جوانـب مختلـف جامعـه افغـان معلومـات اختصاصـی و هم تجـارب عملی داشـته باشـند. البتـه تعـداد قوانـون دانـان بایـد در ان زیـاد باشـد، امـا ایـن متخصصان بایـد اعضـای دولـت برحـال نباشـند و اگـر ایـن کار عـملا ممکـن نباشـد اعضـای دیگـر بایـد بچنـان تعـداد و در چنـان موقـف نباشـند کـه کمیسـیون را زیـر نفـوذ

حکومت قرار دهند. کمیسیون باید در کار خود در نظر و عمل مستقل باشد. درجه استقلال آن وقتی بالا رفته میتواند که متشکل از متخصصان دارای شخصیت های قوی و متکی بر اصول بوده، خدمت بجامعه ایدیال شان باشد. این نوع اشخاص از اتبار ملی هم برخوردار میباشند.

بجواب سوال چارم: در افغانستان فردا نظام سیاسی شاهی مشروط باشد و یا جمهوریت و اگر جمهوریت باشد چه نوع آن؟ این موضوع جدی و حساس شده میتواند.

از وقتیکه نظام شاهی سرنگون شده کدام حرکت برای احیای آن بمیان نیامده است. از طرف دیگر تمام نظام های بعدی که بنام جمهوریت افغانستان، جمهوریت دموکراتیک افغانستان، دولت اسلامی افغانستان و امارت اسلامی افغانستان بمیان آمدند، ناکام گردیدند، یعنی موفق بران نشدند که امنیت را در کشور که شرط اول زندگی مدنی و اجتماعی است، مستقر کنند. بالاخره کاربجای رسید که دو ابر قدرت وقت در افغانستان با قوه نظامی مداخله کردند و کشور های مغرض همجوار در افغانستان پیوسته دسیه کردند و فتنه ها برپا کردند. افغانستان و افغان‌ها در اثر این مداخلات به مصیبت های بی سابقه او رو برو شدند. حال سوال اساسی در شرایط موجود کشور این است که کدام نوع نظام سیاسی باعث آن شده میتواند که امنیت و ثبات در کشور مستحکم شده جامعه طوری تنظیم گردد که قوه های خلاقه مردم تحریک شده، زندگی مادی و معنوی مردم بسوی بهتری پویان باشد.

طوریکه پیشتر گفتم، در افغانستان احیای نظام شاهی ولو مشروط یعنی محدود و قانونی هم باشد، طرفداران قابل ملاحظه ندارد. خود شاه مخلوع بکرات در اعلامیه های خود گفته است که نمیخواهد برای احیای آن کوششی نماید. درست است که در لویه جرگه اضطراری که من هم عضو ان بودم، اکثر وکلا از موصوف طرفداری میکردند ولی آنها میخواستند موصوف بحیث رییس دولت باشد. این را هم باید گفت که بعد از تجاوز شوروی

تعـداد زیـاد افغـان هـای سرشـناس کـه از شـاه مخلـوع طرفـداری میکردنـد، در پشـاور و کویتـه تـرور یعنـی کشـته شـدند. از ایـن واقعیـت چنـان معلـوم میشـود کـه بیـن افغـان هـا چنـان حرکـت ضـد شـاهی موجـود اسـت کـه اعضـای افراطـی آن حاضرنـد در صورتیکـه شـاهی دوسـت هـا بـرای احیـای نظـام شـاهی فعالیـت کننـد بـر ضـد شـان قاطعانـه عمـل کننـد و امنیـت و ثبـات را اخلال نماینـد. بـا آنهـم اگـر جامـه بیـن المللـی بخصـوص امریـکا بخواهـد ممکـن نظـام شـاهی در افغانسـتان احیـا گـردد. مثلیکـه امریـکا در دهـه پنجـاه قـرن گذشـته در ایـران چنیـن کـرد. امـا طوریکـه در عمـل دیـده شـد، امریـکا بـاغلی حامـد کـرزی را برشـاه مخلـوع ترجیـح داد. تمـام ایـن واقعیـت هـا میرسـاند کـه در افغانسـتان نظـام شـاهی جـز ای از تاریـخ شـده اینـده نـدارد. درینصـورت بـه کمیسـیون قانـون اساسـی یـک راه یعنـی راه تجویـز نظـام جمهـوری در پیـش اسـت. اینکـه ایـن نظـام جمهـوری بـه چـه شـکل و صـورت باشـد، باختصـار در بـاره آن میگویـم کـه نظـام سیاسـی اگـر بـه شـکل شـاهی قانونـی باشـد یـا جمهوریـت قـوه مقننـه لازمـه آن میباشـد. قـوه مقننـه معمـولا دارای دو مجلـس و بعضـا دارای یـک مجلـس هـم میباشـد. افغانسـتان قـرار قانـون ۱۹٦٤ دو مجلـس داشـت بنـام مشرانـو جرگـه و ولسـی جرگـه. مشرانـو جرگـه قـسما انتخابـی غیـر مسـتقیم بـود و حکومـت با بعـارت دقیـق هیات اجرایـه بسرکردگـی صدراعظـم کـه از طـرف شـاه مامـور تشـکیل کابینـه میشـد بعـد از اخـذ رای اعـتماد ولسـی جرگـه حکومـت میکـرد. اینکـه اکنـون پـارلمان دو مجلـس داشـته باشـد یـا یـک مجلـس د مشرانـو جرگـه انتخابـی باشـد یـا انتصابـی موضـوع مشـکل نخواهـد بـود. البتـه ولسـی جرگـه بایـد کاملا انتخابـی باشـد. موضـوع اساسـی انتخـاب سرکـرده نظـام یـا رییـس جمهـور اسـت. موصـوف راسـا از طـرف ولسـی جرگـه، موضـوع موهـم میباشـد. ایـن هـم موضـوع مهـم اسـت کـه مقـام ریاسـت جمهـوری تشریفاتـی و بنـام باشـد و اجرایـوی هـم. بـهتر خواهـد بـود کـه موصـوف از طـرف ولسـی جرگـه از اعضـای خـود آن انتخـاب گـردد امـا مـدت ریاسـت او دو برابـر دوره ولسـی جرگـه یعنی هشـت سـال باشـد. همچنـان او بایـد کسـی باشـد کـه از حمایـه و اعـتماد مـرد بـه یقیـن برخـوردار باشـد تـا وجـود او در حفـظ امنیـت و ثبـات موثـر شـده بتوانـد. بنـا بـر همیـن دلیـل موصـوف بایـد

بقـوم اکثریـت منسـوب بـوده هـر دو لسـان پشـتو و دری را خـوب بدانـد. درینحـال امنیـت و ثبـات و زندگـی عـادی و پیشرفـت در امـور بصـورت بـهتر یقینـی و واقعـی شـده میتوانـد.

بجـواب سـوال پنجـم: در مـورد گزینـش نماینـدگان لویـه جرگـه دو نقطـه را باید در نظـر داشـت. یکـی اینکـه اعضـای لویـه جرگـه هیـچ وقـت از راه انتخابـات یعنـی رایدهـی سری مسـتقیم تعییـن نـه شـده بلکـه باتفـاق ارا علنـی تعیین شـده انـد. دوم اینکـه در انتخـاب نماینـدگان لویـه جرگـه ماموریـن حکومـت همـواره اعمال نفـوذ کـرده انـد. لویـه جرگـه ماموریـن اضطـراری یـک خاصـه دیگـری هـم داشـت و ان اینکـه ماموریـن ملـل متحـد در تعییـن وکـیلان و اعضـای تدویـر لویـه جرگـه دخیـل بودنـد. حتـی تهیـه لـوازم و مصـارف و حفـظ امنیـت لویـه جرگه هـم بدوش ملـل متحـد و بعضـی کشـورهای خارجـی بـود. نقـش بـارز اداره موقـت یـا طـور دقیـق دسـته کوچـک مسـلط بـر اداره موقـت در ایـن بـود کـه بمعاضـدت هیـات رئیسـه کمیسـیون تدویـر لویـه جرگـه پیـش تـر از هـر حکومـت دیگـر در سـابق در تغییـن اعضـای لویـه جرگـه اعمال نفـوذ کـرد بطوریکـه بیـن ۱۵۵۰ یـا بیـش تـر وکیـل طرفـداران ایـن گـروه کوچـک از حـد زیـاد بودنـد. والیـان هـم علاوه بـر انکـه بـر خلاف عنعنـه در لویـه جرگـه عضویـت حاصـل کردنـد در تعییـن نماینـدگان هـم اعمال نفـوذ کردنـد. تمـام ایـن واقعیـت هـا از اعتبـار و حیثیـت لویه جرگـه کاسـت و در تـالار لویـه جرگـه بـی نظمـی هـم رخ داد. ایـن وضـع بایـد در انتخـاب لویـه جرگـه اینـده تکـرار نـه شـود. توجـه بایـن نقـاط سـبب خواهـد شـد کـه از تکـرار ان جلوگیـری کـرد. یکـی اینکـه طوریکـه در جـواب سـوال دوم گفتـم اعضـای کمیسـیون قانـون اساسـی بـر اسـاس معیارهـا بـا توجـه باصـل لیاقـت، تخصـص و شـخصیت تعییـن شـوند. دیگـر انیگـه بانهـا صلاحیـت داده شـود کـه تنهـا انهـا، صلاحیـت داده شـود کـه تنهـا آنهـا، نـه حکومـت، حـوزه هـای انتخاباتـی را تعییـن کـرده جریـان انتخابـات را در حـوزه هـا نظـارت کنـد. همچنـان ملـل متحـد بحکومـت یـا اداره انتقالـی بفهمانـد کـه مداخلـه و اعمال نفـوذ آن در انتخـاب نماینـدگان تحمـل نخوانـد شـد. علایـم میرسـاند کـه ماموریـن ملـل متحد

از اشتباهات سابق درس عبرت گرفته در صدد اصلاح اند ولی از عدم مداخله عمال حکومت در تعیین حوزه های انتخاباتی و همچنان در اعمال نفوذ شان در انتخاب نمایندگان کسی مطمین شده نمیتوانند.

بجواب سوال ششم: متاسفانه ما افغان ها بزندگی قانونی و حیات مبتنی بر حقوق و دموکراسی سوانح خوب نداریم. اجازه دهید درباره این موضوع نسبتا مفصل تر صحبت کنم، طوریکه افغان ها تا بحال شش قانون اساسی را تدوین کرده اند ولی پنج تای آن را یکی بعد از دیگر قهرا لغو کردند. ایا این قوانین ناقص و برای افغان ها غیر قابل قبول بود یا افغان ها اصلا بقانون چندان اهمیت نمیدهند؟ جزی اخیری این سوال بواقعیت مقرون معلوم میگردد. چهار قانون اساسی اولی دوره های شاه امان الله، محمد نادر شاه، محمد ظاهرشاه و محمد داود که باهم مشابهه بودند، بر اساس ارزش های مردم ساختنه شده بودند. مردم به هیچ یکی از این قوانین در وقت وضع و تطبیق ان مخالفت نکردند. مردم تنها با دو قانون اساسی دوره ببرک کارمل (۱۹۸۰) و دروره نجیب الله (۱۹۸۷) مخالفت نمودند. این دو قانون هم مخالف ارزش های مردم نبود. در واقع این دو قانون در عبارات دموکراتیک تر از چهار قانون اول بود. ولی کافه مردم با گردانندگان آن مخالف بودند و حقاً میدانستند که سیاست ها و کردار شان برعکس قوانین خودشان بود. این مخالفت مویید این حقیقت است که تدوین و وضع قانون اساسی در ذات خود کافی نیست، تطبیق کنندگان و تطبیق ان هم مهم است. موضوع تطبیق قانون از چند نگاه دیده میشود. اول از نگاه اینکه، طوریکه پیش تر گفتم، قانون اساسی باید مبتنی بر ازرش های مردم و مطابق به اقتضاات عصر باشد. دوم اینکه حکومات بر طبق آن حکومت کنند و عمال حکومت آن را تطبیق نموده خود بر خلاف آن عمل نکنند. سوم اینکه مردم درباره قانون اساسی اگاهی داشته، اثرات مثبت انه را در در زندگی روزمره خود محسوس کنند تا در وقت ضرورت از آن دفاع کنند.

اما در افغانستان چنین نشده است یا طور کلی چنین نشده است، در تطبیق قانون اساسی حکومت نقش اساسی بازی مینمایند. درین مورد یک مثال می اورم از جمله شش قانون اساسی افغانستان، قانون اساسی دوره محمد نادرشاه از ۱۹۳۱ تا ۱۹۶۳ مدت سی و دو سال را در برگرفت. درینقدر مدت حکومات بر اساس همین قانون اساسی حکومت کردند ولی در دوره صدارت محمد هاشم در شکل استبدادی، در زمان صدارت شاه محمود خان در شکل دموکراسی و در دوره صدارت محمد داود خان در شکل نیمه یا شبهه استبدادی، بانکه در این دوره طبقه تعلیمیافته متوسط بصورت بارز قوی شده صحنه سیاسی برای تحول مساعد شده بود. از این در واقعیت چنان نتیجه گرفته شده میتواند که گردانندگان حکومت و همچنان شکل حکومت در تطبیق قانون اهمیت اساسی دارند. در مورد گردانندگان حکومت فارمول خاصی وضع شده نمی تواند بطوریکه آن ها را برعایت آن مجبور نمود. محمد هاشم خان، شاه محمود خان و ممد داود خان بر اساس عین قانون اساسی حکومت کردند ولی طوریکه دیدم طرز حکومت هر سه متفاوت از همدیگر بود. اساسی این است که عوض اصلاح گردانندگان یا در ایوان حکومت ساختمان یا نظام سیاسی را اصلاح نمود که انها بر اساس آن حکومت میکنند. شاید بر اساسی همین فکر بوده باشد که محمد ظاهر شاه و مصاحبان موصوف قانون اساسی نو را در ۱۹٤٦ تجویز نمودند که در آن قدرت در سه مقام تقسیم شده و راه برای حاوی تر شدن حکومت و دموکراسی باز گردید و نظام شاهی در شکل قانونی و مشروط تحول نمود. بزرگترین اشتباه محمد داود خان این بود که موصوف عوض انکه با ان هم کاری کرده از داخل برای اصلاح آن بکوشد آن نظام را بنام دموکراسی قلابی سقوط داد و راه را برای بی ثباتی خطرناک باز نمود. موصوف با این عمل خود موسس بی ثباتی موجود افغانستان شمرده میشود. در هر حال اکنون به کمیسیون قانون اساسی افغانستان لازم است که موضوع تطبیق قانون اساسی را هم در نظر داشته چنان شکل و صورت را برای حکومت تجویز نماید که در عین انیکه اشخاص بر اساس لیاقت، در حکومت سهم گرفته بتوانند،

حکومت کنندگان دوام و مصلحت حکومت خود را در رعایت قانون بدانند. فارمول مانوس برای این نوع حکومت تقسیم مناسب قدرت در سه شعبه و تاسیس حکومت بر مبنای انتخابات است. اما هیات اجراییه در این نوع حکومت باید بقدری صلاحیت و توانایی داشته باشد که در برابر قوه های فرار از مرکز و قوای ضد قانون و انارشی جواب موثر داده امنیت و ثبات را در هر حال محفوظ نموده بتواند. به ظهور انارشی، مثل انارشی دوره شاهی مشروط باید فرصت داده نه شود.

درباره اینکه در افغانستان در حال حاضر دموکراسی قابل تطبیق خواهد بود تامل بکار است. افغان ها بمعنی معمول کلمه دموکراسی در غرب دموکرات نیستند. آنها از جامعه افغان برخاسته اند و جامعه افغان اساسا بشکل حاکمانه تنظیم شده با انکه افغان ها در برابر طرز حاکمانه قدرت حساسیت خاص دارند. پیاده شدن دموکراسی در افغانستان یک مشکل دیگر هم پیش رو دارد. در حال حاضر طبقه متوسط تعلیم یافته بسیار قضیف است. دموکرات ها و لبرال ها و ازادیخواهان منسوب باین طبقه محصول پنجاه سال معارف عصری بود، بعد از کودتای ثور یا از بین برده شدند و یا بفرار از وطن مجبور شدندن. این هم از جمله مصیبت های عظیمی بود که خلقی ها و پرچمی ها بر افغانستان وارد نمودند، اکنون زیاد ترین افغان های درون وطن اعم از زن و مرد در تپ و تلاش ندگی عادی نزدیک به طبیقی اند. آنها لذت قانون و دموکراسی را در عمر خود نه چشیده و اطفال شان، مثل خود شان از سواد، تحصیل و مزایای زندگی عصری و سهولت های صحی محروم اند. قانو، انتخابات و دموکراسی به آنها مفهوم ندارند. با اینحال گمان نمیرود اینها یعنی اکثر افغان ها به انتخابات، قانون و دموکراسی دلچسپی نشان دهند. مگر انکه زندگی شان به سبب آن بصورت بارز بهتر گردد. درینصورت نظام نوین سیاسی که با انفاذ قانون اساسی جدید عیار خواهد آمد عمدتا مال مردمان شهری خواهد بود و افغانستان برای مدتی کم و بیش بمانند، زمان

هـای دور صاحـب دولـت شـهری خواهـد شـد. امـا کمیسـیون قانـون اساسـی بـا اتخـاذ تدابیـری میتوانـد عمـر ایـن مـدت را کوتـاه نمایـد.

۱ – تدبیـر اولـی ایـن اسـت کـه طوریکـه پیـش گفتـم کمیسـیون قانـون اساسـی چنـان حکومتـی را تجویـز نمایـد کـه در نظـر و عمـل دموکـرات، مقیـد بقانـون، جوابگـوی انارشـی و تلمیـن کننـده امنیـت و ثبـات باشـد.

۲ – در ایـن نظـام افـراد بایـد از چنـان ازادی قانونـی برخـوردار باشـند که متشـبثین ان بـرای از دیـاد ثـروت و تولیـد امـوال و مصنوعـات همـواره ابتـکار کننـد، تـا جامعـه بـه سـبب فعالیـت انهـا از جالـت جمـود فعلـی بحالـت تحـرک تحـول نمایـد.

۳ – بافغـان هـای مهاجـر زمینـه قانونـی، مراجعـت بوطـن را مسـاعد نمـوده تـا انهـا از مهـارت هـا، پـول هـا و بزنـس هـای خـود در بازسـازی کشـور اسـتفاده کـرده بتواننـد. امـروز بهـزار هـا افغـان مهاجـر علاقمنـدی و توانایـی خدمـت بوطـن ویـران شـده را دارنـد. همینقـدر کـه فضـای کار در وطـن بـرای شـان مسـاعد و حیثیـت و وقـار شـان مصـون باشـد. بـان تعـداد افغـان هـای سـاینس دان، داکتر، انجنیـر، قانـون دان، تخنیـک دان، بزنـس مین، تجـار، پـول دار، مربـی و امثـال آن کـه امـروز در هـان غـرب و عـرب هسـتند در هیـچ وقـت دیگـر نبودنـد. افغانسـتان بخدمـت آنهـا اشـد ضرورت دارد. آنهـا یـک سرمایـه بـزرگ و محـرک قـوی بـرای ابادانـی کشـور شـده میتواننـد.

٤ – کمیسـیون قانـون اساسـی بـا اسـتفاده از صلاحیـت خـود کـه در قسـمت حقوق، صلاحیـت هـا، و مسـوولیت هـای افـراد، جامعـه و دولـت بـرای بمیـان اوردن یـک طـرح جامعـه موظـف اسـت، بایـد بـرای معـارف عصری وطـن هـم یـک طـرح عمومـی تجویـز نمایـد. جنـگ هـای تبـاه کـن تقریبـا ربـع یـک قـرن مراکـز، تسـهیلات و لازم معـارف وطـن را تاحـد زیـاد از بیـن بـرده اسـت. ایـن دومیـن بـار در قـرن بیسـتم بـود کـه معـارف افغانسـتان فـدای سیاسـت شـد و جوانـان از فراگـرفتن تحصـیلات محـروم سـاخته شـدند. بیـن افغـان هـا مـرض بیسـوادی هـم

سرعت شایع شد و افغان ها در زمینه چنان صدمه بزرگ دیدند که اثرات ناگوار آن تا سال های زیاد محسوس خواهد بود. چاره بکار است، در حال حاضر چاره این خواهد بود که کمیسیون قانون اساسی برای احیای معارف قصری هم یک طرح عمومی تجویز نماید. باین معنی که در همین قانون اساسی احیا و توسعه معارف عصری را از جمله وظایف عمده دولت بداند و در عین حال بلای ملت هم صدا کند که در زمینه با حکومت هم کاری کند. معارف عصری چنان خدمه دیده که بدون یک جهش بزرگ احیا و توسعه آن ممکن نخواهد بود. در قیات جاپان اساسا نتیجه چنان قانون اساسی میباشد که قرار آن خاندان شاهی میجی و نظام جدید همزمان با دوره امیر شیرعلی خان در افغانستان برای معارف اساس قوی گذاشت بطوریکه تا پایان قرن نزدهم مرد و زن در آن کشور باسواد و تعلیم یافته شدند. برای ملت افغان داشتن یک معارف عصری عمومی باین سبب هم مسئله حیاتی بشمار میرود که ملت های رقیب آن را محاط کرده است. بدون فراهم نمودن تسهیلات برای تحصیل و تربیه نسل و اینده کشور و اینده نظام روشن بوده نمیتواند. از کمیسیون قانون اسای توقع میشود که در زمینه پیشقدم شود و یک نام تاریخ بخود کمایی کند.

دولت د افغانستان په راتلونکي اساسي قانون کې

سپتمبر ۱۰-۲۰۰۳

افغانستان په واقع کښې د ثور له کودتا نه تر اوسه پورې اساسي قانون نه لري. د اشغال په دوره کښې په کال ۱۹۸۰ کښې د موقت اساسي قانون په نامه یو قانون او بل قانون په کال ۱۹۸۷ کښې جوړ شو، خو خلکو هغه رد کړل.

د اسلامي تنظیماتو او داسې هم د اسلامي امارت په دوره کښې له اسلامي شریعت نه په ډول ډول تعبیرونو کار اخیستل کېده خو دغسې قانون چې د هغه له مخې داسې دولت جوړ شوی وی چې د خلکو په برابر کښې د دولت حقونه او دندې او د دولت په برابر کښې د خلکو دندې او حقونه ټاکل شوي وي، مجود نه و. نو ویل کېدلی شي چې افغانانو د ثور تر کودتا نه وروسته په قانوني تشیا کښې ژوند کاوه او دغه حال د کورنۍ جنګ یو مهم علت شمېرل کېږي.

د اسلامي امارت له پرزېدلو نه وروسته یو شمېر افغانانو د ملګرو ملتونو د استازي تر څارنې لاندې د ۲۰۰۱ کال په دسمبر کښې په بن کښې پرېکړه وکړه چې د افغانستان نوی موقتی حکومت دې د ملګرو ملتونو د استازي تر څارنې لاندې د نوي اساسي قانون د جوړېدلو لپاره ډګر برابر کړي او تر هغو پورې دې په څه استثنی سره د ۱۹۶۴ کال د قانون له مخې کار وکړي. د همدغې موخې لپاره په کابل کښې لومړی له نهو کسانو نه جوړه کمېټه د اساسي قانون د تسوید په نامه او وروسته د ۱۳۸۲ کال د ثور په دوهمه د اساسي قانون د تدقیق په نامه له پنځه دیرشو نه جوړ بل کمیسیون وایستل شو او وروستنی کمیسیون موظف شو چې د اساسي قانونی مسوده وګوري او سمه یې کړي او د پاس کولو لپاره یې لویې جرګې ته وړاندې کړي، خو د لویې جرګې راغوښتل د همدغه کال له اکتوبر نه دسمبر ته وځنډول شول.

داسې هم د اساسي قانون مسوده تر اوسه پورې برالا شوې نه ده؛ خو علاقمنو د هغو نسخې لاس ته راوړې او کومه هغه یوه چې محترم هاشمیان علاقمنو ته سپارلې یوه له هغو څخه ده. زه سربېره پر هغې د اساسي قانون د مسودې یوه لومړنۍ مسوده په لاس کې لرم چې د هغې له سرچینې څخه ماته د انګریزي کولو لپاره استوله شوې وه. د پوهاوي وړ ده چې دغه دواړه مسودې سره توپیر لري. زما په لاس کې لومړنۍ رسمي مسوده ده چې طبیعي ده په هغې کې به ډېر بدلونونه راوستل شوي وي. دا بله مسوده د دولت سروال، محترم حامد کرزي په لاسلیک د ۱۳۸۲ کال د ثور د دوهمې نېټې د شپږم لمبر فرمان مله ده؛ نو دواړه مسودې اخري مسودې نه دي او بدلونونه به پکې راوړل کېږي. زه د دغه واقعیت په نظر کې نیولو سره د دولتي نظام په اړوند په لنډ ډول بحث کوم. خپله مسوده لومړنۍ او دا بله دوهمه نوموم.

په سر کې وایم چې د نړۍ ټول هېوادونه اساسي قانونونه لري یا یې باید ولري. د هغو په نشته والي کې حکومتونه پخپل سر او حتی مطلق وي. د نړۍ ټول د مشروطه غوښتنې غورځنګونه په اصل کې د حکومتونو د مطلقو اختیارونو د محدود کولو لپاره رامنځ ته شوي تر څو حکومتي ماموران د قانون له مخې حکومت وکړي او خلک هم د قانون له مخې حکومتونه جوړ کړي او د هغو اطاعت وکړي؛ نو په دې ډول د یوې مدني ټولنې لومړنی شرط نه یوازې د قانون لرل بلکې د حکومت او خلکو له خوا د هغو رعایت دی. په دې حال کې اساسي قانون چې د راتلونکي لایحو او فرعي قانونو لپاره سرچینه کېږي باید د مهال د غوښتنو له مخې او د خلکو یا د هغو د استازو په موافقه جوړ شي او خلک او حکومتونه هغه په ډګر کې عملي کړي؛ نو د اساسي قانون جوړوونکي باید د هغه تطبیقي اړخ په نظر کې ولري او دغه کار حتمي کوي چې هغوی متخصصان وي، ټولنه، خلک او کلتوري ارزښتونه یې وپېژني او فکري سطح یې ملي، پراخه او حتی انسان شموله وي.

په خواشینۍ سره باید وویل شي چې د دغو دوو کمیسیونونو غړي د پورته معیارونو له مخې ټاکل شوي نه دي. هو د هغو لږ شمېر په ښه ښه څانګو کې د تخصص او نظر خاوندان دي؛ خو زیاتره یې د سیاسي کتنو له مخې ټاکل شوي، لکه هسې چې د بهرنۍ لویې جرګې غړي ټاکل شوي وو. په اصل کې لازمه نه وه چې د همغې یوې موخې لپاره دوه کمیسیونونه جوړ شي او دوهم یې دومره لوی وي. که په نظر کې وای چې افغانستان سم اساسي قانون ولري باید دغسې یو کوچنی کمیسیون ورته موظف شوی وای چې له تجربه لرونکو متخصصانو په ټېره قانون پوهانو او د قلم او سوچ له خاوندانو څخه جوړ وای. لا به هم ښه وای چې د دغسې کمیسیون په سر کې محترم ډاکټر عبدالصمد حامد وای؛ دی د ۱۹۶۴ کال د اساسي قانون د جوړولو کې په برخه لرلو، په دولتي تشکیلونو او چارو کې د تجربو په لرلو او د ملي پېژندل شوي شخصیت په لرلو سره د دغه کار لپاره ډېر وړ شخص و. دغسې کمیسیون کولی شول، د دغسې یوه په اصطلاح پاخه اساسي قانون مسوده جوړه کړي چې د افغان د دولتي نظام او مدني ټولنې ټینګ بنسټ وګرځي؛ خو دغسې ونه شول او لکه چې په دغسې لیکنې کې په معلومه شي، د اساسي قانون مسودې برابرول له ربړونو سره مخامخه ده.

د اساسي قانون په جوړولو کې تر ټولو غټه موضوع د دولتي نظام جوړول دي، لومړی پوښتنه دا ده چې دولتي نظام د پاچایۍ وي یا د جمهوریت؟

د یوې پېړۍ د څلورمۍ سیاسي انکشافونه څرګندوي چې پاچایي بنسټ که مشورطه یانې قانوني پاچایۍ وې له مېنځ څخه تللې او په افغانستان کې د پاچایۍ نظام په هره بڼه چې وي راتلونکی نه لري. د هغه ببرته ژوندي کول هرکولیسي او رستمي زور غواړي، خو په افغانستان کې اوس نه هرکولیس شته او نه رستم. محترم پخوانی پاچا چې له ۱۹۳۳ څخه تر ۱۹۷۳ پورې د افغانستان واکمن و، دغه واقعیت تر هر بل چا نه ښه درک کړی. له همدې امله هغه له ګدۍ لوېدلو نه وروسته په وار وار ویلي دي چې د پاچایۍ نظام

د بهرتـه راوسـتلو پـه لټـه کـې نـه دی او د هغـه پـر ځـای پخپـل هېـواد کـې د سـولې او ارامـۍ د راوسـتلو لپـاره هانـد بـاسي. د پاچـا د دغـه دریـځ پـه نظـر کـې نیولـو او تـر هغـه لا مهمـه، پـه وطـن کـې د دغـه نظـام د بیـا راوسـتلو لپـاره د افاقـي شرطونـو د نـه شـته والي لـه املـه دا نظـام د سـیاسي قانـون جوړونکـو لپـاره موضـوع نـه کېږي او جمهـوري نظـام د اسـاسي قانـون مشروعـه موضـوع ده.

خـو دا چـې افغانسـتان دې څـه ډول جمهـوري نظـام ولـري؟ پـه دې اړه ټـول پـه اتفـاق نـه دي. ایـا ولـس مشر دې د ملي شـورا لـه خـوا غـوره شي، یـا نېـغ د خلکـو لـه خـوا؟ ایـا د ولـس مشري نظـام دې تشریفـاتي یانـې هسـې پـه نامـه وي یـا اجرایـوي؟ کـه اجرایـوي وي تـر کومـه حـده پـورې او څنګـه؟ لکـه هسـې چـې دمخـه مـې وویـل دا د اسـاسي قانـون بنسـټیزه موضـوع ده. ځانګـړی اهمیـت یـې پـه دې کـې دی چـې ولسـمشر د نـورو دنـدو تـر څنګـه د سـولې او ثبـات پـه سـاتلو کـې چـې د مـدني او ټولنیـز ژونـد لومـړی شرط دی، بنسـټیزه برخـه لـري. د افغانسـتان د عمومـي او جغرافیایـي وضـع پـه تیـره د تیـرو پنځـو ویشـتو کلونـو د ګـډوډۍ پـه نظـر کـې نیولـو سره او دا چـې تـر هغـو دمخـه پاچـا ټـول عمـر پاچایي او واکمنـي کولـه افغانسـتان بایـد یـو قـوي خـو پـه قانـوني حکومـت معتقـد یـو ولـس مشر ولـري. دغسـې ولـس مشر چـې د ارامـۍ او ثبـات پـه سـاتلو او ټینګولـو کـې اغیزمـن رول ادا کولـی وشي.

د انګلیـس فیلسـوف تامـاس هابـس پـه نظـر «اوس د ټولـو واکمنـو دنـده پـه دغـې یـوې جملـې کـې ځایدلـی شي او هغـه دا چـې د خلکـو سـاتنه اعلـی قانـون دی»[1] تـر هغـه وروسـته جـان لاک بـل انګلیـس فیلسـوف د شـتو سـاتنه هـم د حکومتونـو دنـده وګڼلـه. کـه داسـې نـه وي بیـا هـم هابـس وایـي او هغـه حـه چـې هغـه پـه اولسـمې پېړۍ کـې ویلي پـه شـلمې پېړۍ کـې د افغانسـتان پـه کورنـۍ جنـګ کـې هـم صـدق کـوي. د هغـې مـودې پـه اوږدو کـې چـې خلـک بـې لـه دغسـې ګـډ زور څخـه ژونـد کـوي چـې پـه ډار کـې یـې وسـاتي هغـوی پـه

۱ - پوهاند ابچ، تددین کودکی، فیلسوفان، د لویدیځ د سترو سوچ والو معرفي، د اکسفورډ پوهنتون، ۱۹۹۹، ۵۵مخ.

دغسې حال کې ژوند کوي چې جنګ نومېږي.... هغه حال چې هلته هر انسان د هر انسان غلیم دی. په دغه حال کې نه د مثبت کال لپاره، نه د سمندر ګرزېدلو لپاره، نه د هنر لپاره، نه د ادبیاتو لپاره، نه د ټولنې لپاره ځای وي او ... «هغه څه چې وي هغه په زور سره د مرګ دایمي ډار او د انسان ژوند یوازې، غریب، کرښته، حیواني او لنډ»[۲] خو د حکومت یا ولس مشر د اختیار حدود باید ټاکلي وي، تر څو د مطلقیت احتمال او داسې هم د انارشي او ګډوډۍ احتمال تر هغه حده چې په اساسي قانون پورې اړه لري تر اخري حده لرې شوی وي. البته د دغه کار اساسي وسیله اساسي قانون دی.

د لومړنۍ مسودې له مخې په افغانستان کې اجرایي قوه په شخص ولس مشر او صدراعظم کې متمرکزه ده. په دې ډول چې ولس مشر د دې اختیار لري چې صدراعظم ونوموي او نومول شوی صدراعظم له ملي شورا نه د اعتماد د رایې له ګټلو نه وروسته په کار پیل کوي. په داسې حال کې چې د دوهمې مسودې له مخې پخپله ولس مشر او وزیران حکومت جوړوي. په دې ډول چې د هغې د یو اتیاومې مادې له مخې «حکومت افغانستان متشکل است از رییس جمهور و وزرا، رییس جمهور، وزرای اعضای حکومت میباشند». د دغه وروستي فارمول له مخ ې د صدارت مقام له مینځ نه وړل شوی او ولس مشري لرې او ډیر د امریکې د متحدو دولتونو په بڼه شوې ده. اوس پوښتنه دا ده چې د افغانستان لپاره کوم ډول یې مناسب دی؟

زما په اند د نسبتا قوي ملي شورا په شته والي سره لومړنۍ ډول له دوهم طرز نه لا مناسب او ممکن لا هم عملي او اغیزناک وي، د لاندې دلیلونو له مخې:

په لومړني طرز کې اجرایوي قوه د ولس مشري او صدارت ترمینځ وېشلې شوې ده. په دې ډول چې ولس مشر د صدراعظم د نومولو واک لري او صدراعظم یا حکومت اجرایوي دندې پرمخ بیایي. صدراعظم د ولس مشر

۲ - نارمس دی ویس، د اروپا تاریخ، د اکسفورډ پوهنتون ـ ۱۹۹۶ – ۵۲۱.

لـه خـوا نومـول کېـږي؛ خـو د هغـه صدراعظـم کېـدل د ولسي جرګـې د اعـتماد پـه رايـې پـورې تړلـی دی. پـه دغـه حـال کـې ولـس مشر او ولسي جرګـه د حکومـت پـه جوړولـو کـې برخـه اخلي او د ډموکراسـۍ اعلـی درجـه واقعـي کېـږي. ځنګـه چـې ولـس مشر د نـورو دنـدو تـر ځنګـه د وسـله وال پـوځ لـوړ قوماندان دی او ځنګـه چـې هغـه پخپلـه د ولـس لـه خـوا پـه نېـغ ډول غـوره کېـږي او د درې ګونـو قوتونـو سروال دی، د مشر او ملي زعيـم حيثيـت پيـدا کـوي، بـې لـه دې چـې تـر هغـه ځايـه چـې پـه اسـاسي قانـون پـورې اړه لـري پخپـل سر او مطلـق شي. د صدراعظـم شـته والـی کـه خـه هـم د هغـه لـه صلاحيـت نـه يـو خـه کمـوي، د هغـه لـه مشر کېدلـو سره مرسـته کـوي، ځکـه چـې اجرايـوي مسـوولیتونه هغـه تـه متوجـه کېـږي نـه ولـس مشر تـه. پـر هغـه سربيـره پـه دغـه طـرز سره د هېـواد د عنعنـې رعايـت هـم کېـږي. پـه دې مانـا چـې صدراعظـم چـې پخـوا يـې د پاچـا تـر اثـر لانـدې کار کاوه اوس د ولـس مشر تـر اثـر لانـدې صـدارت کـوي.

خـو د دوهـم طـرز لـه مخـې اجرايـوي قـوه پـه شـخص ولـس مشر کـې غونـډه شـوې ده. ولـس مشر هـم د دولـت او هـم د حکومـت سروال دی. بـې لـه دې چـې صدراعظـم پـه مينـځ کـې وي. پـر هغـه سربيـره شـورا يانـې مقننـه قـوه د حکومـت يانـې اجرايـوي قـوې پـه برابـر کـې ضعيفـه ده. پـه دغـه طـرز کـې پـر حکومـت بانـدې د ولسي جرګـې د اعـتماد رايـه لـه مينځـه وړل شـوې او خلـک د خپلـو اسـتازو لـه لارې حتـی د حکومـت پـر کړنـو بانـدې څارنـه هـم کولـی نـه شي. د دوهمـې مسـودې د درې شـپېتمې مـادې پـه قـرار «اعضای شـورا میتواننـد از وزرا در موضوعـات معيـن سـوال کننـد». پـه وزيرانـو بانـدې دا د شـورا يوازينـی امتيـاز دی. پـه داسـې حـال چـې د ولسي جرګـې غـړي د ولـس غـوره شـوي غـړي دي او پـر حکومـت او د هغـه پـر کړنـو بانـدې د هغـې څارنـه د ټولنـې د ډموکراسـۍ درجـه ټاکـي. پـه دغـه حـال کـې ولـس مشر د صدراعظـم پـه حيـث د مسـوولیت تـر درانـده بـار لانـدې کېـږي چـې احـتمال شـته تـر هغـه لا بـده يـې د هغـه احـتمال شـته والي کېـږي چـې بانـدني قدرتونـه بـه پـر حکومـت باندنـې نفـوذ وکـړي، بـې لـه دې چـې شـورا د هغـه مخـه ونيولـی شي. پـه وران شـوي افغانسـتان کـې چـې د

باندنيو حکومتونو مرستو ته ډېره اړه لري، دغه نفوذ ممکن د ملي واکمنۍ او خپلواکۍ د نفي کېدو باعث شي.

خو ولس مشر بايد په هر حال کې د ولس له خوا په نېغ ډول غوره شي، نه دا چې د ولسي جرګې له غړو نه انتخاب شي. د افغانستان په اوسني حال کې چې د اعتبار وړ قوي ګوندي سيستم نه لري، پارلماني طرز چې د هغه له مخې هم ولس مشر او هم صدراعظم د ولسي جرګې له خوا غوره شي غير عملي دی. ولس مشر د خلکو په غوره کېدلو سره د غوره والي له ربړونو سره سره چې ډېر به وي، د ملي مشر حيثيت پيدا کوي. په داسې حال کې چې که هغه د ولسي جرګې له خوا غوره شي، هغه به له خلکو نه ليرې وي. د دغې خبرې بيا ويل دلته په کار دي چې ولس مشر د دې لپاره چې د ارامۍ او ثبات په خوندي کولو او ټينګولو کې اغيزناک کوي بايد د ټولو خلکو يا لږ تر لږه د زياترو خلکو له ملاتړ او درناوي نه بهره من وي.

د دواړو مسودو، په تېره د دوهمې مسودې له مخې ولس مشر بايد د ښو صفتونو خاوند وي؛ خو د دغه مهم ټکي په اړه چې هغه د په دواړو رسمي ژبو کې پوهاوي يانې ليکنه او وينا کولی شي څه نه دي ويل شوي. په داسې حال کې چې که ولس مشر دغه صفت ونه لري نه د امنيت او ملي پيوستون په خوندي کولو کې اغيزناک کېدلی شي او نه ملي مشر کيدلی شي. په واقع کې د ملي پوهاوي د پيدا کېدلو او ټينګېدلو او د چارو د اغيزمني لپاره د قانون له مخې د حکومت هر غړی بايد د دواړو رسمي ژبو په پوهېدلو باندې مکلف وي. په لومړنۍ مسوده کې د ولس مشرۍ دوره څلور کاله او په دوهمې کې پنځه کاله ټاکله شوې ده. زما په نظر د پرله پسې والي او ثبات په خاطر د ولس مشرۍ دوره بايد لږ تر لږه شپږ کاله وي او يو کس د دوو دورو لپاره د کانديد کېدلو حق ولري. د محمد داود خان په وخت کې د ولس مشرۍ دوره اوه کاله تجويز شوې وه.

د اساسي قانون بله ستره موضوع د مقننه قوې صلاحیت دی. دغه قوه په لومړنۍ مسوده کې د ملي شورا او په بلې کې د شورا په نامه یاده شوې ده. اول د شورا کلمه چې عام فهمه او مروجه ده، د مقننه قوې مفهوم په دقیق ډول نه افاده کوي. دا کلمه د مشورې مفهوم لري، په داسې حال کې چې مقننه تر هغه ډېر پراخ مفهوم لري. د قانون ایستل د دغې قوې اصلي دنده ده؛ خو هغه یې یوازینۍ دنده نه ده او باید نه وي، خو شورا په دوهمې مسودې کې د حکومت په برابر کې ډیره ضعیفه ده. د دغې مسودې له مخې ولسي جرګه په حکومت باندې د باور د رایې له ورکولو او له حکومت نه د باور د بیرته اخیستلو حق څخه بې برخې ده. پرځای یې له حکومت څخه «استیضاح» کولی شي. (٦٢ مه ماده)، له وزیرانو څخه پوښتنه کولی شي (٦٣ مه ماده) او د «تحقیق و مطالعه اعمال حکومت و اجرات اداره» په اړه کومېټه جوړولی شي (٦٤ مه ماده) عجبه دا ده چې د کار مهال یې لنډ او په هر کال کې اووه میاشتې دی. (٥٥مه ماده) څرګنده ده چې مقننه قوه په دغې لږې اندازې صلاحیت سره د افغانانو په ملي ژوندانه کې مهم رول لوبولی نه شي. په واقع کې مقننه قوه په دغه کم مقدار صلاحیت سره یوازې په نامه وي او هر څه چې وي هغه به حکومت وي. زه ځینې وخت په دې فکر شم چې دوهمه مسوده شاید ربښتیانی نه وی، خو لکه چې مې یاده کړې هغه د دولت د رییس په لاسلیک د فرمان مله ده. په هر حال که دغه قوه دغه مقدار صلاحیت ولري او حکومت ته ورته د صلاحیت وړ ستر رکن نه وي، خلک به د هغه نظام په اړه چې د اساسي قانون له مخې به جوړیږي بې تفاوته پاتې شي او په پاتې کېدو باندې به یې شک ولري.

د دوهمې مسودې ژبه سسته او په ځینو برخو کې لا سره په تضاد کې ده. د ابهام یو مثال یې دمخه ورکړل شوی او هغه دا چې «رئیس جمهور رئیس وزرای اعضای حکومت میباشند». مطلب شاید دا وي چې ولس مشر د حکومت سروال یا د وزیرانو سروال دی. مطلب چې هر څه وي دغه جمله ناڅرنده ده. په داسې حال کې چې د اساسي قانون ژبه باید دقیقه، څرګنده،

لـه الهـام نـه خـالي او سـهل ممتنـع وي او بـس ټاکلـی مطلـب بيـان کـړي. دغسـې جملـې پـه دوهمـې مسـودې کـې لـرې نـه دي. عجبـه دا ده چـې د ولـس مشر لپاره دو اتياومـې مـادې کـې د «تعييـن» کلمـه درې وارې اسـتعمال شـوې ده. «رئيـس جمهـور و اعضـای حکومـت ميتواننـد از اعضـای شـورا يـا خـارج از ان تعييـن شـوند». پـه داسـې حـال کـې چـې ولـس مشر هغـه څـوک دی چـې انتخـاب يـا غـوره کـړي. دواړه مسـودې او دوهمـه مسـوده لا ډېـره، د ۱۹۶۴ کال د اسـاسي قانـون د ژبـې دقيـق والـی او قـوت نـه لـري.

د دولتـي نظـام بلـه سـتنه قضايـي قـوه ده چـې پـه اصـل کـې د سـاتونکي حيثيـت لـري. ددغـې قـوې لـوړ او مسـلکي غـړي د سترې محکمـې د سروال او غـړو پـه گـډون انتخـابي دي او د ولـس مشر لـه خـوا ټـکال کـړي لکـه هسـې چـې د نـوي تجويـز شـوې اداري يانـې د اسـاسي قانـون د لـوړ ديـوان غـړي بـه ټـاکل کـړي. دغـه دواړه اداري چـې اختصـاصي دي، نهايـي مرجـع دي. سـتره محکمـه موضـوع گانـې د اسلامـي شريعـت لـه نظـر نـه څـاري او عـالي ديـوان يـې د اسـاسي قانـون لـه نظـره گـوري. پـه دې مانـا چـې پـه هغـو قانونـو بانـدې چـې وروسـته بـه ايسـتل کـړي، عـالي ديـوان لـه دې ډډې نـه څارنـه کـوي چـې هغـه د اسـاسي قانـون د ارزښـتونو مخالـف نـه وي او سـتره محکمـه يـې لـه دې ډډې نـه گـوري چـې هغـه د اسلامـي شريعـت منـافي نـه وي. پـه دواړو مسـودو کـې راغلي چـې «هيـچ قانـون نميتوانـد مناقـض ديـن مقـدس اسـام و ديگـر ارزش هـای منـدرج ايـن قانـون اساسـی باشـد.» د ۱۹۶۴ کال اسـاسي قانـون د څارنـې دغـه دوه گونـې دنـدې يـوازې سترې محکمـې تـه سـپارلې وې، دغسـې سـتره محکمـه چـې غـړي يـې عصري قانـون پوهـان او د اسلامـي فقهـه پوهـان وو يـا بايـد وای؛ خـو پـه لومړنـۍ مسـوده کـې (پـه دوهمـې مسـودې کـې نهـم فصـل نشـته چـې ممکـن هغـه د عـالي ديوان پـه اړه وي) دغـه دوه اداري تجويـز شـوې چـې پـه مـالي لحـاظ بـه د دولـت لپـاره گرانـې تمامـې شي او تـر هغـه لا هـم د دنـدو د بېلتـون پـه اړه بـه د دواړو ترمينـځ بيځايـه جـار او جنجـال پيـدا شي. دغـه جنجـال بـه لـه هغـه کړکېـچ نـه سربيـره وي چـې د فردونـو او ډلـو د حقونـو بـه اړه بـه رامينـځ تـه کېدونکـې وي. قانـوني حقوق

هـم د اجتماعـي او سـیاسي حقونـو او کلتـوری ارزښـتو پـه شـان خـو تـر هغـو پـه لـږه انـدازه تغییـر کـوي او ثابـت نـه وي، خـو هغـه وخـت غـواړي. دغـه واقعیـت د نـړۍ ټولـو حقوقـي خپرونـو منعکـس کـړی. افغانسـتان هـم ټولـې هغـه حقوقـي خپرونـې منلـې چـې د ملګـرو ملتونـو د بېلـو بېلـو ځانګـو او د بشري حقونـو د موسسـې لـه خـوا ایسـتلې شـوي دي. د هغـو غـټ مثـال د ژوندانـه پـه ټـول ډګـر کـې د ښـځو او نارینـه وو ترمینـځ د برابـرۍ منـل دي. پـه داسـې حـال کـې چـې مومـن او مومنـه سره دغسـې برابـر حقونـه نـه لـري. دغـه دواړه دریځونـه سره ټکـر را پیښـوي. پـه ځینـو اسلامـي هېوادونـو کـې د برابـرۍ دغـه غورځنـګ فعـال دی. پـه افغانسـتان کـې دغـه غورځنـګ د شـاه امـان الله پـه وخـت کـې پیـل شـو؛ خـو زر پـر ځـای ودرول شـو، خـو پـه ځینـو نـورو اسلامـي هېوادونـو کـې بریالـی یـا تـر څـه حـده پـورې بریالـی دی. پـه تیونـس کـې تـر یـوې ښـځې نـه د زیاتـو ښـځو نـکاح کـول غیـر رقانـوني دي او سر غړونکـی یـې تـر پنځـو کلونـو پـورې بنـدي کېـږي. پـه عـراق کـې کـه یـو سړی وغـواړي دوهمـه ښـځه پـه نـکاح کـړي بایـد د محکمـې د قـاضي اجـازه حاصلـه کـړي او قـاضي هغـه وخـت اجـازه ورکـوي چې سړی ثابتـه کـړي چـې د نفقـې تـوان یـې لـري.(۳) پـه نـورو اسلامـي هېوادونـو کـې هـم تـر څلـورو پـورې د ښـځو کولـو رواج مـخ پـه ځـوړې دی او ممکـن د وخـت پـه تېرېـدو سره لـه مېنـځ نـه لاړ شي لکـه هسـې چـې د مینـزې او مـري تـوب رواج چـې د اسلام پـه صـدر کـې مجـاز او مـروج و، پـرې ښـودل شـوی دی.

د اسـاسي قانـون پـه دواړو مسـودو کـې د ښـځو د حقونـو موضـوع لـه قلـم نـه لوېدلـې یـا غورځـول شـوې ده. شـاید وروسـته پـه فرعـي قانـون کـې پـرې بحـث وشي او کـه داسـې ونـه شـو، د ښـځو غورځنـګ تـه بـه چـې د قـوت پـه حـال کـې دی او لـه هېـواد نـه د بانـدې د ښـځو لـه غورځنـګ نـه بهـره مـن دی، دغـه حـال د منلـو وړ ړنـه وي او د تاوتریخـوالي سـبب بـه شي. پـه همـدې ډول شـاید د مذهبـي اقلیتونـو موضـوع هـم د تاوتریخـوالي سـبب شي. پـه دې اړه پـه دوهمـې مسـودې کـې دغومـره راغلي چـې «سـایر مذاهـب مسـاویانه از حمایـت قانـون برخـوردار

۳- تهاماس لېمن، د اسلام پوهاوی، د امریکې نوی کتابتون – ۱۹۸۲ – ۱۰۶ مخ.

ميباشند» (دوهمه ماده). کوم هغه دريځ چې دغو مسودو د ژبو په هکله غوره کړی هم شايد يوه ورځ د ناارامی سبب وګرځي. د دوهمې مسودې په درپيمې مادې کې پښتو او دري د افغانستان رسمي ژبې ګڼلې شوې او په يو دېرشمه مادې کې د افغانستان ټولې ژبې چې شمير يې له ديرشو نه اوړي ملي ګڼلې شوي. په دغو عباراتو سره: «دولت موظف است برنامه موثری برای انکشاف و تقويه زبان های ملی پشتو، دری و سایر زبان های افغانستان وضع و تطبيق کند». د ۱۹۶۴ کال په اساسي قانون کې يوازې پښتو د افغانستان ملي ژبه اعلام شوې ده. په دې ډول چې د ۳۵مې مادې له مخې «دولت موظف است پروګرام موثری برای انکشاف و تقويه زبان ملی پشتو وضع و تطبيق کند». ملي ژبه هغې ژبې ته ويلی کېږي چې ټول ملت يا د هغو ډېره برخه په هغې ګړېږي. اوس که د افغانستان محلي ژبې هم ملي ژبې وشمېرلې شي، ويونکي به يې حق ولري چې خپل حکومتونه له ګريوانونو نه ونيسي چې د دوی له ژبو سره دې د اساسي قانون له مخې د ملي ژبو په حيث چلند وشي. پښتانه به چې ژبه يې د اکثرو افغانانو ژبه ده، تر هغو لا دېر په قوت استدلال وکړي. دوی به په هغه سربېره دغه شکايت هم وکړي لکه چې همدا اوس يې هم کوي چې اوسنی حکومت په واقع کې د دوی له ژبې سره د رسمي ژبې په حيث هم چلند نه کوي. مثال به وړاندې کړي چې تر اوسه هم د اساسي قانون مسوده په پښتو کې درک نه لري. په دې ډول اساسي قانون چې په اصل کې بايد د ملي پخلاينې وسيله وي، د کړکېچ وسيله به شي.

له دې ګونو قواوو نه مقننه او دولتي سروال انتخابي او د قضايې قوې او د اساسي قانون د لوړ ديوان غړي او داسې هم د مشرانو د جرګې يو شمير غړي انتصابي دي. په دې ډول د ولسي جرګې، د مشرانو د جرګې د ډېرو غړو، د ولس مشر، د ولايتي شوراګانو او د ښاروالانو انتخاب د اساسي قانون او فرعي قانونو ستره موضوع کېږي. دغه موضوع هم نظري او هم تطبيقي خواوې لري. په نظري يا قانوني برخه کې يې شايد ستونزې پيښې نه شي. د قانون له مخې ټول موکلين بايد اتلس کلن او يا تر هغو زيات وي. مقامونو ته

د کاندیدانو عمر به زیات خو هغه به هم ټاکلی وي، خو د هغو تطبیقي اړخ به ستونزې ولري. لومړی دا چې ډېر انتخابونه او هغه هم په لنډو مودو کې به د دولت مالي ملا کړه کړي. دغه حال به د افغانستان د دولت لپاره چې بیخي ډېر لګښتونه په غاړه لري لکه وړیا عمومي پوهنه، د وړیا عامه روغتیایي اسانتیاو تهیه، د مامورانو او نظامیانو او پولیسانو معاش او داسې نور ډېر ګران تمام شي. دا ټول په دغسې حال کې چې مرکزي حکومت تر اوسه پورې د دې توان نه لري چې د یوه ټاکلي او معیاري فارمول له مخې د ټول هېواد عایدونه ټول کړي او بیا یې د ټاکلې بودجې او تخصیصې له مخې ولګوي. دا د دولت لپاره بنسټیزه او د مالي متخصصانو موضوع ده، خو ددغه څه ویل دلته په کار دي چې کوم هغه دولت چې لږ تر لږه خپل عادي لګښتونه له داخلي عایدونو څخه پوره کولی نه شي، د هغه کودتاګانې چې په لږ عایدو هېوادونو کې کېږي تر زیاتې اندازې د همدغې موضوع له املـه وي. دولت په دغسې هېوادونو کې د هر څیز سرچینه وي.

د انتخاباتو په موضوع کې بل تطبیقي ګام په ټول هېواد کې د رایو ورکولو د حوضو ټاکل دي او دا چې موکلین باید د پېژندګلوی کارډونه یا د نفوسو پانې ولري، د ګډوډۍ په مهال کې په تیره د اسلامي تنظیمونو په دوره کې په ځینو ولایتونو کې په دې برخه کې بدلونونه راوستل شوي و او اوس د دغو ټولو موضوع ګانو ټولیز به د انتخابونو د کمیسیونونو او د ټولو هغو لپاره چې د انتخابونو له موضوع سره سر او کار لري، ډېرې ستونزې پیدا کړي. که د رایو حوضې د موکلینو له شمیر سره تناسب ونه لري، انتخابونو شاید ارزښت له لاسه ورکړي او ډول ډول کړکېچونه رامینځ ته کړي. عمومي سرشمیرنه به دغه کشاله هواره کړي، خو دغه کار ډېر لګښت او وخت غواړي، خو تر ټولو غټه موضوع به ټول هېواد کې د بریالیو انتخابونو کول او د انتخابي حکومت تر جوړېدلو نه وروسته د اساسي قانون تطبیقول یا په بله ژبه قانوني حکومت کول دي. اساسي قانون یا د قانون حکومت د خپل ماهیت له مخې د دولتي عمالو صلاحیت تحدید کوي. په بله ژبه دولتي عمال د

هغـو پـه شـته والي کـې پخپـل سر او مطلـق کېدلـی نـه شي؛ نـو آيـا پـه اوسـني افغانسـتان کـې چـې جـګ مشران، والیـان، ټوپـک والا او زورور قوماندانـان پـه خـاص ډول پـه اطـراف کـې د خپلـې خوښـې حکومـت چلـوي دېتـه حـاضر شي، دغسـې پروسـې لـه بریالـی کېدلـو سره مرسـته وکـړي چـې پـای بـه يـې د دوی د اختیـار تحدیـد وي؟ ګمان نـه کـوم چـې هغـوی بـه دغسـې وکـړي. پـه لانـدې ډول د انتخابونـو پروسـه شـاید بریالـی شي، يـو دا چـې هغـوی يـا د هغـوی د ډېـر اعـتماد وړ پـر اشـخاصو عـوض شي. بلـه دا چـې مرکـزي حکومـت او د انتخابونـو کمیسـیون تـر دې انـدازې قـوي وي چـې هغـوی د مقـررو رعایـت تـه اړ کـړي. درېیمـه دا چـې د حکومـت پـه ترکیـب کـې پـه لـوړه سـویه سـمونونه راوړل شي. پـه حـاضر وخـت کـې د دغـو تجویزونـو شـوني ښـکاري. مرکـزي حکومـت د ځرګنـدو دلیلونـو لـه مخـې د دغـه کار قـدرت نـه لـري او د مرګـرو ملتونـو او د باندنیـو مسـلطو حکومتونـو عمال چـې انتخابونـه ځـاري د دغـه کار لپـاره حـاضر نـه دي. داسـې ښـکاري چـې دوی ټـول پـه دې فکـر دي چـې کولـی شي پـه مرکـزي او اطـرف کـې حکومتـي عمال د انتخابونـو د پورسـې د بریـالي کولـو لپـاره وهڅـوي. داسـې وګڼـي چـې دوی هغـوی د دغـه کار لپـاره وهڅـول. په هغـه حـال کـې بـه وروسـتي پـه حتمـي ډول کوښـښ وکـړي، خپلـه نفـر او خپـل پلویـان انتخـاب کـړي او ددې خنـډ وګرځـي چـې خلـک خپـل اسـتازي غـوره کـړي. د هغـه معکـوس بـه سـیاسي معجـزه وي. داسـمه ده چې پـه افغانسـتان کې د یـوې پېړۍ پـه ځلورمـي کـې سـیاسي معجـزې پرېمانـه پېښـې شـوې، خـو هغـه له یـوه سره ټولـې ورانوونکـې وې، پـه دغـه ټـول مهـال کـې تعمیـري سـیاسي معجـزه لیدلـې شـوې نـه ده. د انتخـاب دغـه پروسـه هـم د هېـواد د عمومـي وضـع پـه نظـر کـې نیولـو سره او دا چـې پـه هېـواد کـې یـو ځـای بـل ځـای نـا ارامـي وي، دغـه معجـزه هـم تعمیـري کېدلـی نـه شي. پـه تېـره چـې خلکـو لـه بېړنـۍ لویـې جرګـې نـه ښـه انتبـاه ترلاسـه کـړې نـه ده او ژونـد يـې هـم تـر دې انـدازې پـورې ښـه شـوی نـه دي چـې اسـاسي قانـون او د انتخابونـو پروسـې تـه يـې هیلـه مـن کـړي.

څنګه مرکزي حکومت، فیدرالي یا متمرکز؟

سپتمبر ۱۰-۱۹۹۶

زمونږ په ګران هېواد افغانستان کې دغه ټول اوسني جنګونه د قدرت لپاره شوي، نه یوازې د قومي او ګوندي قدرت لپاره، بلکې د سیمې او حکومتي قدرت لپاره. رسمي قدرت هغه وخت تر لاسه کېدلی شي چې یو څوک یا یوه ډله یا پخپله یا د نورو په ملګرتیا حکومت خپل کړي. په حکومتي واک سره نه یوازې سیاسي واک تر لاسه کېدلی شي؛ بلکې اقتصادي قدرت، نظامي قدرت او حتی د قومونو او افرادو قدرت هم ترلاسه کېدلی شي. به افغانستان کې همدغسې شوي دي، دلته حکومتي واکمنانو د رسمي قدرت له لارې په جامعه یعنې په ما او تا او نورو باندې هغسې چې یې غوښتي دي حکم چلولی او د هېواد له شتمنیو څخه یې د ځان، خپلوانو او پیروانو لپاره استفادې کړې دي. جامعې هم د رسمي قدرت خاوندانو ته د وېرې او طمع په خاطر ټیټ او پاس کړی، که څه هم کله کله یې سرغړونې کړي دي.

په افغانستان کې د امیري عبدالرحمن خان له امارت نه راهیسې د قانوني پاچایي دورې څه غیر حکومتي واکمنو کولی شو چې د افرادو د خوش خدمتی، د دوی د مرګ او ژوند او د هېواد د شتمنیو اختیار په لاس کې ولري. په افغاني جامعه کې رسمي قدرت یوه خاصه نېشه لرله او نړۍ ټولو افغانانو د تعلیمایافتګانو په شمول هڅه کوله چې دغه نېشه وکړي. د کمونستي کودتا نه وروسته دغه نېشه د جنون سرحد ته ورسېده. په دې چې په واک مینانو د قدرت د ګټلو په لار کې د وطنوالو د وژلو او د هېواد د ورانولو پروا ونه کړه. بله بدي یې لا دا ده چې دوی د قدرت ګټلو په لار کې د ګاونډیو هېوادونو تر تاثیر لاندې لاړل او برعکس د خپلو وطني سیالانو مرګکي د ښمنان وګرځېدل.

د دغـه حـال نتیجـه اوس پـه وطـن کـې د یـوه مرکـزي حکومـت پـه ځـای د ځلـورو حکومـت ګیـو موجودیـت او پـه هغـو بانـدې د ګاونډیـو حکومتونـو نفـوذ دی. دغـه حـال د نـورو شـیانو پـه جملـه کـې د بیـا ودانولـو کار ګـران کـړی دی ترڅـو پـه وطـن کـې مرکـزي حکومـت نـه وي جـوړ شـوی او دغـه حکومـت پـه ټـول هېـواد بانـدې پـه اغېزمـن ډول سره خپـل حکـم جـاري نـه کـړي، وران شـوي هېـواد چـارې نـه شي سـمېدلی. ممکـن بشـړتیا او اینـده یـې هـم پـه خطـر کـې وليږي؛ خـو د حکومـت د بیارغونـې هڅـې تـر اوسـه پـورې ناکامـې شـوې دي. د حکومـت د بیارغونـې پـه بـاب چـې تـر اوسـه د ملګـرو ملتونـو د موسسـې اسـتازو لکـه کوردوویـز، بینـان سـیوان او محمـود مسـتري هلـې ځلـې وکـړې، سرتـه ونـه رسـېدلې. همـدا راز ټـول هغـه کوښښـونه چـې د تنظیمونـو مشرانـو، قوماندانانـو، قومـي او ملي مشرانـو او روښـانکفرو او سیاسـت پوهانـو یـا دننـه پـه وطـن او یـا لـه هېـواد ځخـه د بانـدې وکـړل، هـم نـاکام شـول. پـه افغـان سـتان کـې اوس د حکومـت جـوړول لکـه د هندوکـش د غـره د پاسـه چـې ختـل وي، حـال دا چـې د غـه کار افغانانـو تـه هـم د عنعنـې، هـم د تاریـخ او هـم د ۳۹۸ اسلام لـه مخـې یـو کېدونکـی او معمـولي کار و، چـا بـه د نـورو پـه ملګرتیـا پـه نظامـي قـوت سره اول قـدرت تـرلا سـه کاوه او وروسـته بـه یـې د جرګـې لـه لارې د خپـل خانـداني حکومـت لپـاره د ولـس ملاتـړ او مشروعیـت خپـل کاوه او یـا بـه یـې پـه جرګـې سره اول ملاتـړ ترلاسـه کاوه او بیـا بـه یـې حکومـت جـوړوه. ځینـو بـه کودتاګانـو تـه هـم لاس اچـوه، خـو د نجیـب اللـه د رژیـم لـه نسـکورېدلو ځخـه وروسـته د مرکـزي حکومـت د جوړولـو لپـاره هـم عنعنـوي او هـم عصري تجویزونـه نـاکام شـول. دا یـو تریـخ حقیقـت دی چـې سـپرول یـې د کشـالې د هوارولـو پـه لار کـې ممکـن مرسـته وکـړي. هـر هغـه وطنـوال چـې پـه دې بـاب سـوچ او اندېښـنه لـري دغـه پـه بـاب نظـر هـم لـري. زمـا پـه فکـر دغـه ناکامـي د واک مینانـو د قـدرت د لېونـۍ نېشـې او زمـور د هېـواد پـه بـاب د بدنیتـو ګاونډیـو هېوادونـو د اجنډاګانـو نتیجـه ده.

د واک مینانو د لېونۍ نېشې په باب د مخه وګړېدم. اوس به د بدنیتو ګاونډیو د اجنډاګانو به باب یو څه رڼا واچوم. زه د دوی په اجنډاګانو کې د افغانستان لپاره د یوه صعیف فیدرالي حکومت څېره وینم. دوی یې نوم نه اخلي خو له سیاستونو څخه یې څرګندېږي چې دوی د افغانستان لپاره د یوه ضعیف مرکزي حکومت په لټه کې دي. د افغانستان په باب په تېره د ایران او پاکستان له وروستیو پالیسیو څخه ښکاري چې دوی که څه هم په ظاهر کې له افغانانو سره د اسلامي اخوت نارې وهي، په واقع کې په هېواد کې د جنګ له ختمولو او د مرکزي واحد حکومت له مېنځ ته راوستلو سره مخالفت کوي. دوی د خپلو نفوذ لاندې افغاني ډولو له لارې په دې بریالي شوي دي چې د دغسې حکومت د تاسیسولو مخه ونیسي چې هغه په ولس اتکا ولري یانې ملي حکومت وي او اسلامي شریعت پکې نافذ وي. د ملګرو ملتونو د استازو کوښښونه چې د همدغسې حکومت د جوړېدو لپاره کېدل، همدا چې د بري درشل ته به ورسېدل د دوی دواړو له خوا به په ښکاره یا په پټه سبوتاژ شول. د محترم پخواني پاچا د لویې اضطراري جرګې پر بنا درې فقره ییز تجویز هم د دوی له خوا تخریب شو. په عوض کې د دوی اجنډا دا ده چې حکومت یوازې او یوازې په اسلامي تنظیماتو پورې منحصر کړي. دغه نظر چې اول د فقید جنرال ضیاالحق په ابتکار رامنځته شوی و او سیاسي اسلام یې غوره عنصر و، وروسته د شمال ایتلاف کوونکو او د پېښور او اسلام اباد د توافقاتو اصلي طراحانو هغه ته قومي بڼه ورکړه. د دغو سیاستونو او هم د پرچمي رژیم د قومي سیاست نتیجه اوس زمور په وطن کې په عین وخت کې د څلورو حکومت ګیو شته والی دی. یوازې دا هم نه ده، هر حکومت ګي څانله خارجي حامي (یا حامیان) لري او هر حامي کوښښ کوي چې خپل تر تاثیر لاندې افغاني خوا د نورو خواوو په مقابل کې په وسلو او پیسو سره پیاوړې کړي او بین المللي اعتبار ورته پیدا کړي. ایران په دغه برخه کې تر ټولو جدي دی، هڅه کوي چې د کابل د حکومت ګي په سروالی سره ایتلافي حکومت رامنځته کړي. ایران په مزار، هرات او جلال اباد کې قونسلګرۍ ګانې، په کابل کې سفارت او په هزاره جاتو کې نور

ترتیبات لري او لوړ رتبه مامور علاوالدین بروجردي یې د افغانستان سیمو ته په منظم ډول سفرونه کوي.

پاکستان چې په هرات، قندوز، مزار او جلال اباد کې قونسلګرۍ ګانې لري هم ایران ته ورته سیاست پر مخ بیایي او وروسته له دې چې اسلامي جزب له جمیعت سره ایتلاف وکړ، د کابل له حکومت ګې سره یې لار ونیوله، پاکستان د ننګرهار له شورا او طالبانو له حکومت سره هم نږدې علایق لري. په داسې حال کې چې سعودي عربستان د ایران د اجنډا په مقابل کې د طالبانو او ازبکستان د جنبش ملي او اسلامي او تاجکستان د کابل د حکومت ګي فعال مرستندویان دي. له دغو هلو ځلو څخه ښکاري چې بدنیته ګاونډي هېوادونه هڅه کوي چې د دغو حکومت ګیو ترمنځ تعادل پر ځای وي او د جنګ وضعه دوام وکي او که دوی پخپلو کې د کوم ایتلافي حکومت په سر اتفاق وکړي، هغه به یوازې له دوی نه جوړ وي چې په دغه حال کې به د مرکزي او ایالتي حکومتونو ترمنځ توپیر زیات نه وي، یانې یو راز ضعیف فیدرالي حکومت به منځ ته راغلی وي. که دغسې نه وي دوی باید افغاني خواوې پخپل حال پرېږدي او د افغانستان په چارو کې له مداخلي نه لاس واخلي. که دوی دغسې وکړي چې احتمال یې نه لیده کېږي، افغاني خواوې به د لیونۍ نښې خاوندانو په شمول مجبورې شي چې جنګ بس کړي او د ملي قوتونو په شمول په خپلواک او یو موټي افغانستان کې د اسلامي اساساتو پر بنا د مرکزي حکومت د جوړولو بندوبست وکړي؛ خو زه ګمان نه کوم چې بدنیته ګاونډیان به له زور نه غیر له افغانستان څخه لاس واخلي. سوال دا دی چې بدنیته ګاونډیان ولې دغسې کوي؟ د دوی هدفونه او نیتونه دوی ته معلوم دي. له سیاستونو څخه یې معلومېږي چې دوی لکه چې دمخه وویل شوه، د موجودو حکومت ګیو نه جوړ د دغسې ایتلافي حکومت په لټه کې دي چې عناصر به یې لږ و ډېر سره برابر و، ساختمان به یې فدرالي او سیاستونه به یې د دوی تر تاثیر لاندې او پخپله به حتی د دوی تابع وي. د دغسې ایتلافي فیدرالي حکومت نږدې او لیرې عواقب به د افغانانو د واکمنۍ، د

هېواد د خپلواکۍ لپاره بیخکۍ خطر وي، په ټېره چې دا په نظر کې ونیول شي چې افغانستان یو شتمن هېواد دی او د شوروي اتحاد په ړنګېدلو سره یې د مرکزي او جنوبي اسیا ترمېنځ د یوه معبر په حیث خپل طلایي موقعیت بیا ترلاسه کړی دی. د همدغه خطر په احساس سره وو چې ډېر شمېر افغانانو په کال (۱۹۹۲) او (۱۹۹۳) کې د لیکنو په شرح کې چې د آئینه افغانستان په اته ویشتمې، نهه ویشتمې او دیرشمې ګڼې کې کړې دي، فیدرالي حکومت یې د افغانستان لپاره رد کړی دی؛ او دلایل یې هېواد کې، چې په زیاته اندازه د قومونو یو مخلوط هېواد دی، معیارونه نشته. فیدرالیزم ځانله کوم ټاکلی جوړښت نه لري او عملي کېدل یې په ارامۍ سره امکان نه لري او که په زور سره عملي کېږي، د قومونو ترمېنځ به حساسیتونه، کړکېچونه او دښمنۍ ګانې پیدا او دایمي کړي چې له هغو څخه به بدنیته ګاونډیان استفاده وکړي، لکه دا اوس چې یې کوي. په هغو باندې به زه دا اضافه کړم چې فیدرالي فکر زمور د خپل تاریخي انکشاف محصول نه، بلکې هغه د نورو چپي فکرونو لکه د انقلاب، تاریخي دورو او طبقاتي جنګ غوندې له خارج نه یو وارد شوی فکر یانې غیر عملي فکر دی چې عملي کېدل به یې نه یوازې سیاسي او قومي مشکلات لا هم زیات کړیو بلکې دغسې نوي مشکلات به را پیدا کړي چې اوس یې پیشبیني نه شي کېدلی، لکه د غوایي تر کودتا څخه وروسته چې د غیر عملي فکرونو په تطبیق سره نه فکر کېدونکي مشکلات خلق شول. شاید له همدې امله وي چې یوازې چپیان او ستمیان چې د خپلو افکارو او اعمالو د عواقبو له پېشنبیني کولو څخه عاجز دي، د فیدرالیزم پلوي کوي. داسې هم نه ده چې فیدرالي جوړښت ګواکې د پرمختګ او انکشاف ضامن دی. انګلستان او فرانسه فیدرالي نه دي، خو پرمختللي هېوادونه دي؛ پرعکس، شوروي اتحاد فیدرالي و؛ خو له مېنځه لاړو په داسې حال کې چې افغانستان په تېرو اتلسو کالونو کې د جنګ له امله وران شوی او بیا ودانولو ته سخت ضرورت لري، ښایي مور په بې خطرو او اشنا لارو باندې تګ وکو. البته دغه فیصله به پخپل وخت کې د موسساتو په مجلس یا د نوي اساسي قانون جوړولو په کمیسیون پورې

تعلـق ولـري. زمـا نظـر دا دی چـې د نویـو اوښـتنو پـه نظـر کـې نیـول سره دې مرکـزي حکومـت د (۱۹۶۴) کال اسـاسي قانـون لـه مخـې جـوړ شي، داسـې چـې پـه هغـه کـې دې د نـورو لازمـي اصلاحاتـو پـه جملـه کـې قومـي، ژبنـي، مذهبـي او سـیمه ییـزې ملاحظـې او عدالـت پـه نظـر کـې نیـول شي. پـه نـږدي قانـون کـې دې هغسـې چـې مرکـزي حکومـت دی و منتخـب پـارلمان ته مسـول وي، هغسـې دې ایالتـي حکومتونـه هـم د منتخبـو ایالتـي شـوراګانو تـه مسـوول وي. پـه مجمـوع کـې نـوی قانـون دې د فـرد او مارکېـټ پـه ازادي او څـو ګونـدي سیسـتم بنـا وي؛ خـو حکومتـي موسسـات دې تمثـیلي وي، نـه حاکمانـه او ګونـدوه دې پـه دې شرط مجـاز وي چـې د تمویـل منابـع یـې یـوازې او یـوازې افغـاني وي. پـه هـر حـال، حکومـت دی چـې انتخـابي او تمثـیلي بـه وی، بایـد دومـره قـوي وي چـې د مفسـدینو، متمردینـو او متجاوزینـو پـه مقابـل کـې د ملکیـت، امنیتـو ولسـواکۍ او هېـواد د خونـدي سـاتلو تـوان ولـري.

د سیاسي ګوندونو په اړه مرکه

محترم پوهاند کاکړ ته!

دا دی د ګوندونـو پـه اړه هغـه پوښـتنې در اسـتوم، د کومـو پـه اړه چـې پـه تلیفـون کـې سره وغږېـدو. ستاسـو د لنـډو او روښـانو ځوابونـو پـه هیلـه.

په درنښت

حمید عبیدي

د جون ۱۸ – ۲۰۰۳

پوښـتنه: د قانـوني پاچایـۍ پـه لسـیزه کـې مېنـځ لارو او دموکـراسي پالـو سـیاسي ګوندونـو ولـې تبـارز ونـه کـړ؟

ځـواب: د قانـوني پاچایـۍ پـه لسـیزې کـې یـو شـمیر اعتـدالي او دموکـرات سـیاسي ګوندونـه هسـک شـول او تبـارز یـې وکـړ؛ خـو قـوي نـه شـول، دوام یـې ونـه کـړ او پـه ملي سیاسـت باانـدې یـې اثـر ونـه کـړ، یـا د یادولـو وړ مهـم اثـر ونـه کـړ. د محمـد هاشـم میونـدوال پـه سروالـۍ مترقـي دموکـرات ګونـد، صـدای عـوام د خلیـل اللـه خلـیلي پـه مشرۍ ګونـد او د غلام محمـد فرهـاد پـه مشرۍ د افغـان ملـت ګونـد د دغسـې ګوندونـو وتلي ګوندونـه وو. دا چـې دوی ولـې ملي ګوندونـه نـه شـول او لـه افغـان ملـت نـه پرتـه نـور ګوندونـه لـه سـیاسي ډګـر نـه ووتـل، پـه دې اړه ډول ډول نظرونـه وړانـدې شـوي دي. شـاید غـټ دلیـل دا وي چـې دغـه ګوندونـه د برحـال حکومـت پـه شـان د ډموکراسـۍ پـه اصولـو، پـه مشروطـي پاچایـۍ او اسـاسي قانـون پـه اړه سره موافـق وو. پـه بـل عبـارت د دوی ترمینـځ پـه اسـاسي ټکـو کـې اخـتلاف نـه و، ځکـه د دغـو ګوندونـو مشران او کادرونـه یـا پخپلـو نوښـتونو یـا د رسـمي مقامونـو پـه هڅونـې سره پـه حکومـت کـې ننوتـل. یـوازې میونـدوال دغسـې ونـه کړلـو هغـه هـم د صـدرات لـه مقـام نـه لـه ګوښـه کېـدو نـه وروسـته. کـه دغـه نظـر سـم وي لـه ګوندونـو څخـه د دوی د مشرانـو او کادرونـو توقـع دولتـي مقـام تـه رسـېدل و، نظـر دېتـه چـې دموکـراسي او ګونـدي ژونـد تـه ژمنـه لـرل وي. شـاید همدغسـې هـم وي ځکـه چـې پـه افغانسـتان کـې

تـر هغـه وختـه پـورې هیـڅ معتـدل دموکـرات ګونـد د ویـښ ځلمیانـو د ګونـد پـه ګـډون د ګونـد لـه لارې دولتـي واک تـه رسـېدلی نـه و. سره لـه دې چـې دغـه وروسـتی ګونـد ملي، اعتـدالي، دموکـرات او لـوی ګونـد و. د دغـو ګوندونـو پـه اړه د یادونـې وړ بـل ټکـی د حکومـت یـا پـه دقیـق ډول د واکمنـې کورنـۍ چلنـد و.

هغـه وخـت واکمنـه کورنـۍ لـه دغسـې ګوندونـو نـه پـه اندېښـنه کـې وه او فکـر نـه کـېده چـې افراطـي چپـي او مذهبـي تنظیمونـه بـه پخپلـه پـه واک شي نـو واکمنـې کورنـۍ نـه غوښـتل چـې د اندېښـنې وړ ګوندونـه یـې لـه حکومتـي چـوکاټ نـه د باندې د قـدرت مرکـز وګرځـي؛ نـو ځکـه هغسـې چـې د ویـښ ځلمیانو ډېـر لویان یـې پـه رتبـو او مقامونـو سره تظمیـع کـړل او ګونـد یـې ور ضعیـف کـړ، دغسـې یې هـم د پاچایـۍ د دورې اعتـدالي ګوندونـو لویـان او کادرونـه تطمیـع کـړل. پـه دې برخـه کـې بـل ټکـی د محمـد داود د چلنـد و چـې پـه زورواکـي معتقـد او د دموکراسـۍ مخالـف و. پـه صدراعظـم کېـدو سره یـې د لومـړۍ لنـډې دموکراسـۍ دورې ګوندونـه خنثـی کـړل او پـه دولتـي سروال کېـدو سره یـې د پاچایـۍ دورې دموکـرات ګوندونـه غلي کـړل. پـه داسـې حـال کـې چـې د هغـه خپـل ملي کلـوب او ملي غورځنـګ چـې لـه رسـمي مامورانـو او بیوکراتانـو نـه جـوړ و، ګوندونـه نـه شـول. محمـد داود چـې د صدراعظـم محمـد هاشـم خـان او پخـواني پاچـا پـه شـان یـا حتـی تـر هغـو ځخـه ډېـر د افغـان پـه سیاسـت باندې اثـر کـړی، د افغـان دموکراسـۍ د بېـخ نیولـو مخـه نیولـې ده. د دموکراتـو او اعتـدالي ګوندونـو د نـه تبـارز پـه اړه د یـوه بـل ټکـي یـادول هـم حتمـي دي او هغـه دا چـې د هغـو لویـان او کادرونـه پـه اصـل کـې دموکـراسي تـه رښـتیني نـه وو او کـه وای دوی بـه پـه هـر حـال کـې د دموکراسـۍ پـه پلي کېـدو او واقعـي کېـدو باندې ټینـګار کـړی وای. دا یـوه غټـه او ببخکـي موضـوع ده چـې شـاید بـل وخـت بـه پـرې خبرې وشي.

پوښـتنه: ویـل کېـږي چـې مینـځ لارو ګوندونـو ځکـه تبـارز ونـه کـړ چـې د وخـت پاچـا د سـیاسي ګوندونـو لایحـه چـې پـارلمان پـاس کـړې وه، لاسـلیک نـه کـړه. اوس هـم سره لـه دې چـې خلـک لـه کیـن او ښـي افراطـي ګوندونـو نـه سـخت

ځورېدلي دي، بیا هم دموکراسي پالو ګوندونو د تبارز نښې نه لیدلي کېږي. تاسې په دې برخه کې څه نظر لرئ؟

ځواب: ستاسې د پوښتنې لومړۍ برخه زما د پورتنۍ توجیه په تاییدې ده، په دې مانا چې د پاچا له خوا د ګوندي لایحې په نه لاسلیک کېدو سره داسې وشوه چې د وخت ټولو ګوندونو تبارز ونه کړ. افراطي چپي او بنسټ پالو مذهبي تنظیمونو تبارز وکړ. یوازې دموکراسي پالو او اعتدالي ګوندونو په منظم ډول تبارز ونه کړ چې په دې ټکي دمخه وغږېدلم. د پوښتنې د دوهمې برخې په اړه وایم چې د محمد داود له کودتا په تېره د ثور له کودتا، خونړیو جنګونو، باندنیو نظامي او نور ډول مداخلو او وچکالۍ نه وروسته د افغان د جامعې مورفولوجۍ اوښتې ده. له دغې اوښتنې سره د ګوندونو حال هم تغییر کړی، که څه هم اوس ویل کېږي چې د قانوني پاچایۍ د دورې په شان د «لبرالي دموکراسي» دوره پیل شوې ده، خو دغه «دموکراسي» په ټینګو پښو باندې ولاړه نه ده او ټول حکومتي واک لرونکي ورته رښتیني هم نه دي. په افغانستان کې اوس تعلیم کړي او د سیاسي ویښتیا لرونکي افغانان یعنې هغه افغانان بیخي لږ دي چې په دموکراسۍ، ازادۍ، ګونډي ژوند، جر او بحث او زغم باندې معتقد دي. اوس په افغانستان کې د بې سوادو شمیر بېخي لږ او د بېسوادو شمیر بیخي ډېر دی او عامه خلک هم د ژوند په اساسي مشکلونو باندې اخته دي. د دغې سترې فاجعې اصلي عاملان اول د خلقي حکومت او بیا د پرچمي رجیم دي. دوی دواړه د نورو خیانتونو په ډله کې د افغان متوسطې تعلیم کړې طبقې په له مینځ نه وړلو کې په اوله درجه مسوول دي. په دې چې دوی په زرګونو تعلیم کړي افغانان د ښوونځیو له شاګردانو نه نیولې د پوهنتون او نورو عالي موسسو محصلانو او استادانو پورې او داسې هم نور دموکرات او ازادي پال او د فن او کمال خاوندان یا ووژل یا بندي کړل یا په فرار له وطن نه مجبور کړل. اسلامي تنظیمونو او طالبانو بیا دغه جنګیز ډوله پروسه تر اخره پورې ورسوله. له بلې خوا اوس په افغانستان کې وضع داسې هم نه ده چې افراد دې د برحال حکومت په برابر کې د حکومت کولو او

انتخاباتـو لـه لارې د واکمـن کېـدو بدیـل فکرونـه او نقشـې پـه ازادۍ سره واړنـدې کـړي. پـه کراتـو اوربـدل شـوي چـې پـه دغـې پـه اصـطلاح «لبرالي دموکـراسي» دورې کـې لیکـوالان، منتقـدان او اخبـار چلوونکـي هـم پـه کابـل او هـم لـه کابـل نـه د بانـدې پـه نـورو ولایتونـو کـې د حکومتـي عمالـو لـه خـوا شړل شـوي دي، نـو پـه داسـې حـال کـې چـې ژونـد مصئـون نـه وي، قانـوني محکمـې او پولیسـي قـواوې د افـرادو مصونیـت خونـدي کولـی نـه شي، د سـیاسي ګوندونـو میـدان تـه وتـل بـه اسـان نـه وي. پـه تېـره د هغـو ګوندونـو میـدان تـه وتل چـې بې ملاتـړه وي، پـه څرګنـد تـوب، ازادۍ او دموکراسـۍ بانـدې عقیـده لـري. البتـه سـیاسي فعالیتونـه بـه وي خـو هغـه بـه پـټ او هغـو تـه منـحصر وي چـې وسـله وال ملاتـړان لـري، لـه باندنیـو الهـام او پیسـې ترلاسـه کـوي، پـه دموکراسـۍ، انتخاباتـو او ولـس واکـۍ عقیـده نـه لـري او مقصـد یـې د موجـود نظـام تخریـب وي.

پوښـتنه: د دې لپـاره چـې پـه افغانسـتان کـې اعتـدالي او دموکـرات قوتونـه پیـاوړي شي، څـه بایـد وشي؟

ځـواب: د دې لپـاره چـې دموکـرات قوتونـه پیـاوړي شي او د هـر فـرد لپـاره څرکنـد سـیاسي فعالیـت مـیسر وي، د لنـډې او اوږدې مـودې پروګرامونـه بایـد عـملي شي.

پـه دموکراسـۍ کـې ګونـدي ژونـد حتمـي وي، نـو د ګوندونـو قانـون بایـد وایسـتل شي، هغـه بـه ډېـر شرطونـه ولـري چـې یـو څـو اسـاسي یـې زمـا پـه فکـر بایـد دا وي چـې د ګوندونـو تمویـل او د عوایـدو منبـع دې یـوازې او یـوازې افغـاني وي. هـر ګونـد دې ددې لپـاره چـې پـه قانـوني ډول ګونـد شي، بایـد پـه محکمـه کـې ومنـي چـې مقصـد تـه د رسـیدو لپـاره بـه لـه تشـدد، زور او تـرور نـه کار نـه اخلي. هیـڅ ګونـد دې لـه دغسـې افـرادو نـه جـوړ نـه وي چـې یـوه قـوم، یـوه محـل، یـوه مذهـب او یـوې ژبـې او یـوه جنـس تـه منـحصر وي؛ خـو سرغړونکـي دې یـوازې د محکمـې لـه لارې نـه د حکومـت د بلـې څانګـې لـه خـوا تـر پوښـتنې لانـدې ونیـول شي او د ملامـت کېـدو پـه حـال کـې پـه جـزا ورسـول شي. د اوږدې مـودې پروګـرام دې د نـوي نسـل لـروزل کېـدل وي، د عصري پوهنـې لـه لارې، د دې

مانـا دا کـړي چـې حکومـت دې هـم پخپلـه او هـم شـتمن او پوهنپـال افغانـان وهڅـوي چـې د عصري پوهنـې، سـاینس او ټیکنالوجـی مرکزونـه جـوړ کـړي، داسـې دې باندنیـو تـه هـم د قانـون لـه مخـې اجـازه وي چـې کـه وغـواړي د لـوړو زده کـړو موسسـې پـه افغانسـتان کـې پرانیـزي؛ خـو پوهنـه او زده کـړه دې انتقـادي، دموکراتیکـه او واقعـي وي. د افغانانـو د ژغورنـې، واقعـي پرمختـګ او ښـه او سـالم ژونـد اسـاسي لار د دغسـې پوهنـې لـرل دي.

پوښـتنه: آیـا سـتاسي پـه فکـر بـه د پخوانیـو ګوندونـو او تنظیمونـو لویانـو او مهـم کادرونـو لـه خپلـو تېروتنـو څخـه عبرت اخیسـتی وي چـې لـه اسـتبدادي اعمالو نه ډډه وکـړي او لـه دموکراتانـو سره دموکـراسي د بیـخ نیولو لپـاره په یـوه لاره روان شي؟

ځـواب: دغـې پوښـتنې تـه پـه دقیـق ډول ځـواب ورکـول کـډای نـه شي. انسـانان د شرایطـو پـه اوړېدلـو سره خپلـو نظرونـو، وینـاوو او کـړو تـه هـم تغییـر ورکـوي. شـاید خپلـو هدفونـو تـه تغییـر ورنکـړي. پـه عمومـي ډول متعهـد کسـان لـه خپـل هـدف نـه نـه تېرېـږي، هغـه تـه د رسـېدلو لارې اړوي. پـه افغانسـتان کـې خـو اوس هـر یـو د دموکـراسي نـارې وهـي، حتـی هغـوی هـم چـې یـو وخـت د هغـه مخالـف وو او د خپـل اقتـدار پـه وخـت کـې یې د دموکراسـۍ پـه مخالفـت کارونه وکـړل، دا چـې دوی بـه پـه رښـتیا لکـه هسـې چـې نـارې وهـي، دموکراسـۍ منلـې وي، خپـل فکرونـه اړولي وي، پـه دموکراتـو ارزښـتونو معتقـد شـوي وي، زه څـه ویلـی نـه شـم؛ خـو تجربـو ښـوولې چـې څـوک چـې پـه یـوې ټاکلـې ایډیالوجـۍ عقدیـه لـري او ایډیالوجـي یـې ورتـه سـپېڅلې وي، دی ورتـه تـر دې حـده پـورې جذمـي او ټینـګ وي چـې د هغـې د عـملي کولـو او واقعـي کولـو لپـاره لـه هیـڅ ډول عمـل کـه اخلاقـي وي یـا غیـر اخلاقـي مـخ نـه اړوي. دا چـې دغسـې کسـان پـه افغانسـتان کـې وهڅـول شي چـې د دموکراسـۍ د پیـاوړي کېـدو لپـاره لـه نـورو سره لاس یـو کـړي. دا بـه ښـایـه توقـع وي؛ خـو دا بـه عـملي وي چـې هـر څـوک بایـد مکلـف وګرځـول شي چـې خپـل اجتماعـي اعمال د قانـون پـه مطابـق

وکړي او کـه يـې ونـه کـړي بايـد پـه محکمـه کـې پـه قانـوني ډول تـر پوښـتنې لانـدې ونيـول شي.

پوښـتنه: د دې لپـاره چـې د دموکراسـۍ د مخالفانـو او ورانوونکـو عنـاصرو او ډلـو ټپلـو ميلانونـه محـدود شي، بايـد څـه وشي؟

ځـواب: د دې پوښـتنې ځـواب بـه دا وي چـې د افغانسـتان د خلکـو ژونـد پـه مادي او معنـوي لحـاظ ښـه شي، حکومـت د قانـون پـر اسـاس يانـې پـه مشروع ډول لـه سـالمو، متقـي او لايقـو اشـخاصو نـه جـوړ وي، پـه قانـوني ډول حکومـت وکـړي، قانـوني محکمـې فعالـې او اغيزمنـې وي او د هېـواد لـه ټولـو اشـخاصو سره بـې لـه امتيـاز او....

نهم څپرکی

د دوه ملګرو په یاد

د ارواښاد غربیار په یاد

جون ۲۷-۲۰۰۷

اوس هم زما زړه ته نه لوړي چې غريبيار به مړ وي او خيال کوم چې هغه به په کله راډيو يا کابل کې چکر وهي، خو تريخ واقعيت دا دی چې هغه له مورِ نه تللی او له بده مرغه بې له خدای په امانی نه او د تل لپاره داسې نه ده چې هغه تللی او مورِ تلپاتې يو. د شاعر ساحل په وينا:

«د يارانو کډې گور ته وار په وار ځي»

دا ځکه چې هيڅ انسان او به واقع کې هيڅ روح وال تلپاتې نه دی؛ خو دلته يوه غټه خبره شته او هغه دا چې څوک په طبيقي مرګ سره له مېنځه ځي او څوک له مېنځه وړل کېږي لکه په افغانستان کې چې په تيرو ديرشو کلونو کې بيخي ډير افغانان له مينځه وړل شوي دي چې په هغو کې به ستاسې خپلوان او دوستان هم وي لکه زما چې و، نو دا پر ځای ده چې ارواښاد عبدالحی حبيبي د دغې اوږدې لومړنۍ لنډه دوره «سره وبا» نومولې ده؛ خو دا هم حقيقت دی چې ټول هغوی چې له مېنځه تللي او يا له مېنځه وړل شوي دي، هير شوي نه دي او نه به هير شي. نزدې ټولو ميراثونه پرې اېښي

دي. د ځينو ميراثونه تر دې حده پورې قوي دي چې د هغو له لارې له خپلو گورونو نه هم پر انسانانو حکومت کوي نو انسان که څه هم عمر يې اوږد نه دی، د ډېر لوړ قوت خاوند دی، حتی د مړينې په حال کې هم.

غريبيار هم ډېر څه پرې اېښي دي چې په هغو سره به لاهم يادېږي. اول خو يې له ميرمنې سره په گډه اته اولاده او يو شمير لمسيان او لمسيانې دي. د ده بل ميراث د ده اثر دي، د يو څو کتابونو او مقالو په بڼه، د ده دغه ميراث تلپاتې کېدلی شي. د دغو ټولو ترڅنگه د يوه شخص په توگه پخپله غريبيار هم دی.

غريبيار د يوه محدود چوکاټ شخص نه و، هغه ازاد فکره او پراخ فکره انسان و. له دې امله يې د ملگرتوب دغه کړی له دې امله هم ښه ارته وه چې غريبيار روغ افغان، ټينگ پښتون او په هېواد او په هېواد او خپلواکۍ مېين انسان و. د ازادۍ په لار کې يې بندي خانه تېره کړې او د وطن او خپلواکۍ په لار کې يې ربړونه گالل دي. د ده د دغو صفتونو له امله ده چې مور دلته د هغه به ياد راغونډ شوي يو؛ خو مور بايد د ده له مړينې نه يو څه زده کړه وکړو.

لومړی دا چې د ژوند او مړينې ترمينځ واټن ډېر لنډ دی. په دغه لوړه درجه تخنيکي هېواد کې هم چې که څه هم دلته د عمر متوسطه اندازه په نسبي ډول ښه لوړه ده. ژوند بيا هم د سترگو په رپ کې نا ژوند کېدلی شي. په دغه حال کې به ډېر مهم درس دا وي چې ژوند ته، د ځان وي يا د نورو، په درنه سترگه وگورو. د هغو ژوند چې په طبيعي ډول له مينځه ځي په سړه سينه وزغمو او د هغو چې په قصدي ډول له مينځه وړل کېږي، په ټول قدرت سره محکوم کړو او زړونه خپه نه کړو، هغه هم په وړو وړو خبرو سره. بله دا چې کوښښ وکړو چې څه وخت مرو بايد د يادونې وړ او حتی تلپاتې ميراث مو پرې اېښی وي. په پای کې د اروابنياد سيداگل غريبيار کورنۍ ته خپل تسليت وړاندې کوم او د هغه روح ته دعا استوم.

د اړوابښاد زماني صاحب په یاد

جون ۲۰۰۶-۹

د ټینګې او اسـتقامت خاونـدان لـه سـتونزو سره پنجـه نرمـوي او لـه دغسـې مقابلـې نـه عبرت، بصیـرت او زده کـړه ترلاسـه کـوي. اروابنـاد محمـد هاشـم زمـاني چـې دیارلـس کالـه یـې د دهمزنـګ پـه زنـدان کې تېـر کړي، له دغسـې انسـانانو نـه دی.

دی پـه کال ۱۹۴۵ کـې چـې د شپاړسـو کلونـو و، د خپـل پلار اروابنـاد میرزمـان خـان د لـوی کهـول لـه څـه بانـدې سـلو ماشـومانو، تنکیـو ځوانانـو، بنـځو او نارینـه وو سره د هغـه وخـت د مشرقـي د ولایـت د تنظیمـي رئیـس سردار محمـد داود پـه یـوې ټوټـې کاغـذ بانـدې لیـکلي شـوي امـر سره لـه خپـل اصلي ټاټـوبي کونـړ نـه د غټـې عسـکري قـوې پـه ملګرتیـا پـه لاریـو کـې کابـل تـه د جشـن د سـهل کولـو پـه نامـه روان کـړل شـو، خـو هلتـه د دوی نارینـه د دهمزنـګ پـه زنـدان کـې کوټـه قلفـي شـول او بنـځې او ماشـومان یـې د کابـل ولایـت د بنـځو محبـس تـه وسـپارل شـول. دا چـې کومـت ولـې دوی بنـدي کـړل، دوی تـه ونـه ویـل شـول، شـاید ویلي یـې نـه شـوه، ځکـه چـې د عمـر او جنـس پـه لحـاظ دغومـره ډیـر او سره متفـاوت انسـانان دغسـې جرمـي عمـل پـه ګـډه کولـی نـه شي چـې د هغـه لـه املـه یـې امنیتـي چارواکـي ونـیسي او د قانـون لـه مخـې یـې پـه محکمـه کـې محاکمـه کـړي. د دغومـره ډېـرو افغانانـو نیـول لا پـه دغسـې حـال کـې وو چـې ملـت د اسـاسي قانـون لـه مخـې دغـه حـق د ځـان کـړی و چـې «حریت شـخصیه از هرگونـه تعـرض مصـون اسـت، هیچکـس بـدون امـر شرقِ و اصولنامـه هـای موضوعـه توقیـف و مجـازات نمیشـود». نـو ویـل کېدلـی شي چـې دا پـوره یـوه سـیاسي او امنیتـي موضـوع وه.

کاشـکې اروابنـاد زمـاني د خپـل زنـداني خاطـرات پـه کتـاب کـې دغـه موضـوع روښـانه کـړې وای. سره لـه دې هـم ددغـې موضـوع پـه اړه ګړېـدل بـه ګـران نـه وي. د دغـې کورنـۍ سرخېـل اروابنـاد میرزمـان خـان د خپلواکـۍ پـه جګـړه کـې

پخپلې میړانۍ سره ځان په پاچا مان الله ګران کړی او بیا د ژوند تر پایه د هغه ټینګ پلوی پاتې شوی و؛ خو د نوي حکومت د سردار محمد هاشم په اوږدې صدراعظمۍ کې د پاچا نادر خان له وژل کېدو نه وروسته د امیر عبدالرحمن خان د وختو د دهمزنګ په زندان کې د پاچا امان الله پلویان د هغه د سلمانې په ګډون له سپرو، وږرو، لوږې، ناروغیو او کړولو سره په مخامخ کولو سره تر دې حده پورې عصبي کړي وو چې ځینو یې برالا د پېغمبرۍ دعوې کولې.

د اروابنساد زماني د بندي کېدو په وخت کې د کونړ خلک د حکومتي زور زیاتي په برابر کې جګ شوي وو چې حکومت هغه د همدغه سردار محمد داود له لارې په پوره بې رحمۍ سره وځپل. له بده مرغه دغه پېښه تر اوسه هم کوم کونړي بیان کړې نه ده. کوم څه چې څرګند دي دا دي چې حکومت په هغه وخت کې هم د اروابنساد میرزمان خان کورنۍ، هم د کونړ ساپې مشران او هم د اروابنساد ملک قیس خوګیانۍ کورنۍ د قانون او شریعت پر خلاف په وچ زور اول دیارلس کال په بند کې وساتل او بیا یې اته کاله هرات، شبرغان او میمنې ته تبعید کړل او په دې ډول یې پخپل اصلي ټاټوبي کې له ژوند کولو نه چې د هغوی طبیعي او قانوني حق و، محروم کړل. بې له دې چې هغو کوم جرم کړی وي، یا په کوم جرم تورن سوي وي.

د محمد داود لکه چې له ننګرهاریو سره جوړ نه و، ځکه د جمهوریت په وخت کې یې هم اروابنساد محمد هاشم میوندوال، مرستیال خان محمد خان او ماما زرغون شاه ته د پرچمي چارواکو له خوا په جوړې شوې توطیې کې د څلوېښتو په شاوخوا کې د ننګرهار لوړ رتبه او هېوادپال او لایق نظامي افسران او نور مشران وځپل. محمد داود په افغانستان کې لوی سمونونه عملي کړي، خو په دې کې شک نشته چې هغه په دغو یادو شویو ننګرهاریو باندې غټ ظلمونه کړي او شاید د همدغه ظلم له املـه بـه وو چې د شنوارو او کونړ نظامي افسرانو د هغه د جمهوریت په نسکورولو کې برخه اخیسته وه.

خـو لـه ظلـم او زور زیـاتي سره پـه مقابلـه کـې د اروابنـاد زمـاني لار دماغـي او فکـري وه او دی پـر دې معتقـد و چـې کـه لـه دمـاغ نـه کار اخیسـتل کېـږي د هغـه قوتونـه نـه تمامېدونکـي وي. لـه همـدې املـه بـه و چـې ده د دهمزنـګ زندان دغسـې کاتـه لکـه د ده لپـاره پوهنتـون وي، ده هلتـه لـه نامتـو مشروطـه غوښـتونکو بندیانـو لکـه بابـا عبدالعزیـز کندهـاري، سرور جویـا او نـورو نـه زده کـړه وکـړه او پـه شـعر ویلـو یـې پیـل وکـړ. ده لـه دمـاغ نـه د ګټـې وچتولـو لار یـې د ژونـد تـر پایـه پـورې پـه ټینګـه ونیولـه او یـو شـمیر اثرونـه یې هـم وکښـل. لیکنې او شـعرونه بـه یـې د اسـتادی پـه درجـه نـه وي؛ خـو دی پـه دې پـوه و چـې ده لار د لایتناهـي ظرفیـت لرونکـې او نـه لانـدې کېدونکـې دمـاغ نـه د اسـتفادې ډېـره مهمـه لار ده. څـوک چـې د دهمزنـګ غونـدې زنـدان پـه سـخت حـال کـې چـې هلتـه ژونـدي پاتـې کېـدل د بنـدي اصلي مصروفیـت وي، پـه دماغـي انکشـاف پسـې ګرځـي، هغـه هدفنـاک ژونـد غـواړي. د هدفنـاک ژونـد خاصـه اجتماعـي کېـدل او پـه ملي هـدف پسـې ګرځېـدل وي او اروابنـاد زمـاني دغسـې ژونـد غـوره کـړی او پـه هغـه کـې یـې نـوم ایسـتلی و. د هغـه د هدفنـاک ژونـد بېلګـه دغـه غونـډه ده چـې مـوږ او تاسـې د هغـه پـه لومـړي تلیـن کـې دلتـه سره راغونـډ شـوي یـو. پـه دغـو صفتونو سربېـره د اسـتقامت او ټینګـې صفـت دی چـې اروابنـاد زمـاني ترېنـه پـوره بهـره مـن و. سره لـه دې چـې دی د ژونـد پـه وروسـتیو کلونـو کـې د ستروک لـه املـه معیـوب او د نـورو پـه مرسـتې متکـي شـوی و، هیـڅ ناهیلـی شـوی نـه و او چـا چې بـه پوښـته ویـل بـه یـې چـې پهلـواني کـوم. البتـه پـه دې برخـه کـې د هغـه کورنـۍ پـه تیـره د هغـه درنـه میرمـن د هغـه کلکـه مرسـتندویه او روحـي اړم و. دوی ټـول د قـدر وړ دي چـې د معیـوب او لوبـدلي زمـاني خدمـت یـې پـه مینـه کـړی او پـه دې برخـه کـې نـورو تـه سرمشـق شـوي دي. د اروابنـاد محمدهاشـم زمـاني نـوم دې تلپاتـې وي.

لسم څپرکی

د نورو لیکوالو او شاعرانو د اثرونو ارزونه

درد دل پوهاند حبیبی

نـه تنهـا اکثر مـردم قندهـار، بلکـه فرهنگی‌هـای معـاصر افغـان و دانشـمندان افغـان شـناس کشـورهای مجـاور و جهـان غـرب مرحـوم پوهانـد عبدالحـی حبیبـی (۱۲۸۹ ـ۱۲۶۳\۱۹۱۰\۱۹۸۴) را می‌شناسـد کـه یـک مـورخ، ادیـب زبـان شـناس و نامهنـگار نامـی افغانسـتان معـاصر بـود، ولـی شـاید کـمتر اشـخاص از شـاعری موصـوف در هـر دو لسـان پشـتو و دری آگاهـی داشـته باشـند.

اکثرپشـتون‌ها در جوانـی شـعر می‌گوینـد ولـی بـا مـرور زمـان فقـط عـده معـدودی بـه شـعر و شـاعری دوام میدهنـد و دیگـران پیشـه‌های مشـابه دیگـری را اختیـار مـی کننـد. ایـن حـال بـر مرحـوم پوهانـد حبیبـی هـم کـم و بیـش صـدق می‌کنـد. درد دلکـه گزیـده اشـعار دری موصـوف میباشـد، دوره اولـی زندگـی او را تـا ۱۳۲۶\۱۹۴۷ در بـر میگیـرد گرچـه موصـوف بعـد از آن هـم شـعر گفتـه ولـی در ایـن دوره تـا وفـات خـود در۱۳۶۳\۱۹۴۸عمدتـا در تاریـخ نویسـی بمفهـوم وسـیعی اشـتغال داشـته اسـت، درعیـن حـال کـه تعـدادی از موسسـات علمـی ونامـه نـگاری فرهنگـی و تربیتـی را اداره کـرده وهـم زمانـی درسیاسـت علمـی نقشـی ادا نمـوده اسـت. محصـولات فکـری یـا اثـار موصـوف در رشـته هـای یـاد شـده فـوق الذکـر

در شکل مقاله‌ها، رساله‌ها، کتاب‌ها در دری و پشتو برای من از حساب بیرون است. این اثار محصول فکر کسی است که تحصیل منظم رسمی بیش تر از شش سال نداشت، ولی تا اخیر حیات خود پیوسته طالب العلمی نمود. در این مشغله در دوره تاول حیات در زادگاه خود در قندهار از علمای جید اموخت و بعد عمدتا در کابل و هم در ایران و پاکستان با دانشمندان کشور، منطقه و جهان در چنان سمینارها سهم گرفت که ثقافت، تاریخ و زبان یعنی مظاهر تولیدات انسانی و هویتی موضوعاتی بحث را تشکیل میداد. با استفاده از حافظه سرشار، مخیله قوی و مساعی پیگر وهمچنان از طریق زبان های انگریزی وعربی از چنین مجامع علمی وسیعاً استفاده نمود و جهان بینی خود را وسعت بخشید او هم چنان در جستجوی نسخه‌های قدیمی قلمی برامد و انچه یافت بانشر آن و انضمام حواشی، تفسیرها و تحصیلات خود بر آنها زبان مادری خود، پشتو را غنی‌تر ساخت در زمینه کشفیات هم پیش کرد که مورد قبول تمام دانشمندان تاکنون واقع نگردیده است.

مشغولیت فکری موصوف موضوعات مختلف فرهنگ و تاریخ افغانستان و همچنان ادبیات و اشعار کلاسیک زبان پشتو را تشکیل میدهد. عمدتا در نتیجه کوشش‌های علمی و اقران او است که افغانستان شناسی در قرن بیستم ابعاد بیش تر پیدا کرد. موصوف شاید در جهت کسب علم و دانش وشناسایی آن بدیگر آن دانشمند افغان کم نظیر درهمین قرن بوده باشد، پس بیجا نیست گفته شود که مرحوم پوهاند عبدالحی حبیبی از جمله آن دانشمندان ممتاز افغان میباشد که در حیات اجتماعی و سیاسی اثر بجا گذاشت و با اثار بی‌حساب علمی مقام خود را درتاریخ فرهنگی افغان برای همیشه ثبت نمود.

درد دل تراوش ذهنی دوره سی وهفت سال اول زندگی مرحوم حبیبی در قندهار و کابل میباشد. موصوف دراین دوره که با علمای جید قندهارمشهور بود اساسات تعلیمات اسلامی و فلسفه تصوف را آموخت و از آثار علما

و شـعرای کلاسـیک اسـتفاده نمـود، دریـن دوره بیـش تـر از دوره ۳۷ سـاله دوم زندگـی اش تفکـر و تحلیـل و انچنانکـه از اشـعارش معلـوم میگـردد از روی قالب و سرمشـق مفاهیـم اسلامـی عنعنـوی سر و صـورت گرفتـه وبه همین سـبب اسـت که موضوعـات و مفاهیـم اسلامـی در اشـعارش متبارزتـر میباشـد، اینکـه موصـوف ایـن مجموعـه شـعری خـود را بـه مسـلمان هـای کنونـی تقدیـم نمـوده ایـن حقیقـت را نشـان میدهـد. در زمینـه تـا جایـی پیـش رفتـه اسـت کـه خوش‌بینـی از حـد زیـاد را نثـار مسـلمانان نمـوده اسـت.

از تو آمده راه و رسم بهتری

نوع انسان را تو دادی برتری

تخم انصاف و مروت کاشتی

ابن ادم را تو دادی آشتی

از تو شد گم اختلاف آب و خاک

آدمیت را کشیدی از مغاک

از تو روشن چهره عدل و رحم داد

ای مسلمان! ایزدت رحمت کناد

ایـن صرف یـک نمونـه از موضوعـات مشـابه زیـاد اسلامـی از اشـعار اولـی وی بـشمار میـرود کـه شـاید همـه آن معـرف ذهنیـت مسـلط در نیمـه اول قـرن بیسـتم در قندهـار بـوده باشـد، نتیجـه ایـن نـوع ذهنیـت ایـن می‌شـود کـه در حـق اروپـا یـا بـه عبـارت دقیـق اروپـای غربـی کـه ممثـل اصلـی عیسـویت دانسـته می‌شـود، و قرنهـا بـر مشرق زمیـن بشـمول کشـورهای اسلامـی سـایه اسـتعماری افگنـده بـود، روحیـه انتقـادی نشـان داده شـود مثلیکـه شـاعر حبیبـی درهمیـن بخش انتقـاد خود بـا الهـام از شـعرا و متفکریـن کلاسـیک بـه خصـوص متفکرینـی کـه شرقیـان را تنویـر نمـوده اسـت، چنیـن کـرده اسـت. بـا اینصـورت مرحـوم پوهانـد حبیبـی حلقـه سلسـله تفکـر عنعنـوی اسلامـی خوانـده شـده میتوانـد. امـا موصـوف بـه این

خلاصـه نمی‌شـود زیـرا او هـم بمثـل انسـان هـای دیگـر ابعـاد وجـودی داشـت بطوریکـه حفـظ و بقـای آن را در وجـود افغـان وابسـته میدانسـت و بـرای ایـن کار بـر وحـدت و نظـام مـشترک اصرار مینمـود کـه در نظـرش علـت العلـل سـعادت افغـان میباشـد. بـه ایـن منظـور پیـام هـای پیـر روښـان، خوشـال خـان خټـک و احمـد شـاه درانـی را کـه از جملـه موسسـین افغانسـتان میباشـند درهمیـن اشـعار رسـانیده اسـت و ملـت افغـان را اینطـور معرفـی نمـوده اسـت.

درمیان اسیا، قومی است حر
قلب او از مهر یزدانی است پر
مردمانش رامناعت بس که هست
چرخ کردون را همی دانند پست
آهن افرنگ در دستش گداخت
حق زتیغ او بلند اوازه ساخت
سخت کوش و راست خوی و پاک دل
همچو او نامد بدور آب و گل
در زمان بندگی آزاده خو
قهرمانان را نکردی سر فرو
گر چه چنگیز و تمر تازید سخت
اسیا راهم نگون گردید بخت
نام اقوام از رخ گیتی زدود
درنشیب افتاد قومی سرفراز
لیک در کهسارقلب اسیا
بود افغانی چو کوه خود بپا

درهمیـن سلسـله پیـام هـای دارد بنـام جنـگ بـا اسـتبداد و ازادی و اسـتقلال در مثنـوی پیغـام شـهید کـه در سـال ۱۳۱۰\۱۹۳۱در جریـده طلـوع افغـان نشر شـده بـه قـوم پشـتون خـود هـم پیامـی دارد:

بشنو ای پشتون با صدق و صفا

حافظ کهسار قلب اسیا

گر بزرگی خواهی و ازادگی

یا چو اسلاف غیورت زندگی

اولا پشتو لسانت زنده ساز

هم برین شالوده کاخت بر فراز

قصر ملیت بر آن تعمیر کن

تا توانی تکیه بر شمشیر کن

ای نژاد پاک و قوم نامور

درعروقت جوشش خون پدر!

گویمت از نکته‌های زندگی

گر توداری ادعای زندگی

پس لسانت رکن ملیت شمار

در ره احیای آن همت گمار

چنیـن معلـوم می‌شـود کـه مرحـوم پوهانـد حبیبـی در واقـع پشـتون امـروز را از اجـزای ایـن نـوع کارنامـه هـا تـوان میدیـد چـون وی را بفکـر دیگـر آن بـه ایـن الفـاظ هـم یـاد میکنـد:

وای قومی کشته تدبیرغیر

کار او تخریب خود تعمیر غیر

همیـن فکـر در سـال‌های اخیـر زندگـی مرحـوم پوهانـد حبیبـی از طـرف قومـی هـای خـودش بنـام خلقی‌هـا کـه بـا الهـام اسـتعمارسرخ عمـل مینمودنـد در وطـن مالـوف شـد خـودش در عمـل پیـاده می‌شـد کـه وی در شـعر پشـتو بـه نـام «سره وبـا» چنیـن ترسـیم مـی نمایـد:

چې ګډه په وطن شوه سره وبا کلي په کلي
د خدای مسلمانان یې کړل تبا کلي په کلي
مرګو ده راباللې، دې د دانو مرتدانو
سړه کړه نامرداد یو د مرګ خوا کلي په کلي
اجل دی چې راوځي له توپو، له مشین ګنډو
ځوانی دي رژولې دې بلا کلي په کلي
سپیره کړل بمبار یو ودان کلي، شنه کښتونه
ټانګونه بورجلونه کړل بیدیا کلي په کلي
بمونه شپه او ورځ اوري د روس له جهازونو
سرې وینې دی بهاندې شاوخوا کلي په کلي
ځنګلونه د دې پاکو غرو طعمه شوه د ناپالمو
ورتیرې په دې اور کی پښتونخوا کلي په کلي
صرفه نه پر وړو، نه په زړو شته، نه پر ښځو
کشتار دی، قتل عام دی برملا کلي په کلي
وطن شو سره بتې پکې نښې دي سرونو
ځوانان د پښتنو شوه نیمه خوا کلي په کلي
سرونه شول بې بیې، ژوندونونه بې ارزښته
اوس وینې د سړو شولې وړیا کلي په کلي

سپکتيا، وهل کوټل، بند و زندان، ژوبلې مرګونه
نصيب د خان، بډای، شيخ و ملا کلي په کلي
واړه يتيم يسير، ميرمنې، کونډې، بورې وراړې
کمبلې دې هوارې، د پاتا کلي په کلي
ښيراوې دي، ژړاوې دي، چيغارې دي، کوکارې
سرې ساندې دي د بورو هره خوا کلي په کلي
بادیرې پر سرخاورې ځيرل کيږي ګريوانونه
ويرونه کور په کور دي واويلا کلي په کلي
تاړاک د چنګنيزيانو مو اوس هير شو چې رالويږي
دا ټکی د خلقيانو له تنا کلي په کلي
په سيله په سلا او په وسلو يې وژل کيږو
پر روس مو ځکه پور ده خون بها کلي په کلي
مورږ هم اخر بشر يو، د کريملين صوبه دارانو
پر څه مو پخپل ملک کې کړو تبا کلي په کلي
د زوی زړه مو ترخوله شه مورږ مو تپ په سره وبا کړو
په خپل وطن مو ګډه شه وبا کلي په کلي
کاڼه مدعيان دي، د بشر د حق غوښتلو
هيڅ نه اوري، دا زمورږ د غم غوغا کلي په کلي
ای لويه قدير خدايه! دغه خواست مو ته قبول کړه
خلقيان د دې وطن کړې پوښنا کلي په کلي

سـفاکی خلقی‌هـا و همچنـان سـفاکی دوره بعـدی اسـتلای سرخ کـه مرحـوم پوهانـد حبیبـی در چهـار سـال اول آن زنـده بـود، خوشـبینی موصـوف را هـم در مـورد مسـلمانان و هـم در بـاره پشـتون شـاید از بیـن بـرده باشـد.

د فراهي فکري سوغات

پـه دې نـړۍ وختونـو کـې د فکـر او قلـم خاونـد افغانانـو د وطـن، جامعـې او تارخـی د ښلـو ښلـو اړخونـو پـه اړه خپـل تجـارب، افـکار او نظریـات د رسـالو او کتابونـو پـه بڼـه وړانـدې کـړي دي. دغومـره ډېـر اثـار چـې پـه دغـې مـودې کـې د دوی لـه دماغونـو نـه راوتلي دي، پـه بلـې ورتـه دوره کـې پـه دغومـره شـمیر راوتلي نـه دي. پـه نتیجـه کـې زمـوږ هڅـو یـا فرهنـګ ډېـر شـتمن شـوی دی.

د دغسـې اثـارو پـه لـړ کـې یـو هـم د مـحترم عبدالغفـار فراهـي دی، پـه نامـه د «افغانسـتان د ډموکراسـۍ او جمهوریـت پـه کلونـو کـې». مـا دغـه اثـر پخـوا لـه دې چـې خپـور شـوی وي ولوسـت. پـه لوسـتلو کـې یـې راتـه څرګنـده شـوه چـې دا یـو ډیـر مهـم اثـر دی. غـټ اهمیـت یـې پـه دې کـې دی چـې هغـه یـو رښـتینی اثـر دی. پـه هغـه کـې پېښـې یـا د پېښـو هغـه برخـې بیـان شـوې چـې د مولـف پـه نظـر رښـتیا او مهمـې دي. ده پـه دې ډول خپـل اثـر د بـاور وړ او ارژښـتناک ګرځولـی دی. پـه دغـه اثـر کـې پـه عمـده ډول پـه ولسي جرګـې کـې یانـې چیرتـه چـې دی وکلیـل و، د ده تجـارب بیـان شـوي. یانـې هغـه پېښـې چـې ده پخپلـه حـس کـړې، یـا یـې لـه خپلـو همکارانـو نـه اورېدلـې دي او ده دغـه پېښـې پـه احتیـاط سره بیـان کـړې دي او خپـل ځـان یـې پکـې غـټ او مهـم ښـوولی نـه دی. سره لـه دې چـې ده پـه ولسي جرګـې کـې د یـوه مخکـښ وکیـل پـه شـان رول لوبولـی دی. لیکونکـي پخپـل اثـر کـې پـه دې باندې لنګـر اچـوي چـې پېښـې داسـې بیـان کـړي چـې لوسـتونکي هغسـې پـرې پـوه شي لکـه چـې خپـه دی پرې پوهېـږي. دغـه اثـر کـه څـه هـم د مولـف لـه نظـره بیـان شـوی، پـه هغـه باندې نـه څرخـي. څرنګـه چـې لیکونکـی پـه ولسي جرګـه کـې د فـراه د بالابلـوک وکیـل و او څنګـه چـې ده هلتـه مخکښـه رول لوبولـی او څنګـه چـې دی یـو تعلیـم کـړی

شـخص او د وطـن او جهـان لـه جریاناتـو سره علاقمـن و او پخـوا تـر هغـه یـې د دولتـي مامـور پـه حیـث دنـه پـه هېـواد او د بانـدې و ظایـف تـر سره کـړي دي، هغـه د خپلـې موضـوع پـه اړه مهـم معلومـات راغونـډ کـړي او هغـه یـې پـه دغـې مجموعـې کـې پـه روانـه، طبیعـي او محـاوره یـي پښـتو کـې لوسـتوکو تـه وړانـدې کـړي دي. پـه دې ډول دغـه لیکنـه هـر هغـه پښـتو لوسـتونکي د هغـې لوسـتلو تـه هڅولـی شي چـې لـه افغانسـتان، افغانانـو او د هغـو لـه تاریـخ سره علاقـه لـري. پـه دغسـې روانـه پښـتو کـې او د دغسـې مهمـې موضـوع پـه اړه دا لومړنـی اثـر دی چـې مـا لوسـتی دی.

دغـه اثـر بـل لـوی اهمیـت د هغـه پـه موضـوع کـې یانـې د قانـوني پاچایـې پـه اړه دی. د قانـون د حکومـت لـه نظـره د پاچـا محمـد ظاهـر شـاه قانـوني پاچایـې پـه اړه دی. د قانـون د حکومـت لـه نظـره د پاچـا محمـد ظاهـر شـاه قانـوني پاچایـي دوره د پاچـا امـان اللـه او د پنځوسـمې لسـیزې لنـډې دموکراسـۍ نـه وروسـته ډېـره مهمـه دوره ده. پـه دغـې دورې کـې ولسي جرګـه او پـه مجمـوع کـې مقننـه قـوه تـر اجرایـوي قـوې یـا حکومـت نـه د بنیـادي لوایحـو پـه ایسـتلو کـې دمخـه وه. ډېـر شـمیر قانـوني لایحـې یـې وایسـتلې چـې د ښـارووالیو لایحـه او د سـیاسي ګوندونـو لایحـه یـې د نـوي نظـم د لا دموکـرات کېـدو او اغیزمـن کېـدو لپـاره بنیـادي لایحې دي، خـو پاچـا د خپلـو حکومتـي مشـاورینو پـه ښپارښـتنه د هغـو لـه لاسـلیک کولـو نـه ډډه وکـړه. دوی وېرېـدل چـې کـه دغـه لایحـې قانـوني شي د دوی قدرت بـه کـم شي. داسـې ښـکاري چـې پاچـا او د هغـه مشـاورین د هغـه اسـاسي قانـون پـه بـاب چـې پخپلـه د پاچـا پـه نوښـت ایسـتل شـوی و، رښـتینی نـه و، قانـوني حکومـت تـه د دوی نـه رښـتین تـوب د نـورو عواملـو پـه ډلـه کـې یـو عامـل شـو چـې دموکـراسي ورو ورو د انـارشي پـه لـور روانـه شي. د انـارشي د پیـدا کېـدو بـل عمـده عامـل د ځینـو حکومتونـو هغـه ناتـواني وه چـې ویـې نـه شـوه کولـی نویـو مسـایلو او نویـو غوښـتنو تـه اغیزمـن ځوابونـه ورکـړي، کومـې چـې د قانـوني حکومـت، دموکراسـۍ او ازادۍ لـه برکتـه پیـدا کېدلـې او غیـر قانـوني مګـر پېژنـدل شـویو فعالـو ګندونـو پـه تیـره افراطـي ګوندونـو هغـه پـه زیاتېدونکـي ډول غټولـې.

لـه همـدې املـه حکومتونـو تـر اخـره پـورې کومـه هغـه انـارشي چـې پـه تعلیمـي موسسـو پـه تیـره پـه پوهنتـون کـې پیـدا شـوې وه، بـې اغیـزې کولـی ونـه شـوه. صدراعظـم محمـد هاشـم میونـدوال تـه موقـع ورکـړه نـه شـوه چـې دا او دغسـې نـورې اساسي کشـالې هـوارې کـړي او موسـی شـفیق تـه هغـه وخـت د صـدارت مقـام ورکل شـو چـې وخـت لـه وخـت نـه تیـر و. دوی دواړو د خپـل اقتـدار پـه لنـډو دورونـو کـې وښـودله چـې د غټـو مسـایلو د حـل کولـو لپـاره کفایـت او د هېـواد او د نظـام د اینـده لپـاره بنیـادي فکرونـه لـري. البتـه پخـواني پاچـا چـې پـه دغـې دورې کـې پـه دولتـي چـارو کـې لـه خپـل واک نـه پـوره کار اخسـته، د ځـان لپـاره بـه دلایـل ولـري؛ خـو دی چـې هـر څومـره دلیلونـه هـم ولـري لـه دې نـه انـکار نـه شي کېدلـی چـې ده سـلطنت لـه حکومـت نـه هغسـې چـې پـه اسـاسي قانـون کـې مسـجل شـوی و، ښـل نـه کـړ. حتـی پخپلـه یـې د ولسي جرګـې پـه چـارو کـې چـې پـه دغـه اثـر پـه کراتـو راغلي، لاسـوهنې وکـړې او پـه دې ډول یـې خپـل ځـان تـه او د خپـل سـلطنت مقـام تـه مسـوولیتونه او شـکونه متوجـه کـړل. زه بـه دلتـه د بېلگـې پـه ډول د ژبـو د پښـنهاد پـه هکلـه چـې پـه ۱۹۷۱ کال کـې یـې د شـپږو میاشـتو لپـاره ولسي جرګـه دوه ځایـه کـړې وه، دغسـې لاسـوهنې تـه اشـاره وکـړم. مولـف لیکـي: «د پاچـا مداخلتونـه دولـت او حکومـت.... د تـالار وکـیلان هم دې تـه نـه پرېښـودل چـې خپـل نصـاب تکمیـل کـړي او دغـه موضـوع یکجانبـه پـه تصویـب ورسـوي». خـو هغـه وخـت چـې پاچـا او نـوي صدراعظـم عوښـتل له ایـران سره د هلمنـد د اوبـو پـه اړه د ولسي جرګـې موافقـت تـر لاسـه کـړي. د پخـوا پـر خلاف یـې کوښـښ وکـړ، د ژبـو موضـوع په اتفـاق سره حـل شي. دلته نـو «پاچا او صدراعظـم دواړو د ژبـو د پیشـنهاد مخالفـو وکیلانـو تـه سپارښـتنه وکـړه چـې د ولسي جرګـې عمومـي غونـډې تـه حـاصر شي. دوی تـر شـپږ میاشـتو اعتصـاب نـه وروسـته غونـډې تـه حـاضر شـول.... او دغـه پیشـنهاد د رایـو پـه اتفـاق پـه تصویـب ورسـېدی». لیـرې لیدونکـي او رښـتیني واکمنـان او لویـان قوانیـن نـه ماتـوي، پـه تیره چـې پخپلـه یـې ایسـتلي وي. کـه واکمنـان او چارواکـي قوانیـن رعایـت نـه کـړي، نـور پـه تیـره مخالفـان یـې هیڅکلـه رعایـت نـه کـوي. پـه دغسـې قضـا کـې د قانـون حکومـت بیـخ نـه نیـسي او جامعـه نـه مـدني کېـږي.

لکـه چـې دمخـه مـې ووېـل دغـه اثـر د هغـه چـا دی چـې د ولسي جرګـې پـه جرياناتـو بانـدې پـوه، لـه خپلـې وظيفـې سره علاقمـن او پـه پـارلماني طـرز بانـدې معتقـد و. پـه دې حـال کـې دا طبيعـي ده چـې ولسي جرګـه بـه دلتـه پـه ښـه رڼـا کـې کتـل شـوې وي. يانـې د هغـې او د وکيلانـو پـه اجراتـو او فعاليتونـو بانـدې بـه لنګـر اچـول شـوی وي او پـه نيمګـړو خـواوو بانـدې بـه يـې څـه نـه وي ليـکلي شـوي، خـو ليکونکـی چـې پـه دې اړه څـه ليکـي ډېـر مهـم دي. د مثـال پـه ډول د ده پـه فعالـې برخـې اخيسـتلو سره نـږدې ځلوېښـتو وکيلانـو د ملي مسـايلو پـه برابـر کـې دريـځ نيولـی و، دی ليکـي «دا يـوه سـياسي ډلـه نـه وه، دوی کومـه رهبري نـه درلـوده. د هېـواد د هيـڅ حـزب يـا ټولنـې سره يـې اړيکـې نـه درلودلـې. دوی د سـلطنت يـا بـل مقـام څخـه الهـام نـه اخيسـته. دوی پـه کـوم واحـد قـوم يـا سـمت پـورې تـړلي هـم نـه وو، بلکـې دا دريـځ د افغانسـتان د اکثرو ولايتونـو د وکيلانـو د مـشترک تفاهـم څخـه جـوړ شـوی و. دوی يـو د بـل سره تحريـري يـا شـفاهي تعهـد نـه درلـود. د تصاميمـو پـه وخـت کـې د دوی شـمير ثابـت هـم نـه و. پـه حقيقـت کـې دا د وکيلانـو داسـې ټولنـه وه چـې د تصاميمـو پـه وخـت کـې بـه يـې ملي ګټـې پـه نظـر کـې نيولـې». دغـه حرکـت چـې د وکيلانـو پخپـل نوښـت منـځ تـه راغلـی او د ليکونکـي پـه وينـا مـخ پـه قـوي کېـدو و، څرګنـدوي چـې ولسي جرګـه د چارواکـو لـه لاسـوهنو او نـورو نيمګړتيـاوو سره سره پـه ملي قـوت بانـدې بدلېـده او قانـوني او بـارلماني طـرز بيـخ نيـوه. دغـه حرکـت داسـې ښـيي چـې ملي پيوسـتون پـه پـارلمان کـې مـخ پـه ټينګېـدو و. د دغـه حرکـت او تمايـل يـو مظهـر شـخص مولـف هـم دی. دی وايـي چـې پخـوا لـه دې چـې د وکالـت د ګټلـو لپـاره د خپلـې سـيمې پـه خلکـو وګرځـي، هغـوی يـې دومـره ښـه نـه پېژنـدل لکـه چـې تـر هغـه وروسـته يـې وپېژنـدل. د ليکونکـي دغـه اعتراف څرګنـدوي چـې يـو څـوک د وکيـل پـه حيـث نظـر دېتـه چـې د هغـه محـل ځـان يـا ملـک يـا مشر او يـا تعليميافتـه متنفـذ دولتـي مامـور وي، د خپـل محـل خلـک لا ښـه پېژنـي او پـه اړتيـاوو او غوښـتنو او دود دسـتور بانـدې يـې لا ښـه پوهېـږي. ټـول يـا زياتـره وکـيلان بـه هـم همدغسـې وي، نـو د انتخـابي اوږدو مبـارزو پـه نتيجـه کـې وکيـل کېـدل او بيـا پـه شـورا کـې پـه ملي مسـايلو کـې لـه همفکـره وکيلانـو سره

ګډ دريځ نيول هم د ملي پيوستون تمايل ښيي او هم دغسې وکيلان د ملت او حکومت ترمينځ د ښه پوهاوي او نږدې والي واسطه کېدلای شي. دغه حال دا هم ښيي چې په افغانستان کې پارلماني طرز عملي او مطلوب دی. خو چې حکومتي چارواکي د دغه تمايل له قوي کېدلو سره مرسته وکړي، که دوی دغسې وکړي ملي پيوستون او قانوني او پارلماني طرز به رښې وغزوي او ورو ورو به د کلتور برخه وګرځي، خو حکومتي چارواکو دغسې سلوک غوره نه کړ، په نتيجه کې ګډ دريځه وکيلان د نورو وکيلانو په شان هغسې ناکام شول لکه چې په پنځوسمې لسيزې کې وکيلان او د ويښ ځلميانو حرکت چې هغه ته ورته ګوندي معتدل ملي حرکت و، ناکام شول او د دوی په ناکامۍ سره قانوني حکومت او ولسي هم اعتداليون له اعتباره ولوېدل او برعکس د قانوني طرز مخالفان او افراطيان لا فعال شول. د دغو او همدا راز د نورو عواملو له امله قانوني پاچايي د محمد داود په کودتا سره نسکوره شوه او جمهوري نظام يې پر ځای ودرول شو چې هغه هم په دغه اثر کې په لنډ ډول بيان شوي دي.

تاسې دې تصادف ته وګورئ چې په معاصر افغانستان کې د عصري کېدو اصلاحي دورې دريې ځله په قوت سره راغلې او هر يوه يې له لسو کلونو وروسته ختمه شوه. په دې تفاوت چې د امير شيرعلي خان دوره د انګريزانو په يرغل سره ختمه شوه او د پاچا امان الله خان او پاچا محمد ظاهر شاه قانوني دوره پخپله د افغانانو له خوا ختمه شوه.

په پای کې وايم چې په دغه اثر سره د قانوني پاچايۍ لس کلنه دوره نوره هم واضحه شوه، له دې امله يې لوستل د ټولو هغو کسانو لپاره ضروري دي چې غواړي د دغې مهمې دورې په واقعيتونو باندې ښه پوه شي، څومره به ښه وي چې که د مولف د ولسي جرګې همکاران او داسې هم د وخت د حکومتونو متصديان، د هغه په شان خپل تجارب او معلومات راټول او خپاره کړي، پخواني وکيل محترم محمد علم فيض زاده لا دمخه د جرګه های

بـزرګ ملـی افغانسـتان پـه نامـه یـو غـټ اثـر کښـلی، داسـې هم نومیـالي ژورنالسـت مـحترم صبـاح الدیـن کشـککي د «دهـه قانـون اساسـی» پـه نامـه یـو کتـاب لیکلی. د دغـو او نـورو وړو لیکونـو لـه برکتـه مـوږ اوس هـم د دغسـې مهمـې دورې پـه اړه یـو څـه پوهیـږو؛ خـو مـوږ دېتـه اړ یـو چـې د هغـې پـه ټولـو اړخونـو بانـدې پـه تفصیـل سره پـوه شـو، ترڅـو وویلـی شـو چـې څـوک، څنګـه، ولـې او چیرتـه خطا وتـل او قانـوني پاچایـي ولـې لـه انکشـاف نـه ولوېـده او ختمـه شـوه. د مـحترم فراهـي دغـه اثـر پـه دغـې برخـې کـې لـه لوسـتونکو سره مرسـته کـوي، لـه دې املـه یـې هـم د لوسـتلو سپارښـتنه کـوم.

موهن لال و افغان‌ها و جنگ اول افغان – انگلیس

۱۲ دسمبر ۲۰۰۲

چندی پیش برادر ارجمند جناب داکتر سید خلیل الله هاشمیان ترجمه جلد اول اثر موهن لال بنام زندگی امیر دوست محمد خان را بمن لطف نمود که حال نظر خود را درباره آن اظهار مینمایم.

در قسمت ترجمه آن گفتنی زیاد ندارم، دلیل آن واضح است، هاشمیان صاحب متخصص زبانشناسی و حاکم بر هر دو زبان انگلیسی و دری است. علاوه بر آن موصوف طی چارده سال گذشته که مجله آیینه افغانستان را به تنهایی منظما بخوانندگان پیش کرده است، در فن نویسندگی هنوز هم مهارت خاص کسب نموده است. کسانیکه خواندن و نوشتن را کسب خودساخته اند میدانند که اثری انشا نمودن چقدر با صطلاح مغز سرخوردن میخواهد. صفات نویسندگی هاشمیان صاحب در این ترجمه او مشهود است: زبان ترجمه سلیس، روان، نزدیک به محاوره و خالی از تعقید و ابهام و بنا بر آن دلچسپ است. چون اثر در اصل بیوگرافي امیر دوست محمد خان و در باره تاریخ افغانستان است و از آن جا که تاریخ، برخلاف سلایر دسپلین های اجتماعي، اصطلاحات خاص نمیداشته باشد این حقیقت هم در روان بودن ترجمه اثر داشته است. به فقره زیر ترجمه صرف از همین نظر نگاه کنید. (صفحه ۱۱۸)

«سردارد دوست محمد خان مشروب را بسیار خوش داشت و در این راه بسیار مبالغه میکرد. گفته می‌شد که او در یک شب چندین بوتل را خالی میکرد و تا زمانی بنوشیدن ادامه میداد که کاملا نشه می‌شد و حتی یک جرعه بیشتر را تحمل نمیتوانست. سردار بسا اوقات در اثر زیاده نوشیدن بی حس می‌شد و به این ملحوظ روزها را در بستر میماند. چندین بار او را در حال

نشه بالای اسپ دیده اند که شطهیات میگفته. دستار نداشته و فقط یک تاقین بسرش بوده است».

اما در باره خود کتاب یعنی محتویات و مولف آن احتیاط بکار است. برای اینکه اگر فهمیده بتوانیم که کتاب از کدام زوایه نوشته شده تا چه حدی مبتنی بر واقعیات و تا چه حد متکی بر شایعات و یا غرض الود است، درینمورد به محتویات کتاب مراجعه میکنیم.

مولف می‌گوید (ص ٤٨) که این اثر را «.... در دو جلد در مدت کوتاهی بدون کمک دوستان که انتظار آن را داشتم تکمیل و بدست طبع سپردم». وی اضافه میکند که «هنگامیکه در افغانستان بودم {زندگی امیر دوست محمد} را بانگلیسی و فارسی تهیمه کرده بودم... اما متاسفانه تمام اوراق مذکور هنگام اشوب و قیام کابل ضبط گردید و بدسترس محمد اکبر خان قرار داده شد که او به هیچوجه حاضر نشد آنها را بمن مسترد کند. بعد از آن وقتی در لندن بنگارش مصروف شدم از قدرت من خارج بود یک گزارش قابل اطمینان تهیه کنم که زندگی امیر را به ترتیب مسلسل و کرونولوجیک ترسیم نماید. لذا بیم دارم دراین دو جلد در بسی موارد .... اشتباهات داشته و قابل سوال باشند».

«غیر قابل اطمینانی بودن» این اثار از مورخان و منتقدان متون پوشیده مانده نمیتواند. بعتر این است که خود مولف بر آن اعتراف میکند. اما تمام کتاب غیر قابل اطمینان نیست. انچه که خود مولف در باره رخداده های روز شنیده و یا خود مشاهده و تجربه کرده است شاید واقعی باشد و یا انعکاسی از آن باشد که واقع شده است. موهن لال در طول مدتیکه در چند اول نزد خان شیرین خان سرکرده قزلباشان بود معلومات مهمی بدست اورده است او در انجا در مقعی قرار داشت که برای کس دیگر به خصوص خارجی میسر نبود. با انهم هیچکس نمیتواند چنین اثر ضخیم را از حافظه بیرون آرد و

ثقـه هـم باشـد بـه خصـوص کـه موضـوع سرگذشـت شـخصی او نـه بلکـه تاریـخ یـک کشـور غیـر باشـد.

اطمینـان بـودن ایـن اثـر از یـک زاویـه دیگـر هـم مـورد سـوال قـرار میگیـرد کـه آن عبـارت از منابـع آن میباشـد.

منابـع ایـن اثـر تحریـری نیسـت کـه دسـتخوش تغییـر و یـا مسـخ قـرار نمیگیرنـد مگـر آنکـه عمـدا مسـخ گردنـد. بمنابـع آن شـفاهی اسـت. مولـف می‌گویـد: «بیانـات و صحبت‌هائیکـه در ایـن دو جلـد گـزارش یافتـه بطـور عمـوم از طـرف کسـانی بـرای مـن بیـان شـده کـه در مجالـس و مصاحبـت امیـر قـرار داشـتند» (ص۴۹). مـراد از ایـن «کسـان» «درباریـان و اقـارب» امیـر میباشـند.

روایـات شـفاهی در ذات خـود قابـل اعتبـار بـوده نمیتواننـد یـا پـوره مـدار اعتبـار بـود نمیتوانـد، مگـر انکـه روایـات دیگـر بـه خصـوص روایـات تحریـری، آن را تاییـد کنـد. موهـن لال فرصـت آن را نداشـت، حتـی اگـر اراده آن را هـم داشـت، که معلومـات بدسـت آورده خـود را بـا منابـع دیگـر موافـق و مخالـف مقایسـه کنـد.

نقطـه اساسـی دیگـر ایـن اسـت کـه مولـف در موضـوع جریانـات سیاسـی کابـل در وقـت خـودش مسـتخدم طرفـی در جنـگ و دسـت غـرض او انـدر کار بـود، تـا حدیکـه خـود را موظـف نمـوده بـود سران قیـام را بـا اسـتخدام اجیرانـی از بیـن بـرد. شـاید بهمیـن دلیـل بـوده باشـد کـه قراریکـه خـودش می‌گویـد وزیـر محمـداکبر خـان یادداشـتهای او را برایشـان مسـترد نکـرد و خـود او هـم در کتـاب خـود از موصـوف یکطرفـه و یـک سره مذمـت کـرده در حالیکـه نویسـندگان انگلیـس مشـمول خانـم سـیل در اثـر خـود بنـام مصایـب در افغانسـتان کـه از جملـه ثقـه تریـن و مهمتریـن جورنـال آن وقـت میباشـد از او طـور متـوازن یـاد کـرده انـد. باوجودیکـه موصـوف سر کـرده افغـان هـا در انهـدام اردوی انگلیـس بـود. (ایـن کتـاب کـه در ایـن روزهـا بـار دیگـر طبـع شـده سـال هـا پیـش در افغانسـتان بدسـت مرحـوم عبدالرشـید بیغـم بنـام شـبخون افغـان در دری و بنـام «د پښـتنو

یرغـل» از دری بـه پشـتو بدسـت مرحـوم پایدنـده محمد زهیـر ترجمه و چاپ شـده اسـت). در موضـوع اسـتخدام اجیـران بـرای از بیـن بـردن عبدالله خـان اچکزایـی و میـر مسـجدی خـان کـه تـا ورود محمـد اکبرخـان سران عمـده قیـام بودنـد از یـک مولـف انگلیـس، سرهنری دیورنـد، صاحـب کتـاب جنـگ اول افغـان و علـت های آن شـنویم. قبـل از آن بایـد بگویـم کـه پیـش از کشـته شـدن الیکزانـدر برنـز بـه تاریـخ ۲ نـومبر ۱۸۴۱ در منـزل اش واقـع در خرابـاد شـهر موهـن لال کـه منشـی او بـود در جنـد اول نـزد خـان شـیرین خـان سر کـرده قزلباشـان پنـاه حاصـل کـرد و در آنجـا بدسـتور ویلیـم مگنتـان، وزیـر خـود مختـار انگلیـس، موضـف شـده بـود بکمـک خـان شریـن خـان و پـول انگلیـس بیـن سران قیـام تخـم نفـاق بپاشـد و وفـاداری بعضـی هـا را بخـرد.

مولـف دیورنـد می‌گویـد: «بموصـوف (موهـن لال) دسـتور داده شـد کـه بـاسران قزلبـاش بـاب مذاکـره بگشـاید، در برابـر همـکاری شـان بـر ضـد یاغیـان انعامـات زیـاد وعـده دهـد، بیـن سـنی هـا و شـیعه هـا بـا تحریـک تـرس اخیـر الذکـر نفـاق تولیـد کنـد و بهـر طریقـه ی کـه شـود بینـن دشـمنان انگلیس نفـاق و بـی اعتمادی ایجـاد نمایـد. موهـن لال همینکـه خـود را از خطـر مصـون یافـت داخـل اقدام شـد و در کار خـود چنـدان نـاکام نبـود. امـا بمشـکل چنیـن می‌شـود کـه شـایعه ایـن چنیـن توطیـه هـا بگـوش ران یاغـی نرسـد و آنهـا مقابـل دسـایس منشـی بـزودی سمال جـان خـود را کردنـد».

«متسـفانه ایـن دسـایس باهـداف متذکـره منـحصر نمانـد. موهـن لال در عیـن نفـاق اقـدام نمـود هدایـات دیگـری دریافـت کـه او را بـه ایـن فکـر نمـود کـه وزیـر مختـار از او خواسـته اسـت بـرای قتـل سران یاغـی طرحـی بریـزد. اینکـه ایـن طـرح بمکناتـن نسـبت داده شـده اسـت مـورد سـوال قـرار گرفتـه اسـت. موصـوف دریـک تاریـخ بعـدی از آن کار نمـود کـه مقصـد او تشـویق قتـل بـود ولـی ایـن یقینـی اسـت کـه هدایـات کـه از جانـب کفتـان کانـه لـی برایـش رسـید چنـان بـود

کـه ایـن عقیـده را موجهـه مینمـود و اینکـه لهجـه پیغـام هـای بعـدی خـود وزیـر مختـار چنـان سـنجیده نشـده بـود کـه آن عقیـده را زایـل نمایـد».

«پـس موهـن لال در ایـن فکـر متردد نشـد کـه مبلـغ ۹ هـزار روپیـه بپـردازد و وعـده دهـد کـه همینـه سراهیـا میرمسـجدی و عبداللـه خـان اورده شـد دوازده هـزار روپیـه دیگـر پرداختـه خواهـد شـد. انتخـاب ایـن سران قربانـی هـای اول بودنـد زیـرا کـه موصـوف بـه ایـن عقیـده بـود کـه انهـا در حملـه بـالای خزانـه و منـزل برنـز و در قتـل ولـی نعمـت او دسـت فعـال داشـتند و اینکـه آنهـا متنفـذ تریـن سران قیـام کننـدگان بودنـد. دو نفـر بنـام عبدالعزیـز و محمـد اللـه بـرای عملـی شـدن توطیـه موهـن لال اسـتخدام شـدند».

«میـر مسـجدی و عبداللـه خـان بـزودی در ردیـف مـردگان درامدنـد. اولـی دفعتـا فـوت کـرد، اینکـه او چطـور فـوت کـرد موهـن لال بصـورت قطـع متیقـن شـده نتوانسـت ولـی محمداللـه موصـوف را مطمیـن نمـود کـه در ایفـای وظیفـه اش شـخص خـودش او را هنـگام خـواب خفـه کـرده اسـت. عبداللـه خـان در حالیکـه در قطـار هموطنانـش بـر ضـد فـوج انگلیسـی میجنگیـد بـا گلولـه ای سـخت زخمـی شـد. ولـی اینکـه او بـا فیـر عبدالعزیـز از بـا درامـد، طوریکـه او ادعـا میکند و یـا بـه فیـر فـوج سـقوط نمـود، موهـن لال متیقـن نبـود. امـا عبدالعزیـز او را متیقـن نمـود کـه عبداللـه خـان بـزودی وفـات خواهـد کـرد زیـرا کـه انچـه خـودش نتوانسـت، زهـر خواهـد توانسـت. موضـوف بـرای یـک هفتـه زنـده بـود و بعـد پیش بینـی او درسـت برامـد. عبدالعزیـز و محمداللـه بعـد از آن توسـط اغـوا گـران خـود هـادی علـی {حاجـی علـی؟} و اغـا محمـد پـول باقیمانـده موعـود را طلـب کردنـد ولـی موهـن لال... از تادیـه آن انـکار نمـود و دلیلـی اورد کـه سرهـای شـان قـرار وعـده اورده نشـده و هـم اینکـه عبداللـه خـان شـاید در اثـر ضرب گلولـه فـوج مـا زخمـی شـده باشـد»(۱).

خانـم سـیل از عبداللـه خـان اچکزایـی ایـن جنیـن یـاد میکنـد: «مـرگ عبداللـه خـان قـرار افـواه در شـهر سرایمـه گـی تولیـد کـرد. در حالیکـه هنـوز زنـده بـود اوازه

مـرگ او شـایع شـد و چـون سـکندر {مقدونـی} بـر اسـپ خـود سـوار شـد و خـود را بـه پیـروان خـود نشـان داد ولـی فشـار بـالای او از حـد زیـاد بـود و موضـوف بـزودی وفـات نمـود».(۲)

شـخصی کـه تـا یـان حـد برضـد یـک کتلـه مـردم یـا زعمای شـان توطیـه کنـد، حیـات خـود را هـم از طـرف انهـا در خطـر دانـد، در بـاره آنهـا و انهایکـه در را ه داعیـه شـان میجنگنـد و ولـی نعمـت هـای و وطنـداران هـای شـان را میکشـند در ذکـر وقایـع مربـوط بانهـا بیطـرف نمیتوانـد. مـن نمیگویمکـه کـدام کسـی ممکـن بـا تمـام ایـن حـالات بیطرفـی اختیـار کنـد و اثـری بنـگارد کـه بفکـرش افاقی باشـد بـه خصـوص وقتـی بنـوشتن اغـاز کنـد کـه موضـوع مـورد بحـث از حالـت داغ برامـده تاریخـی شـده باشـد ولـی موهـن لال چنیـن مولـف نیسـت و اثـر او هـم متصـل بعـد از جنـگ انشـا شـده و در ۱۸٤٦ در لنـدن طبـع و نشر شـده اسـت. بتائیـد ایـن حکـم خـود اکنـون در بـاره آنچـه کـه هاشـمیان صاحـب «طبـع انگلیسـی مابـی» موهـن لال مینامـد تـبصره مینمایـم. موهـن لال مینویسـد: «چـون بهنـگام نـگارش ایـن اثـر نمیدانسـتم چـه چیزهـا مقبـول قـرار میگیرنـد، .... مـن بـه نـاشر و مالـک مطبعـه نوشـتم کـه از مسـوده اثـر مـن کلمات و جملاتـی را حـذف کنـد کـه بنظـر انهـا بـا قوانیـن و تعـاملات ایـن کشـور {برتانیـه} سـازگار نمیباشـد و مطبعـه بمـن اطمینـان داد کـه چنیـن کـرده اسـت». (ص٤٩).

بایـن ترتیـب موهـن لال دسـت نـاشر را در اثـرش ازاد گذاشـته کـه متن آن را نـه تنهـا بـا قوانیـن برتانیـه متوافـق نمایـد بلکـه بـا تعـاملات آن هـم. شـواهد مشـخص در دسـت نیسـت کـه بموجـب آن حکـم شـود نـاشر در آن بنفـع انگلیـس تصرف کـرد یعنـی مـوادی بـر آن اینجـا و انجـا اضافـه کـرده و در مجمـوع متن را طـوری تنظیـم نمـوده کـه نسـبت بـه سیاسـت هـا و اعمال عمال انگلیـس انتبـاه مسـاعدی خلـق کنـد. از متن ایـن اثـر واضـح اسـت کـه همیـن کار و یـا شـکلی از ایـن کار شـده اسـت. در یـک تعـداد اثـار دیگـر مشـابه هـم تصرفـات بعمـل امـده کـه در بـاره افغانسـتان و منسـوب بـا افغـان بـوده و در لنـدن طبـع و نشر شـده اسـت. یکـی

آن کتاب مشهور تاج التواریخ منسوب بامیر عبدالرحمن خان است و دیگر آن منسوب بامیر حبیب الله خان (مشهور به بچه سقاو) بنام زندگی من از راهزن تا شاه. من در اثر خد بنام حکومت و جامعه افغانستان، دوره حکمرانی امیر عبدالرحمن خان تثبیت کرده ام که قسمت دوم تاج التواریخ که درباره سیاست و اوضاع منطقه و روسیه است ساخت و بافت ناشر آن است و من از احتیاط زیاد حتی از قسمت اول آن هم در کتاب خود استفاده نکرده ام. کتاب منسوب بامیر حبیب الله خان که گفته می‌شود، بقلم گل جمال منشی او تدوین شده است. تماما جعلی است، تماما جعلی است. در تاب واقعات شاه شجاع بقلم شاه شجاع هم تصرف شده به این ترتیب که دفتر سوم آن که بقلم محمد حسین تاجر هراتی انشا شده بگفته مورخ احمد علی کهزاد احتمالا به «سفارش مقامات انگلیسی» نوشته شده است در حالیکه «در تحلیل واقعات هر سه دفتر طرفداری از نظریات، مفاد و رفتار شاه شجاع و هم کاری شجاع و انگلیس بعمل امده» این اثر برای بار اول در ۱۸۵۸ در لودیانه طبع و نشر شده است. کتاب موهن لال شاید اولین اثر یک نویسنده غیر انگلیس باشد که در آن تصرف شده است. شاید بهمین علت باشد که از آن چندان استفاده نه شده است.

کتاب موهن لال قصه وار به سطح عوام بیان شده، بهلوی وقایع سیاسی که اساس تاریخ را تشکیل میدهد قصه های درباره زندگی افراد به خصوص زندگی خصوصی سرداران در آن فراوان بنظر میرسد. طور عمومی در تمام کتاب قضاوت‌ها، حکم ها زیاد دیده می‌شود بمثل آنکه موهن لال قاضی و یا مفتی بوده باشد. سرکرده گان قومی مهم از تیغ قضاوت او مصون نمانده اند طوریکه می‌گوید: «.... برای آنها همین کفایت میکند که اسپ سواری، جنگیدن، خدعه دادن و دورغ گفتن را یاد داشته باشند و هر کسیکه در این مهارت ها ماهرتر باشد، مشهور افاق میگردد» (ص ۱۹۷) مولف با این نوع قضاوت ها و حکم ها اثر خود را عندی نموده از تاریخی بودن آن کاسته است. در حالیکه تاریخ در نظر من آن است که از روی واقعیتها نوشته شده،

تعبیرهـا، بصیرت‌هـا، نظـرات مولـف بـا ارتبـاط همیـن واقعیـت هـا بـوده از حـدود و ثغـور آن تجـاوز نکنـد. اثـر موهـن لال از ایـن نـوع نیسـت و یـا در اصـل و یـا تمامـا ایـن نـوع نیسـت. ولـی ایـن بـدان معنـی نیسـت کـه ایـن اثـر مهـم نیسـت. ایـن اثـر مهـم اسـت و اهمیـت آن در ایـن اسـت کـه در آن در بـاره افـراد، رخـداده هـا و طـور عمومـی دربـاره جریانـات سیاسـی وقـت چنـان معلومـات بدسـت امـده میتوانـد کـه شـاید در منابـع دیگـر بدسـت آمـده نتوانـد. امـا طوریکـه گفتـه ام، در خوانـد ن آن بایـد محتـاط و شـکاک بـود. بـرای پـی بـردن بواقعیـت هـای آن دوره بـه خصـوص بـرای متتبعـان حتمـی اسـت ه محتویـات آن را بـا اثـار دیگـر مقایسـه کـرد و خوشـبختانه امـروز در بـاره امیـر دوسـت محمدخـان و دوره او اثـار مولفـان افغانـی و غیـر افغانـی زیـاد انـد، کـه تازه تریـن و مهمتریـن آن اینهـا انـد: ستراتیجی هـای هنـد برتانـوی، برتانیـه ایـران و افغانسـتان بقلـم ملکـم ایدوردیـپ و دولـت و قـوم در افغانسـتان قـرن نزدهـم از کرسـتین نـوول.

ذکـر وقایـع کتـاب موهـن لال اکثر بـدون سـنوات اسـت. حتـی نامـه هـای رسـمی منـدرج در ایـن اثـر هـم باسـتثنی چنـد تـا تاریـخ ندارنـد. صرف آن نامـه هـا تاریـخ دارنـد کـه در قسـمت اخـر کتـاب ضمیمـه شـده انـد از آن جملـه اسـت متن قـرار داد سـه جانبـه لاهـور کـه ترجمـه آن بـا متن انگلیسـی آن کاملا متوافـق اسـت. موهـن لال در ذکـر سـنوات وقایـع مربـوط بـه وقـت خـودش دقیـق نیسـت. در یـک جـا (ص ۲۸٦) ورد پـال ویکـو ویـچ، نماینـده روسـه تـزاری بدربـار امیـر دوسـت محمـد خـان را از کابـل بـه قندهـار ۲۷ نـومبر ۸۳۸ و در جایـی دیگـر (ص ۳۰۸) ۱۷ مـاه اکتوبـر مینویسـد. همچنـان در یـک جـا می‌گویـد (ص ۲۹٤) کـه (کفطـان و ویکوریـچ بامیـر گفتـه بـود کـه بـزودی مبلـغ ١٤ لـک روپیـه باختیـار او خواهـد گذاشـت) و در جـای دیگـر (ص ۳۰۱) می‌گویـد کـه «ویکوریـچ وعـده داده کـه بمجـرد رسـیدن بکامـپ محمـد شـاه [قاجـار] مبلـغ چهـل لـک روپیـه بـرای امیـر میفرسـتد». موهـن لال نامـه دراز ویکوویـچ را کـه غالبـا عنوانـی حکومـت روسـیه بـوده در کتـاب خـود نقـل نمـوده اسـت.

اگـر ایـن نامـه واقعـی هـم باشـد در آن دو غلطـی عمـده دیـده می‌شـود. یکـی اینکـه می‌گویـد الیکزانـدر برنـز نماینـده حکومـت هنـد برتانـوی بـا امیـر دوسـت محمـد خـان قـراردادی بسـت. حقیقـت ایـن اسـت کـه برنـز بـا امیـر قـراردادی را نداشـت. دوم اینکـه می‌گویـد: «از سـنه ۱۸۳۲ ببعـد یـک نماینـده دایمـی انگلیـس درینجـا {کابـل} بـود کـه ماهانـه یکهـزار روپیـه معـاش داشـته اسـت» ایـن هـم حقیقـت نـدارد، مگـر انکـه مطلـب از «نماینـده دایمـی انگلیـس» گزارشـگر خبری سری بنـام چارلـز میسـن بـوده باشـد. (میسـن در اصـل یـک سـیاح انگلیس بـود که در لبـاس ملنگـی در افغانسـتان، بلوچسـتان و بنجـاب سـفر کـرده و مشـاهدات خود را در سـه جلـد بیـان نمـوده اسـت او همچنـان مسـکوکات دوره یونـان و بـاختری را ضمـن سـفرهای خـود در افغانسـتان بـه خصـوص بگـرام بدسـت اورده کـه آن اسـاس اثـر مهـم پروفیسر ولسـن بنـام اریانـای قدیـم شـده اسـت). عجـب تـر ایـن اسـت کـه درنامـه ایکـه از طـرف امیـر دوسـت محمـد خـان عنـوان محمـد شـاه قاجـار خوانـده شـده مولـف از قـول اول الذکـر نوشـته اسـت کـه «در اینـده بفرامیـن اعلـحضرت اطاعـت خواهـم کـرد» (ص ۳۰۱) مولـف در همان صفحـه مینـگارد کـه میـرزا سـمیع خـان، سرمنشـی امیـر «همـه امـور را همـراه کفطـان ویکوریـج فیصلـه کـرده». هنـوز هـم عجـب تـر ایـن اسـت کـه قـرار نوشـته موهـن لال امیـر ضمـن نامـه‌ی بـه شـاه قاجـار وعـده داده کـه «خـود را بـا کشـور و منابـع آن در اختیـار شـاه گذاشـته اسـت، حتـی پیشـنهاد کـرده کـه در صـورت حملـه بـالای هـرات بـا دولت فـارس هـم کاری خواهـد کـرد». (ص۲۵۰).

موهـن لال (یـا نـاشر کتـاب) بـا نشر ایـن نـوع نوشـته بـرخلاف واقعیـت شـاید در نظـر داشـت خواننـدگان را بـه ایـن فکـر وا دارد کـه امیـر دوسـت محمدخـان هـم، بمثـل بـرادر هـای قندهـاری اش، میخواسـت فـارس هـرات را اشـغال کنـد کـه در انصـورت لشـکر کشـی انگلیـس بـالای افغانسـتان حتمـی بـود زیـرا کـه اشـغال هـرات بواسـطه فـارس کـه از حمایـت کامـل روسـیه برخـوردار بـود خطـری بـرای حاکمیـت انگلیـس در هندوسـتان تلقـی میگردیـد. ایـن از مهمتریـن موضوعـات

بـود کـه موهـن لال آن را سـطحی دیـده مـن درینجـا دربـاره عواملـی قـدری مفصـل بحـث مینمایـم کـه بـه لشـکر کشـی انگلیـس در افغانسـتان منتهـی شـد.

بـا در نظـر داشـت آنچـه دربـاره ایـن کتـاب نوشـته ام عجـب معلـوم نمی‌شـود کـه موهـن لال موضـوع لشـکر کشـی حکومـت هنـد برتانـوی بـالای افغانسـتان را سـطحی و کوتـاه بیـان کـرده وانچـه درینمـورد نگاشـته اسـت عمدتـا دفـاع از آن بـوده اسـت. ایـن اثـر درینمـورد اولیـن کتـاب از نـوع خـود میباشـد، بـا آنکـه حکومـت هنـد برتانـوی در نتیجـه آن از شـانزدزه و نیـم تـا بیسـت هـزار تـن از افـراد نظامـی و مسـتخدمین هنـدی خـود را در افغانسـتان از دسـت داد و حیثیـت و اعتبار آن سـخت صدمـه دیـد ولـی موهـن لال یـا خواسـته و یـا نتواسـته دربـاره آنچـه بنویسـد کـه بـه جنـگ و انسـان کشـی کمنظیـر در قـرن نزدهـم منجر شـد و عوض آن طوریکـه گفتـم از آن مدافعـه نمـوده اسـت.

انگلیس‌هـا چـرا در افغانسـتان لشـکر کشـیدند و آتـش جنـگ و کشـتار را مشـتعل نمودنـد؟ محـرک ظاهـری و آن ایـن لشـکر کشـی محـاصره شـهر هـرات بـود کـه از طـرف اردوی فـارس بقوماندانـی اعلـی شـخص محمـد شـاه قاجـار کـه توپخانـه هـم بـا آن تـوام بـود رهبری میگردیـد. محـاصره بـرای مـدت ده مـاه از ۲۳ مـاه نـومبر ۱۸۷۳ تـا ۹ سـپتمبر ۱۸۳۸ طـول کشـید. عـده ای از منصبـداران و یـک رسـاله گریـزی روس در محـاصره سـهم گرفتنـد و کونـت سـیموینچ، سـفیر روسـیه کـه قـوه نظامـی آن در آن وقـت در اورنبرگ قـرار داشـت یعنـی خـود نمیتوانسـت از قـوه نظامـی خـود اسـتفاده کنـد، میخواسـت هـدف خـود را در ایـن منطقـه ذریعـه فـارس بـراورده سـازد تـا توجـه فـارس را از مناطـق از دسـت رفتـه اش در شمال غـرب (ارمنیـا و جورجیـا) بنفـع روسـیه بطـرف هـرات معطـوف نمایـد و هـم مهمتر آن بـا اشـغال هـرات و پخـش نفـوذ فـارس در قندهـار و کابـل حایلـی بمقابـل انگلیـس در افغانسـتان ایجـاد گـردد.

روسـیه در عیـن حـال شـخصی بنـام پـال ویکـو ویـچ را بـه قندهـار و کابـل فرسـتاد و موصـوف در اواخـر نـومبر یـا اوایـل دسـمبر بکابـل رسـید. ارسـال ویکویـوچ در

اصـل شـاید در جـواب نامـه امیردوسـت محمـد خـان صـورت گرفتـه باشـد. امیـر موصـوف در اخـره ۱۸۳۵ یـا اوایـل ۱۸۳٦ ضمـن نامـه ای از روسـه مطالبـه نمـود در برابـر شـاه شـجاع و رنجیـت سـنگ، حکمـران پنجـاب بـا او کمـک کنـد. ایـن بعـد از آن بـود کـه شـاه شـجاع در ۱۸۳٤ بکمـک پولـی انگلیـس بـا امیـر و سرداران قندهـاری بیـک مصـاف نـاکام در قندهـار پرداختـه بـود.(۳)

ویکویـچ بایـد بقـرار دسـتور تحریـری کـه بـاو داده شـده بـود بامیـر توصیـه میکـرد کـه تحـت قیـادت فـارس بـا قندهـار متحـد گـردد. روسـیه همچنـان امیـدوار بـود هـرات هـم تشـویق شـود از ادعاهـای خـود بـالای قندهـار و کابـل مـنصرف گـردد. امـا روسـیه غیـر از بـستن قـرار داد تجارتـی بـدادن کـدام کمـک دیگـر حـاضر نبـود. در عیـن حـال گفتـه می‌شـد کـه ویکوویـچ بقـرار دسـتور شـفاهی صلاحیت داشـت مبلـغ دو ملیـون روپیـه بامیـر طـور قرضـه بدهـد امـا برایـش وعـده دهـد کـه در استرداد پشـاور بـا او کمـک خواهـد شـد.(٤) در آن وقـت روسـیه قـادر بـران نبود کـه خـود رول فعـال بـازی نمایـد و بـه ایـن سـبب تمـام دسـتور هایـش مجموعـه توصیـه هـا و تجویـزات بـود امـا ویکوویـج و سـیمونیچ مثـل یـک دو مامـور دیگر از سـدحد امـور تجارتـی عبـور کـرده، بـه فعالیـت هـای سیاسـی دسـت زدنـد و در ایـن راه خـوب پیـش رفتنـد. ویکوویـج در کابـل مامیـر توصیـه کـرد، خـود را زیـر اثـر شـاه فـارس فـرار دهـد و از حفاظـت او از طـرف روسـیه مطمیـن باشـد. امـا امیر بوعـده هـای او وقعـی نگذاشـت و بـرای مـدت سـه مـاه یعنـی تـا وقتیکـه هیـات انگلیـس بسر کردگـی برنـز در کابـل بـود اورا در اتـروا و تاریکـی نگاهداشـت، او میدانسـت کـه انگلیـس نسـبت بروسـیه و فـارس بـا و مفیدتـر شـده میتوانـد.(۵)

برنـز در راس یـک هیـات تجارتـی بـه تاریـخ ۲۰ سـپتمبر ۱۸۳۷ بکابـل امـده بـود. گورنـر جنرال هنـد، لارد اکلینـد تـا انوقـت در مسـایل سیاسـی افغانسـتان علاقمنـدی نشـان نمیـداد، و هیـات اغرامـی او بـرای مقاصـد تجارتـی و جمـع اوری معلومـات بـود و بـه برنـز هدایـت داده بـود کـه «بـرای هیـچ چیـز تعهـدات ندهـد»(٦) امـا برنـز در عـوض بـه فعالیـت هـای سیاسـی دسـت زد و موضـوع تجارتـی را در طاق نسـیان

گذاشت. معتقد بود حکومت متبوعش میخواهد مذاکراتی ناکام گردد که بین قندهار و فارس در جریان بود و در موضوع پشاور بین افغان‌ها و سک‌ها وساطت کند. حکمران پنجاب، رنجیت سنگ پشاور را در ۱۸۳٤ متصرف شده اما سک ها در بهار ۱۸۳۷ در جنگ جمرود از قوای امیر شکست خورده، قوماندان اعلی شان کشته شده و اکنون امیردوست محمد خان متوقع بود پشاور را از راه مذاکرات با برنز بکدام تربیتی بدست ارد. در مذاکراتیکه درین باره براه انداخته شد امیر به این نظر مخالفت نشان داد که پشاور به برادرش، سلطان محمد خان که سک‌ها پشاور را از او متصرف شده بودند، پس داده شود. در عوض پیشنهاد کرد که پشاور بخودش مسترد گردد و او حاضر است بحمکران پنجاب باجی تادیه کند. این مذاکرات بجایی نرسید. در اخر حاضر شد در برابر حرکت دوستانه برتانیه پشاور به سلطان محمد خان اعاده گردد. امیر باز هم بمطلب خود نرسید. ناکامی امیر به این سبب بود اکلیند حاضر نبود بالای حکمران پنجاب فشار وارد کند که پشاور را بامیر مسترد گردد. اکلیند به این فکر کلایدوید گراییده بود که چون برادران بارکزایی با هم متحد شده نمیتوانند افغانستان تقسیم شده بمفاد برتانیه بوده استرداد پشاور بامیر را توانا تر نموده توازن را برهم خواهد زد.(۷) امیر با وجود آنهم نخواست با انگلیس ها قطع رابطه نماید. از برنز بنام (عزت و اکرام) مطالبه ی نمود. معنی (عزت و اکرام) در این قرینه حصول اطمینان برای بدست اوردن پشاور و محفوظ بودن از جانب عرب یعنی ایران بود ولی برنز به هیچ یکی از این مطالبات جواب مثبت داده نمیتوانست. اخر الامر به تاریخ ۲۲ فبروری ۱۸۳۸ هدایت اکلیند بامیر جواب منفی داد و خود به تاریخ ۲۵ ماه اپریل کابل را بقصد هندوستان ترک کرد. بعد از آن بود که امیر ویکیچ را که از اوسط فبروری ببعد گاه گاه در حضور خود میپذیرفت طور علنی بدربار خواست و بروسیه و ایران رجوع کرد تا اگر بتواند بکمک آنها پشاور را بدست ارد. ویکوویچ به تقاضای امیر جواب مثبت داد «متعهد شد برای برادران بارکزایی پول تهیه کند و رنجیت سنگ را به مصالحه با او وادارد»(۸) به این منظور به رتجیت سنگ نامه ارسان کرد ولی او به آن

اهمیت نه داد. ویکوویج بعد به قندهار رفت و گفته می‌شد که در آنجا بین شاه فارس و سران قندهار معاهده ی تسوید شد.(۹) اما این چنین معاهده منقعد نشده بود. خبر انعقاد آن از حعل کاری امیر بود برای اینکه حمایه برتانیه را برای بدست اوردن قندهار و پشاور بدست ارد.(۱۰) این انکشافات در بهار و تابستان سال ۱۸۳۸ رخ داد و در آن وقت اکلینند از خطر یک دولت قوی مسلمان در مجاورت هند و با ارزش بودن لاهور بحیث یک دولت حایل هند و طور منظم سخن میراند. اما سیاست او در ظرف چند هفته کاملا تغییر نمود.(۱۱)

سه عامل در تغییر سیاست موصوف موثر افاد که یکی آن احساس خطر با ارتباط محاصره هرات از طرف فارس بود. موصوف تا تابستان ۱۸۳۸ باوجود محاصره بودن هرات ار این ناحیه خطری به هندوستان احساس نمیکرد. با آنکه برنز و مک نیل، سفیر انگلیس در تهران درباره خطر فارس باو نامه ها فرستاده بودند. عامل دوم احساس خطر از روسیه بود که فعالیت ها آن از زحمایه شاه در محاصره هرات مشهود بود. اما مهمترین عامل احساس خطر از داخل هندوستان منشاء میگرفت. اکلینند در این اوقات در یک تعداد ایالات با خطر جنگ و ناارامی مواجهه شده بود. اکلینند فکر میکرد که اتحاد با حکمران پنجاب مهمترین وسیله برای خنثی نمودن این خطرات شده میتواند. اکلینند دو خط عمل در پیش روی داشت: مداخله در فارس یا مداخله در افغانستان. موصوف مداخله در ایران را نپذیرفت عمدتا به سببی که روسیه که متحد فارس بود با این مداخله تحریک میگردید. به تاریخ ۱۲ می ۱۳۳۸ در باره قندهار و کابل سیاست تعرضی خود را طرح کرد. ملکمیپ، استاد راهنمایی من در پوهنتون لندن در اثر خود که قبلا از آن نام برده ام آن را طور ذیل خلاصه نموده است: (این اثر ضخیم که تمام آن بر اساس راپور های غیر منتشره یا اولی نامه های رسمی و گزارش های مخبران و عاملان برتانیه انشا شده در ۱۹۸۰ از طرف پوهنتون اکسفورد طبع و نشر شده است). «اکلینند در یادداشت خود بالاخره سیاست نفوذ وارد نمودن از مجرای

نفـوذ تجارتـی در دراز مـدت را تـرک کـرد. ایـن سیاسـت نـاکام گردیـده و یـک سیاسـت جدیـد و فعـال تـر ضروری شـده بـود. بـا دولتهـای موجـود افغـان کار کـردن ناممکـن بـود. بـه سـببی که هـرات بسـیار دور بـود و بـرادران بارکزایـی قندهار و کابـل میخواسـتند از کمـک برتانیـه بمقابـل سـک‌ها اسـتفاده کننـد. بنـا بـران بـرادران بارکزایـی بایـد بـا یـک حکمـران توصیـه پذیـر یعنـی شـاه شـجاع عـوض شـوند کـه موصـوف بـا قـوه ایتلافـی برتانیـه، سـک‌ها و امیـران سـند برایکـه قـدرت رسـانیده خواهـد شـد، خـواه هـرات سـقوط کـرده یـا سـقوط نکـرده باشـد. برتانیـه با اعطـای پـول، اعـزام یـک نماینـده و منصبـداران کمـک خواهـد نمـود. سـک‌ها فـوج تهیـه خواهنـد نمـود و امیـر هـای سـند پـول و شـکارپور را بـه حیـث پایـکاه عملیـات خواهنـد داد»(۱۲) بعـد از آن بـود کـه قـرارداد سـه جانبـه بیـن حکومـت هنـد برتانـوی، رنجیـت سـنگ و شـاه شـجاع متـواری بـه تاریـخ ۲۶ جون بوسـاطت ویلیـم مگناتـن، سـکرتر گورنـر جنرال منعقـد شـد و گورنـر جنرال به تاریـخ اول ماه اکتوبـر ۱۸۳۸ اعلان جنـگ داد و فـوج انگلیـس (رنجیـت سـنگ بـه سـبب ترسـی کـه از افغان‌هـا داشـت از ارسـال قـوه نظامـی اباورزیـد) از راه دره هـای بـولان و خـیبر داخـل افغانسـتان شـد و جنـگ اول افغـان – انگلیـس شروع شـد. مگناتـن وکیلایدویـد، امـر سیاسـی لودیـاه کـه مامـور حفاظـت شـاه شـجاع متـواری بـود و یـک مامـور دیگـر بـا نظـرات و پیشـنهادات خـود بـالای اکلینـد در اتخـاذ سیاسـت تعرضـی او نفـوذ وارد نمـوده بودنـد در حالیکـه الیکزانـدر برنـز و چارلـز میسـن کـه از اوضـاع افغانسـتان و قـدرت امیـر نظـر بدیگـران باخبرتـر بودنـد بـه گورنـر جنرال نامـه هـای میفرسـتادند دایـر براینکـه موضـوف بـا امیـر دوسـت محمـد خـان کنـار ایـد. یـک تعـداد انگلیـس هـای عالـی رتبـه دیگـر همچنـان مونـت سـتیورت الفنسـتون کـه افغان‌هـا را از هـر انگلیـس بـهتر میشـناخت بـا سیاسـت تعرضـی اکلینـد مخالفـت نشـان دادنـدد. (الفنسـتون سرکـرده اولیـن هیـات انگیـس بـود کـه بدربـار حکمـران افغانسـتان فرسـتاده شـده بـود. موصـوف در ۱۸۰۸ بـا شاشـجاع در پشـاور موافقـت نامـه ای منعقـد نمـوده و اثـر او بنـام شرح و بیـان سـلطنت کابـل او مهمتریـن منبـع دربـاره تاریـخ و جامعـه افغـان در دوره سـدوزیی میباشـد کـه ترجمـه پشـتوی آن بواسـطه اینجانـب از طـرف اکادمـی علـوم افغانسـتان طبـع و نشر

شـده اسـت). گورنـر جنرال بانهـم بـه عملـی شـدن سیاسـت تعرضـی خـود اعـدام نمـود، حـال یـک بحـث انتقـادی و دو تـبصره کوتـاه.

ایـا ایـن سیاسـت پیـش روی ضروری شـده بـر واقـع بینـی اسـتوار بـود یـا نتیجـه غـرور نظامـی و بمقصـد ملـک گیـری بـود؟ محـاصره هـرات محـراق توجـه بـود زیـرا کـه اگـر هـرات سـقوط میگـرد فـارس در قندهـار و کابـل نفـوذ میکـرد و خطـر روسـیه بـه هنـد متوجـه می‌شـد. حکمرانـان وقـت هنـد بـه خصـوص اکلینـد چنیـن میاندیشـند. امـا هـرات سـقوط نکـرد. مهمتریـن علـت عـدم سـقوط هـرات اراده تسـلیم نشـدنی مـردم و قـوه نظامـی هـرات بـود کـه باوجـود محـاصره دوام دار نمیخواسـتند بـه شـاه فـارس تسـلیم شـوند. یارمحمـد خـان الکوزایـی، وزیـر شـاه کامـران سـدوزییف کـه مقتدرتریـن شـخص در هـرات بـود، ایـن اراده مـردم را در پیغـام جوابیـه خـود خـوب تمثیـل نمـوده اسـت. موصـوف در جـواب پیغامـی کـه اگـر وی تسـلیم نـه شـود شـاه فـارس بـرادرش، شـیر محمـد خـان را کـه غوریـان را بـه متجاوزیـن تسـلیم کـرده بـود خواهـد کشـت جـواب داد کـه «بـه سردار بگـو کـه مسرورم شـاه مـرا از ایـن محنـت وار خانـد کـه ایـن خـان را بـه جـزای اعمالـش برسـانم او بـرادر مـن نیسـت او را عـاق کـرده ام او پسر پـدرم نیسـت او افغـان نـه بلکـه کشـمیری اسـت. چونکـه مـادرش کشـمیری اسـت و دربـاره خـودم هـر گاه محمـد شـاه شـهر را بگیـرد ازاد اسـت هـر چـه دلـش بخواهـد بامـن بکنـد. در تمام دیگـر مـوارد مـن خـادم فرمـانبردار اعلـحضرت هسـتم ولـی در ایـن موضـوع ازو اطاعـت کـرده میتوانـم، زیـرا کـه افغان‌هـا هرگـز تسـلیم نخواهنـد شـد»(۱۳) پیغـام دور و دراز شـاه کامـران کـه ذریعـه ایلـدرد پاتنجـر انگلیـس بـه شـاه فـارس فرسـتاده شـد هـم همیـن محـن را داشـت. در قسـمتی از آن گفتـه شـده کـه:

«شما بسـیار غیـر سـخاوتمندانه و غیـر عادلانـه بامـن رفتـار مینماییـد کـه میخواهید مـرا از اخریـن شـهر هشـتاد شـهر مـن محـروم مینماییـد کـه رعایـای یاغـی مـرا ازان محـروم کـرده انـد. پـدر کلان خـودت پـدرم را همـواره (بـرادر) و مـرا (فرزنـد) میخوانـد و خـودت بـرای اینکـه بـرادری نشـان دهـی هفتـاد شـهر دیگـر قلمـرو

خـود را گذاشـته ای تـا ایـن شـهر خالـی را محـاصره کنـی، ایـن شـهر در حالیکـه یـک فـرد افغـان هـم از شمشـیر اسـتفاده کـردره بتوانـد، هرکـز از تـو نخواهـد شـد»(۱٤) امـا دوام محـاصره و قلـت اذوقـه محـاصره شـده گان را کـه اضافـه بـر فـوج مـردم عـادی شـهر را هـم تشـکیل میـداد بـه سـتوه اورده تـا شـاه کامـران و یارمحمدخـان وسـاطت مـک نیـل، سـفیر انگلیـس را پذیرفتنـد ولـی محمـد شـاه قاجـار از قبولـی آن انـکار کـرد و اعلام نمـود کـه «یـا تمـام مـردم هـرات تسـلیم میگردنـد و بـه رعیـت بـودن مـن اعتراف میکننـد یـا مـن چهاونـی را بـا قـوه اشـغال مینمایـم و انهـا را مطیـع و منقـاد میسـازم»(۱۵) ورود سـفیر روسـیه بکامـپ شـاه رسـانیدن کمـک پولـی و تخنیکـی شـاه را هنـوز هـم در پافشـاری او تقویـه نمـود. وصـول نامـه کهنـدل خـان، حکمـران قندهـار کـه در آن بـرای گشـودن محـاصره وعـده ارسـال کمـک نمـوده بـود هـم چنیـن اثـر تولیـد کـرد.

محـاصره کننـدگان بـه تاریـخ ۲٤ جـون بـر سـه طـرف شـهر محصـور یـورش بزرگـی بردنـد. تـرس از سـقوط شـهر مسـتولی شـد. درینحالـت پاتـخبر کـه در ابتـدا بـه قیافـه سـید در شـهر ظاهـر شـده بـود بـا فعالیـت و دلاوری حیـرت اور شـهر را از سـقوط نجـات داد بطوریکـه یارمحمدخـان را کـه بـه مشـوره او گـوش میـداد مجبـور نمـود شـخصا نـزد مدافعیـن رفتـه انهـا را تشـجیع نمایـد. وزیـر چنیـن کـرد بیـن بـاران گلولـه انهـا را دیوانـه وار اینطـرف و انطـرف سـوق داد، عسـاکر دسـته دسـته خـود را در صفـوف متجاوزیـن، بـرق راسـا رسـانیدند و بـالای شـان ریختنـد تاثیـر ایـن حرکـت غیـر متوقـع و آنـی سـحر امییـز زبـود. متجاوزین سراسـیمه شـده مواضـع خـود را تـرک نمـوده در عقـب افتنـد. هـرات نجـات یافـت.(۱٦) شـاه قاجـار بیـن ۱۷۰۰ و ۱۸۰۰ از افـراد جنگـی خـود را از دسـت داد. افغـان هـا شـاید بیـش تـر از آن افغـان هـای متجاوزیـن را بـه عقـب راندنـد ولـی بـه یـورش دیگـر معـروض بودنـد. بـه خصـوص کـه منابـع حکومـت باخر رسـیده بـود، قلـت اذوقه نمایان شـد. پـول کـم یافـت بـود و بمدافعیـن مسـلح معـاش درک نداشـت. درینحـال روحیـه تسـلیمی در محصوریـن رخنـه کـرد. پاتنجـر و یارمحمـد خـان بـه چـاره ها متوسـل می‌شـدند. چـاره ایـن شـد کـه روز تسـلیمی را بـه تعویـق بیاندازنـد. یارمحمـد خـان

بـاز هـم بـرای بدسـت اوردن پـول از متمولیـن دسـت بـکار شـد. پـول اندوختـه شـدگی خـود را غـرض نگرفـت شـاه هـم حـاضر نبـود (بـا پـول خـود کـه فـراوان بـود وداع بگویـد، یـار محمـد خـان بـزرگان و سرداران را بمشـوره و فیصلـه طلـب نمـوده فیصلـه آنهـا پاتـخبر را هـم مسرور نمـود، بطوریکـه خـودش می‌گویـد: «آنهـا بـا نقـض قـول هـای علنـی، عسـاکر لـرزان و مـردم ناراضـی تصمیـم گرفتنـد تـا اخریـن رمـق زندگـی اسـتادگی کننـد».(۱۷) در مقابـل اقدامـات سـخت وزیـر که قـرار فیصلـه از هـر جاییکـه ممکـن شـود پـول بدسـت ارد پاتنجـر وعـده داد کـه پـول تمـام کسـانیکه برضـای خـود بدهنـد از خزانـه حکومـت انگلیـس، بـرای شـان واپـس تادیـه خواهـد شـد.(۱۸) بـا آنهـم بـاب مذاکـره بـا محـاصره کننـدگان بناچـار گشـوده شـد و پیغـام بـران در تـگ و دو شـدند.

در عیـن حـال در فاصلـه دو راز درهـای هـرات بـرای نجـات آن حرکتی بـراه انداخته شـده بـود. مـک نیـل سـفیر انگلیـس کـه کوشـش هـای وی بـرای مـتصرف نمودن شـاه فـارس از محـاصره نـاکام و خـودش هتـک حرمـت شـده بـود بـه گورنـر جنرال هنـد پیشـنهاد کـرده بـود کـه طوریکـه ذکـر کـردم، اول یـک قـوه کوچـک نظامـی و بعـد قـوه بـزرگ از راه خلیـج فـارس بـه فـارس ارسـال کنـد. گـورن جنرال صرف بفرسـتادن قـوه کوچـک اکتفـا نمـود و ایـن قـوه بـه تاریـخ ۱۹ جـون در جزیـره خـاراک پیـاده شـد. مـک نیـل پـش از انکـه از طـرف وزارت خارجـه خـود ازان بـاخبر گردیـد پیغـام حکومـت خـود را ذریعـه کرنیـل سـتودارت، اتاشـه نظامـی خود بـه شـاه قاجـار در هـرات فرسـتاد بـه ایـن مفهـوم کـه اشـغال هـرات و یـا کـدام قسـمت دیگـر افغانسـتان از طـرف فـارس بحیـث دشـمنی بـا انگلیـس تلقـی خواهـد شـد و اگـر شـاه بـا آنهـم از محـاصره دسـت نکشـد کشـورش مـتضرر خواهـد شـد. شـاه از اتاشـه نظامـی پرسـید کـه «حقیقـت ایـن اسـت کـه اگـر مـن هـرات را تـرک نکنـم، جنـگ در خواهـد گرفـت، ایـا چنیـن نیسـت؟». سـتودارت بـی پـرده جـواب داد: «بلـی، جنـگ مشـتعل خواهـد شـد، هـر چیـز بـه اعلـحضرت شما منـحصر اسـت».(۱۹) شـاه بـه تاریـخ ۹ سـپتمبر هـرات را ناگشـوده بناکامـی

تـرک کـرد و در بـاره عقـب نشـینی خـود ضمـن اعلامیـه طویلـی اظهـار نمـود کـه «.... دو را دور هـرات هیـچ اثـار ابـادی نمانـده اسـت».(۲۰)

عقـب نشـینی شـاه اسـاس مظهـر اراده مـردم از دفـاع هـرات بـود بـا آنکـه انهـا بانـدازه متجاوزیـن نـه لـوازم جنگـی، نـه افـراد جنگـی ونـه توبخانـه داشـتند. بـا آنهـم طوریکـه لارد اکلینـد گویـد: «محـاصره شـده گان هـرات انطـور قهرمانانـه دفـاع کردنـد کـه مسـتلزم داعیـه شـان بـود».(ص ۳۳۲) کوشـش هـای پاتنجـر بـدون شـک در تشـجیع مدافعیـن موثـر ثابـت شـد بـه خصـوص تدابیـر دفاعـی موصـوف. مهـمتر از آن قطـع علایـق حکومـت برتانیـه بـا فـارس و مظاهـره قـدرت نظامـی حکومـت هنـد برتانـوی در جزیـره خـاراک بـود ولـی ایـن در هفتـم مـاه محـاصره بـود. باینصـورت شـاه فـارس و در عقـب او روسـیه در اشـغال هـرات ناکام شـدند. هـدف فـارس کـه بگفتـه لارد اکلینـد «توسـعه صلاحیـت و نفـوذ فـارس در افغانسـتان و از انجـا بـه سـواحل رود سـند و حتـی مـاورای آن میباشـد» (ص ۳۳۱) بـی معنـی گردیـد. ناکامـی روسـیه تاحـدی بـود کـه حکومـت آن برتمـام آن وعـده هـا خـط بـطلان کشـید کـه ویکوویـچ در قندهـار و کابـل داده بـود و ویکوویـچ انتحـار کـرد. در مجمـوع بـه ایـن عقـب نشـینی خطـری را کـه عمال هنـد برتانـوی از روسـیه و ایـران بـه حاکمیـت خـود در هندوسـتان حـس میکردنـد، خنثـی گردیـد و بـا آن مامـورد بـودن سیاسـت پیشروی از بیـن رفـت. ایـن ناکامـی همچنـان موید آن بـود کـه افغـان هـا از خـود دفـاع کـرده میتوانسـتند. بـه خصـوص کـه در داعیـه خـود همراهـی حکومـت هنـد برتانـوی را داشـته باشـند. ایـن ناکامـی ایـن را هـم نشـان میـداد کـه افغـان هـا در برابـر تجـاوز هـر قـدرت خارجـی دیگر بـه خصوص کـه نامسـلمان باشـد هـم از خـاک خـود دفـاع میکننـد. امـا لارد اکلینـد مغـرور تمام ایـن چیزهـا را نادیـده گرفـت و بـا تجـاوز خـود بـر افغانسـتان غلطـی را مرتکـب گردیـد کـه از غلطـی شـاه فـارس بمراتـب خطرنـاک تـر ثابـت شـد.

اتخـاذ سیاسـت پـیشروی و تجـاوز بـر افغانسـتان بـدون هیـچ نـوع عمـل تحریکـی افغـان هـا بـر ضـد انگلیـس هـا یـا حکومـت شـان در هندوسـتان صـورت گرفـت.

در آن وقت بین افغانستان و قلمرو انگلیس دولت سکه در پنجاب حایل بود. موضوع اختلاف تنها مسئله پشاور بود. پشاور در اصل خاک افغانستان بود ولی رنجیت سنگ آن را عصب کرده و امیر دوست محمد خان استرداد آن را هم بوساطت حکومت هند برتانوی تقاضا میکرد. این مسئله و حاکمیت امیر دوست محمد خان در کابل خطری بامنیت هند شده نمیتوانست. اما عجب است که لارد اکلیند در اعلامیه سمله این «خطر» را بهانه قرار داده تجاوز خود را بفکر خود موجهه جلوه داد. چون برادر آن بارکزایی بین خود متحد نمی‌شدند و کدام متحد و دوستت خارجی نداشتند. اکلیند فکر کرد که تعویض آنها با شاه شجاع عملی خواهد بود و افغانستان بعد از آن به شکلی یکی از ایالت هند تبدیل خواهد شد اما این سیاست غیر واقعبینانه بود به سببی که تطبیق آن در صحنه عمل مسبب کشتار انسان ها در هر دو طرف جنگ گردید. بدون آنکه هدف آن براورده شدو. جنگ و کشتار انسان ها (غیر از جنگ های مرحله اول تهاجم) به تاریخ ۲ نومبر ۱۸۴۱ اغاز شد و تا ۱۳ جنوری سال دیگر در گندمک دوام یافت. تا وقت کوچ عقب نشینی فوج از کابل (٦ جنوری) یعنی در طول بیش تر از دو ماه فیرها بین هر دو طرف مبادله می‌شد، باستثنی بعضی وقفه ها. تا پایان جنگ بین ١٦ تا ۲۰ هزار انسان در طرف انگلیس و شاید بیش تر از آن در طرف افغان‌ها کشته شده باشد. این کشتار نتیجه سیاست پیشروی اکلیند و شرکا بود. اراده دفاعی مدافعان در کابل بقدری قوی بود مثلیکه سر کردگان خاندانی کابل را ترک کرده بودند و تنی چند با هاجمین ساخته بودند از بین همین مردم مردان برخاستند که تا ورود محمد اکبر خان قیام شان را رهبری کردند. در نتیجه زور همین مردم بود، مردمیکه اکلیند در حساب نگرفته بود، که همان حکومت هند برتانوی که امیر دوست محمد خان را خلق و در هندوستان تبعید کرده بودند و او را خطری بامنیت هند میخواستند مجبور شدند اورا پس بفرستند و حکمرانی او را بپذیرند و حتی سال ها بعد در الحاق قندهار و هرات بعنی در متحد شدن افغانستان با او کمک کنند.

نتیجه این سیاست تعرضی این هم شد که افغان ها که از جمله بردبار ترین مردم اسیا بودند در مقابل مردم غیر مسلمان حساس تر و متعصب تر شدند. این جنگ شروع حرکت مذهبی تر شدن و متعصب تر شدن و جذمی شدن افغان ها شد. غیر متعصب بودن افغان ها تا دی بود که مردم عوام با انگلیس ها ازادانه آمیزش میکردند حتی در دوران جنگ در وقفه ها در چاونی هم. پیش از آن انگلیس ها در موسم برفباری در دامنه های کوهای اطرف کابل ازادانه سکی میکردند. در تمام دوران جنگ چه در هرات و چه در کابل هیچ ملا و هیچ روحانی رول مقام رهبری و قوماندانی را اجرا نکرده. آن ها فقط وعظ و تبلیغ مینمودند. در نهایت انگلیس ها با سیاست پیشروی و کشتار خود خصومت دایمی افغان ها را کمایی کردند و معکوسا آن حسن نیت و قدردانی افغان ها را از دست دادند که در نجات هرات کمایی نموده بودند. مردم پاتنجر را از یاد بردند و کسیکه نام کار روایی ها او در هرات در کتاب جانکی بنام تاریخ جنگ در افغانستان و در اثر تازه نواسه اش پترک مکروری بنام عقب نشینی از کابل جادوانی شده است. خلاصه اینکه سیاست انگلیس در مورد افغانستان در وقت لارد اکلیند بمثل سیاست روس و فارس در هرات بصورت مطلق ناکام گردید.

یاداشت ها:

۱ – سرهنری م. دیورنـد، جنـگ اول افغـان و علت‌هـا ان، نشر کـرده ونـگارد بوکـس، لاهـور، ۱۹۹۸، ص ۳٦۵. ایـن کتـاب بـار اول در ۱۸۷۸ طبـع و نشر شـده بـود.

۲ – فلورنتیـا، خانـم سـیل، جورنـال مصایـب در افغانسـتان، تانتـالان پـرس، امریـکا، ۲۰۰۲، ص ۳۰۱، چـاپ اول در ۱۸٤۱.

۳ – مکلمیـپ، ستراتیجـی هـای هنـد برتانـوی، برتانیـه، ایـران و افغانسـتان، ۱۷۹۸ – ۱۸۵۰ نشر کـرده پوهنتـون اکسـفورد، ۱۹۸۰، ص ۲۳٤. ایـن اثـر در زمـره اثار الفنسـتون و جـان کـی متبـع نهایـت مهـم در بـاره تاریـخ افغانسـتان میباشـد.

٤ – ایضا.

۵ – ایضا، ص ۲۳۵.

٦ – ایضا، ص ۲۲۵.

۷ – ایضا، ۲۳٦.

۸ – جـان ویلیـم کـی، تاریـخ جنـگ در افغانسـتان، ج ا، نشریه شـوبی، دهلـی، ۱۹۹، ۱۹۹۹، چاپ اول، ۱۸۵۱.

۹ – ایضا، ۲۰۰.

۱۰ – یپ، ۲۰۰.

۱۱ – ایضا، ۲٤۰.

۱۲ – ایضا، ۲٤۲.

۱۳ – جان کی، ۲۲٤.

١٤ – ايضا، ٢٢٨.

١٥ – ايضا، ٢٤٩.

١٦ – ايضا، ٢٦٦.

١٧ – ايضا، ٢٧١.

١٨ – ايضا.

١٩ – ايضا،٢٧٣.

٢٠ – ايضا، ٢٨٢.

د وزیري د ثور پاڅون

جون ۲۰۰۷

د مـحترم اقبـال وزیـري دغـه لیکنـه مـې پخـوا لـه دې چـې چـاپ شي تـر پایـه ولوسـته. دغـه لیکنـه دوه برخـې لـري. لومړۍ برخـه یـې د لیکونکـي د ژونـد لومړیو وختـو تعلیمـی زده کـړې، گونـدی فعالیتونـو او پـه دهمزنـگ کـې بنـدي تـوب او بلـه برخـه یـې د وطـن سـیاسي تاریـخ تـه وقـف شـوې ده. لیکنـه پـه کابـل او مسـکو کـې د لیکونکـي لـه رسـمي زده کـړې نـه پیـل کېـږي او د نجیـب الله د حکومـت تـر پایـه پـورې رسـېږي. ددغـې برخـې اسـاسي او اصلي موضـوع د خلقـی حکومـت پـه اړه ده چـې پـه مفصـل ډول پکـې بیـان شـوې ده. دغـه سریـزه هـم پـه واقـع کـې د همدغـې برخـې پـه اړه ده.

خلقـي دوره کـه څـه هـم لنـډه وه، ډېـره پېښـناکه وه. سره لـه دې هـم د هغـې پـه اړه هـر اړخیـزه جلا لیکنـه تـر اوسـه پـورې لیدلـې شـوې نـه ده. پـه ډېـرو اثرونـو کـې یـې بیـان وشـو خـو دغـه بیانونـه هـم لنـډ او هـم غیـر افاقـي یانـې پارتیـزاني دي چـې زیاتـره یـې د واقعیـت د اړولـو، د اشـخاصو د گرمولـو او د ښـه او بـد د حکـم کولـو پـه بڼـه دي. دغـه ډول لیکنـې لـه دې املـه دي چـې دغـه دوره اوس هـم احساسـونه او جذبـې پـاروی او څـوک چـې غـواړي د هغـې پـه اړه څـه ولیکـی پخـوا لـه پخـوا دریـځ نـیسي او لـه دې املـه افاقـي کېدلـی نـه شي؛ نـو ویل کېدلـی شي چـې دغـه دوره تـر اوسـه هـم تاریخـي شـوې نـه ده؛ خـو مهمـه دا ده چـې هـم پـه پاړسـو او هـم پـه پښـتو کـې د هغـې پـه هکلـه ډېـر اثرونـه خپـاره شـوي دي. دغـه اثرونـه کـه څـه هـم سره متضـاد دي، د یـوې جامعـې افاقـي لیکنې لپـاره بنسـټ کېدلـی شي. د افغـاني تاریـخ کښـلو لپـاره حتمـي ده چـې څېړونکـی یـوازې او یـوازې حقیقـت تـه متعهـد وي.

دغـه لیکنـه د دغسـې چـا اثـر دی چـې د کابـل پـه پـولي تخنیـک کـې یـې د ژبې اسـتادي کولـه. ویـل کېـږي چـې ښـاغلی وزیـري د روسـې ژبـې پـه ادبیاتـو هغومره

ښه پوهېږي چې ډېر روسان پرې هغسې ښه نه پوهېږي. دغه څه تر څه حده د ده له دغې لیکنې نه هم څرګند دي چې افاده یې رڼه، روانه او پښتو یې صافه او ژوندۍ ده. پېچلې موضوع ګانې پکې په دغه ډول بیان شوې چې لوستونکي ته یې په مانا او مفهوم کې شک او ابهام نه پیدا کېږي. دا به له دې املې هم وي چې ښاغلي وزیري د دغې برخې په موضوع ګانو ښه پوهېده. ده د ثور له کودتا نه دمخه د حفیظ الله امین تر لاس لاندې د زده کوونکو او نظامي افسرانو د ګوندي کولو دنده په غاړه لرله او له کودتا نه وروسته په عین حال کې چې د خپل ګوند د مرکزي کمیټې غړی و، د ملي دفاع وزارت کې د سیاسي چارو سروال و، نو ده هم د وظیفې له مخې او هم په روسي ژبه د ښه پوهېدلو له املې شوروي مشاورانو او حکومتي چارواکو سره نږدې وظیفوي علایق لرل. نور محمد تره کي او حفیظ الله امین یې هم هر وخت لیدلي شول. په دغه ډول دی په دغسې مقام کې و چې له جاري مهمو او حساسو پېښو نه خبرېده. ده دغسې پېښې هغسې چې دی پرې پوه شوی و، اوس پخپلې دغې لیکنې کې بیان کړې دي. څنګه چې د هغه وخت د افغان او شوروي رجیمونه سرپټي وو، خلک په نویو هسکېدونکو پېښو نه خبرېدل، یا په هغه ډول خبرېدل چې خلقي چارواکو پرې پوهول. حکومتونه په عمومي ډول او دکتاتور چارواکي په خاص ډول نه یوازې پخپله حقیقت پټوي، نور هم له حقیقت ویلو نه منع کوي. له دې املې هم د ښاغلي وزیري دغه اثر مهم دی چې پکې هغه پېښې بیان شوې چې پخوا بیان شوې نه وې. یا په هغه ډول بیان شوې نه وې چې په دغه اثر کې بیان شوې دي. په دې مورِ ټول پوهېږو چې شوروي حکومت په رسمي څرګندونو کې یو څه ویل؛ خو چارواکو یې په کابل او افغانستان کې بل څه کول. د ښاغلي وزیري په لیکنې کې د شورویانو دغه دوه ګون توب یا په ساده عبارت منافقت څرګند دی او دی په دې اړه مشخص مثالونه وړاندې کوي. وایي چې «د بادغېس والي دُرمحمد وفا کیش او د افغاني انجنیرانو یوه پلاوي ته دنده سپاري چې د مرغاب په رود باندې د یوه بند جوړولو سروې وکړي، تر څو د هغه ولایت د بزګرانو د ځمکو د اوبو کولو ستونزې لیرې

کړای شي. هغه وخت چې شوروي مشاورین د موضوع څخه خبرېږي نو د خپل سفارت له لارې نور محمد تره کي ته ناسم راپور ورکوي چې ګواکې د بادغیس والي نامطلوب سړی دی». وزیري دا هم وایي چې «د کوکچې پر سیند پروجې نه یوازې د تره کي او امین سرونه وخوړل خو د داود خان سر یې لا دمخه خوړلی و». دا په دغسې حال کې چې دواړو حکومتونو په رسمي څرګندونو کې د دوستۍ چیغې وهلې. د وزیري د لیکنې له مخې د شوروي چارواکو په عملي میدان کې د خلقي حکومت پر ضد کارونه کول. دی په دې اړه مشخص مثالونه ورکوی چې مهم یې هغه لفظي ټکر دی چې په کریملن کې د ۱۹۷۸ کال په دسمبر کې د شوروي د سروال لیونید بریژنیف او د نور محمد تره کي په سروالۍ د افغان هیات ترمینځ وشو، لکه چې د مخه تر هغه د بریژنیف او ولسمشر محمد داود ترمینځ شوی و، دغه ټکر اوس د ښاغلي وزیري په لیکنې کې په یو څه اوږد ډول او په لنډه توګه د صالح محمد زیري په کتاب کې راغلی په نامه د نیمې پېړۍ خاطرې. دواړو حکومتونو دغه غټ او مهم حقیقت له خپلو ولسونو نه پټ وساته. دا یو بل ثبوت دی چې پخپل سر حکومتونه خپلو خلکو ته هغه څه نه وایي چې په ژوند باندې یې په نېغ ډول اثر کوي.

بله مهمه موضوع د شوروي چارواکو هغه دسیسه وه چې هدف یې د تره کي له لارې له ډګر نه د حفیظ الله امین ایستل او پر ځای یې ببرک کارمل او کارملیان په حکومت کې شریک کول وو، که څه هم امین د خلقي حکومت اصلي ستنه وه. د وزیري په وینا بریژنیف د هرات د پاڅون په وخت کې چې تره کي یې په پټه د یوې شپې لپاره مسکو ته بللی و، دغه پلان طرح کړی و. د دغه پلان په نتیجه کې د تره کي او امین تر مینځ مخالفت پیدا او تر دې حده پورې قوي شو چې په پای کې د تره کي پلویانو په ارګ کې د سپتمبر په میاشت کې د امین وژلو ته ملا وتړله؛ خو امین د پلان پر خلاف له دسیسې نه روغ ووت او تره کی له مینځه یوړل شو. ښاغلي وزیري دغه پېښه په دغه ډول راوړې:

«د .... پلان سره سم نور محمد تره کی امین ته ټیلیفون کوي، (د [شوروي سفیر الیکزاندنر] پوزانوف د خپلو ملګرو (جنرال ایوانوف، جنرال پاولوفسکي او جنرال ګاریلوف) سره یو ځای د ده دفتر ته ورغلي او د برژنینف پیغام یې راوړی دی؛ خو امین د تره کي دفتر ته له ورتګ نه ډډه کوي. په دې مهال کې پوزانوف د خپل ژباړونکي په ذریعه د امین سره ټیلیفوني خبرې کوي او امین ته وایي چې نومړی یې امنیت تضمین کوي او که ځان مصون نه احساسوي د خپلو ساتونکو سره دې راشي. امین د پوزانوف سره موافقه کوي او .... د دلکشاد مانۍ څخه د تره کي دفتر ته ځي). خو همدا چې امین او ملګري یې د تره کي دفتر ته په زینه خېژي، د تره کي یاوران ... وربانديې ډزې کوي. سید داود ټړون سمدلاسه وژل کېږي.... او امین او نورو ساتونکي یې تښي». په یوه لحاظ لا مهمه دا ده چې «امین دا موضوع د ګونډ څخه پټوي په دې دلیل چې که ګونډ خبر شي چې په دې موضوع کې د مسکو سیخ لاس دی، نور ګوندیان به د ده څخه مخ واړوي». شوروی خوا هم دغه حقیقت پټوي او ورته بل رنګ ورکوي او له امین سره چې له تره کي نه وروسته د ګونډ او حکومت سروال شو، په ظاهر کې دوستۍ ته دوام ورکوی؛ خو په حقیقت کې کوښښ کوي چې دی او حکومت یې له مینځه یوسي. د همدغو کوښښونو پای په افغانستان باندې د شوروي نظامي یرغل او د ببرک کارمل په سروالۍ د کارملیانو او تره کي پلویانو په واک رسول شول. په دغې لیکنې کې د افغانستان په اړه د شوروي حکومت سیاست د هغه د چارواکو په چلندونو کې په دغسې ډول څرګند دی چې په بل هیڅ اثر کې هغسې څرګند نه دی. د شوروي یو شمیر ملکي او نظامي کسانو چې به افغانستان کې یې دندې ترسره کړې دي، هم لیکنې کړې دی چې په پښتو یا پارسو اړول شوې دي؛ خو دغه لیکنې که څه هم مهمې دي، جامعې او افاقي نه دي.

زه د یوه اثر په لوستو کې د پروفیسر اي. اچ. کار دغه وینا په نظر کې نیسم چې وایي د یوه کتاب له لوستو نه ډومبی دې د هغه لیکونکی وپېژندل شي. ما ښاغلی اقبال وزیري دمخه نه پېژنده، د څرخه پله زندان کې مې یوه ورځ

لیدلی و چې په خوله یې یو غابښ هم نه و. پخوا له دې چې زه د ده دغه لیکنه ولولم له هغه نه مې د خلقي دورې په اړه په ټیلیفون کې ډېرې پوښتنې وکړې او هغه په وریـن تندي زما ټولو پوښتنو ته ځوابونه وویل. زما پوښتنې زما د هغه اثر لپاره وې چې اوس هم پرې کار کوم او سرلیک به یې وې د محمد داود کودتا، د حفیظ الله امین کودتا او د شوروي یرغل. ښاغلي خیال محمد کټوازي او ډاکتر عبدالقادر صبري هم ماته د خلقي دورې په اړه ګټور معلومات راکړي دي. وروسته مې ښاغلي وزیري په امریکې کې پخپل کور کې او بیا د لنډ وخت لپاره په جرمني کې ولید. په کور کې مو د خلقي دورې په اړه خبرې وکړې او سره مو وویل چې د هغې په اړه چې هر څه لیکو باید یوازې په واقعیت بنا وي.

محترم وزیري لکه چې دمخه ورته اشاره شوې، یو متعهد خلقي و، په سلوک کې متواضع او په فکر کې رون دی او له وطن سره مینه لري، د هغه د همدغه سلوک له امله و چې د دهمزنګ په زندان کې یې له اخوانیانو او ارواښاد فیضاني سره د وطنوالی په روحیې شپې او ورځې تیرې کړې دی. د ده شخصیت د ده له دغې لیکنې نه هم معلومیدلی شي، ځکه چې یو څوک پخپلې لیکنې کې هغه وي چې وي خو دا چې وغواړي ځان بدل کړي. د ده په دغې لیکنې کې ایډالوجیکي او چپي اصطلاح ګانې او کلمې نشته. پېښې پکې په دغه ډول بیان شوې چې لکه کوم دریم وګړي بیان کړي وي. روحیه یې هم انتقادي ده، که لوستونکی دی نه پیژني ممکن فکر وکړي چې دا د کوم غیر ګوندي لیکنه ده. د دغې لیکنې په لوستو او پخپله د هغه په لیدلو او ورسره له خبرو کولو نه وروسته ماته دغه فکر پیدا شو چې خلقي لویانو ولې د ده او د ده په شان کسانو په لرلو سره بیا هم غټې تیروتنې وکړې تر څو په پای کې ټول وپروزل شول. د وزیري ځواب دا و چې د حکومت او ګوند د سرکسانو مشورې نه منلې او په دغه فکر وو چې دوی په هر څه پوهېږي. د وزیري بله مهمه نیوکه دا ده چې لویانو یې تر پایه پورې حتی خپل ګوندیان هم له حکومت سره د شوروي په سیاست او چلند نه پوهول،

په داسې حال کې چې د ده په فکر شورويانو له پيل نه له خلقي حکومت سره ورانی کاوه او په دې لټه کې وو چې کارمليان به واک کړي.

د هرې دورې حتی د يوې لنډې دورې جامع انځورول هم هر اړخيزه څېړنه او غټه حوصله غواړي. سره له دې هم اوس د هرې دورې په اړه ليکنې کېږی چې دا يوه ښه علامه ده، ليکنې چې په هر ډول او د هر چا له خوا وي، مهمې دي، په تيره د هغو چې د موضوع په اړه اوله درجه معلومات لري، لکه د وزيري چې يې لري. د ښاغلي اقبال وزيري په دغې ليکنې کې د خلقي دورې په اړه دغسې پېښې بيان شوې دي چې په نورو اثرونو کې په هغه ډول بيان شوې نه دي. يا ماته معلومې نه دي؛ نو ويل کېدلی شي چې دغه ليکنه به د خلقي دورې د سياسي وضع به اړه يوه مهمه سرچينه وي. له دې امله زه دغه ليکنه مهمه ګڼم او هغو ته يې د لوستلو سپارښتنه کوم چې غواړی د دغې ډېرې پېښناکې او لانجمنې دورې په سياسي اړخ پوه شي.

د لوی مصلح باچاخان په یاد

دسمبر ۲۰۰۹

دا د ښاغلي اقبال وزیري دوهم اثر دی چې لوستونکو ته یې وړاندې کړی. لومړنی اثر یې د ثور پاڅون، د کې.جي.بي دسیسې او د شوروي یرغل په نامه دمخه خپور شوی دی. ده په دواړو اثرونو کې کوښښ کړی چې د بحث موضوع ګانې د خپل مهال د سرچینو له مخې بیان کړي. د لومړي اثر د ځینو پېښو مشاهدو پخپله هم و. ډېره مهمه دا ده چې پېښې یې له خپل ځان نه د باندې کتلې او کوښښ یې کړی چې په افاقي ډول یې بیان کړي. په دې ډول وزیری په دواړو اثرونو کې له علمي میتود نه کار اخیستی دی. په هغه سربېره ده په دواړو اثرونو کې ښوولې چې پیچلې موضوع ګانې او مجرد فکرونه په ساده، رښه او روانه پښتو کې هم افاده کېدلی شی. په دې ډول ده په عین حال کې پښتو ته هم خدمت کړی دی.

د دغه اثر اثلي موضوع عبدالغفار خان مشهور په باچا خان دی. یوازې د هغه بیوګرافي هم نه ده. د هغه فکرونه او د خپلواکۍ په لار کې د هغه مبارزې هم پکې بیان شوې دي؛ خو څنګه چې باچا خان اته نوي کاله ژوند کړی او خپل دغه اوږد ژوند یط د خپل وجدان په حکم په اصولي ډول او تقوا سره کړی، په دغه مقصد چې خلکو ته خدمت وکړی او په دغې لار کې یې اول د هند له انګریزې حکومت او بیا د پاکستان په برابر کې مبارزې کړې او کلونه کلونه یې په بند کې تیر کړي. د هغه د ژوند بیان چې یو ډېر مهم کار دی اسان نه دی. دا چې ښاغلي وزیري په دې اړه دغه څېړنیز او د اعتبار وړ اثر کښلی، دا پخپل ذات کې یو مهم کار دی.

د دغه اثر د اعتباري توب غټه نښه دا ده چې هغه په زیاته اندازه د باچاخان او د هغه د زوی عبدالولي خان د بیوګرافي ګانو له مخې کښل شوی دی چې اول یې «زما ژوند او جدوجهد» او دوهم یې «باچاخان او خدایي خدمتګاري»

نومېړي. عبدالولي هم د خپل پلار په شان د مبارزې لار وهلې ده او هم يې د خپل پلار مبارزې بيان کړې دي. دا به ومنو چې بيوګرافي ګانې په اصل کې د ليکوالو د نظريو او تجربو محصول يانې تر يوه حده يو اړخيزې وې، خو په هغو کې د هغه وخت دغسې سياسي او اجتماعي واقعيتونه هم پراته وي چې بل چيرې مونډل کېدلی نه شي. له دې امله بيوګرافي ګانې د يوه ولس په تاريخ کې هم غټ اهميت لري.

باچا خان پخپل اوږده ژوند کې ارام عنعنوي ژوند نه دی کړی. د ده ژوند په واقع کې د عنعنې په برابر کې بغاوت و، د دې لپاره چې د خپلو پښتنو په ژوند کې تحول راولي. يو مصلح همدغسې کوي او په دغې لار کې ناخوالې او حتی کړاوونه ګالي. وزيری وايي چې باچاخان لا د ځوانۍ په وخت کې متوجه شو چې په پښتنو کې د غچ اخيستلو دود «د خپلو وروڼو، تربورانو، کورنيو او خپلونو ترمنځ تشدد زېړوي». باچا خان لا ويل چې پښتنو «خپل کور د تشدد په وجه وران کړی دی» په رښتيا هم هغومره چې په پښتنو کې تشدد يانې تر اخره پورې له فزيکي زور نه کار اخيستل، د مرګ تر سرحد پورې يو ټينګ دود شوی دی په نورو قومونو کې نه دی شوی. دغه دود په خاص ډول د سر په کسانو کې يانې په هغو کې چې سياست او مشري کوي ډېر ټينګ دی. په نولسمې پېړۍ کې په مومندو کې هغومره مشران او د سر کسان چې په تربورۍ او ګوندیمارۍ کې وژل شوي وو، په طبيعي مرګ سره له منځه نه ووتللی. دا چې په پښتنو کې تشدد ولې دغومره قوي دی، په دې اړه به نظرونه ډول ډول وي؛ خو په ټولو نظرونو کې به دغه ټکی وي چې پښتانه په واقع کې ژوند ته چندان اهميت نه ورکوي، به هر څه چې عقيده لری، برې ټينګ ولاړ وي، تر دې حده چې نوی، مخالف يا نا اشنا فکر باطل او خپل فکر سم او حق بولی. که دوی په فکري لحاظ د زغم او حوصلې خاوندان وای او د خپلو تشددي کړو پايلو ته متوجه وای شايد په هره موضوع کې يې د ازاد او مخالف فکر له مخې مباحسه او سوچ او دليل ويل غوره ګڼلي وای؛ خو په دوی کې تر اوسه پورې دغسې ميل

عـام شـوی نـه دی. د سـیاسي نظـام بـې اغیزتـوب او نشـته والـی بـه هـم د تشـدد لامـل وي. د دغسـې نظـام پـه نشـتوالی سره ده چـې هـر پښـتون ځـان قـاضي ګڼـي او د زور زیـاتي او بېعدالتـۍ چـاره پخپلـه کـوي. پـه نتیجـه کـې د دوی ټولنـه تـل کړکېچنـه، د هـر یـوه زونـد لنـډ، تریـخ او خـوار او پخپلـو کـې سره وران، بـې اتفـاق او حتـی دښـمن وي.

باچاخـان نـه یـوازې دغـو نیمګړتیـاوو تـه متوجـه و، د اصلاح لپـاره یـې ګامونـه هـم وچـت کـړي وو، کـه څـه هـم دی د دولتـي واک خاونـد نـه و. دی بـه اروم‌ـرو د قـوي شـخصیت خاونـد و چـې خپـل ټـول فکـر یـې دغسـې سـمونونو تـه وقـف کـړی او د غټـو خنډونـو سره سره یـې خپـل اصلاحـي کار تـه دوام ورکـړی و. د باچـا خـان اصلاحـي چـارې پـه ډېـرو اثرونـو کـې بیـان شـوې او د ښـاغلي اقبـال وزیـري دغـه اثـر د هغـه د خپلواکـۍ مبـارزو تـر څنګـه یـو لنـډ بیـان دی. د هنـد په لویـه وچـه کـې د نـه تشـدد فلسـفه ډېـره پخوانـۍ ده. بودیـزم یـې یـو څرګنـد مثـال دی. مهماتـا ګانـدي د هغـې دغومـره نومیالـی او بریالـی پلـوی تیـر شـوی چـې پـه نـړۍ کـې د ډېـرو لپـاره سر مشـق شـوی دی. وزیـري وایـي چـې «باچـا خـان پرتـه لـه دې چـې د ګانـدي د قـدم تشـدد د فلسـفې نـه خبر وي.... دې پایلـې تـه ورسـېد چـې پښـتانه د عـدم تشـدد د فلسـفې پـر بنسـټ بایـد نـه یـوازې د انګلیسـانو پـر ضـد د خپـل وطـن د ازادي لپـاره یـو موټـی کـړي، بلکـې د دوی ترمنـځ د بـې اتفاقـۍ او غـچ اخېسـتلو ریښـې د بېخـه وبـاسي». دی دا هـم وایـی چـې «باچـا خـان د عـدم تشـدد پـر بنسـټ د ګانـدي سره یـو ځـای پـه دې بریالـی شـوی چـې د انګیزانـو نـه د هندوسـتان ازادي وګټـي؛ خـو د پښـتنو د ازادۍ پـه لاس تـه راوړلـو کـې بریالـی نـه شـو».

باچـا خـان چـې د خدایـي خدمتـګارو د ګونـد لـه جوړولـو (۱۹۲۹) نـه وروسـته پـه پښـتنو کـې یـو لـوی سـیاسي تنظیـم رامینـځ تـه کـړ اول یـې کوښـښ وکـړ چـې د ازادۍ پـه لار کـې د هندوسـتان لـه مسـلمان ګوندونـو سره ایـتلاف وکـړی، څه وخت چـې د ازادۍ پـه لار کـې د هندوسـتان لـه مسـلمان ګوندونـو سره ایـتلاف وکـړي،

څه وخت چې دغه کوښښ کوم ځای ونه نیوه بیا «... د خدایي خدمتګارو د جرګې له پرېکړې سره سم دوی د هند د ملي کانګرس سره د کوم شرط [نه] پرته یو ځای شول. په دغه اتحاد سره د خدایي خدمتګارو ګوند پخپل مقصد یانې د پښتنو په خپلواکۍ بریالی نه شو. د دغه نابریالي توب غټ دلیل دا و چې لکه وزیري وایي خدایي خدمتګارو «د راتلونکی لپاره کوم ټاکلی مراد نه درلود» او د هند له ملي کانګرس سره بې له کوم شرې او قید نه یو ځای شول. محمد افضل خان لالا وایی چې «زما په خیال بنیادي غلطي دا شوه چې پښتنو د پرنګي نه خپله ازادي د پښتون د قامي وحدت په بنا ونه غوښتله چې د احمدشاه بابا افغانستان بیا قایم شوی وای. دې ټولو مشرانو د پښتنو ازادي د هندوستان په ازادۍ پورې وټړله». دوی ځکه دغسې وکړل چې دوی د «عدم تشدد» فلسفې له مخې په کانګرس سره په اتحاد دغومره ټینګ ودرېدل چې د حکومتي چارواکو وعدې ته یې هم اهمیت ورنکړ. د باچا خان په وینا کله چې دی له خپلو ملګرو سره بندي و، حکومتي چارواکو ورته وعده ورکړه چې هغه «.... څه [چې] هندوستان ته ورکوو د هغو نه زیات به تاسو له درکړو، کانګرس پرېږدی، زمونږ سره جوړه» غفار خان وایي چې «مونږ د ټولو بندیانو سره مشوره وکړه، د بعضې خلکو دا خیال و چې مونږ له دیپلوماسي په کار ده. ما ورته ووې چې دیپلوماسي منافقت دی او زه خو منافق نه یم». دغه وعده مهمه ده، خو له «جوړې» نه به پښتنو ته خپلواکي منل وي، هر څه چې و کانګرس مشران له خدایی خدمتګارو سره د پښتنو د خپلواکۍ په برخه کې رښتین او ملګري پاتې نه شول.

د هند اخري وایسرای لارډ مونټ بېټن په وخت کې چې هند لویه وچه په هند او پاکستان وېشل کېدله، کانګرس له سرحد صوبې یانې پښتونخوا نه تېر شو او دایې ومنله چې هلته به دغسې ریفرنډم یا ټولپوښتنه کېږي چې د هغې له مخې خلک به له هند یا پاکستان سره یو ځای کېږي. په دې ډول د پښتونخوا له خلکو نه دغه مسلم حق واخیستل شو چې یا خپلواک وي، یا له خپل هېواد افغانستان سره یو ځای شي چې دغه سیمه تر اټکه پورې

د افغانستان برخه وه او په پښتونخوا یادېده چې د هیرودوتس پکتیک په غالب احتمال د پښتونخوا یوناني شوی نوم دی. دلته هم دغه وینا پوره صدق کوي چې وایي «پښتنو هر وخت په سیاست او دیپلوماسۍ کې بایللې ده».

خو باچا خان په اجتماعي اصلاحاتو کې تر اخره پورې فعال او تر زیاتې اندازې بریالی و. اول خو باچا خان هغه پښتون مصلح دی چې له قومي چوکاټ نه د باندې یې د ټول افغان لپاره اصلاحات غوښتل. د یادونې وړ ده چې باچا خان په کابل کې د باچا امان الله له لیدلو نه وروسته په کال ۱۹۲۱ کې په اتمانزو کې د ازادۍ ښوونځي بنسټ کېښود او یوه اصلاحي ټولنه یې د «انجمن اصلاح الافاغنه» په نامه جوړه کړه چې اصلي مقصد یې «د ناسمو او ناوړو دودونو سمون، د سمو او ښو دودونو پالنه، پښتانه د بدل، غچ او تشدد نه منع کول وو». ښکاری چې باچا خان د پاچا امان الله په اصلاحاتو سره چې ډېر مهم یې د ټولنې مدني کول، د عصري پوهنې پراخول او له ناسمو دودونو سره مقابله کول وو، متاثر شوی وي. باچا خان هم د پاچا امان الله په شان په ټینګه درک کړې وه چې ټولنه هغه وخت په اساسي ډول اصلاح کېدلی شي چې عصري پوهنه پکې په پراخ ډول جاري شی؛ خو د عمومي پوهنې پراختیا په قوي اقتصاد پورې اړه لري. له دې املې ده چې عصري پوهنه په اصل کې د ولس په ملاتړ او هڅونې سره د حکومتونو له خوا پراخېدلی شي. باچا خان دغه فکر او دغه اساسي ضرورت هر چېرې خلکو ته په جرګو او مرکو کې وړاندې کړ او د دغه مقصد لپاره یې په پښتونخوا او افغانستان کې د عادي خلکو د تنویرولو لپاره په کلیو کې وګرځېد، هغه په واقع کې خپل ټول ژوند د پښتو د اصلاح او اتحاد لپاره وقف کړ. د همدغه اتحاد لپاره به و چې د هغه مړی د هغه د وصیت له مخې په کال ۱۹۸۸ کې د جلال اباد په ښار کې د پاچا امان الله مزار ته نږدې خاورو ته وسپارل شو.

نظری به کتاب افغانستان در پنج قرن اخیر

اثـر فـوق نوشـته میـر محمـد صدیـق فرهنـگ اسـت، کـه بـار اول در ۱۹۸۸ در کشـور هـای متحـده امریـکا از طـرف سـازمانی بنـام انتشـارات حکیـم سـنایی و بعـد از طـرف انجنیـر احسـان اللـه مایـار در پشـاور نشر شـده اسـت. معلـوم نیسـت سـازمان انتشـارات حکیـم سـنایی متعلـق بـه چـه کسـان اسـت و تـا جائیکـه معلوم اسـت ایـن سـازمان غیـر از ایـن اثـر کـدام کتـاب دیگـری نشر ننمـوده اسـت. بهـر حـال ایـن اثـر سر و صـدای زیـادی بلنـد نمـوده و تعـدادی از افغـان هـای از ینجانـب خواهـش نمـوده انـد، در بـاره آن اظهـار نظـر نمایـم.

اظهـار نظـر در بـاره کتـاب کـه ۶۰۰ صفحـه دارد، بـه گفتـۀ نویسـندۀ آن پنـج قـرن اخیـر افغانسـتان را دربـر میگیـرد، رسـاله میخواهـد ولـی مجـال ایـن چنین نوشـته در حـال حـاضر مسـافرت میسر نیسـت. بـه سـبب کـه دسـتیابی بـر ماخذهـای کتـاب ممکـن نیسـت بنـا بـر آن اکنـون در بـارۀ میتـود کار و نقـاط ممیـزه و عمـدۀ آن ابـراز نظـر مـی شـود و بعـد ممکـن در بـارۀ تمـام کتـاب و همچنـان در بـارۀ کتـاب افغانسـتان در مسـیر تاریـخ، نوشـته میـر غلام محمـد غبـار رسـاله ای نگاشـته شـود.

پروفـیسر ای،اچ، کار در یکـی از آثـار خـود بنـام تاریـخ چیسـت؟ کـه اینجانـب آن را سـال‌ها پیـش ترجمـه نمـوده و پوهنتـون کابـل آن را نشر نمـوده اسـت، در یـک جـا مینویسـد: کـه بـرای شناسـایی کتابـی در بـاره تایـخ پیـش از آنکـه آن را خوانـد، بایـد مولـف آن را شـناخت، آیـن سـفارش بخاطـری داده شـده اسـت کـه بیـن مولـف و تالیـف رابطـۀ حقیقـی و غیـر قابـل انفکاک موجود اسـت و شـناخت مولـف در راه شـناخت تالیـف او کمـک زیـادی مـی کنـد.

میـر محمـد صدیـق فرهنـگ کـه بروایـات متعـددی در اصـل از میرهـای هـزاره هـا غـوری اسـت، از لیسـۀ اسـتقلال فـارغ شـده، مگـر تحصـیلات عالـی تـر و اختصاصـی نـدارد. پـدرش سـید حبیـب نـام داشـت، کـه از مسـتوفی هـای مشـهور وطـن بـود. بـرادر فرهنـگ سـید قاسـم رشـتیا هـم یک نویسـنده و سرشـناس اسـت. طوریکـه از نـام هـای شـان معلـوم می‌شـود، افـراد برجسـتۀ ایـن خانـواده بالقـاب میر

و سید یاد میشوند. مگر مشغولیت شان در امور روحانی نبوده، بلکه در امور کشورداری و علم و نویسندگی بوده است. آنها در کار های بلند پایه دولتی و حیات عملی سیاسی، به خصوص در دورۀ شاهی مشروط سهم بارزی داشتند.

تا جاییکه به این نویسنده معلوم است میر محمد صدیق فرهنگ بخشی از جلد سوم تاریخ افغانستان را که بدورۀ بعد از اسلام اختصاص دارد و سال‌های بسیار پیش نشر شده است، بطرز سنتی و معمول در وطن برشتۀ تحریر در اورده است. ولی شخصیت و جهان بینی سیاسی میر محمد صدیق فرهنگ از آن مقالات او فهمیده می شود که موصوف در دورۀ شاهی مشروطه که ازادی بیان و مطبوعات در افغانستان بدرجه اعلی خود رسیده بود، در جریدۀ هفته وار بنام «روزگار» دربارۀ مسایل روز به خصوص در بارۀ امور اقتصادی به نشر میرساند. فرهنگ در این مقالات رویداد ها را از دیدگاه مارکسیستی تحلیل میکرد، گرایش بسوی شاخچۀ پرچم مربوط حزب دموکراتیک خلق افغانستان به سرگردگی ببرک کارمل از خود نشان میداد. شاید بخاطر همین گرایش بوده باشد که وقتی حکومت شوروی ببرک کارمل را در افغانستان بر اریکۀ قدرت رسانید فرهنگ بزودی بحیث مشاور در ظاهر در خدمت ببرک کارمل ولی در واقع طور غیر مستقیم در خدمت روسیۀ شوروی درامد[1] که با مداخلۀ نظامی خود در افغانستان عزیز، دشمن شماره یک استقلال کشور، حاکمیت ملی و هویت ملی افغان ها بشمار میرفت. فرهنک پیش از آن

---

۱ - یادی از یک قصه درین باره بیمورد نیست. بعد از انکه خبر نصب فرهنگ به سمت مشاوری صدارت به نشر رسید. فردای آن که یک روز بسیار تلخ و سرد ماه جدی بود. مرحوم پوهاند داکتر سید بهاءالدین مجروح و اینجانب بمنزل موصوف در شهرنو رفتیم. فرهنگ بفکر اینکه ما برطبق عنعنه جهت عرض تبریک آمده ایم، بخود بالید و بلاد رنگ بدون انکه حرفی از ما شنیده باشد، دربارۀ علت قبولی عهدۀ جدید خود به لیکچر دادن آغاز نمود. موصوف گفت که کارمل صاحب بمن گفتند که میخواهند یک جبهۀ ایتلافی به ریاست حزب خلق از نیروها و افراد مترقی بمیان ارند، و آنچه را که درینمورد در دورۀ وکالت خود وعده داد بود، اکنون میخواهد آن را عملی کند. بعد فرهنگ در بارۀ قوۀ نظامی شوروی اظهار نظر نموده و گفت که از انجا که سیاست یک هنر امکان میباشد، کوشش خواهد نمود با برقراری چنان یک حکومت در بارۀ مساعد شدن زمینۀ برگشت قوای شوروی همکاری کند و او این عهده را بهمین منظور قبول نموده است. ما بیحوصله شدیم و از انجا که بین ما روابط حسنه بود، مظمین بودیم که آنچه میگوییم نزدش محفوظ خواهد بود. اول مرحوم مجروح بر این فکر ساده و استدلال عجیب او انتقادات سختی وارد نمود، ولی انتقادات او را طور مشخص بیاد ندارم، بعد اینجانب فرهنگ را مخاطر ساخته گفتم که وقتی یک قدرت بزرگ چون شوروی بکشور همسایۀ خود چون افغانستان قوۀ نظامی میفرستند، مقصد اصلی آن کمک باشخصی چون کارمل بمقابل حفیظ الله امین نیست، بلکه هدف آن چیز دیگر است و دیگر اینکه مواقب این لشکر کشی چنان وخیم خواند بود که اکنون فکر شده نمیتواند. بعد با فاصله خانه را ترک کردیم. فرهنگ که شاید فکر میکرد ما با او همکاری خواهیم کرد، چنانچه از دیدن ما بسیار خوش شد، وقت رفتن ما بسیار مایوس معلوم می‌شد.

در دورۀ حکومت باصطلاح خلقی مقالۀ نسبتا طویلی دربارۀ روابط افغانستان و حکومت هند برتانوی نوشته بود، که در رساله ای بنام جنگ دوم افغان – انگلیس بمدونی سید قاسم رشتیا از طرف اکادمی جدید التاسیس علوم افغانستان به نشر رسید. مگر مهمترین اثر فرهنگ همین کتاب اخیر او بنام افغانستان در پنج قرن اخیر میباشد. که در بارۀ آن طور مختصر اظهار نظر میگردد. اما پیش از آن یاد اوری یک نکته لازمی است و آن این است که از این نوشتۀ کوتاه در بارۀ فرهنگ واضح است که تاریخنویسی برای موصوف یک مصروفیت صمنی و ثانوی بوده، نه برای آن تربیه شده، نه در آن تمرین و ممارست دارد، نه هم در آن از تخصص حرفوی و مسلکی برخوردار میباشد.

انگیزه نوشتن کتاب از نظر خود مولف چنین معلوم می‌شود، موصوف در پیشگفتار خود مینویسد «... در آن هنگام (پیش از تعرض شوروی بر افغانستان) هر سال اثاری چند در داخل و خارج کشور در این زمینه (تاریخ افغانستان) طبع و نشر می‌شد، اینان بدلایلی که بعد ازین بیان می شود، نمی توانستند نیاز جامعه به خصوص قشر جوان را به اگهی از تاریخ کشور به گونۀ شایسته رفع کند».

برای یک نویسنده این چنین ادعا واقعا بسیار کلان و حتی مضحک است. معنی آن این می شود که موصوف (فرهنگ) تمام آثاری را که در بارۀ تاریخ افغانستان در تمتام زبانها در خارج و داخل نشر شده است، مطالعه نموده است، در حالیکه این کار برای فرهنگ ممکن نیست. دیگر اینکه تاریخ باید (به عقیدۀ فرهنگ) نیاز جامعه به خصوص قشر جوان را رفع کند. این نظر مضحک تر از نظر بلاست معنی این ادعا این می شود که تاریخ باید ذوق و نیاز مردم به خصوص جوانان را رفع و ارضا نماید، نه اینکه حوادث دسته جمعی انسان ها را که در گذشته انچنانکه واقعا رخ داده است یعنی بدون در نظر داشت نیازمندی این دسته و آن دسته مردم که جمعاً یک جامعه را تشکیل مینماید، بلکه صرف برای خدمت بداعیه واقعیت شرح و بیان نماید.

بعبارت دیگر بر طبق فکر فرهنگ مورخ باید با شرح واقعیت های گذشته اجتماعی اصلاح و تنویر ذوق و ذهنیت عامه را مد نظر نداشته باشد، بلکه این نوع ذهنیت را ارض و متسلی نماید. این چیز ذیگری نیست، مگر این ابن الوقتی و اپارچونیزم که یک عالم حقیقت جو از آن جداً میپرهیزد. اگر چنین نمیبود گالیله باید هر گز نمیگفت که زمین کروی میباشد زیرا کروی بودن زمین مخالف ذهنیت عامه بود. هکذا بر طبق نظر فرهنگ مصلحین اجتماعی باید به اصلاحات اجتماعی مبادرت نکنند. معلوم است جستوجوی حقیقت برای فرهنگ غایۀ تاریخ نمیباشد و او با این وجیزه لاتینی ارزشی قایل نیست که می‌گوید افلاتون را دوست دارم، سقراط را دوست دارم، ولی حقیقت را بیشتر از انها. اما درینمورد یک کمی احتیاط لازم است. زیرا فرهنگ در نامه ایکه بعد از نشر کتاب به ناشر دوم آن انجنیر مایار نوشته است، به نارسایی های خود اعتراف نموده و گفته است: «... ناراسیی ها که من بان معترفم». ولی موصوف «نارسایی های» خود را مشخص نساخته است. در این نوشته چندی از این نارسایی ها در دو بخش طور خالص مشخص می شود.

(۱)

عنوان کتاب غیر دقیق و حتی نادرست است و ممثل متن شده نمیتواند. شخصی تا کتاب را ندیده باشد فکر می کند که این کتاب چون در بارۀ پنج قرن اخیر افغانستان است. شاید از وضع جغرافیایی، فزیکی و مردم آن حکایه کند. در حالیکه مولف تاریخ افغانستان را دران مورد مطالعه قرار داده است. وقتی خواننده متن آن را میبیند، میفهمد که تاریخ پنج قرن اخیر افغانستان هم در آن گنجانیده نشده است. صرف تاریخ سه قرن اخیر در آن امده است. در قرن شانزدهم و هفدهم در آن طی چند صفحه آمده است و این برخ کمتر ازان است که مولف دربارۀ تاریخ قدیمی افغانستان از زمان زردهشت تا انوقت اختصاص داده است.

ایـن ادعـای مولـف هـم درسـت نیسـت کـه در صفحـه (ج) می‌گویـد «بـه (تالیـف) کتابـی در تاریـخ افغانسـتان در دورۀ اسلامـی باتکیـه بـر پنـج صـدل اخیـر یعنـی از هنـگام بـاز شـدن پـای اروپاییـان بـه شرق کـه دورۀ جدیـدی را در تاریـخ ایـن منطقه (کـدام منطقـه؟) آغـاز نمـوده، اقـدام کنـد».

افغانسـتان در واقـع بـا شروع قـرن نزدهـم از تاریـخ اروپـا و اروپاییـان متاثـر شـده اسـت، نـه قبـل زا ان. ای اروپاییـان در قـرن شـانزدهم در کشـور هایـی نهـاده شـده و سیاسـت آن هـا را متاثـر سـاخته کـه کنـار آبحـار واقـع بـوده، نـه در افغانسـتان کـه بخشـکه محـاط بـود. البتـه یـک چنـد زایـر و سـیاح اروپایـی طـی ایـن دو قـرن از افغانسـتان عبـور کـرده بودنـدن، ولـی انهـا سیاسـت ملـی را بـه هیـچ وجـه متاثـر نسـاخته بودنـد. در طـرف ایـن دو قـرن تجـارت کشـور هایـی کـه در مجـاورت ابحـار واقـع بـوده، از راه بحرهـا بـا اروپـا شروع شـد و افغانسـتان حیثیـت سـابق تجـارت بـری را از دسـت داد کـه از آن میگذشـت ولـی ایـن تغییـر صرف تجارتـی و تدریجـی و در سـاحۀ سیاسـی بکلـی غیر محسـوس بـود، بنابـر آن ایـن دوره برای افغانسـتان «دورۀ جدیـدی را در تاریـخ ...» طوریکـه مولـف گویـد بـاز ننمـوده و اگر مینمـود مولـف بایـد در بـارۀ آن چیـزی مینوشـت و بذکـر یـک حکـم بـی بنیـاد اکتفـا نمیکـرد. از نوشـتۀ فرهنـگ در پیشـگفتار معلـوم مـی شـود که موصـوف برای نـوشتن ایـن اثـر کـدام فکـر و طـرح مشـخص نداشـت. در طـول عمـر یادداشـت هـا را بخواهـش دوسـتان بقسـم کتابـی در اورده اسـت، طوریکـه گویـد: «برخـی از دوسـتان کـه از علاقمنـدان ایـن جانـب بـه تاریـخ وطـن و یادداشـت هایـی کـه در ایـن بـاره فراهـم کـرده بـودم خبر داشـتند، مـرا باجـرای ایـن کار (نـگارش تاریـخ افغانسـتان) تشـویق میکردنـد». اگـر ایـن اعتراف او جـدی گرفتـه شـود بایـد گفـت کـه خـودش اصلا فکـر تاریـخ نوشـت را نداشـت و آنچـه در اوقـات مختلـف زندگـی بنـام یادداشـت هـا از کتـاب هـا جمـع کـرده بـود، بخواهـش دوسـتان تلفیـق نمـوده، کتابـی از آن سـاخت. نتیجـه ایـن کار ایـن مـی شـود کـه کتـاب بایـد کـدام نقطـه و نقـاط مرکـزی و اساسـی نداشـته باشـد، بطوریکـه بـرای آن اطلاعـات و معلومـات و حقایـق صحیـح و مهـم و مربـوط جمـع نمایـد، و یـک مجموعـۀ

منسـجم و منطقـی از آن بسـازد. همیـن لحـاظ اسـت کـه موصـوف در ایـن کتـاب از موضوعاتـی بحـث کـرده کـه اصلا باهـم ارتبـاط نـدارد، مثـل رویدادهای سیاسـی داخلـی، رویـداد هـای دپلوماتیکـی، اوضـاع سیاسـی سـایر کشـورها و ادبیـات آنهـم ناقـص و مربـوط بـه یـک لسـان یعنـی دری، ادبیـات و منظومـه هـای ادبـی را بـا تاریـخ سیاسـی، بـه خصـوص باتاریـخ دپلوماسـی و روابـط خارجـی یکجـا تالیـف نمـودن بـدون شـک کار بـی رابطـه و نوشـتۀ یـک اماتـور میباشـد کـه بیـن آنهـا فرقـی قابـل شـده نمیتوانـد. نویسـندگان سـنتی هـر چـه مـی یافتنـد، بـدون آنکـه بیـن شـان ارتبـاط منطقـی قایـم نماینـد و از آن یـک واحـد منطقـی و علمـی بسـازند، در یـک مجموعـه جمـع و تالیـف مینمودنـد و از آن بماننـد سرا التواریـخ قوریـۀ اطلاعـات مـی سـاختند. فرهنـگ هـم کـم و بیـش همیـن کار را کرده اسـت مگـر او در ایـن بـاره از چنـان یـک موقـف بلنـدی آغـاز نمـوده کـه تـو گویـی موصـوف تمامـی تاریـخ هـای جهـان شرق را کـه نویسـندگان داخلـی و خارجـی انشـاء نمـوده انـد خوانـده اسـت و تمـام شـان را ناقـص دریافتـه اسـت چنانچـه بـا طمطـراق زیـاد ماننـد یـک نویسـندۀ مغـرور فاقـد اخلاق سـقراطی گویـد کـه «تاریـخ نگـران مشرق زمیـن عمومـاً و مولفـان غربـی عمدتـا آثـار شـان را بـه شرح پیـش آمـد هـای سیاسـی و نظامـی و کارنامـۀ احیـای دولتـی وقـف نمـوده از احوال مـردم و شرایـط زیسـت شـان کـمتر صحبـت نمـوده انـد» از ایـن گفتـۀ او معلـوم مـی شـود کـه موصـوف تمـام آثـر نویسـندگان داخلـی مشرق زمیـن را در لسـان هـای چینـی، جاپانـی، هنـدی و امثـال آن و از نویسـندگان خارجـی را در لسـان هـای اروپایـی خوانـده اسـت، امریکـه بـرای یـک انسـان باحیـات کوتاهـی کـه دارد، تقریبـا ناممکـن اسـت. افـزون بـران ایـن حکـم او بیـک لحـاظ دیگـر هـم مـردود اسـت. ایـن درسـت نیسـت کـه گفتـه شـود در منابـع خارجـی دربـارۀ اوضـاع اجتماعـی و اقتصـادی معلومـات موجـود نیسـت، اگـر فرهنـگ بتوانـد ارشـیف هـا را در لنـدن و دهلـی در بـارۀ افغانسـتان قـرن گذشـته بخوانـد، یقینـا کـه بـه ایـن فکـر خـود باقـی نخواهـد مانـد، در ایـن مراکـز آرشـیفی و همچنـان در آثـار مطبـوع نویسـندگان خاریجـی دربـارۀ اوضـاع اقتصـادی و اجتماعـی افغانسـتان در قـرن گذشـته هـم پهلـوی اطلاعـات در بـارۀ اوضـاع سیاسـی و دپلوماتیکـی بـا انـدازۀ

زیـاد موجـود اسـت. مگـر جمـع اوری ایـن اطلاعـات حوصلـه، علاقمنـدی، دقـت، مصرف و بالاتـر از همـه میتـود دقیـق تتبـع میخواهـد. جـای تاصـف اسـت کـه از افغـان هـا تـا کنـون صرف تنـی چنـد اعنـی داکتر اشرف غنـی، داکتر عبدالعلـی ارغنـداوی، و اینجانـب از ایـن آرشـیف هـا اسـتفاده کـرده انـد. فرهنـگ شـاید در هـای ایـن آرشـیف هـا را هـم ندیـه باشـد. البته اگـر بخواهـد میتوانـد به این ارشـیف هـا بـرود ولـی از آنجـا کـه موصـوف در میتـود تتبـع وارد نیسـت، نمیتوانـد از آن اسـتفاده کنـد. ایـن حکـم در ذات خـود درشـت و سـخت اسـت، ولـی فرهنـگ بـرای آن دسـتاویز داده اسـت و آن ایـن اسـت کـه موصـوف در صفحـۀ (ج) کتـاب خـود از طرفـی «تحقیـق تاریخـی» را اساسـا «کار عملـی» میخوانـد و از جانبـی در بـارۀ تاریـخ گویـد کـه «بنـای تاریـخ بـر احـتمالات اسـت، نـه قطعیـات».

فرهنـگ بایـد بدانـد کـه تحقیـق تاریخـی یـا بـهتر اسـت گفـت تتبـع تاریخـی یـک میتـود، یـک طریقـه و فـن کاوش اسـت، نـه علـم و دانـش. دانـش و میتـود دو کتـه گـوری کاملا جداگانـه انـد. علـم اساسـا از ارتبـاط بیـن پدیـده هـا بدسـت مـی آیـد و ایـن ارتبـاط یـا پیـروی از یـک میتـود دقیـق قایـم شـده میتوانـد. بگونـۀ مثـال در سـاحه طبیعـی فیکـت هـا و حقایـق از تجـارب لابراتـواری بدسـت مـی آیـد ولـی در سـاحۀ علـوم اجتماعـی بمشـول تاریـخ شـواهد مـادی و معنـوی از منابـع مختلـف و متضـاد حاصـل مـی شـود و تتبـع در هـر دو سـاحه حقایـق ثقـه، مهـم و مرتبـط را بـا میتـودی دقیقـا بررسـی کـرده، از آن حکـم یـا کلیـه بدسـت مـی اورد. مثلیکـه مثـال هـای آن داده شـد. از مجمـوع چندیـن کلیـه و حکـم علـم حاصـل مـی شـود و تیـوری هـم برهمیـن کلیـه هـا و حکـم هـا مبتنـی میباشـد. درینصـورت دیـده مـی شـود کـه فیکـت هـا اسـاس حکـم، علـم و تیـوری میباشـد. پـس اسـتواری و صلابـت و همچنـان عکـس ایـن هـا بـر صلابـت و صحـت فیکـت هـا مربـوط میگـردد. اگـر تغییـری در همیـن حقایـق نمـودار شـد، و یـا هـم حقایـق جدیـد کشـف شـد عمـل و تیـوری هـم تغییـر مـی یابـد و حتـی بکلـی مـردود میگـردد و عالمـی در رد آن تردیـدی نشـان نمیدهـد، مگـر آنکـه ماننـد اکثر مارکسسـتها جذمـی و دگماتیـک باشـد. البتـه در سـاحۀ اجتماعـی به خصوص

تاریـخ مشـکل موجـود اسـت. ایـن مشـکل مشـکل انسـان اسـت کـه هـم عامـل و هـم موضـوع میباشـد، و انسـان میتوانـد در شرایـط متحـول اعمال خـود را تغییـر دهد و حتـی عمـدا بـه جعلیـات بپـردازد و فیکـت هـا را معکـوس و حتـی غلـط نشـان دهـد پـس در ایـن سـاحه قطعیـت علـم طبیعـی ممکـن شـده نمیتوانـد ولـی ایـن تغییـرات انسـان قابـل فهـم و حتـی قابـل درک اسـت. کار متتبـع امـور انسـانی بنـا بر آن پیچیـده و مشـکل میباشـد متتبـع دقیـق در حالیکـه در بـارۀ سـلوک انسـان چـه در حـال فـردی و چـه در حـال دسـته جمعـی باشـد از بصیـرت هـای ابعـاد متعـدد عصر اگاهـی داشـته باشـد، میتوانـد و اقعیـت اجتماعـی را باوجود تمام مشـکلات در یابـد. باینصـورت بوالهوسـی انسـان هـرج و مـرج را در علـوم آورده نمیتوانـد و بنـا بر آن در هـر دو سـاحه علـوم طبیعـی و علـوم اجتماعـی امپریسـیزم (Empiricism) یـا اصـل تجربتـی و مشـاهده اسـاس و پایـه میباشـد. معلـوم اسـت فرهنـگ ایـن را نمیدانـد کـه «تحقیـق تاریخـی» را اساسـا «کار علمـی» میخوانـد و خـود تاریـخ را مبتنـی بـر احـتمالات میدانـد. وقتـی او چنیـن می‌گویـد شـاید تاریـخ خـود را در نظـر داشـته باشـد. افـزون بـر آن موصـوف تاریـخ را بـا پیشـگویی تاریخی مغشـوش سـاخته اسـت. زیـرا ایـن پیشـگویی تاریـه اسـت (نـه خـود تاریـخ و یـا هـم دانـش) کـه بـر احـتمالات اسـتوار اسـت، در آخـر ایـن موضـوع راجـع بـه یـک نقطـه کـه اسـاس انتقـاد فرهنـگ را شـاید از روی فکـر چپـی او تشـکیل داده باشـد و آن عطـف توجـه باحـوال مـردم عامـه اسـت بایـد گفـت کـه خواننـدۀ توقـع داشـت که اکنـون فرهنـگ ایـن نقیصـه را رفـع خواهـد کـرد و اثـر و راجـع بمـردم عامـه کـه مارکسیسـت هـا ایشـان را تاریـخ سـاز آن واقعـی جامعـه خوانـده انـد ابتـکارات و تفصـیلات خاصـی خواهـد داشـت ولـی او هـم کتـاب خـود را مثـل دیگـران بـکار نامـه هـای رجـال دولتـی و افـراد برجسـته وقـف نمـوده اسـت.

ماخـذ هـا و منابـع مولـف تقریبـا تمامـا دسـت دوم یعنـی مطبـوع و بشـکل کتابهـا میباشـد. اینکـه مولـف در صفحـه (ج) ادعـا مـی کنـد کـه «بـرای ایـن منظـور (دخیـل نسـاختن عواطـف شـخصی در نـوشتن کتـاب) سـعی کـرده ام تـا سـطح مطالعـه را گسـترش داده تعـداد بیـشتر اسـناد و مـدارک را بررسـی کنـم» اسـاس غلط

و اغـوا کننـده اسـت. هـر کسـی کـه در تاریـخ نویسـی وارد باشـد میفهمـد کـه برای یـک فـرد ناممکـن اسـت کتـاب را کـه دارای ۶۰۰ صفحـه باشـد از روی اسـناد، ولـو قسـمتی از کتـاب را از روی اسـناد انشـاء نمـوده باشـد، تهسـه و انشـاء نمـود. مقصـد از اسـناد طومارهـا، مکاتیـب و راپورهـای رسـمی و اسـتخباراتی و مکاتیـب شـخصی، فامیلـی و امثـال آن در حالـت اولـی یعنـی غیـر مطبـوع آن میباشـد کـه در مراکـز مختلـف و اغلـب از همنهایـت دود جهـان واقـع بـود، اسـتفاده از آن هـا بـرای همچـو یـک کتـاب مـدت بسـیار طولانـی میخواهـد، بهمیـن علت اسـت که صرف نوشـته هـا و مونوگـراف های مختـصر اختصاصی را میتـوان از روی آن انشـاء نمـود. مولـف فرهنـگ صرف در قسـمت اخیـر کتـاب از یـک چنـد سـند ذکـری دارد ولـی حکـم فـوق او در بـارۀ تمـام کتـاب اسـت، کـه مسـلما درسـت نیسـت.

مولـف ماخـذ هـای خـود را هـم در لسـت منظمـی نشـان نـداده اسـت کـه جـز و حتـی یـک اثـر علمـی میباشـد. علاوه بـر آن نـام هـای بعضـی از آنهـا را غلـط داده اسـت. کتـاب مـن را کـه ازان اسـتفادۀ فـراوان نمـوده، ولـی ریفرنـس هـای کـمتری داده اسـت، صرف در متن بنـام غلـط «افغانسـتان در دورۀ پادشـاهی امیر عبدالرحمن خـان» قیـد کـرده اسـت، در حالـی کـه نـام (افغانسـتان، تحقیـق در بـارۀ انکشـافات سیاسـی داخلـی، ۱۸۸۰ – ۱۸۹۶) میباشـد. ایـن دو عنـوان دو موضـوع جداگانـه را تمثیـل مـی کنـد. اگـر خواننـده بیحوصلـه نـه شـود فرهنـگ در ایـن ترجمـه عنـوان کتـاب مـن چـار غلطـی را مرتکـب شـده اسـت یکـی اینکـه نـام کتـاب را طوریکه ذکـر گـردد، غلـط ترجمـه نمـوده. دیگـر اینکـه موصـوف در ترجمـه خـود فرقـی بیـن اصطلاحـات ادشـاه و امیـر را ندانسـته اسـت. دیگـر اینکـه ایـن کتـاب تمـام دورۀ امـارت امیـر عبدالرحمـن خـان را، طوریکـه از ترجمـۀ فرهنـگ پیـدا اسـت، در برنـدارد، بلکـه ۱۶ سـال دورۀ ۲۱ سـالۀ امـارت او را شرح و بیـان مـی نمایـد. دیگـر اینکـه ایـن کتـاب مـن تمـام موضوعـات افغانسـتان را، طوریکـه از ترجمـۀ فرهنـگ معلـوم مـی شـود، شرح نمیکنـد، بلکـه صرف رویدادهـای سیاسـی داخلـی را شرح و بیـان مـی نمایـد. شـاید فرهنـگ سـایر منابـع خارجـی را هـم بهمیـن ترتیـب تحریـف و مسـخ کـرده باشـد ولـی تثبیـت ایـن نقطـه اکنـون شـده نمیتوانـد.

بدتـر از همـه فرهنـگ واقعیـت آنچـه را کـه از کتـاب مـن اقتبـاس نمـوده بعصـا نـه تمامـا، تحریـف نمـوده اسـت. بگونۀ مثـال در صفحـه ۲۶۹ در ریفرنـس ۱۷ از کتاب مـن ایـن جـور اقتبـاس دارد: «قـرار سـنجش نماینـدۀ دولـت لنگلیـس از مـا جولای ۱۸۹۲ تـا جـون ۱۸۹٤ در حـدود ۹ هـزار نفـر هـزاره بطـور کنیـز و غلام در بـازار کابل در محـل بیـع و شری قـرار گرفتنـد» ایـن جملـه در کتـاب مـن بـه ایـن عبـارت آمده اسـت: «تعـدادی مجموعـی ایـن اسرا (هـزاره هـا) کـه بیـن مـاه جـولای ۱۸۹۲ و جـون ۱۸۹٤ بکابـل وارد شـدند، و اجنـت برتانیـه آن هـا را ثبـت نمـوده بـه ۸۷۵۵ نفر میرسـد». فرهنـگ در پیشـگفتار خـود خواننـده را مطمیـن مـی سـازد کـه «از آنجـا کـه تحقیـق تاریـخ اساسـا کار علمـی اسـت، در هنـگام بررسـی پدیـده ها کوشـیده ام تـا در حـد امـکان موازیـن قبـول شـدۀ ایـن دانـش را بـکار بـرده از مداخلـۀ عواطـف شـخصی و حتـی احساسـات وطنـی و ملـی خـود در آن جلوگیـری کنـم». فـرق فاحشـی کـه بیـن ایـن اطمینـان و عمـل فرهنـگ دیـده مـی شـود، خواننـده را حـتماً بـه ایـن فکـر مـی سـازد کـه آیـا فرهنـگ واقعـا تقـوای علمـی دارد، بنوشـتۀ او بایـد اعـتماد کـرد؟ گذشـته از آن فرهنـگ در ترجمـۀ ایـن جملـه اشـتباه بزرگـی را مرتکـب شـده اسـت. موصـوف اجنـت برتانیـه را بنـام «نماینـدۀ دولـت انگلیـس» خوانـده اسـت. اجنـت برتانیـه هرگـز نماینـدۀ دولـت انگلیـس در کابـل نبـود او صلاحیـت نمایندگـی از دولـت انگلیـس را هرگـز نداشـت و چـون اجنـت یـا عامل برتانیـه یـا حکومـت هنـد برتانـوی در دربـار کابـل اجـرای وظیفـه مینمـود وبـس.

(۲)

نقطـه عمـدۀ دیگریکـه بقسـم تـبصره برکتـاب فرهنـگ ارایـه مـی شـود ایـن اسـت کـه موصـوف علـی الرغـم نارسـایی هایـی کـه خـود بـان مـعترف اسـت بـه تقلیـد از مورخیـن و سوسیولوجسـت هـای بـزرگ تاریـخ افغانسـتان را دوره بنـدی نمـوده و در صفـه ۳ کتـاب خـود اعلان نمـوده کـه «دورۀ تاریخـی در ایـن سرزمیـن ... از نـگاه دگرگونـی هـای عمـدۀ اجتماعـی و فرهنگـی بـه سـه بخـش اساسـی تقسـیم مـی شـود»:

«اول – دورۀ باستانی از پیدایش زردهشت تا نفوذ اسلام در افغانستان در سده هفتم بعد از میلاد.» «دوم – دورۀ اسلامی از نفوذ اسلام تا اعلان استقلال افغانستان در سال ۱۹۱۹». «سوم – دورۀ معاصر از اعلان استقلال به بعد....»

اگر برای یک چند دقیقه این دورۀ بندی فرهنگ جدی گرفته شود باید از موصوف پرسید که کدامند آن دگرگونی های عمدۀ اجتماعی و فرهنگی که در موقع استرداد استقلال موجود بود و آن را از دوره های پیش و بعد عمیقا ممتایز ساخت؟ کسب استقلال برای ما افغانها بدون شک مهم است ولی این یک موضوع ملی بشمار میرد. استرداد استقلال یک موضوع رفع و رد محدودیت بود که بالای روابط خارجی افغانستان بکلی ازاد بود و در واقع امیر عبدالرحمن خان که این محدودیت را در سال ۱۸۸۰ پذیرفته بود، بعد از تحکیم قدرت مرکزی راه برای عصری ساختن وطن و وارد اوردن دگرگونی ها با انکه به قیمت نهایت زیاد تمام شده بود، اماده ساخته بود که تفصیل آن در کتاب دومی اینجانب بلسان انگلیس بنام حکومت و جامعۀ افغانستان در دورۀ امارت امیر عبدالرحمن خان آمده است. چنین معلوم می شود که خود فرهنگ هم این دورۀ بندِ خود را که واهی و بی بنیاد است، بصورت غیر شعوری ضمن شرح رویداد ها در عین کتاب خود فراموشی کرده است. پیش تر دیده شد که فرهنگ ورود اورپایان را در مشرق زمین سر از «دورۀ جدیدی در تاریخ این منطقه» که افغانستان طبعا جزیی ازان است، خوانده است تنها این هم نیست. در جاهای دیگر کتاب خود فرهنگ اصطلاح «فیودالیزم» را بمانند چپی ها و مراکسیستها بکار برده و بدینصورت برخلاف انچه در صفحه ۳ کتاب خود گوید «تقسیم دوره های تاریخی به چهار بخش قرون اولی، قرون وسطی، قرون جدید و قرون معاصر که در غرب معمول است به مختصات تاریخ افغانستان سر نمیخورد» باید فیودالیزم هم که دوره ای از دوره های تاریخی اروپا بشکل مارکسیستی آن است، با مختصات تاریخ افغانستان سرنخورده مگر فرهنگ در صفحه ۲۸۱ کتاب خود می‌گوید که در دورۀ امیر عبدالرحمن خان «... فیودالیزم به صفت یک پدیدۀ اجتماعی و فیودالها

بعنـوان قشر ممتـاز و برتـر جامعـه، قـدرت سیاسـی و اجتماعی شـان را حفـظ کردند. ماننـد سـابق برسرنوشـت مـردم و معیشـت ایشـان مسـلط بودنـد». صرف نظـر از این کهـک ایـن حکـم غلـط محـض اسـت، معلـوم اسـت کـه فرهنـگ در مـورد دوره بنـدی هـای تاریخـی خـود سرگیـج و مغشـوش اسـت.

متن یـک اثـر تاریخـی ارتبـاط غیر گسسـتنی بـا ماخـذ هـای آن دارد. در بـارۀ ماخذ هـای اثـر فرهنـگ تـبصرۀ مختـصر کـرده شـد. در ایـن بحـث دو نقطـه واضـع شـد. یکـی آنکـه ماخـذ هـای او بجـز از یـک چنـد سـند، دسـت دوم و مطبـوع اسـت یعنـی مولـف بـالای آثـار مطبـوع دیگـر آن اتـکا کـرده و درینصـورت برایـش مجـال نمـی مانـد کـه خـود تیسـس هـا و بصیرتهـای ابتـکاری بمیـان آرد. علاوه بـر آن دربـارۀ قـرن نزدهـم کـه ازمهمتریـن و بلخـاظ وقایـع غنـی تریـن قـرن تاریـخ افغانسـتان معـاصر بـشمار میـرود مولـف نتوانسـته از ماخـذ هـای نهایـت عمـده ایکـه بـدون آن فهـم برتاریـخ افغانسـتان در ایـن دوره ناقـص مـی باشـد، اسـتفاده کنـد. ایـن ماخـذ هـا عبارتنـد از جنـگ (اول) افغـان در دو جلـد از جـان کـی، یکـی از نامـی تریـن و دقیـق تریـن مورخـان انگلیـس کـه همپایـۀ مونـت سـتوارت الغنـستن میباشـد، و آثـارش بـا جمـع آثـار چارلـز میسـن بنـام بیـان اسـفار متعـدد در بلوچسـتان، افغانسـتان و پنجـاب نیمـه اول قـرن نزدهـم را هـم بالحـاظ انکشـافات داخلـی و هـم دیپلوماتیکـی دقیقـا شرح مـی نمایـد. تالیـف نـارس بنـام جنـگ اول افغـان هـم در همیـن ردیـف مـی آیـد. بیـان روابـط دیپلوماتیکـی نیمـه دوم ایـن قـرن بـدون اسـتفاده از آثـار آنهـا بـه خصـوص اثـر دلیـپ سـنگهیل بنـام افغانسـتان و هندوسـتان کـه کاملا از روی اسـناد ارشـیفی انشـا شـده اسـت، هـم ناقـص اسـت. بـرای مطالعـۀ جهـات مختلـف جامعـه و تشـکیلات دولتـی نیمـۀ دوم قـرن نزدهـم به خصـوص در دورۀ امـارت امیـر عبدالرحمـن خـان اسـتفاده از کتـاب اینجانـب بنـام حکومـت و جامعـه افغانسـتان در دورۀ امـارت امیـر عبدالرحمـن خـان هـم (بامعافی از تعـارف و سـتایش شـخصی) حتمـی اسـت. نقطـۀ دوم کـه از تـبصره بـر ماخـذ هـای اثـر فرهنـگ واضـح اسـت ایـن اسـت کـه وی از ماخـذ هاییکـه اسـتفاده نمـوده هـم طـور دقیـق و بارعایـت اصـل امانـت داری و تقـوای علمـی کـه وظیفـه

اساسی یک عالم میباشد، استفاده نکرده است. پس جای تعجب نیست که از یکطرف در یک تعداد موارد حقایق و ارقام که او اقتباس کرده است، صحیح نیست، تصادها در نوشتهٔ او دیده می شود و تحلیل بسیار موضوعات از نظر عندی و شخصی او بوده است و در مجموع اثرش جورنالیستکی و غیر دقیق است. برای تثبیت نمودن این حکم ها یک چند شان اورده می شود.

فرهنگ در صفحه ۲۶۹ کتاب خود مینویسد «وقتیکه عبدالرحمن خان بامارت افغانستان رسید، سرحدات کشور با همسایگان نامعلوم و تاحدی مورد بحث و نزاع بود». این حکم غلط است. زیرا که سرحدات افغانستان با بخارا کاملا و با فارس قسما (هیئت گولد سمت) قبلاً در دورهٔ امارت امیر شیر علی خان تثبیت شده بود. طوریکه خود فرهنگ هم در فقرهٔ بعد حکم بالای خود را این چنین نقص می کند «در دورهٔ امیر شیر علی خان روس (حکومت روسیهٔ تزاری) و انگلیس (حکومت برتانیه در لندن) پس از یک سلسله اختلافات بالاخره راجع به این سرحد بیک موافقهٔ عمومی رسیدند که بموجب آن رود خانه پنج و آمو از واخان تا خمیاب بعنوان سرحد افغانستان و بخارا قبول (شد)». اینگونه تناقضات در اثر فرهنگ اندک نیست. علاوه بر آن آنچه او در فقره آخر اورده است، صحیح نیست، روسیه و برتانیه در موردر اینکه آمو سرحدی بین بخارا و افغانستان باشد، موافقتنامه امضاء کرده اند، بلکه بعد از چار سال مکاتبات در وقفه های طولانی از ۱۸۶۹ تا ۱۸۷۳ بالاخره بیک «مفاهمه» رسیدند. البته این «مفاهمه» شان اهمیت و ارزش موافقتنامه را بمرور زمان حاصل کرد.

فرهنگ در صفحه ۲۷۰ کتاب خود بدون آنکه ماخذی نشان داده باشد می نویسد که امیر عبدالرحمن خان در ۱۸۸٤ در حالیکه هیئت های حکومت هند برتانوی و روسیهٔ تزاری برای تعیین سرحد (بین خمیاب و ذوالفقار) در حال حرکت بودند یکدسته سپاه خود را در بدخشان از آب آمو عبور داده آن قسمت روشان و شغنان را هم متصرف شد که انسوی دریا یعنی در

تاجکستان امروزی واقع است. این نوشته یا بهتر است گفت: سنهٔ نوشته هم صحیح نیست سنه صحیح ۱۸۸۲ است. اما فرهنگ برای اینکه این موضوع را بفکر خود بموضوع پنجده ارتباط داده باشد، آن را جعل کرده تا زمینه را برای اظهار یک احتمال مساعد ساخته باشد، که بفکر او طوریکه پیشتر بر آن بحث شد، مبنای تاریخ میباشد و بنا بر آن در صفحهٔ دیگر کتاب خود بچنین استدالال و تفکر عندی می پردازد: «علت اصلی این حرکت امیر درست معلوم نیست، اما چون در این وقت پیشرف نیروی روس باستقامت هرات دوام داشت احتمال دارد که امیر میخواست به این وسیله بایشان حالی سازد که اگر در آن قسمت توقف ننمایند وی میتواند در نقاط دیگری برای شان مزاحمت تولید کند».

حقیقت این است که بین موضوع اشغال پنجده از طرف روس ها در مارچ ۱۸۸۰ و اشغال مناطق شغنان و روشان واقع در ساحل راست آمو ارتباط موجود نیست. امیر عبدالرحمن خان بعد از انکه توسط سردار عبدالله خان توخی والی بدخشان حکمران محلی شغنان و روشان واقع در هر دو طرف دریای آمو بنام شاه یوسف علی شاه را بکابل تبعید نمود، آن مناطق را تحت ادارهٔ مستقیم حکومت در اورد. یعنی به توسعه در آنطرف دریا هم پرداخت و تا پامیر کلان مناطق را اشغال کرد و در آنجا در محلی بنام سومه تاش دور ترین پوسته نظامی را مستقر ساخت. امیر میگفت که تمام مناطق شغنان و روشان از مضافات بدخشان بوده و حق دارد آنها را تابع بدخشان یعنی افغانستان سازد. بهر حال درین وقت روس ها باینطرف متوجه نبودند و انها در سال های اول دههٔ هشتاد به خصوص بعد از اشعال مرو متوجه مناطق ترکمن نشین شدند. این در دههٔ بعدی بود که روس ها بعد از انکه با تثبیت و تعیین سرحدات بین مناطق تحت الحمایه ترکمن نشین شان و افغانستان پیشرفت مزید شان متوقف ساخته شد، بطرف پامیرات به لشکر کشی ها پرداختند و افراد پوستهٔ افغانی را در سومه تاش در پامیر کلان بغتتا مورد حمله قرار دادند و همهٔ آن ها را هلاک ساختند. سپس بر حکومتی

برتانیه فشار اوردند که امیر عبدالرحمن خان را برعایت مفاهمهٔ سال ۱۸۷۳ وادار نموده تا مناطق آنطرف دریا را تخیله نماید. امیر نظر بدلایلی این ادعا را نمی پذیرفت، مگر ازانجا که از شش سال تا آنوقت تحت فشار حکومت هند برتانوی هم واقع بود تا با آن کشور سرحدات خود را تعیین نماید، با پذیرفتن هیئت دیورند در کابل بالاخره رضایت نشان داد. نتیجهٔ این هیات انعقاد دو معاهده دربارهٔ منطقهٔ شمال – شرق و جنوب – شرق افغانستان شد. گویا فشار روسیه در منطقهٔ پامیرات عامل فوری مفای موافقت نامه دیورند شد. بهر حال فرضیه و احتمال فوق فرهنگ که پیشروی قوای روسیه در پنجده را با سوقیات نظامی امیر در رآنطرف دریای پنجده یا آمو مرتبط ساخته، ساخت و بافت فرهنگ است. دربارهٔ این احتمال فرهنگ بدلیلی تفصیل داده شد که این نوع توجیهات و احتمالات عندی در کتاب فرهنگ کم نیست. علت آن علاوه بر انچه قبلاً در مورد گفته شد شاید این باشد که موصوف با انشاء همچو کتاب بزرگ مجال تتبع لازمی نداشته و خلاهایی که در آن به سبب مطالعات نامکفی حتمی می شود، بر طبق مذاق خود که تاریخ را مبتنی بر احتمالات میداند، با احتمالات عندی در ظاهر موجه خود پر می نماید و باینصورت عوض آنکه تاریخ بنویسد، آن را جعل می کند. موضوع فوق به تفصیل در آن اثر اینجانب آمده است، که بنام تاریخ سیاسی و دیپلوماتیکی افغانستان در دورهٔ امارت امیر عبدالرحمن خان امادهٔ طبع و نشر میباشد.

چنین معلوم می شود که فرهنگ برخلاف آنکه حصول استقلال را شروع یک دورهٔ نامیده است، در واقع به استقلال و دفاع از ارزش های ملی و دینی افغان ها در برابر تجاوز بیگانگان اهمیت قایل نیست و طور ضمنی به تسلیم شدن افغانها در برابر متجاوزین بخاطر مرفه بودن و عصری شدن و اجتناب نمودن از دادن تلفات جانی و مالی توصیه می نماید و بیک حکم برندگی ننگین اسارت و بی ننگی رای میدهد. خودش طوریکه پیشتر ذکر گردید و طور غیر مستقیم از راه ببرک کارمل به شوروی متجاوز تسلیم شده بود.

پخش این نوع افکار در حالیکه افغان ها در برابر تجاوز شوروی در یک مسله حیات و ممات ملی در گیرند شاید پس مضر ثابت شود و زمینه را برای پخش ایدیالوژی تسلیم طلبی ایجاد نماید و یا هم تقویه کند. بهر حال این فیصلهٔ افغان ها در جریان نخستین تجاوز انگلیس بر افغانستان بود که تجاوز را طرد کنند و خود به خیث انسان های ازاد درمحیط و کشور مستقل با گردن های افراشته زندگی کنند. اخر خدف زندگی چیست؟ فرهنگ بهر فکری باشد نزد افغان ها کیف و عصارهٔ زندگی، طوریکه از مبارزات شان در طول تاریخ شان معلومی می شود، مستقل زیستن است. فرهنگ اگر واقعاً تاریخ مینوشت باید رویداد های جنگ اول افغان و انگلیس را که یکی از مهمترین واقعه در حیات ملی افغان ها میباشد، باتمام ابعاد آن شرح و بیان مینمود و باید هر دو جهت نتایج جنگ یعنی عواقب منفی و مثبت را با ارایه و استناد ارقام و شواهد قانع کننده بیان مینمود مگر او این کار را نکرده است. شاید او این کار را بخاطری نکرده باشد که بعد از فاجعهٔ کودتای ثور که خورده گیری بر حکمران های محمدزایی شدید شد، عده ای از نویسندگان این فکر غلط را در اثار خود پخش کردند که امیر دوست محمدخان حین عودت با افغانستان در ۱۸۴۳ معاهده ای باحکومت هند برتانوی بست که در آن استقلال افغانستان را با آن سودا کرد. این فکر از منظومهٔ اکبر نامهٔ حمید کشمیری نشات کرده که فرهنگ هم در صفحه ۱۴۹ بان اشاره کرده و بگمان غالب در مقاله ایکه قبلاً بان اشاره شد، موصوف عین این تهمت بر امیر دوست محمد خان را بعبارات واضح نسبت داده است و مگر امیر دوستم محمد خان این چنین معاهده را با حکومت هند برتانوی نه بسته است. حمید کشمیری هم این تهمت را به عبارات قطعی اظهار نکرده، بلکه روایت او از افواهات منشا گرفته است. اینجانب ذکر این چنین معاهده را در هیچ نوق منبع منتشر و غیر منتشر رسمی و یا غیر رسمی حکومت هند برتانوی و اثار عاملین نویسندگان بعدی ندیده است. منطق هم حکم می کند که از آنجا که حکومت هند برتانوی بعد از شکست و لشکر کشی انتقامی افغانستان را کاملاً تخلیه کرد و نماینده ای را هم در دربار کابل مستقر نکرد. برای مجبور

ساختن امیر برعایت همچو یک معاهده هیچ نوع میکانزم و وسیله در دست نداشت. خلص اینکه افغانستان در دوره ۲۱سالهٔ امارت دوم امیر دوست محمد خان مستقل بود و این استقلال از نتایج مستقیم جنگ دفاعی و برحق افغان ها بود که فرهنگ آن را احمقانه «سراسر منفی» خوانده است.

(۳)

میر محمد صدیق فرهنگ دربارهٔ کلمات افغان، پشتون، غلزایی و افغانستان نوشته هایی دارد. که از روی آن وسایر موضوعات مربوط چنان استنتاج می شود که موصوف در مورد از یک نظر معین و خاص که از مدتی بین بعضی ها مود روز شده، نمایندگی می کند و فرهنگ میخواهد اکنون بان صبغه و اعتبار اکادمیک دهد. موصوف تحت عنوان پشتون ها در روند تشکیل دولت می نویسد که «تاریخ نویسان و جغرافیه نگاران اسلامی ... از سده دهم (میلادی) به بعد پشتون ها را به عنوان افغان یاد کرده و زبان شان را هم افغنی گفته اند». بعد مینگارد که هر سه نام پشتون، افغان و پتهان از سده شانزده هم به بعد در کتاب راه یافته و در معنی واحد بکار رفته است». اینکه نام پشتون در زمانه های بسیار پیشین قید گردیده فرهنگ آن را با شک و تردد تذکر میدهد و می نویسد «برخی از مولفان (اولاف کهرو و بهادر شاه ظفر کاکاخیل) کلمهٔ پشتون را با کلمه پکتویکه که در تاریخ هرودوت مورخ معروف یونان به عنوان نام قومی ساکن در حدود رود خانه سند آمده است، ارتباط داده و مدعی شده اند که پشتون های امروز از بقایای بکتیوکه های عصر داریوش هخامنشی میباشد». متصل آن فرهنگ شک و تردد خود را بعبارات قوی تر اظهار مینماید و می نویسد که «هر چند فاصله زمانی پیش (تر) از دو هزار سال که در بین عصر داریوش و پیدایش کلمهٔ پشتون در آثار نویسندگان سده هفدهم میلادی موجود است، درین بارهٔ شک و شبهه ایجاد می کند و بعضی ها (فرهنگ) این سوال را مطرح کرده اند که پس قوم مذکور درین مدت در کجا بود و چرا در آثار متعددی که در مورد تاریخ جغرافیا و ملل و نحل این خطه در دورهٔ پیش از اسلام و بعد از

آن برشته تحریر آمده ذکری از ایشان در میان نیست». فرهنگ جواب این تردد خود را به این عبارت سست وکتره دار میدهد و مینویسد که «اما شبهه» مذکور باینصورت میتواند رفع شود که پشتون ها همواره در همین حوالی (سند) موجود بودند، لیکن چون در زبان خود خط و کتابت نداشتند مولفینی که از ایشان یاد کرده اند بجای کلمه پشتون، کلمه افغان را که در نزد فارسی زبانان معمول بود بکار برده و کلمل پشتون را از قلم انداخته اند».

فرهنگ در این نوشتهٔ ماهرانهٔ خود پند مظلب را بشکل خاصی گنجانیده مگر از اینجا که موصوف یا جرت اخلای نداشته، و یا بنوشتهٔ خود مظمین نبود که این مطالب را، طوریکه خاصهٔ یک متتبع حقیقت جو و دانش پرور میباشد بوضاحت و جرئت بیان نماید. یکی اینکه نام افغان از سده هفدهم ببعد در اثار و منابع کتبی قید شده یعنی پیش از آن در اثار تحریری قید نشده است. دیگر اینکه چون دیگران پشتون ها را به نام افغان خواندند و چون خود پشتون ها اهل خط و کتابت نبودند همین نام جای نام پشتون را در اثار کتبی گرفت و دیگر اینکه در دوره های پیش و بعد از اسلامی یادی از پشتون ها نشده و پسان ها دیگران از پشتون ها به «صفت سپاهی اجیر» (صفحه ٢٤ کتاب) استفاده میکردند. نکتهٔ دیگر اینکه پشتون ها بفکر فرهنگ در دوره های بعدتر و پیشتر از ظهور اسلام در حوای سند میزیستند، یعنی در خراسان نبودند، اگر چه در یک جای دیگر کتاب خود از پشتون ها در جملهٔ باشندگان خراسان هم ذکری دارد.

تمام این موضوعات و دیگر موضوعات مربوط در رسالهٔ اینجانب بنام افغان افغانستان و افغان ها و تشکیل دولت در هندوستان، فارس و افغانستان باستناد صد منبع اولی و معاصر نسبتاً به تفصیل آمده است و درینجا از آن استفاده می شود. باید گفت که این رساله اول در ۱۹۷۸ از طرف پوهنتون کابل طبع و نشر شد، ولی بلا فاصله مصادره شده و بار دوم در بهار ۱۹۸۹ رسالهٔ متذکره از طرف اتحادیهٔ نویسندگان (افغانستان) ازاد در پشاور طبع و نشر شد.

درینجـا دربـارۀ مطالـب فـوق طـور مختـصر تـبصره مـی شـود و بعـد در مـورد ذهنیتـی کـه شـاید فرهنـگ را بـه نـوشتن ایـن چنین مطالـب تحریـک کرده باشـد، بعضـی مطالـب ارایـه میگـردد، ولـی پیـش از آن یـاد اوری یـک چنـد نکتـه لازمـی میباشـد. یکـی اینکـه نویسـنده متمایـل نیسـت در موضوعـات علمـی طـرف واقـع گـردد. مگـر ایـن هـم غیـر قابـل تحمـل اسـت کـه در برابـر نوشـته هـای مغرضانـه و غلـط سـاکت مانـد. دیگـر اینکـه نویسـنده بـر خلاف زیـادی از دیگـران معتقـد نیسـت کـه از مفاهیمـی ماننـد قـوم، ملـت، ولـس، مـردم و جامعـه و امثـال آن کـه از انبـوه و مجمـوع تمثیـل مـی نمایـد طرفـداری یـا مخالفـت نمایـد. ایـن نوع سـلوک و تفکـر یعنـی مخالفـت و یـا طرفـداری از انبـوه هـا در واقـع و در و در اسـاس مخالـف سـلوک و ذهنیـت حقیقـت یابـی اسـت کـه عـالم بایـد از آن بپرهیـزد. از ایـن نوشـتۀ اخـری بایـد چنیـن فهمیـده نـه شـود کـه مـن دعـوای عـالم بـودن را دارم ولـی در اینکـه میخواهـم دانـش را کسـب نمایـم، شـکی نیسـت. مـن بخاطری از انبـوه هـا و مجمـوع هـا مخالفـت و یـا طرفـداری نمـی نمایـم کـه اینهـا را افـراد انسـانی تشـکیل میدهنـد افـراد انسـانی بـا آنکـه مربـوط و منسـوب مفهـوم کلـی باشـند دارای عیـن صفـات و خصوصیـات نمیباشـد. بـه ایـن حسـاب قومـی را «اجیـر» گـفتن در حالیکـه از ارزش هـای اجتماعـی و کولتـور مشـخص برخـوردار باشـد و یـا «بیسـواد» نامیـدن در حالیکـه فرهنـگ خـط و کتابـت در دور و محیـط شـان تثبیـت شـده باشـد، مثلیکـه میـر محمـد صدیـق فرهنـگ ایـن کلمـه نـاروا دربـارۀ پشـتون هـا وا داشـته اسـت، مطلقـاً درسـت بـوده نمیتوانـد.

اکنـون نوبـت تـبصره نـام هـای فـوق اسـت کـه میـر محمـد صدیـق فرهنـگ انهـا را در کتـاب خـود بشـکلی کـه ذکـر گردیـد، اورده اسـت. طوریکـه در سـطور زیـر مسـتند خواهـد آمـد بـدوا بایـد گفـت کـه کلمـه افغـان و پشـتون بمراتـب قدیمـی تـر از آن در اثـار تاریـخ قیـد شـده انـد کـه فرهنـگ خیـال مـی کنـد.

بـه قـول البیرونـی نـام افغـان بـه کلمـه ای ارتبـاط دارد کـه در مهاباراتـه بنـام اسـوکا (Aasvaka) مربـوط منطقـۀ گندهـارا کـه معنـی آن «اسـپ سـواران» مـی شـود

ذکـر شـده اسـت. مهابارتـه مقـارن ۱۲۰۰ قبـل المـیلاد بمیـان آمـده اسـت. مـورخ احمـد علـی کهـزاد در یکـی از آخریـن اثـر خـود بنـام (افغانسـتان در شـاهنامه) در مـورد اشـتقاق ایـن کلمـه می‌گویـد کـه کلمـۀ افغـان یـک اسـم مرکـب و ماخـوذ از اسـمی در سانسـکرت بـه شـکل اسـواغانه (Asva –Ghana) میباشـد کـه جـزء اول آسـوه یـا اس پشـتو و اسـپ دری و چـزء دوم آن غـان بمعنـی مـکان یـا مهـد میباشـد. بـه ایـن ترتیـب اسـواکا، اسـواغانه (و افغـان بعـدی) بعمنـی «سرزمیـن سـواران» مـی شـود. پـس کلمـۀ افغـان کـه پسـان هـا از اسـوکا و اسـواغانه بمیـان آمـده هـم بمفهـوم مـردم و هـم بمفهـوم سرزمیـن بـکار بـرده مـی شـود. مثلیکـه همیـن اکنـون هـم کلمات شـنوار، مهمنـد، خوگیانـی و اپریـدی همـه بمـردم و هـم بـه مـرزش اطلاق میگـردد.

بعـد از آن نـام افغـان بشـکل ابـگان و اوکان در معبـد نقـش رسـتم واقـع در پرسـی پولـس دیـده شـده اسـت. پروفـیسر شـپرنگلنگ باسـتناد ایـن کتیبـه گویـد کـه کلمـۀ افغـان از نـام خـاص (گونـد افرابـگان راز مـود) ماخـوذ اسـت کـه در ایـن کتیبـه بامرشـاهپور اول ساسـانی (تاریـخ وفـات ۲۷۳ مـیلادی) بلسـان هـای پارتـی، فارسـی میانـه، یونانـی حـک شـده اسـت. عبـارات خـود شـپرنگلنگ ایـن اسـت: «بـرای ابـگان (Abgan)، اوگان (Avgan) نویسـنده کلمـۀ بـهتری بـا مسـتثنی اغـان معـاصر سراغ کـرده نمیتوانـد». سر اولاف کـه او هـم در کتـاب خـود بنـام پتـان نظـر مشـابهی پیـش کـرده می‌گویـد کـه تکامـل کلمـۀ افغـان از اپـکان (Apkan) و ابـگان (Abgan) طبیعـی معلـوم مـی شـود. شـاید بهمیـن دلیـل باشـد کـه دری زبانـان عامـه امـروز هـم افغـان را اوغـان (ابـگان قدیمـی) میگوینـد. یـک تعـداد نویسـندگان بـا نظـر فـوق موافقـت نشـان نمیدهنـد، مگـر کلمـه ابـگان بمفهـوم افغـان در منابـع مـا بعـد هنـدی، چینیـف عربـی و فارسـی بچنـان کثرت دیـده مـی شـد کـه بـدون شـک ایـن کلمـه بـا کلمـه افغـان مطابقـت دارد.

در قـرن ششـم مـیلادی یـک منجـم هنـدی بنـام و را هـا میـرا در اثـر خـود بنـام بری هـت سـمهیتا کلمـۀ اواگانـه (Avagana) را پهلـوی کلمات دیگریکـه بـرای مـردم

استعمال شده بکار میبرد. قرنی بعد زایر مشهور چینی بنام هیون تسانگ (در اثل شون چونگ متولد در۶۰۳م) سی سال تمام در هندوستان و افغانستان شمالی، مرکزی و شرقی سفر نمود و کتابی در دو جلد بنام اسناد بودایی جهان غرب نوشت. نویسنده ای بنام ستانیلاس جولی بن متون کامل آن دور جلد را در انگلیسی در اورده و برای این منظور ۲۰ سال را برای فرا گرفتن لسان های چینی و سانسکریت صرف نموده است. پسان ها همین ترجمه معتبر اساس کتاب الیکزاندر کننگهم بنام جغرافیا قدیمی هند را تشکیل داد. شون چون (هیون تسانگ) در این اثر خود افغان را بنام متغیر اپوکین قید نموده، مثلیکه چینی ها معمولاً اعلام خاص خارجی را تغییر میدهند، کننگهم ضمن بحث مفصلی اپوکین را با افغانستان و افغان یک میداند، مثلیکه کهزاد هم چنین گوید: گننگهم طور مشخص چنین گوید: «من تقریبا مطمین هستم که مقصد شون چونک از ذکر کلمۀ اپوکین افغان بوده است». بعد از قرن دهم نام افغان بار اول در حدود العالم مذکور است که مولف آن مجهول است. از آن ببعد نام ابگان، اوغان در منابع و اثار دری و عربی دیده نمی شود و بجای آن نام افغان بچنان کثرت آمده است که حاجت به تذکار امثله ندارد. ولی اینقدر باید گفت که تا وقتیکه کلمات اسواکا، اسواغانه، ابگان و اوغان گفته می شد، مراد از آن هم مردم و هم ماوا بود و این پسان ها بود که افغان بمفوم مردم و افغانستان بمفهوم سرزمین اختصاص یافت. در این سلسله سیفی هروی صاحب تاریخنامۀ هرات شاید اولین مصنفی باشد که کلمۀ افغانستان را در قرن چاردهم عیسوی بکتابت در اورده است.

دربارۀ کلمۀ پشتو دو نقطه را باید در اغاز سخن گفت، یکی آنکه این کلمه قدیمی تر از کلمۀ افغان است و دیگر این که این کلمه بقدر کلمۀ افغان در منابع تاریخ نیامده است، ولی برخلاف آنچه فرهنگ گوید، پشتون ها غیر از مناطق سند در مناطق دیگری هم میزیستند و از ایشان در مناطق غزنی و غور هم بر طبق شواهد کتبی در زمانه های پیش و بعد از اسلام نام برده شده است.

در نظر مورخ عبار و فیلالوجیست مارگن سترن کلمۀ پشتون یا پختون قدیمی تر از افغان میباشد. این کلمه برای اولین بار در قدیمی ترین کتاب مذهبی ویدا بشکل پکتهاس (Pakthas) آمده است. هیرو دوت پدر تاریخ این کلمه را در قرن پنج قبل المیلاد بشکل پکتیان (Paktian) یا باشندگان کشور پکتیوکا (Paktiyca) یاد نموده است. مارگن سترن این روایت را نمیپذیرد و می‌گوید که کلمۀ پشتون ممکن با پرسوتیا (Parsyeta) که شکل قدیمی تر آن پرسوانا (Parsawana) است، ارتباط داشته باشد که بطلیموس در چغرافیۀ خود آن را عبارت از قومی میداند که در پاراپامیز ویس (Parapamisus) یا مناطق اطراف کوه بابا میزیست. دلیل مارکن کاملاً صوتی است. بر شواهد تاریخی مستند نیست او چون صوت نرم ش پشتو را برطبق استدالال زبانشناسی بر صورت سخت آن خ مقدم تر میداند، به این نتیجه میرسد که صوت اخیرین در وقت هیرود دوتس موجود نبود و بنا بر آن پکتیان یا پکتویس معرف پشتون ها شده نمیتواند. مگر اولاف که رو ضمن یک بحث مفصل این را تثبیت نموده که لهجۀ سخت پشتو لا اقل در دورۀ سکندر هم موجود بود. دو دلیل او چنین خلاصه می‌شود: یکی اینکه لهجۀ سخت پشتو بین یوسف زایی یا اسپه سی قدیم نواحی پشاور معمول بود و نویسندگان یونان قدیم بشمول آرین نام اسپه سی را حین ورود سکندر ذکر می کنند. دیگر اینکه لهجۀ سخت پشتو در کلمۀ خوسپس (Khosapes) که نام قدیمی دریای کنر میباشد. قید شده است و خو (Kho) کلمۀ یونانی شده خه پشتو است که در لهجه اسپه سی (یا یوسف زایی معاصر) منطقه و سایر پشتون های منطقۀ کنر معمول بود و نویسندگان یونانی چون ارسطو، سترابو و غیره این کلمه را ثبت کرده اند. به این ترتیب معنی دریای کنر اسپ های خوب می شود و این میرساند که کم از کم در دورۀ سکندر لسانی در ناحیۀ کنر تکلم می‌شد که دارای لهجۀ سخت پشتو بود. همچنان اولاف که رو این نظر مارگین سترن را رد می کند که کلمۀ پشتون مشتقی از پراسوانا است او می‌گوید که این کلمه با کلمه پارس یا فارس نزدیکتر است تا با پشتون.

قبل بر این آمده است که در پکتیاکای قدیم که گندهارا هم نامیده شده است، پشتون ها و همچنان مردمی بنام دادیک که بگمان اغلب اسلاف تاجک بوده باشد، میزیستند. با استناد نویشته ها غبار دادیک ها بمرور زمان از راه چترال به بدخشان مهاجرت کردند و از آنج قسمتی از دریای آمو گذشتند و دیگر آن در دیگر طرف ها منجمله سیستان و هرات منتشر شدند. البته تمام دادیک ها پکتیکا را ترک نکردند، بقایای شان هنوز هم بنام دهگان در این منطقه دیده می شوند، حتی بین کاکر ها هم هستند. فلالوجست مارگن سترن هم به این نتیجه رسیده است که اسلاف پشتون و تاجک در ادوار قدیم یا در یک محل و یا در مجاورت هم امرار حیات مینمودند، زیرا که لسان ها این دو طایفه باهم قرابت نزدیک دارد و هر دو به دسته زبانهای شمال – شرق آریایی متعلق است. یک انتروپولوجست امریکایی بنام شورمان که در بارۀ مغل ها افغانستان کتاب معتبر دارد، و در آن دربارۀ تاریخ و انترپولوجی اقوام عمدۀ افغانستان هم ابحاث دارد مینویسد که ابزار، طرز زراعتی و اقتصاد پشتون ها منطقۀ کوه های سلیمان آنچنانکه مونت ستوارت الفنستن شرح و بیان نموده با ابزار طرز زراعتی و اقتصاد تاجک های کوهستانی بدخشان قرابت نزدیک دارد و از این چنان معلوم می شود که منشاء تاریخی آن ها منطقۀ واحدی بودهد باشد.

طوریکه قبل بر این آمده فرهنگ مکرراً بر این نقطه اصرار دارد که پشتون ها در قدیم الایام در مناطق سند زندگی مینمونند. معنی آن این می شود که پشتون ها در سایر نقاط افغانستان قدیمی نبودند، گر چه در یک جا آنها را به حیث یک اقلیت از اهل خراسان هم قلمداد نموده است مگر این درست نیست.

پکتیکا یا گندهارا که فرهنگ ذکر آن ها را بمذاق خود نمی یابد، و آن ها را به مناطق سند یاد می کند صرف بمناطق دو طرف سند، و یا اطراف کنر را شامل نبود. بر طبق نوشته های اورل ستاین و اولاف که رو پکتیکا شامل

مناطقی بین کابل و سند بود بیلو ساحه گندهارا یا پکتیکا را هنوز هم وسیع تر میداند و می‌گوید که این منطقه بین سند و هلمند واقع بود. یعنی منطقه ایکه کوچی های پشتون در آن گشت و گذر داشتند. منابع دیگر هم نشاد میدهد که پشتون‌ها در قرن دوم قبل المیلاد و همچنان در قرن هفتم میلادی خوالی غزنی و غور و احتمالاً بلخ هم بود و باش داشتند.

کهزاد در «افغانستان در شاهنامه» گوید که کوچولو کذفیزس اولین شاه کوشانی بد از انکه در نیمهٔ دوم قبل المیلاد علاقه های کابل (کاوفوی قدیم) و کاپیسا (کی پن قدیم) و غیریه را مسخر نمود حوالی جنوب غزنی با مردمی بنام بوتو ها مقابل شد. این مردم را واله دو پوسن فرانسوی پختو یا پوختو میداند که عبارت از پشتون ها باشد. باید گفت که نوشته های کهزاد از روی نوشته های دانشمندان فرانسوی صورت گرفته و اینها درمنطقه کاوش های زیادی کرده اند. از نویشته های شون چونگ هم چنین استنباط می شود که پشتونها در قرن هفتم میلادی حوالی غزنی مسکون بودند. وی مینویسد که الفبا و لسان این منطقه از زبان های مردمان مجاور متفاوت بود و چون موصوف لسان های ترکی و هندی را میدانست کننگهم از نوشته هایش استنتاج می کند که مردم حوالی غزنی پشتون بودند. عبارات خود او این است: «من بیان نتیجه رسیده ام که زبان مردم غزنی باحتمال قوی پشتو بود». از نوشتهٔ شون چونک این هم واضح است که این پشتون ها اهل الفبا بودند و طوریکه فرهنگ ادعا دارد بیسواد نبودند. به این حساب برخلاف نوشتهٔ فرهنگ بعد از نویسندگان یونان قدیم تا قرن هفتم میلادی همه نام پشتون و پشتو در منابع قید است ولی نه به آن کثرت که کلمه ابگان یا افغان بکار برده شده است.

بر علاوه غزنی غور همه از جملهٔ مامن های اولیه پشتون ها در یک شمار منابع بشمار رفته است. طبق نوشتهٔ غبار (شماره۱۱ سال اول مجله کابل) خود کلمهٔ غور در اصل مشتقی از کلمهٔ غر (یا کوه) پشتو بوده، تحریفات

آن بمـرور زمـان غـرج و غـرش میباشـد و ایـن نـام در دورۀ اسلام بـه غرجسـتان، غرچسـتان و غرسسـتان نامیـده شـد.

در جریـان مهاجـرت هـای اولیـه اریـن هـا از شمال هندکـش بعضـی از انهـا اول جانـب غـرب (بامینـان وغرجسـتان) و پـس بطـرف جنـوب غـرب یعنـی غـور پراگنـده شـدند. چـون غـور یـک منطقـه کوهسـتانی و از چـار طـرف محصـور بـود امـرای محلـی آن توانسـتند تـا ابتـدای قـرن یازدهـم مـیلادی مسـتقل بماننـد و بـه عقایـد پیشـین معتقـد باشـند. مردمـان قدیمـی غـور اغلبـاً بکـدام لسـان جنـوب شرق اریایـی حـرف میزدنـد مگـر ایـن لسـان کـه از دری مـروج در دربـار غزنـه متفـاوت بـود، اکنـون از بیـن رفتـه اسـت. غبـار مینویسـد کـه «زبـان آریایـی قدیـم ولایـت غـور در مـرور دهـور و نفـوذ السنۀ یونـان و هنـد متروک گردیـده بالتدریـج جـای خـود را بـعلاوۀ لهجـه هـای محـل بزبـان پشـتو گذاشـت» و «طوایـف پشـتانه از عهـد قدیـم از جبـال غـور» در وادیهـا سرازیـر شـدند. بیـن خـود پشـتون هـا هـم روایتـی موجـود اسـت کـه بموجـب آن قـوم غلزایـی در غـور بمیـان آمـده اسـت. نـه باصـطلاح ماننـد سمارق کـه از زمیـن روییـده باشـد بلکـه از جملـۀ پشـتون های مقیـم آنجـا شـاخچۀ جدیـد غلزایـی منشـاء گرفتـه اسـت. خانـدان سـوری مشـهور هـم باسـتناد منـاب معـتبر از غـور برخاسـته اسـت مسـتشرق نامـی روسـی قـرن گذشـته دورن وویلیـم جونـز هـم میگوینـد کـه افغان‌هـا از مردمـان اصلی باشـندگان پـارا پامیـزادی نویسـندگان یونـان قدیـم انـد. کننگهـم همـه ضمـن بحـث بـر افغـان هـای روهیلـه ولایـت روه از «افغـان هـای غـور، بیـن بلـخ و مـرو» ذکـر مـی نمایـد.

فرهنـگ طوریکـه قبـل بـر ایـن آمـد، از پشـتون هـا «بـه صفـت سـپاهی اجیـر» هـم یـاد کـرده اسـت. ایـن گفتـه در اصـل بـه تعـدادی از مصنفیـن خارجـی منسـوب اسـت. آنهـا نسـبتهای تحقیـر آمیزتـر از ایـن هـم بـه پشـتون هـا کـرده انـد و شـاید ایـن بخاطـری بـوده باشـد کـه پشـتون هـا بـا اقـوام مهاجـم برخـورد هـا و مقاومتهـای شـدیدتری کـرده انـد. اگـر تهمـت هایـی را کـه در ایـن دهـۀ اخیـر عمال حکومـات شـوروی و کابـل بـر مجاهدیـن راه ازادی افغـان از قبیـل «رهـزن، دزدان، اجیـران و

فروخته شده گان به دالر، پوند، و کلدار» بسته اند، بنظر فرهنگ درست باشد، کلمۀ اجیران هم کاه مخالفین خارجی بر پشتون ها روا داشته اند درست خواهد بود. فرهنگ این نوع نوشته ها را که بمذاق و میل خود یافته است، بدون آنکه آن را با ارتباط به قرینۀ تاریخی دیده باشد، طور مجرد دیده است. مگر فرهنگ باید این را میدانست که از انجا که افغانستان بحیث یک کشور سرحدی جهان اسلام قرار داشت و مقابل آن جهان غیر اسلام هند دیده می شد و از آنجا که ندو ها به تناسب دیگر اقوام قوم جنگی نبودند و هندوستان، نه تمام هندوها در داشتن غنا و ثروت نام داشت، مسلمان های افغانستان بشمول یا خاصه پشتون ها به تاخت و تاز بدان دیار تحریک میشند و در لشکر کشی های فاتحان اسلام به خصوص سلطان محمود غزنوی بر هندوستان، شرکت مینمودند و بدینمنوال هم برای پخش اسلام در راه خدا (جلا جلاله) جهاد میکردند و هم غنایم بدست می اوردند. مثلیکه دیگر مردم جهان هم چنین کرده استند و هم اکنون میکنند. درین حال در صورتیکه پشتون ها اجیر نامیده شوند باید تمام مسلمانهای غیر پشتون هم که در این نوع تشبثات سهم گرفته اند، بدین نام تحقیر آمیز یاد شوند. بر طبق این ذهنیت باید خود فاتحان مسلمان، نی تمام فاتحان دنیا، بشمول استثمار گران عصر، آن افرادیکه رشوه ستانی ها کرده اسند و از دارایی عامه اختلاص نموده اند که یقینا درین حال خاندان فرهنگ هم مصون نمی ماند باید غارتگیران و بدتر از اجیران شمرده شوند.

خواننده از مطالعۀ دقیق کتاب ناگذیر چنان انتباه میگیرد که شاید هدف اصی فرهنگ از تالیف این کتاب صدیت با پشتون ها بوده باشد. در این اثر هیچ قوم دیگر تا این حد کوبیده و تحقیر نشده است، مثلیکه پشتون ها کوبیده شده اند. فرهنگ در هر مورد کدام نظر نامساعدی راجع به پشتون ها یافته است، آن را بدون انتقاد و حتی بدون ارایۀ شواهد اقتباس کرده و بعد تفسیر ندی در جهت تایید آن اظهار نموده به این عبارات او گوش دهید: «پس از سقوط دولت خلجی در دهلی و شعبۀ ریگر آن در مالوه این

کلمـه در هنـد از رواج افتـاد و بجـای آن در خراسـان قبیلـه ای بنـام خلجـی ظهـور کـرد کـه یکـی از شـاخه هـای مهـم ملـت پشـتون یـا افغـان بـود. از ایـن پیـش آمـد بعضـی از مورخـان چنیـن نتیجـه گرفتـه انـد کـه غلجیـان در واقـع همان خلجیـان میباشـد کـه دز اثـر معـاشرت بـا پشـتون هـا زبـان و فرهنـگ انـان را پذیرفتـه و بـا تحریـف نـام از خلجـی بـه صفـت یکـی از شـاخه هـای پشـتون شـناختهت شـده انـد.(۱۸) شـاید بنابـر همیـن علـت اسـت کـه در روایـات پشـتون هـا غلجـی هـا بـا تلفـظ غلـزی از بازمانـدگان یـک نفـر شـاهزادۀ غـوری بنـان شـاه حسـین تلقـی شـده انـد کـه پیـش او وصلـت بـا بـی بـی متـو دختر بیـت نیکـه از بـزرگان پشـتون بـا او معاشـقه نمـوده و ثمـرۀ ایـن ارتبـاط بـه غلـزوی یعنـی اولاد دزدی یـا اولاد غیـر شرعـی مسـمی گردیـد. هـر چنـد صحـت ایـن داسـتان ماننـد سـایر روایـات قومـی پشـتون هـا در محـل تامـل اسـت (زیـرا گذشـتۀ ایـن قـوم نیـز ماننـد اکثر اقـوام دیگـر از افسـانه آغـاز مـی شـود). معذالـک در موضـوع حـاضر میتـوان گفـت کـه حکایـت بـالا باغلـب احـتمال بطـور کنایـه بیانگـر ایـن واقعیـت تاریـخ اسـت کـه غلجـی هـا یـک شـاخۀ دخیـل پشـتون هـا میباشـند، یعنـی شـاخه ای کـه در بـدو امـر جـزء ملیـت دیگـر بـود، امـا در اثـر آمیـزش بـا پشـتون هـا زبـان و رسـوم آنهـا را فراگرفتـه در آن جـذب شـده اسـت».

در ایـن فقـره نقـاط زیـاد قابـل اعتراض موجـود اسـت، ولـی اکنـون در بـارۀ منشـاء غلزایـی بـه خصـوص بـر قسـمت اخـر آن کـه از طـرف اینجانـب زیـر خطـر گفتـه شـده، تـبصره مـی شـود. ایـن موضـوع بـه سـببی عمـده اسـت کـه قـوم بـزرگ غلزایـی یـا شـاخه هـای مهـم آن بنـام هوتـک، توخـی، انـدر، تـره کـی، سـلیمان خیـل (بـا شـاخچه هـای عمـده احمدزایـی، بابکـر خیـل و جبـار خیـل) نـاصر، خروتـی و غیـره بیـن ثلـث و ربـع تمـام پشـتون هـا را تشـکیل میدهـد کـه بگفتـه فرهنـگ در اصـل تـرک بودنـد، نـامبرده درینمـورد شـاید بسـایقه احساسـات ضـد پشـتون خـود بقـدری جـدی اسـت کـه آن را عـوض انکـه قـرار نظـر خـود کـه مبنـای تاریـخ را بـر احـتمالات میدانـد، احتمالـی خوانـد برعکـس «واقعیـت تاریخـی» مطلـق خوانـده اسـت.

فرهنـگ شـجره غلزایـی هـا را بـه عبـارات بیـان کـرده کـه بـر طبـق آن غلزایـی هـا هـم غـل زوی یعنـی مولـود معاملـه دزدی و همـه خلجـی یعنـی در اصـل تـرک هـا انـد. ایـن نـوع نوشـته شـاید حـس ضدیـت بـا پشـتون، فرهنـگ را ارضـا کنـد، ولـی بـا تناقـض ذاتـی کـه دارد، حقیقـت داشـته نمیتوانـد زیـرا کـه قـرار روایـت اولـی غلزایـی هـا در غـور و قـرار روایـت دومـی در غزنـی بمیـان آمـده اسـند علاوتـاً اولی بخاطـری حقیقـت داشـته نمیتوانـد، کـه بـه سـبب دو دلیـل بـا فرهنـگ پشـتون هـا سـازگار نیسـت یکـی اینکـه پشـتون هـا در سـابق دختر هـای خـود را بمـردم غیـر پشـتون بنـکاح نمیدانـد، در حالیکـه از آنهـا بـه نـکا میگرفتنـد. آنهـا بیـن خـود بـه خصـوص بیـن اودر زاده هـا، خویشـی میکردنـد. اینهـا باصـطلاح انتروپولوجـی (Endogenous) بودنـد. دیگـر اینکـه هـر گاه بیـن ایشـان زنـا برسـوایی میکشـید، مرتکبیـن آن بـر طبـق رسـم پیغـور و ننـگ کشـته مـی شـدند. در ایـن بـاره شـاید روایـت خـود بـزرگان غلزایـی منطقـه اوزبیـن درسـت باشـد کـه در ۱۸۸۰ بمامـور سیاسـی انگلیـس بنـام برتـن نقـل کـرده انـد و در رسـاله یادشـدۀ ایـن جانـب بـه تفصیـل آمـده اسـت. بـر طبـق ایـن روایـت جوانـی از پـدر خـود کـه شـاهزاده غـور بـود رنجیـد و در مقـام بوشـیر فـارس رفـت و در انجـا از شـیخی بنـام فتحـو بـه تحصیـل علـم پرداخـت. شـیخ بـا او سـلوک پدرانـه کـرد. دختر خـود را بـاو نامـزاد نمـود و قصـه غـل زوی بمیـان آمـد و بعـد جـوان بافامیـل خـود بـه تقاضـای پـدر بـه غـور مراجعـت کـرد. ایـن هـم صرف روایـت اسـت. ممکـن غلزایـی در اصـل غـرزی بـوده باشـد، مثلیکـه غـور در اصـل غـر اسـت، بهـر حـال ایـن کار فلالوجسـت هـا اسـت کـه دریـن بـاره روشـنی بیاندازنـد. رد روایـت دومـی بـه تفصیـل ضرورت دارد.

ایـن نظـر در اصـل منسـوب بـه یـک نویسـندۀ انگلیسـی بنـام لارنـس لاکهـارت صاحـب کتـاب سـقوط خانـدان صفویـه و غلبـه افغـان بـر فـارس بـوده کـه در کتـاب فرهنـگ در ریفرنـس ۱۸ بـان اشـاره شـده ولـی از طبـع مانـده اسـت کـه شـاید سـهو طباعتـی باشـد.

تـا جییکـه نویسـنده بخاطـر دارد لاکهـارت در کتـاب خود ایـن مطلـب را گنجانیده اسـت کـه قومـی بنـام خلـج تـرک در قـرن هفتـم مـیلادی در کـدام منطقـه ناپدیـد شـد و در قـرن دهـم حوالـی غزنـی ظاهـر شـد ولـی آنوقـت بـه سـبب امیـزش بـا پشـتون هـای مجـاور پشـتون غلزایـی شـده بـود.

قبولـی ایـن روایـت از طـرف فرهنـگ اول بمعنـی ایـن اسـت کـه نـامبرده گفتـه سـابق خـود را رد مـی کنـد کـه مدعـی اسـت پشـتون هـا طوریکـه پیـشتر بـر آن بحـث شـد، پیـش تـر و بعـد تـر از ظهـور اسلام حوالـی سـند میزیسـتند، یعنـی در غزنـی نبودنـد مگـر ایـن روایـت کـه فرهنـگ آن را بحیـث «واقعیـت تاریخـی» قبـول کـرده اسـت، از سـه زاویـه تاریخـی، لسـانی و انتروپولوجیکـی بعـدی قابـل اعتراض اسـت کـه قبولـی آن بـرای یـک مدقـق ممکـن نمیباشـد. شـاید بهمیـن علـت باشـد کـه تـا آنجـا کـه بـه ایـن نویسـنده معلـوم اسـت هیـچ نویسـنده دیگـر بجـز از فرهنـگ ایـن روایـت لاکهـارت را جـدی نگرفتـه اسـت.

از نظـر تاریـخ اینکـه وقتـی قومـی از کسـپین بحوالـی غزنـه مهاجـرت میکنـد، بایـد مهاجـرت آن در ایـن فاصلـه دراز قـبلاً طـی نشـده مـدت درازی را در برگیـرد و در مسـیر مهاجـرت خـود بـا اقـوام و ولـس هـای غیـر تمـاس و حتـی تصـادم کنـد و ایـن پیـش آمـد هـا بایسـت در یـک منبـع یـا منابـع قیـد شـود. ممکـن نیسـت ایـن چنیـن «رخـداده» بـزرگ از نظر واقعـه نـگاران، تاریخنویسـان و جغرافیـه نگاران پوشـیده بمانـد، آنهـم در عصریکـه کتابـت و واقعـه نـگاری در منطقه رواج داشـت. لاکهـارات کـه اقـوام منطقـه را مطالعـه کـرده اسـت در مـورد کلمـه ای هـم نـدارد.

از نظـر زبـان وقتـی قومـی در قـوم دیگـری مـزج میگـردد ممکـن نیسـت زبـان آن تـا حـدی از بیـن رود کـه کـم از کـم تـا چنـد قـرن هـم اثـاری از آن باقی نمانـد. در افغانسـتان یـک تعـداد اقـوام در اثـر آمیـزش بـا اقـوام مجـاور زبـان هـای خـود را از دسـت داده انـد، مگـر نـه بصـورت کلـی. کـم از کـم تعـداد زیـادی از لغـات زبـان هـای اقـوام منحـل در زبـان هـای دومـی و اکتسـابی جدیـد شـان دیـده مـی شـود . بعضـی اوقـات از ترکیـب همچـو لسـان هـا زبـان جدیـدی بالهجـۀ نـو یـا دایلکـت

نـو بمیـان مـی آیـد. هـزاره هـا مثـال برجستهٔ ایـن حالـت را نشـان میدهـد. مگـر در پشـتوی غلزایـی هـا نـه کلمات ترکـی مربـوط بـه قـوم خلـی ترکـی دیـه می‌شـود، و نـه پشـتوی غلزایـی هـا از پشـتوی دیگـر پشـتون هـا تفـاوت اساسـی نشـان میدهـد. مثلکیـه هـزاره گـی بـا دری متفـاوت اسـت.

از لحـاظ انتپورولوجـی هـم ممکـن نیسـت قومـی چـون خلـج تـرک کـه اصلاً دارای موسسـات قـوی قومـی بـود، طـی دو یـا سـه سـده طـوری و بحـدی در قـوم دیگـری مـزج گـردد کـه تمـام عـادات، رسـوم، عقاید و اسـاطیر مربـوط باجـداد و در یـک کلمـه فرهنـگ خـود را از دسـت دهنـد. دیرپایـی عـادات و عقایـد یـک امـر واضـح اسـت. مدققـان میداننـد کـه در جامعـهٔ حـاضر اسلامـی افغـان هنـوز رسـوم و رواج هـای فرهنـگ هـای پیشـین غیـر اسلامـی دیـده مـی شـود. بایـد لاکهـارت و پیـروش فرهنـگ، فرهنـگ خلجـی را در غلزایـی هـا سراغ کنـد. مگـر ایـن امـر بـرای شـان ممکـن نیسـت، بخاطریکـه غلزایـی هـا مثـل اصیـل فرهنـگ پشـتونها انـد انهاییکـه بـا فرهنـگ غلزایـی اشـنایی دارنـد میداننـد کـه سیسـتم جزایـی شـان بنـام نـرخ احمـد (موسـس شـاخهٔ عمـدهٔ احمدزایـی مربـوط سـلیمان خیـل) معتبر تریـن جـزء پشـتونولی تمـام پشـتون هـا اسـت. ایـن را هـم بایـد گفـت کـه غلزایـی هـا در رعایـت پشـتونولی کـه فرهنـگ تمـام پشـتون هـا را تمثیـل مـی کننـد و بـا آن تمـام پشـتونها حیـات سیاسـی و اجتماعـی خـود را تنظیـم مینماینـد مثـل دیگـر پشـتون هـا جـدی و بلکـه جـدی تـر انـد.

فرهنـگ بـا ایـن بسـنده نکـره، کوشـیده اسـت حقایـق افاقـی و خـارج از ذهـن خـود را در بـارهٔ پشـتون هـا را انفسـی سـاخته بـر طبـق ذوق و میـل خـود حکـم هـای عنـدی صـادر کنـد. نـامبرده در صفـه ٤٨٠ کتـاب خـود مـی نویسـد: «تناسـب گوینـدگان زبـان هـای مختلـف نیـزی تخمیـن اسـت در بـارهٔ پشـتو زبانـان ارقـام متعـدد از چـل در صـد (افغانسـتان در مسـیر تاریـخ تالیـف غبـار، صفحـه ۱۱ –۱۲) تـا ۵۵ در صـد (گریگوریـان ص ۲۵) ذکـر شـده اسـت امـا اکثر مولفیـن بـه پیـروی از ارقـام رسـمی دولـت تعـداد کوچیـان را دو میلیـون نفـر گرفتـه و آن هـا را تمامـاً

پشـتو زبـان شـمرده انـد. در حالیکـه بموجـب سرشماری نمونـه ای سـال ۱۹۷۸ تعـداد واقعـی ایشـان از یـک میلیـون تجـاوز نمیکـرد. بنـاً بـر آن میتـوان گفتکـه همان رقـم چـل در صـدر بـه حقیقـت نزدیـکتر باشـد».

در اینجـا بایـد گفـت کـه ارقـام، احصائیـه و حقایـق خـارج از ذهـن ایـن و آن نویسـنده موجـود میباشـد. بشرطیکـه انسـان آنهـا را جعـل نکنـد و حتمـی اسـت که ابـراز حکـم و نظـر اساسـاً بـر همیـن ارقـام اسـتوار باشـد، یعنـی هوایـی و ذهنـی و متافزیکـی نباشـد مگـر فرهنـگ همیـن طـور کـرده اسـت.

در سـابق کوچـی هـا دو میلیـون گفتـه می‌شـد، ولـی در احصائیـه نمونـه ای سـال ۱۹۷۸ ایـن رقـم یـک میلیـون بـود و بنـاً بـر آان بـر طبـق اسـتدلال فرهنـگ تناسـب پشـتو زبانـان از ۵۰ در صـد و یـا بالاتـر ازان بـه ٤٠ در صـد پاییـن آمـد. فرهنـگ بایـد درینصـورت ایـن را تثبیـت مینمـود کـه کوچـی هـا هیچوقـت دو میلیـون نبودنـد و بهـر حـال پیـش از احصائیـه گیـری نمونـه ای یـک میلیـون بودنـد. درینصـورت اسـتدلال فرهنـگ مقـرون بحقیقـت میبـود ولـی ایـن چنیـن شـده نمیتوانـد. بخاطریکـه کوچـی گـری در افغانسـتان در قـرن بیسـتم معـروض بـه تحـول سریـع بـود و در ایـن تحـول عملیـۀ سـاکن شـدن نظـر بـه هـر وقـت دیگـر بیـک عملیـه سریـع تـر تبدیـل شـده بـود. نـاصر، سـلیمان خیـل، کاکـر و غیـره کوچـی هـای دایمـی طـی همیـن قـرن یعنـی پیـش از احصاییـه گیـری نمونـه ای سـال ۱۹۸۷ در کوهدامـن، هلمنـد زمیـن و قنـدوز زمینـی بتعـداد زیـات مسـکون شـده انـد. اگـر فرهنـگ کتـاب مـن را میخوانـد برایـش معلـوم می‌شـد کـه نـاصر و یـک تعـداد کوچـی هـای دیگـر در اخیـر قـرن نزدهـم کـه کوچـی تـام یعنـی سـالتمام بودنـد کوششـات و فشـار هـای امیـر عبدالرحمـن خـان را بـرای سـاکن شـدن تمـام و حتـی قسـمتی از آن هـا در مناطـق و رای هندوکـش بویـژه در قنـدوز را بکلـی نـاکام سـاخته بودنـد مگـر همینهـا و دیگـران در دوره هـای مختلف همین قـرن در مناطـق یـاد شـده فـوق متوطـن شـدند. اینهـا از کـرات سماوی باینجـا هـا مهاجـرت نکـرده انـد. بلکـه از همیـن کوچـی هـای تـام یـا سـالتمام جـدا شـدند.

اینهـا بـا ایـن عمـل خـود تعـداد کوچـی هـا را کـمتر سـاختند مگـر بـر عکـس تعـداد پشـتون هـای مسـکون را بیـشتر نمودنـد. در اصـل تناسـب پشـتون هـا تفاوت نیامـد یعنـی آنهـا اگـر در سـابق ۵۵ در صـد و یـا بیـش تـر نفـوس افغانسـتان را تشـکیل میداندنـد، تناسـب اصلـی بحـال خـود ثابـت باقیمانـده اسـت و اسـتنتاج فـوق فرهنـگ نقـش بـر آب اسـت.

علاوه بـر آن در ۱۳۵۸ یعنـی در سـالیکه احصاییـه نفـوس گرفتـه می‌شـد، تمـام کوچـی هـا از پاکسـتان بـا افغانسـتان نیامـده بودنـد. یـک علـت آن بـر طبـق فرمـان نمیـر ٦ از بیـن رفتن گـروی و سـود بـود کـه بـه ضرر کوچـی هـا در هـزاره جـات تمـام شـده بـود.

در فقـرۀ یـاد شـدۀ بـالای فرهنـگ دو موضـوع دیگـر هـم جلـب توجـه مـی کنـد. یکـی آنکـه او عـوض پشـتون پشـتو زبانـان گفتـه و دیگـر اینکـه کوچـی هـا را دیگـران «تمامـاً پشـتو زبانـان» گفتـه انـد.

فرهنـگ در نقطـۀ اول موضـوع زیـب آن را برجسـته سـاخته و در نقطـۀ دوم ایـن چنیـن معنـی شـده میتوانـد کـه در کوچـی هـا عنـاصر غیـر پشـتون هـم شـامل انـد کـه درسـت نیسـت.

نکتـه اول از دلچسـپ تریـن و بلحـاظ ملـی از مفیـد تریـن موضوعـات شـده میتوانـد. دری زبـان شـدن و پشـتو زبـان شـدن دو پروسـه اسـت کـه از قـرن هـا باینطـرف در افغانسـتان جریـان اسـت. ایـن عملیـه در ایـن اواخـر بـا بـاز شـدن جوامـع نسـبتا منـزوی کوهسـتانی در اثـر انکشـاف خطـوط مـواصلات و مخابـرات سریـح و وسـیع شـده اسـت. در اثـر ایـن پروسـه اگـر از جانبـی تعـداد قابـل ملاحظه ای از نورسـتانی هـا، هـزاره هـا، تاجـک هـا، ترکمـن هـا و غیـره پشـتو زبـان شـده اند بـر عکـس شمار قابـل ملاحظـه ای از پشـتونها بویـژه در شـهر هـا دری زبـان شـده انـد. بصـورت عمومـی در منطقـۀ هـرات عملیـه دری زبـان شـدن و در ننگرهـار و پکتیـا علیـه پشـتو زبـان شـدن بقـوۀ زیـاد در جریـان اسـت. دیـگان هـا در ننگرهـار

و پشتون ها در هرات کم نیستند بجز در یک چند منطقه منزوی کوهستانی منجمله پکتیا و پنجشیر، دیگر تمام کشور هر دو عملیه باقوۀ کم و بیش به پیش میرود. مهمتر اینکه توام با این دو عملیه پروسه دو لسان فراگرفتن در بیشترین مناطق کشور در این سال های اخیر نظر به هر وقت دیگر سریع تر و وسیع تر شده است و این عملیه قوی ترین پشتوانه همبستگی افغان را تشکیل داده است. مثلیکه در سویس، جرمنی و فرانسه همبستگی ملی را تقویه کرده است. در افغانستان همبستگی ملی بخاطری ریشه دارد است که تناسب افغان های اصیل در سطوح مردم عامه در سراسر کشور نسبت به سطوح نیمچه تعلیمیافتگان بمراتب زیادتر است.

بنا بر آن مصلحت ملی در این خواهد بود که این عملیه هنوز هم تقویه شود. یک طریقه تقویۀ آن این خواهد بود که در اینه افغان هاییکه از بیت المال یعنی دارایی عامه معاش میگیرند باید در هر دو لسان وارد باشند و این اصل باید شرط استخدام برای مامورین دولتی قرارداد یا دست کم دولت باید استخدام کسان را که در هر دو لسان وارد باشند، مرجع تر داند و دولت باید برای تعمیل موثر این اصل فراگرفتن هر دو لسان را برای شاگردان مکاتب حتمی سازد. عامل دیگر آن همبستگی شادی این باشد که تناسب پشتون ها بلحاظ عرقی و اتنیکی به تناسب پشتون ها بلحاظ گویایی زبان مادری شان بیشتر است.

شاید عمدتاً بهمین سبب باشد که خلع زعامت محمدزایی افغانستان را به چنان بحران دوچار ساخت که نظیر آن در تاریخ افغانستان دیده نمی شود. در صورت نبودن زعامت ملی سیاسی است، که مصونیت حیات و خال از بین برود، نه تنها پیشرفت متوقف میگردد، بلکه تخریب ملت شمول می شود و نتیجه آن مصایبی می شود که نصیب ما افغان ها در عرصه ده سال گذشته شده است. این کته گوری افغان ها بداشتن احساس قوی افغانی پل رابط بین پشتو زبانان و دری زبانان می شوند. شاید محمدزایی ها مثال

برجستهٔ ایـن دسـته افغـان هـا باشـند. ایـن واقعیـت هـا بـا جمـع ایدیالـوژی ملـی بشـمول اسلامـی همبسـتگی ملـی را در اصـل بنیـاد بقـدری تقویـه و مسـتحکم نمـوده کـه افغـان هـا از برکـت آن هـر وقـت بمقابـل فشـار هـای خارجـی بـه یـک قـوهٔ تسـخیر نشـدنی تبدیـل شـده انـد، با آنکـه بین خـود بماننـد مردمـان آزاد جهان اختلافـات و حتـی مسـایل دارنـد. البتـه ایـن همبسـتگی نسـتبی اسـت یعنـی انقـدر کـه همبسـتگی در افغانسـتان قـوی اسـت، در سـایر کشـور هـای همسـایهٔ دور و نزدیـک قـوی نیسـت و همیـن قـوه بـود، و هنـوز هـم اسـت کـه تمـام کوششـات شـوروی و رژیـم دسـت نشـانده آن را کـه بمنظـور اسـتقرار حکومـت در جهـت انـداختن تفرقـه بیـن اقـوام مینمونـد، اسـاس نـاکام سـاخته اسـت. اگـر شـوروی و حکومـت دسـت نشـاندهٔ آن دریـن موضـوع امـکان و دور نمـای موفقیـت خـود را میدیدنـد، شـاید قـوای متجـاوز افغانسـتان را هرگـز تـرک نمیکـرد البتـه مشـکلات و جنجـال هـای بـزرگ هـم در زمینـه وجـود دارد و انجانـب بـا حمایـه و تقویـهٔ دسـته هـای خـاص مـورد نظـر در صـدد آننـد کـه ایـن همبسـتگی را ضعیـف نمـوده زیـر تاثیـر خـود بیاورنـد و بنـا بـر آن موضـوع شـاید انقـدر سـاده و اسـان نباشـد کـه درینجـا بیـان شـده اسـت ولـی ایـن نظـر بـر بنیـاد قـوی اسـتوار اسـت و افغـان هـا دور بیـن و وطندوسـت وظیفـه داردنـد در جهـت اسـتحکام ایـن همبسـتگی نظرات صایـب پیـش کننـد و اعمال شایسـته و موثـر اجـرا نماینـد. متاسـفانه کتـاب موجود فرهنـگ کمکـی در زمینـه کـرده نمیتوانـد.

فرهنـگ در قسـمت اخیـر کتـاب خـود کـه از افغانسـتان امـروزی بحـث مـی کنـد و بـا کودتـای ثـور انجـام میدهـد، عیـن تمایـل ضـد پشـتون را نشـان میدهـد. بایـد گفـت کـه ایـن برخ بـا انکـه کوتـاه اسـت، مهـم و دلچسـپ اسـت. توقـع می‌شـد کـه شـخصی چـون فرهنـگ کـه در بعضـی دوره هـای اینمـدت در سیاسـت یـا سـهم گرفتـه و یـا مشـاهد آن بـوده آن را خـوب دقیـق خواهـد نوشـت ولـی چنـان معلـوم می‌شـود کـه افاقـی بـودن بـرای فرهنـگ کار بکلـی مشـکل باشـد. اگـر چـه ایـن مشـکل دامنگیـر نویسـنده ای مـی شـود کـه میخواهـد رخدادهایـی را بنـگارد کـه هنـوز کاملاً تاریخـی نشـده اسـت. در بـارهٔ پیـش آمد هـای گذشـته نزدیـک هر

شـخص نظـر و توجیـه دارد و فکـر میکنـد نظـر خـود او صحـت دارد و از دیگـران درسـت نیسـت. مگـر نویسـنده ای کـه بـا میتـود دقیـق تاریخنویسـی مجهـر و هـم سـاحه نظـرش وسـیع باشـد میتوانـد جریانـات را بـدون آنکـه رجحانـات شـخصی خـود را دخیـل سـازد شرح و بیـان نمایـد و کـم از کـم از اظهـار چنـان حکـم هـا بپرهیـزد کـه بـر شـواهد ثقـه متکـی نباشـد. فرهنـگ در ایـن بخـش هـم از ایـن کار عاجـز مانـده اسـت.

دریـن مـورد مثالـی اورده می‌شـود کـه شـاید هـر خواننـده دربـارۀ آن نظـری داشـته باشـد موضـوع اظهـار نظـر فرهنـگ دربـارۀ محمـد داود خـان اسـت. محمـد داود خـان شـخصی اسـت کـه در مـدت کـمتر از نیـم قـرن در سیاسـت عـملا سـهم داشـت و بـه خصـوص در دو دورۀ صـدارت و ریاسـت دولـت خـود موثـر تریـن شـخص در سیاسـت و حیـات ملـی افغانسـتان بـود. فرهنـگ بعـد از آنکـه دوره هـای زمامـداری هـر دو دورۀ او را بیـان مـی کنـد، دربـارۀ محمـد داود خـان بماننـد قاضـی ایکـه بـر مسـند قضـاوت و تحکـم نشسـته بـا شـد در ص ٤٧٦ چنیـن حکم صـادر میکنـد و مینویسـد کـه محمـد داود خـان «در سـال هـای پیـش از جنـگ دوم جهانـی ... از جملـۀ هـوا خواهـان هتلـر بـود و فلسـفۀ سیاسـی او را مبنـی بـر برتـری نـژادی و دکتاتـوری عصری تـوام بـا اطاعـت کـور کورانـه از رهبر حـزب داشـت، پذیرفـت و از آن ببعـد همـواره خـود را درزی همان رهبر ایدیـال فاشیسـتان میدیـد و جهـت رسـیدن بـان تلاش میورزیـد». فرهنـگ ایـن داوری خـود را بـا ایـن جملـه بپایـان میرسـاند: «... دور از حقیقـت نخواهـد بـود کـه (محمـد داود خـان) یـک زمامـدار فعـال و ترقـی خـواه باگرایـش فاشیسـتی شـمرده شـود».

دریـن بـاره کـه محمـد داود خـان یـک زمامـدار مسـتبد، مخالـف دموکراسـی و ازادی فـردی بـود مخالفتـی نیسـت حتـی مـردم عامـه او را «سردار دیوانـه» مـی گفتنـه. در ایـن بـاره بـه تـذکار شـواهد ضرورت نخواهـد بـود ولـی او را «فاشیسـت هتلـری» نامیـدن درخـور تامـل جـدی اسـت. اول بایـد گفـت کـه کسـیکه دارای خصایـص فـوق باشـد، حتمـی نیسـت کـه فاشیسـت باشـد. مسـتبدان غیـر

فاشیست در طول تاریخ کم نبودند. اروپا یک دورهٔ کوتاهی داشت که بنام «استبداد منور» خواندهد می‌شد، کمونست ها از روی ایدیالوژی و پروگرام به دکتاتوری اعتقاد داردند، ولی کمونست ها فاشیست ها نیستند بلکه آنها مخالفین اشتی ناپذیرند.

عنصر اساسی فاشیزم طوریکه فرهنگ هم بان اشاره نموده، اصل برتری نزادی است. در فاشیزم هتلری آرین ها، به خصوص جرمن ها بر غیر آرین ها برتر و بلند تر شمرده می‌شدند. زعمای نازی هتلری معتقد بودند که صرف آرین ها ظرفیت و استعداد رهبری انسان ها را دارند و این استعداد در خون شان موجود است. اگر محمد داود خان فاشیست هتلری بود فرهنگ باید شواهده آن را هم در نظرات و هم در کارنامه های او تدارک میکرد و نشان میداد که محمد داود خان در ادارهٔ دولت یا کم از کم در سطوح حاکمهٔ دولت صرف عناصر یک نژاد و یا یک دست عرقی و حتی افراد خاندان خود را شریک می ساخت و در انحصار آنها قرار میداد، در حالیکه بموجب لست اعضای حکومت محمد داود خان که فرهنگ در کتاب خود قید نموده در هیچ دورهٔ زمامداری وی این اعضای حکومت منسوب بیک نژاد و یا یکدسته عرقی و اتنیکی و یا خاندانی نبود، اشخاص مربوط به دسته های میر، سید، سلجوقی، نورستانی، تاجک و پشتون در کابینه های او عضویت داشتند و در آن دری زبانان بر پشتو زبانان در اکثریت قاطع بودند. علاوه بر آن محمد داود خان در امر استحکام حکومت و اعمار ملی بر پشتون های ناراضی و مخالف رحمی نشان نداده، خشونتی را که او حین فرونشاندن بغاوت صافی ها کنر نشان داده در حق هیچ قوم غیر پشتون نشان نداده است. دیگر انکه در اخیر دورهٔ زمامداری جمهوریت او لایحه ای پاس شده بود که بموجب آن ماموران و کارمندان دولتی باید صرف بر اساس لیاقت و تحصیلات بمناصب دولتی گماشته می شدند، نه از روی ملاحظات نژادی، قومی، اتنیکی و خاندانی که ممیزه اساسی فاشیزم میباشد. این همه قابل یادداشت است که محمد داود خان حاکمیت خاندانی خود را منقرض ساخت و بجای آن طرز جمهوری

بمیـان اورد و معـاون رئیـس یـا جانشـین خـود را شـخصی انتصـاب نمـود کـه منسـوب بخانـدان سـید بـود. از طـرف دیگـر همیـن محمـد داود بـود کـه بـرخلاف رای تعـداد زیـاد اعضـای برجسـتۀ خاندانـی بشـمول داکتر نجیـب اللـه تورویانـا و فیـض محمـد زکریـا سیاسـت افغانسـتان را بـر اتحـاد شـوروی یعنی یـک حکومت کمونسـتی متکـی سـاخت و بـرای رسـیدن بقـدرت در انقـراض حاکمیـت خاندانی از کمونسـت هـای داخلـی کمـک جسـت و آنهـا را در حکومـت کـردن سـهیم نمـود و در ایـن راه بحـدی پیـش رفـت کـه نـام شـهزادۀ سرخ را بخـود کمایـی کـرد و تنظیـم هـای اسلامـی بـا ایـن روشـهای او قیامهـا برپـا نمودنـد. بـا ایـن شـواهد کـه در ثقـه بـودن آن هـا شـکی نیسـت، محمـد داود خـان را فاشیسـت هتلـری نامیـدن فقـط یـک حکـم تعصـب آمیـزی اسـت کـه فرهنـگ در اظهـاری آن شـاید بکلـی تنهـا باشـد.

فرهنـگ آنچنانیکـه در ایـن اوراق واضـع گردیـده در اظهـار حکـم مـا و نظـرات تعصـب امیـز قلـم آزاد دارد. در همیـن سلسـله اسـت حکـم دیگـر او کـه اگـر پشـتونی بـرای تعمیـم پشـتو نظـر دهـد در نظـر فرهنـگ «احسـاس تبعیـض و تفرقـه» را تحریـک میکنـد. موصـوف در صفحـه ٤٦٤ کتـاب خـود گویـد کـه در لویـه جرگـه سـال ۱۹۵۵ ... در جریـان مذاکـرات رییـس محلـس (محمـد گل خـان مومنـد) بـر عبدالمجیـد خـان وزیـر معـارف بعنـوان اینکـه پشـتو نمیدانـد اعتراض نمـوده و یکبـار دیگـر مسـئله زبـان را بـا ادعـای برتـری یـک زبـان بـر سـایر زبانهـا مطـرح سـاخته، احسـاس تبعیـض و تفرقـه را تحریـک نمـود».

از ایـن نوشـته واضـح اسـت کـه فرهنـگ در موضـوع پشـتو بحـدی حسـاس بـوده کـه غلام تعصبـات گردیـده، عفـت قلـم را از دسـت میدهـد. محمـد گل خـان مهمنـد بـر عبدالمجیـد اعتراض وارد کـرد کـه پشـتو نمیدانـد، آیـا ایـن غلـط بـود؟ نـی غلـط نبـود، عبدالمجیـد پشـتو نمیدانسـت و اگـر میدانسـت بایـد فرهنـگ آن را ثابـت مـی سـاخت و اتعـراض محمـد گل خـان مومنـد را رد میکـرد ولـی عـوض آانکـه چنـان کنـد، و یـا ایـن را مهـم ندانـد کـه وزیـر معـارف پشـتو ندانـد،

بـر محمـد گل خـان اتهامـات ناجوانمردانـه وارده کـرده اسـت. در ایـن نوشـته ایـن محمـد گل مهمنـد نیسـت کـه برتـری پشـتو را بـر سـایر زبـان هـا مطـرح سـاخته اسـت و احسـاس تبعیـض و تفرقـه را تحریـک نمـوده اسـت، ایـن خـود فرهنـگ اسـت کـه گفتـۀ محمـد گل مهمنـد را که حقیقت داشـت، یعنـی عبدالمجیـد وزیر معـارف وقـت افغانسـتان پشـتو نمدانسـت، چنیـن تفسـیر کـرده اسـت، فرهنـگ در واقـع بـا ایـن حکـم تعصبـات خـود را ظاهـر و بیـان نمـوده اسـت.

خواننـده اکنـون ممکـن چنـان فکـر کنـد کـه فرهنـگ کـه تـا ایـن وقـت نـزد افغـان هـا یـک شـخص فهمیـده شـناخته شـده بـود در ایـن اثـر عمـده چـرا بـر شـتون هـا نـه بـر دیگـر مـردم افغانسـتان تـا ایـن حـد تاختـه و یـک موقـف ضدیـت علیـه آنهـا اتحـاذ کـرده اسـت. احـتمال دارد فرهنـگ زیـر تاثیـر آن احساسـات و تبلیغـات ضـد پشـتون رفتـه باشـد کـه بـه خصـوص بعـد از تهاجـم نظامی شـوروی بـر افغانسـتان بـه پیمانـۀ وسـیع و طـور منظـم و منسـجم پخـش گردیـده اسـت و شـاید هـم اعمال جنایـت بـار حکومـت خلقـی در آن بـی تاثیـر نبـوده باشـد. در ایـن دوره پشـتون هـا نظـر بـه هـر وقـت دیگـر از طـرف کشـور هـای همسـایه مورد فشـار زیـاد واقـع گردیـده اسـت و یـک تعـداد عنـاصر داخلـی بـه ایـن فشـار هـا اگـر در ظاهـر لبیـک نگفتـه انـد در همیـن جهـت پویـان شـده انـد. پرچمـی هـای کارملـی و سـتمی هـا در ایـن امـر جـدی تـر و پیشـتاز تـر از دیگرانـد. معلـوم مـی شـود فرهنـگ اکنـون میخواهـد بـه نظـرات آنهـا شـکل اکادمیـک دهـد ولـی تمـام آنهـا بشـمول فرهنـگ و امثـال او بایـد بداننـد کـه مشـکلات افغانسـتان معـضلات قومـی، لسـانی و کولتـوری نیسـت، مشـکلات افغانسـتان تمامـاً سیاسـی و زادۀ مـداخلات اجانـب و بدرجـۀ اول اتحـاد شـوروی اسـت و خطـرات ازیـن نواحـی متوجـه افغانسـتان و تمـام افغـان هـا صرف نظـر از دسـته بنـدی هـای شـان میباشـد. حتـی خـود حـزب رسـمی هـم از ایـن خطـرات مصـون نمانـده اسـت. حکومـت شـوروی بـا مداخلـه نظامـی و بـا سـقوط دادن حکومـت خلقـی حـزب رسـمی را بـدو پارچـه اشـتی ناپذیـر تقسـیم نمـود و کلان هـا و اعضـای سر سـپردۀ شـان را از سـایر افغـان هـا بکلـی بیگانـه نمـود. جـای تاسـف اسـت کـه فرهنـگ در اینموقـع

نهایـت حسـاس کـه افغـان هـا را موضـوع حیـات و ممات ملـی در گیرنـد، همچنین نوشـته هـای تعصـب آمیـز پرداختـه اسـت.

مگـر از ایـن تـبصره هـا نبایـد چنـان نتیجـه گرفـت کـه کتـاب فرهنـگ بمطالعـه نمـی ارزد. کتـاب فرهنـگ بـه عمـق و پایـهٔ کتـاب فبـار نمیرسـد مگـر در مجمـوع باوجـود نقایصـی کـه دارد، غنیمـت اسـت. بـه خصـوص قسـمت اخیـر آن کـه برای بـار اول در قیـد تحریـر آمـده اسـتو وبنـا بـر آن تاریخنویسـی افغانسـتان امـروزی را کـه تـا اینوقـت عـملاً در انحصـار نویسـندگان خارجـی بـود، از انحصـار آنهـا نجـات داده اسـت. ایـن کتـاب بـا جمـع کتـاب دهـهٔ قانـون اساسـی صبـاح الدیـن کشـککی و کتـاب لویـی دوپـری بنـام افغانسـتان و هـم تـا حـدی کتاب بنـام ظهور افغانسـتان معـاصر تالیـف گریگوریـن ایـن دورهٔ مهـم را کـه آبسـتن تحـولات مهم شـد، برشـتهٔ تحریـر در اوردهٔ اسـت و ایـن در ذات خـود یـک امـر مهـم بـشمار میـرود ولـی مطالعـهٔ آن بـه سـبب نقایـص زیـادی کـه دارد بایـد مخصوصـاً انتقـادی باشـد و متن آن را نـص ثقـه و مقـدس ندانسـت، بلکـه آنـرا بایـد بادیـدهٔ شـک و تـردد دیـد، مثلیکـه خواننـده شـکاک هـر نـوع اثـر را از هـر منبـع و هـر نویسـنده ای کـه باشـد، بچنیـن نـگاه مـی بینـد. بایـد در نظـر داشـت کـه بـرای مولفـی کـه اصلاً مـورخ نباشـد و تاریـخ چنـد قرنـهٔ یـک کشـور را برشـته تحریـر مـی اورد، ممکـن نیسـت اثـرش دقیـق و صحیـح باشـد. حتـی بـرای یـک مـورخ ورزیـده و مسـلکی هـم نـوشتن تاریـخ عمومـی دقیـق مشـکل اسـت، چنـان مولفـی از ایـن عهـده بـر آمـده میتوانـدن کـه بـر موضوعـات احاطـه داشـته، بکمـک میتـود دقیـق تتبـع و نظر عقـاب ماننـد افاقـی از منابـع اصیـل و ثانـوی اسـتفاده کنـد و در بـاز سـازی گذشـته حیـات انسـان چنـان اثـری بمیـان ارد کـه منسـجم، قانـع کننـده و در عیـن حـال دارای بصیـرت هـای تـازه و ابتـکاری باشـد.

په پښتونخوا کې د برتانوی هند د وړاندې تګ کوښښونه او د پښتنو مقاومت

نومبر، ۲۰۰۹

په کلتوري برخه کې د وروستیو وختو یوه غټه نښه کتابونه دی چې په زیات شمیر خپاره شوي دي. په دغې دورې کې د افغانانو د تاریخ، روانو پېښو او ادب په اړه ډېر اثرونه په پښتو کې راوتلي دي. له نبه مرغه دغسې اثرونو ته هم تقاضا شته او هم یې خپرېدل تر پخوا نه ډېر اسان شوي دي. دا ټولې نښې نښې دي چې هغه په پښتنو کې د لوست د کلتور تمثیل کوي. ځوک چې غواړي لوستونکو ته کوم اثر وړاندې کړي، حتمي نه ده چې هغه دې جامع، عمومي او پن وي. د اختصاص په دغه عصر کې خاصې موضوع ګانې مهمې شوې دي چې څېړونکی یې تل ته ننوځي او له هغه ځایه بصیرتونه او رمزونه وباسي او تنویرول وکړي.

دغه اثر د همدغه مقصد لپاره د ښاغلي عبدالرحمن زماني په لاس چې په اصل کې د طب متخصص دی، لیکل شوی دی. دغه اثر دوه برخې لري، په ازاد سرحد یا پښتونخوا کې د ازادۍ لپاره جګړې او د مومندو په غزاګانو کې د غازي میرزمان خان ونډه. لومړۍ برخه له ۱۸۴۹ نه وروسته هغو پېښو ته خاصه شوې چې پېښور په دغه کال د هند برتانوي حکومت ته په لاس ورغې او دغه حکومت د خپل وړاندې تګ یا د ملکونو د نیولو د سیاست له مخې د دغو سیمو د لاندې کولو لپاره هلې ځلې وکړې؛ خو دغه حکومت چې چلوونکي یې یوازې انګریزان وو، هغسې چې غوښتل په مقصد ونه رسېدل. پښتنو تر پایه پورې یانې تر هغه وخته چې انګریزان په کال ۱۹۴۷ کې له هندوستان نه په وتلو مجبور شول، ورسره مقاومت وکړ، انګرېزان د خپلې پراخې امپراتورۍ په هیڅ برخې کې له دغسې پرله پسې او ټینګ مقاومت سره مخ شوي نه و، لکه چې له پښتنو سره مخ شوي وو.

ښاغلي زمانې دغه مقاومتونه او جګړې په ټېره د مومندو له خوا په زياته اندازه د هغو اثارو له مخې کښلي چې انګليس او پښتو لکيوالو ليکلي دي. پر هغو سربېره هغه له رسمي يا حکومتي خپرونو نه هم استفاده کړې ده. له بده مرغه تر اوسه هم د دغو موضوع ګانو په اړه د باندنيو ليکوالو ليکنې د پښتنو له ليکنو نه ډېرې دي، که څه هم دغه پېښې په اصل کې د دوی د تاريخ يوه برخه ده.

د دغه اثر دوهمه برخه د انګرېزانو په برابر کې د مومندو مقاومت ته خاصه شوې ده. د موقعيت له نظره کوز مومند تر پېښور او بر مومند تر کامې پورې غزېدلې پراخه او زياتره غرنۍ وچه سيمه ده. پېښور په اصل کې د مومندو سيمه وه او ډکه چې د خيبر په خوله کې حصار و، د مورچه خېل مومند د موسس، مورچه خان، له وخت نه راهيسې د لال پورې د خان په قبضه کې و. انګريزانو چې په کال ۱۸۴۹ کې پېښور تر لاسه کړ، مومندان ورسره مخالف شول او د هغو د وړاندې تګ په برابر کې يې ورسره ډېر ووهل. په دوی کې تر نورو پښتنې قومونو نه زيات خاني هم ډېر انکشاف کړی او خانانو يې د افغانستان له واکمنو سره د هر بل قوم له خانانو نه ډېرې ټينګې اړيکې لرلې. د دغو ټولو واقعيتونو له املـه وو چې امير عبدالرحمن د ډيورنډ د کرښې د په نښه کېدلو په وخت کې د برتانوي هند وايسرای ته په ټينګه وويل چې ټول مومند د افغانستان برخه ده او کوز مومند بيا د امير له مړينې نه وروسته د برتانوي هند د نفوذ سيمه په نښه شوه. په هر حال په دغې ټولې مودې کې مومند و، د خپلو لويانو او روحانيانو په مشرۍ د انګريزانو د پرمختګ سياست په برابر کې سخت مقاومت وکړ. دغه غزاګانې په دغه اثر کې بيان شوې دي. مهمه دا ده چې هغه اول، ځايي شاعرانو پخپلو شعرونو کې ذکر کړې او د غازي ميرزمان خان ونډه يې پکې ځای کړې ده. د ښاغلي زماني غټ کار دادی چې دغه شعرونه يې را ټول کړي او د لوستونکو لپاره يې دلته خپاره کړي دي، نو دا يو مهم اثر دی. په ټېره د هغو لپاره چې د برتانوي هند د

پوځـي يرغلونـو پـه برابـر کـې د پښـتني قومونـو او پـه خـاص ډول د مومنـدو لـه مقاومتونـو سره علاقـه لـري.

د ښاغلي سنګروال له سنګر څخه

دسمبر ۲۰۰۵

د ښاغلي شهسوار سنګروال په نیم تخته یي ۱۸۶ مخونو کې مې د هغه نوي ناچاپ اثر «د افغانستان د تاریخي جغرافیې څرنګه والی» په نامه ولوست. دا لومړی لکینه ده چې په پښتو کې د دغسې موضوع په هکله شوې ده. له دغه نویتوب سره سره د ښاغلي سنګروال دغه لیکنه روانه، دقیقه او ژبه یې رنه او خوږه ده او د هرې موضوع په هکله هغه څه پکې ځای شوي چې په هغې پورې اړه لري. له څه لږ سلو سرچینو څخه د مجلو او کتابونو په بنه ګټه اخیستلې شوې ده. دغه سرچینې یوازې په پښتو او فارسي کې د افغان پوهانو نه دی، په انګریزي کې د باندنیو پوهانو هم دي چې ښاغلي سنګروال په لنډن کې د برتانیې کتابتون (برټش لایبریري) څخه د اوږدې مودې به بهیر کې په څېړنو او پلټلو سره ترلاسه کړې دي. دا هغه کتابتون دی چې په هغه کې آرشیفي یا رسمي دفتري پاڼې، سندونه، راپورونه، رسمي او نیمه رسمي خپرونې او داسې هم خپرونې او کتابونه د څېړونکو لپاره خوندي شوي دي. دغه ټولې لیکنې د نړۍ د زیاترو ولسونو په ټبره د اسیا او افریقې ولسونو د هر اړخ په اړه هم پخپله د هغو په ژبو او هم په انګریزۍ کې دي. په دغه ډول دغه کتابتون د څېړونکو لپاره دغسې یو مهم منځ دی چې ګمان کوم په ټولې نړۍ کې جوړه نه لري.

په لنډن کې د یوه افغان لپاره هغه هم د مهاجرت په حال کې او د کورنۍ په لرلو سره علمي څېړنې کول او بیا د هغو پر بنسټ لیکنه برابرول لکه هسې چې ښاغلي سنګروال برابره کړې او په هغې سره یې د وطن د بېلو بېلو سیمو تاریخ او جغرافیه په لرغونو مهالونو کې روښانه کړې له پوهې، پوهنې او کلتور سره د هغه مینه څرګندوي. د دغسې یوه اثر کښل بې له دغسې مینې څخه ګرانه ده.

لـه پوهـې، پوهنـې او کلتـور سره د ښـاغلي سـنګروال مینـه اوږد تاریـخ لـري. پـه کابـل کـې یـې پـه هغـه وخـت کـې چـې لا د ادبیاتـو د پوهنځـي محصـل و، د افغانسـتان پـه راډیـو کـې هـم کار کاوه او بیـا لـه فـراغ نـه وروسـته هلتـه یـې د خپرونـې دنـده پـه پـوره ډول تـرسره کولـه او پـه پېښـور کـې یـې د ژوندانـه پـه ګران حـال کـې د احمدشـاه بابـا پـه نامـه د پوهنتـون چـارې پرمـخ بېولـې. دا دی اوس پـه لنـدن کـې هـم لوسـتل، څېړل او خپـرول کـوي او پـه ځانګـړي ځـان د شـملې پـه نامـه یـوه وړه مهالنـۍ خپرونـه راوبـاسي. ده لا دمخـه د پښـتو ادبیاتـو معـاصر تاریـخ پـه اړه یـو پـن کتـاب خپـور کړی او یـو وخـت بـل وخـت د افغانسـتان پـه هکلـه پـه سـمینارونو کـې پرخـه اخلي.

د ښـاغلي سـنګروال پـه دغـه نـوي اثـر کـې لـه لرغونـی مهـال نـه تـر معـاصر افغانسـتان پـورې د وطـن د ټولـو سـیمو پـه اړه د شـپږ څلوېښـتو سرلیکونـو لانـدې تاریخـی معلومـات پـه سترګـو کېږي. پـه دغـه ډول پـه دغـه اثـر کـې د هـر افغـان لپـاره نـه یـوازې د ټـول هېـواد بلکـې د هغـه د ځانګـړې سـیمې پـه اړه هـم د لوسـتلو پخـواني او نـوي ډېـر مـواد شـته. غیـر لـه هغـه هـم څنګـه چـې افغانسـتان یـو ډېـر لرغونـی هېـواد دی او هـره سـیمه یـې د تاریـخ پـه اوږدو کـې د څـو نومونـو خاونـده او اوږد تاریـخ لـري او ډول ډول واکمنـو پـرې واک چلولـی او پـه اوسـېدونکو باندې دغسـې ډېـرې پېښـې شـوې چـې څېړونکـي او پوهـان اوس لـه هغـو نـه ژور بصیرتونـه ترلاسـه کولـی شي.

د ښـاغلي سـنګروال لـه دغـه نـوي اثـر نـه هـم جوتـه ده چـې افغانسـتان پـه لرغونـو مهالونـو پـه تېـره پـه یونـان، بـاختري دوره کـې دغومـره شـتمن، پرمختللـی، د بېخـی ډېـرو ښـارونو او د لـوړ مدنیـت خاونـد و چـې د اوسـني بیرتـه پاتـې افغانسـتان لوسـتونکو تـه د بـاور وړ نـه ښـکاري. د تاریـخ څرګنـده ځانګړتیـا دا ده چـې د یـوه ولـس پخوانـی حـال خونـدي سـاتي کـه څـه هـم د وخـت لیکوالـو او پېښـو لیکونکیـو بـه د هغـه پـه اړه د خپلـې خوښـې یانـې عنـدي لیکنـې کړې وي. خـو اوس څېړونکـي د تاریـخ د دقیـق او ازمېیـل شـوي میتـود پـه رڼـا کـې پـه ژور ډول

دقيـق کېدلـی او لـه عنـدي او پارتيـزاني او ايډيالوجيکـي ليکنونـه هـم رښـتين تـوب معلومولـی شي.

د ښـاغلي سـنګروال دغـه نـوی اثـر د همدغسـې ليکنـو پـه ډلـه کـې يـو مهـم اثـر دی. غـټ اهميـت يـې پـه دې کـې دی چـې هغـه د هغـو موضـوع ګانـو پـه اړه چـې رښـې نـه وي او بـاوري تـوب يـې پـه شـک کـې وي يـا د لانجمنـو موضـوع ګانـو پـه اړه سره مخالفـې سرچينـې سره غبرګـې کـړي او پـه بـاب يـې د بېلـو او سره مخالفـو ليکوالـو نظرونـه راوړي بـې لـه دې چـې پـه هغـو باندې پخپلـه پـه غوښـه توګـه حکـم وکـړي. ده پـه دغـه ډول لوسـتونکو تـه موقـع ورکـړې چـې د دغسـې موضـوع ګانـو پـه اړه هـم د خپـل ازاد او انتقـادي فکـر پـه رښا کـې حکـم وکولـی شي. پـه بلـه ژبـه د ښـاغلي سـنګروال دغـه اثـر چـې پـه اصـل کـې څېړنيـز دی د کـوم تـاکلي فکـر، يـا کومـې ټاکلـې ايډيالوجـۍ لـه مخـې کښـل شـوی نـه دی. هغـه د رښـتين تـوب مينداـو پـه مقصـد پـه موضـوع ګانـو باندې لـه بېلـو بېلـو ګوټونـو نـه رښا اچولـې او خپـل اثـر يـې پـه دغـه ډول افاقـي کـړی دی. پـه اصـل کـې د پوهـې موندلـو پـه لـور دا منلـې شـوې لار يـا يوازنـۍ لار ده چـې ښـاغلي سـنګروال لـه اول نـه تـر پايـه پـورې پـرې باندې پـه ټينګـه روان دی. لـه دېنـه پرتـه پـه بلـه لار د لرغـوني مهـال پېښـې پـه واقـع کـې د هـر وخـت پېښـې رښـې کېدلـی نـه شي. مـوږ چـې د خپـل عمـر د هـرې پېښـې پـه رښـتين تـوب پوهېدلـی نـه شـو، ځنګـه بـه وکولـی شـو د تيـر مهـال پـه پېښـو پـه بـاوري ډول وپوهېـرو، نـو سـمه لار دا ده چـې د خپلـې څېړنـې د موضـوع پـه اړه د هغـه وخـت پـه ډول ډول اثرونـو ځانونـه خبر کـړو او د هغـو لـه مخـې يـوزاې هغـه وليکـو چـې رښـتيني وي يـا مـوږ تـه رښـتيني معلوميـږي. دا چـې ښـاغلي سـنګروال پخپـل دغـه اثـر کـې د هـرې موضـوع پـه اړه د بېلـو او سره مخالفـو سرچينـو لـه مخـې ليـکل کـړي، څرګنـد دي چـې د ده اصلي موخـه د رښـتين تـوب څرګنـدول دي. ده پـه دغـې لار کـې ډېـر زيـار ايسـتلی او پـه پښـتو کـې يـې يـو ګټـور او درونـد اثـر کښـلی دی. پـه دغـه اړه د جغرافيايـي تاريخـي افغانسـتان پـه نومونـو د وطـن تاريخپوهانـو ميـر غلام محمـد غبـار او عبدالحـی حبيبـي ډېـر دمخـه دوه اثرونـه کـښلي چـې تـر اوسـه بيـا بيـا

چاپ شوي دي، خو د هغو په وخت کې هغومره تاریخي سرچینې معلومې نه وي لکه د سنګروال په عصر کې چې معلومې دي. پر دې سربېره ښاغلي سنګروال د انګرېزې ژبې له اثرونو نه هم په پراخه توګه استفاده کړې، نو ځکه د ده په اثر کې نوې موضوع ګانې هم سپړلې شوې او هم د سرچینو دغه ډول ډول توب ده ته موقع برابره کړې چې خپل اثر ته افاقي بڼه ورکړي. په هر حال اوس دغه درې واړه اثرونه او داسې هم د اریانه دایره المعارف د افغانستان د تاریخي جغرافیې په اړه ډېرې مهمې سرچینې دي. له همدې املـه ده چې زه د ښاغلي شهصوار سنګروال د وطن د جغرافیوي تاریخ په اړه د ده دغه نوی اثر ډېر مهم ګڼم او پر دې باور لرم چې هغه به په راتلونکې کې د څېړونکو لپاره ډېر ګټور وي.

رژېدلي ګلان

دسمبر ۲۰۰۷

ښاغلي انجينر عبدالوکيل متين د شمالي کليفورنيا په مانتکا يا د ځينو په ژبه «ياغيګړ» کې يو پېژندلی شوی او خوږ شاعر دی. داسې په لږه پېښه شوې وي چې د افغان کلتوري ټولنې په غونډو کې چې يو وخت بل وخت په فريمانت کې جوړېږي ده د خپلو شعرونو په اورولو سره د اورېدونکو زړونه نه وي خوښ کړي. په واقع کې شاعر متين او داسې هم دده نور ملګري شاعران لکه ښاغلی محمد کاظم بيمار، ښاغلي تيمور شاه مست خپل او ښاغلی حامد الله تاند پخپلو شعرونو سره په دغو غونډو کې دغسې فضا رامېنځ ته کوي چې اورېدونکي خيال کوي چې دا په ننګرهار کې د مشاعرې محفل دی. په دغه وخت کې اورېدونکو ته په وطن کې د خپلو کورونو، بانډو او کليو وختونه را په زړه کېږي او فکر او خيال يې هلته ګرځي را ګرځي نو دا به بېځايه نه وي چې وويل شي دوی په هماغه يوه وخت کې په دوو وطنو کې سر وي، خو شاعر متين ته ژوند هغه و چې پخپل وطن کې يې لاره لکه چې خدای(ج) ته دعا کوي چې:

هماغه دوه دېرش کال مې د ژوند په ژوند حساب کړه

چې غېر د خوږې مور، افغانستان کې د را لوی کړم

د خوښۍ ځای دی چې شاعر متين اوس د خپل ژوند ډېر شعرونه را ټول کړي او په دغه کتابي شکل يې د شعر مينانو ته وړاندې کړي دي. د هغو هر لوستونکي ته به زر څرګنده شي چې د متين د شعر ژبه هغه ده چې په افغانستان کې وه. ماته د پښتو د سندر غاړو سندرې ډېرې په زړه پورې دي، غټ علت يې دا دی چې د دغو سندرو ژبه سوچه او اسيله پښتو وي او پر هغه سربېره اورېدل يې راته وطن او په وطن کې زما ژوند را په زړه کوي. د شاعر متين شعرونه هم همدغسې اثر کوي. د هغه په دغې شعري ټولګې کې به دغسې کلمه، اصطلاح او افاده ونه ليدله شي چې غوږونو ته بېګانه او

یـا د کومـې بلـې ژبـې تـر نفـوذ لانـدې وي. نـا اشـنا لوسـتونکي شـاید خیـال وکړی چـې دغـه شـعرونه پـه کونړ کـې ویـل شـوي دي. پـه داسـې حـال کـې چـې هغـه پـه امریکـې، استرالیـا، نـاروې، لنـدن، جرمنـي او سـنګاپور کـې ویـل شـوي دي. شـاعر متیـن هغسـې چـې پـه امریکـې کـې بـه عـادي ژونـد کـې پښـتون دی، نـو د هغـه د شـعرونو یـو خوږوالـی دا دی چـې ژبـه یـې روانـه، سـاده خـو پـه عیـن حـال کـې پـوره معیـاري ده.

د شـاعر متیـن د شـعرونو بـل خوږوالـی د هغـه نـازک خیـالي، لـه نویـو ترکیبونـو او اسـتعارو نـه کار اخیسـتنه او خپلـو احساسـونو تـه د هغـه رښـتین تـوب دی. لـه دې نـه مـې مطلـب دا نـه دی چـې هـر څـه چـې یـې پـه زړه او ذهـن کـې راغلي هغـه یـې هماغسـې پـه شـعر کـې بیـان کـړي. مـوږ لا د کلتـوري انکاشـاف دغـه پـړاو تـه رسـېدلي نـه یـو چـې هـر څـه مـو چـې پـه زړونـو کـې وګرځـی هغـه ووایـو او ولیکـو. شـاعر متیـن کـه څـه هـم پـه «یاغیګـړ کـې اوسي الا یاغـي نـه دی، خـو ده د افغـان پـه کلتـوری چـوکاټ کـې دننـه د مینـې، وطـن، پښـتو، پښـتونولۍ او دغسـې نـورو سـوژو پـه اړه نـوی خیالونـه، فکرونـه او نـوي احساسـونه پخپلـو شـعرونو کـې ځـای کـړي او دا یـې ښـوولې چـې احسـاس کـه هـر څومـره نـازک او د زړه پـه تـل کـې هـم وي، پـه دقیـق او د شـاعرۍ پـه ډول ادا کېدلـی شي. د هغـه لـه دغـه نـازک خیالـی سره د پښـتو ژبـه غټـه مرسـتندویه ده او پښـتو خـو پـه اصـل کـې د شـعر ژبـه ده او دا پـه زیاتـه انـدازه د پښـتو برکـت دی چـې پښـتانه شـاعران هـر وخـت ډېـر وو، اوس هـم ډېـر دي او خـدای دې نـور هـم ډېـر کـړي.

د شـاعر متیـن دغـه شـعرونه زیاتـره د مینـې پـه بـاب دي. کـه لوسـتونکي دی نـه پېـژني خیـال بـه وکـړی چـې دی د ځوانـۍ پـه زور کـې دی، خـو دی بـه ووایـي چـې کاشـکې همدغسـې وای. ده لا پـه ۲۰۰۲ کـې ویلي چـې:

عمر تېر شو په غفلت کې

ګنهګار یم بې حده

سختې ورځې د حساب دي اوس

بې حده وارخطا يم

زمـوږ شـاعر ځکـه «وارخطـا» معلومـږي چـې پـه دغـو شـعرونو کـې يـې مينـه ډېره يـاده کـړې ده او شـايد ډېـره يـې هـم کـړې وي، خـو دا ګنـاه نـه ده. دا پـه واقـع کـې لـه خپـل ځـان او لـه خپـل احسـاس سره پـه رښـتين تـوب او پـه اصـل کـې سـړيتوب دی. دی وايـي:

که دې د شونډو ښکلول ګناه وي

يوه پرون بله مې نن وکړه

ګل خو دې کښېښود د پېکي د پاسه

اوس مې چاره هم د کفن وکړه

هغه چې تاسره مې کړې وه په سر د کنډو

بيا مې د شونډو سر ته هغسې خندا رانغله

شـاعر متيـن پـه اصـل کـې يـو مييـن شـاعر دی؛ خـو مينـه يـې لـه خيـال سره ده، لـه وطـن سره ده، د وطـن لـه شـاړو مېـرو او ځنګلونـو سره ده او لـه پښـتو پښـتونوالی سره ده چـې دا ټـول يـې دلتـه پـه وار وار ذکـر کـړي دي.

د وطن په هکله وايي:

چې د پت د خاورې جوړ دی

ننګرهار زما وطن دی

چې ډګر د سربازۍ دی

قندهار زما وطن دی

د واخان له جګو ځوکو تر

تر هراته ورنه ځار شم

د احمد د تورې کرښه

تر مزار زما وطن دی

يا دا چې:

زړه مې اوسی په سپين غره کې

د پامير څوکو ته گوري

ورته ټول وطن وطن دی

ننگرهار دی که تخار دی

خو لکه چې هر چاته خپل وطن کشمير دی، شاعر متين ته کونړ تر کشمير نه هم خوږ دی:

کشمير سيالي کولی نه شي له کونړه سره

متينه! ستا د اېلبند مخې ته ختن څه دی؟

يا دا چې:

په جگو غرونو د ناروې مې مينه ماته نه شوه

په کې نښتر مې د باډېل او د سپين غر نشته

ورانې مېنې را په ياد شي چې ملبورن ته نظر وکړم

راته مه وايه زړگيه په سر سترگو ولې ژاړې

دلته د لوی شاعر غني دغه شعر را په زړه کېږي چې وايي:

ما ليدلی تاج محل غوټی د گلو

د ډهلي شکلي ښارونه د مغولو

خو چې ووينم زه خپل د ختو کور

رانه هير شي محلونه ښايسته نور

دا نرۍ تنګې کوڅې زما د کلي

ورته څه دي د دنيا ښارونه ښکلي

پښتو، پښتونواله، ننګ او پت او خپلواکي او داسې نور مفهومونه چې پښتنو ته يې پخوا د قانون حکم لاره اوس ځينو ته هسې کلمې دي، خو شاعر متين پرې ټينګ ولاړ دی.

شمله مې د عزت او د پت ټيټه نه شوه چاته

د ويارۍ په لويه خونه د افغان کې دې را لوی کړم

ژوند دې ښکلی د متين کړ په پښتو او پښتونواله

لکه گل د پښتونوالې په بوستان کې دې را لوی کړم

شاعر متين خپلې پښتو ژبې ته په يوه خاص قوت قايل دی.

ماتې يې خولې شي د حيا په اننگو باندې

وکړم چې له سترگو يې سوالونه به پښتو ژبه

درومو به جنت ته له حمزه او له پښتو سره

متينه! را زلمي کړه غزلونه په پښتو ژبه

شاعر متين هم له دې سرټکوي چې په وطن کې يې ولې بل ميرويس، احمدشاه، اکبر خان او ايوب خان هسک نه شو، دی هم د نورو په شان د هغه علت د پښتنو په تربوريو، گوندياريو، او بې اتفاقيو کې لټوي او وايي چې:

شملې دې ډېر هرې خوا خو تربگنيو سره

دومره شملو کې مې پيدا خوشحال خان ولې نه شو؟

پخپله خوشحال خټک ډېر دمخه د دغې پوښتنې ځواب ورکړی:

پښتانه کړي يو په بل باندې غورزي

یو چې سر کاندي راپورته بل یې ووهي مغزي

سره له دې هم شاعر متین ناهیلی نه دی:

بیا به دا ویالې شي ډکې خیر که نن دي وچې شوې

د دې ملک به ګرېوان چېرو لوغړنو پښې مه ږده

یا دا چې:

سترګې به مې تل په زړا سر نه وي

تورتم د هرې شپې پسې سبا راځي

په پای کې زه د شاعر انجینر عبدالوکیل متین د شعرونو دغه ټولګه یوه ارزښتناکه پانګه بولم چې په خاص ډول د هغه د احساس، خیال او فکر او په عام ډول د پښتون ولس د کلتوري ارزښتونو یوه ایینه ده او هیله کوم چې دی به پخپلې شاعرۍ سره خپله پښتو نوره هم شتمنه کړي.

د ښاغلي باوري نوښت

دسمبر ۲۰۰۶

محترم پیرمحمد باوري له مانه وغوښتل چې د ده د یوه بې مثاله اثر په اړه یو څه ولیکم. دغه اثر د خندا په نامه د ټوکو ټکالو دریم ټوک دی چې د لوستونکي په لاس کې دی. دا په دغه لړ کې د پښتنو د ټوکو ټکالو درېیمه ټولګه ده چې راټول کړي او خپاره کړي دي. ما د ده د خندا دویم ټوک لوستی چې په کال ۲۰۰۴ کې یې په کوټه کې چاپ او خپور کړی دی.

تر هغه ځایه چې ماته معلومه ده، ښاغلی باوري لومړی پښتون دی چې په دغه نوښت یې لاس پورې کړی دی. د یوه ولس ټوکې ټکالې او له ظرافت نه ډکې وینا‌وې ټولول او بیا په هغه ډول چې په ولس کې ویلې کیږي، لیکل او خپرول اسان کار نه دی. خلک په ټوکو ټکالو کې د ژوندانه په هر اړخ ګړیږي او په ویلو کې یې خندا او قید نه مني. په رښتیا هم څنګه چې د هغو ویونکي، د لنډیو د ویونکو په شان مشخص نه وي، دغه وینا‌وې ازادې، رښتیا، انتقادي او خوندورې وي؛ نو دغسې وینا‌وې د یوه ولس رښتیاني معرف کېدلی شي، خو د هغو ټولول او خپرول هغسې اسان نه وي، لکه ویل یې چې وي.

لومړی ستونزه د هغو ټولول دي. یو څوک باید د هغو له ټولو سره د زړه مینه ولري چې ټولولو ته یې وهڅوي. که یو څوک د هغو له ټولولو سره مینه هم ولري، پخپله ټولول یې یو ستونزناک کار دی. هر ولس ټوکې ټکالې لري، په تېره هغه ولس چې تاریخ یې اوږد او کلتور یې شتمن وي، لکه د افغان ولس او په هغو کې پښتانه؛ نو د ټوکو ټولولو یوه پروسه کیږي چې پای نه لري. ښاغلي باوري اوس په دغې پروسې پیل کړی دی. باور دی چې له ده سره به داسې ټوکې ډېرې وي چې خپرول به یې اوس مصلحت نه ګڼي، ځکه زمور

کلتـور هغومـره چـې شـتمن دی، هغومـره ځپونکـی هـم دی؛ نـو ښـاغلي بـاوري بـه انتخـاب کـړی وي.

څنګـه چـې ټوکـې د ژوندانـه د هـر اړخ او داسـې هـم د ښـځو، نارینـه، ملایانـو، پیرانـو، زامنـو، پلارونـو او نـورو پـه اړه وي او پـه عمومـي ډول د یـوه ولـس د ذهنـي، فکـري او تخـیلي خـوا او د ژونـد سـطحه انعـکاس کـوي؛ نـو یـو ځپونکـی کلتـور لکـه د پښـتنو، یـې نـه منـي چـې ټـول هغـه څـه چـې خلـک یـې پخپلـو کـې پـه پـوره ازادۍ سره وایـي، ټولنـې تـه پـه لیکلـې بڼـه وړانـدې شي. لـه همـدې املـه ده چـې پـه مـوږ پښـتنو کـې د وینـا او لیکنـې ترمنـځ تـوپیر ډېـر او ژور دی او لیکـوالان هغـه څـه پـه لیکلـو کـې وړانـدې کـوي چـې ولـس یـې د هضمولـو توان لـري. هیـڅ پښـتون، نـه هیـڅ افغـان تـر اوسـه ټـول هغـه څـه پـه لیـکلي ډول نـورو تـه نـه دي وړانـدې کـړي چـې پـه دمـاغ کـې یـې دي. لـه همـدې املـه بـه وي چې د افغانانـو پېژنـدل یـو ډېـر ګـران کار دی او مـوږ خیـال کـوو چـې یـو بـل سره پېژنو. دغـه حـال بـه لـه بـده مرغـه تـر هغـو وي یـا تـر ډېـره حـده پـورې تـر هغـو وي چـې پښـتانه د زغـم او فکـري ازادۍ خاونـدان شي او یـو څـوک چـې پـه ښـه نیـت څـه وایـي او لیکـي، تـر پوښـتنې لانـدې ونـه نیـول شي؛ خـو پـه هغـه حـال کـې چـې قانـون یـې تـر پښـتو لانـدې کـړی وي.

د ښـاغلي بـاوري د خنـدا دویـم ټـوک ماتـه ګټـور و، فکـر کـوم چـې دغـه ټـوک به یـې هـم ګټـور او خنـدور وي. زه هغـه تـه ځکـه ګټـور وایـم چـې د وګـړو پـه ژبـه دغسـې څـه پکـې خونـدي شـوي دي: «وه سـړي تـازي تـه ووېـل چـې تـه ولـې هوسـۍ نـه شـې نیولـی، داسـې ښـه ډوډۍ هـم خـورې او ښـه چابـک هـم یـې؟ ده پـه ځـواب کـې ورتـه ووېـل چـې دا پـه دې خاطـر چـې زه د بـل چـا لپـاره ځغلـم او هوسـۍ د ځـان لپـاره» خونـدور پـه دې دی چـې پـه دغـې ټولګـې کـې هـم د ولـس د ژونـد حـال او هـم ظرافـت شـته، لکـه پـه دغـې ټوکـې کـې: «یـو سـړی کـور تـه راغـی، کـه ګـوري زوی لـه وچـې ډوډۍ سره پیـاز او مـرچ خـوري، پلار یـې پـه نـارې کـړې چـې څـه کـوې، پـه یـوه ورځ دوه قطغـه خـورې؟» پـه دغـه

ټولګه کې انتقادي فکرونه هم لږ نه دي. «یوه ځوان چې غوښتل یې د یوه ډاکتر له لور سره کوزده وکړي، ډاکتر پوښتنه ورځخه وکړه.

– *کله کله دروغ وایې؟*

– *نه هیڅ کله نه.*

– *تر اوسه د څو ځله غلا کړې ده؟*

– *غلا مې نه ده کړې.*

– *څوک دې وژلي دي؟*

– *هلک ورخطا شو او ورته یې وویل: نه صاحب! زه خو ډاکتر نه یم.»*

یا دا چې:

«د تاریخ معلم له شاګرد څخه پوښتنه وکړه: احمدشاه بابا څنګه پادشاه و؟

شاګرد په هیڅ شي نه پوهېده، نو ویې ویل: ماته مې پلار نصیحت کړی چې په مړو پسې خبرې ونه کړې.»

زه د ښاغلي باوري دغه نوښت ته په درنه سترګه ګورم او ورنه هیله کوم چې هغه ته دوام ورکړي، تر څو د هغه په دغه زیار سره زموږ د ولس د وګړو فکري، ذهني او ظرافتي استعداد او شتمني په کلمو کې خوندي وي او لوستونکي یې په لوستلو سره خوښ او له ده نه مشکور وي.

په درنښت

یوولسم څپرکی

بېلې بېلې لیکنې

د افغانستان وضع د اندېښنې وړ ده

۲۰۰۴ مې

د طالبانـو پـه نسـکورېدلو سره جوخـت دغـه فکـر خپـور شـو چـې تيـاره لاړه او رڼـا راتلونکـې ده. لـه هغـه وخـت نـه تـر اوسـه پـورې دوه نيـم کاالـه تېـر شـوي خو هغسـې چـې ويـل کېـدل هغسـې شـوي نـه دي. اوس هـم وعـده ورکولـه کيـږي چـې افغانسـتان بـه پـه اوږده مـوده کـې د جنـوبي کوريـا پـه شـان ابـاد او د عـدن بـن پـه تړېنـه جـوړ شي؛ خـو د اوږدې مـودې وعـدې تـرسره کېـدل اوږد وخـت غـواړي هغـه هـم کـه تـرسره شي او پـه اوږده وخـت کـې بـه مـوږ او تاسـې نه اوسـو.

دوه نيـم کالـه ډېـر وخـت دی، د دوه نيمـو کلونـو پـه پـای کـې اوس د هېـواد وضـع څنګـه ده؟ پـه دې کـې شـک نشـته چـې اوس وضـع د طالبانـو تـر وخـت نـه ډېـره ښـه ده؛ خـو ډاډمنـه نـه ده، سره لـه دې چـې ويـل کيـږي تـر اوسـه پـورې لـه دېـرش زرو مليونـو ډالـرو نـه ډېـر پـه افغانسـتان بانـدې لګيـدلي دي. پـه دغـې لنډې ليکنـې کـې د موضـوع ټـول اړخونـه سـپړول کېـدلی نـه شي، نـو زه بـه دلتـه د موضـوع پـه هغـه اړخ وغږېـږم چـې هغـې تـه د سـندان حيثيـت لـري چـې هغـه سـياسي موضـوع ده.

افغانستان اوس اساسي قانون لري، مرکزي حکومت لري، ایالتي حکومتونه لري، پوځ لري، پولیس لري، قضایي محکمې لري، ازاد مطبوعات او سیاسي ګوندونه لري او په دغې مودې کې دوه ځلې لویې جرګې بللې شوې دي خو دا لږ ډېر په نامه دي او حقیقت بل څه ده.

د حکومت تر څنګ یا د حکومت دپاسه بهرنیان دي او دغه بیرونیان د افغانستان لپاره اساسي پرېکړې کوي او هغه د خپل پوځ له لارې عملي کوي. په افغانستان کې د امریکې شل زره پوځ ځای پر ځای دی. د ناټو شپږ زره عسکر پراته دي. دغه پوځونو په هېواد کې یو ځای بل ځای خواره دي. په خپل سر یانې د حکومت له مشورې پرته په نېغ ډول کورونه لټوي او د «القاعده» او «طالبانو» په نامه کسان بندی کوي، تر تحقیق لانې یې نیسي او په دې ډول پخپل فکر امنیت خوندي کوي. په بله ژبه دوی هغه کارونه کوي چې د افغان حکومت یې باید وکړي. په دې ډول د افغان حکومت خپلواک نه دی، نو چې حکومت خپلواک نه وي اغیزمن کېدلی نه شي. په دغسې حال کې حکومت چارې هغسې چې ښایي ترسره یې کړي، ترسه کولی نه شي. که د بهرنیانو مطلب په افغانستان د کرارۍ خوندی کول وي، دوی باید د افغان حکومت له پیاوړي کېدلو سره مرسته وکړي، نه دا چې په نېغ عمل کولو سره هغه بې اعتباره کړي. د حکومت بې اعتباره کول ناوړې پایلې لري. یوازې دا هم نه ده، بل بېخکی ټکی، حکومتي ترکیب دی چې غیر متجانس دی. دغه حکومت په لوړه سویه د سیاسي مصلحت له مخې جوړ شوی، نه د وړتیا د اصل له مخې. وزیران چې په اساسي موضوع ګانو کې باید په یوه خوله وي، په بېلو بېلو لارو باندې روان دي، که څه هم په خوله همدغسې وایي. دلیل یې هم څرګند دی، دوی په ټولیز ډول په بېلو ډلو او ډلګیو پورې تړلي دي او ځانله اجنداګانې پرمخ بیایي. دوی د سویې په لحاظ هم سره نامتجانس دي. یو څو یې د لوړو زده کړو خاوندان دي او ډیر یې له منظمې زده کړې نه بې برخې دي؛ نو دوی د فرقه ییز توب تر څنګ په خاص ډول قوم پالنه کوي. همدغه سبب دی چې په یوه وزارت

کې ماموران په ټولیز ډول د هغه قوم یا ژبې یا سمت دي چې پخپله وزیر ورته منسوب دی. په دې ډول په افغانستان کې اوس قومي ژبه ییز او سمتي کتنې تر ملي کتنو نه مهمې شوې دي او دا پخپله حکومت دی چې ددې په ځای چې د دې په ځای چې ملي افغاني ارزښتونه پیاوړي کړي، ډله ییز او فرقه ییز مفهومونه پیاوړي کوي او ناوړ کسان هسکوي. همدغه سبب دی چې اوس په افغانستان کې ملي وفاداري ډېره ضعیفه شوې او د هغه پرعکس قومي وفاداري لا ټینګه شوې ده. د هغه تر څنګه یوه بل راز وفاداري هم پیاوړې شوې چې هغه بیرونیو ته وفاداري ده. دغه وفاداري د افغان پالنې او وطنپالنې په بیه ممکن تر قومي وفاداری نه هم ملي هویت ته تاوان ورسوي.

بل اساسي ټکی د همدغه نامتجانس حکومت ناتواني ده. د حکومت ناتواني د بیرونیو په برابر کې څرګنده ده چې دمخه پرې وغږېدلم. دا هم په ضمني ډول وویل شول چې کوم هغه حکومت چې له وړ کسانو نه جوړ نه دی، پیاوړی او د اعتبار خاوند کېدلی نه شي او ولس ته خطرونه متوجه کوي. اساسي ټکی لا بل دی او هغه دا چې مرکزی حکومت په دنیو چارو کې هم هغسې نه دی چې باید وي. په بله ژبه حکومت د خپلو ماموراتو له لارې خپل قانونونه پلي کولی نه شی. د دې لپاره حکومت په اصل کې هغه وسیلې په لاس کې نه لري چې په هغو سره دغه کار وکړي. ددغو وسیلو عمده یې کافی امنیتي قوتونه، تعلیم کړي او مسلکي ماموران او کافي داخلي قایدونه دي. دغه درې عنصرونه یو په بل پورې تړلي دي.

د افغانستان مرکزي حکومت تر اوسه پورې د شپږو زرو په شاوخوا کې پوځ لري. دغه پوځ هم په اجورې سره تنظیم شوی نه د پخوا په شان د مکلفیت د اصل له مخې. په دې ډول د حکومت لپاره به ګرانه وي چې کافي پوځ ولري، ځکه چې له وسلو او لوجستیکي سامانونو نه پرته هم د دغسې کافي پوځ تنظیمول او ساتل دومره ډېر لګښت غواړي چې پوره کول به یې د حکومت به وسه کې نه وي. پر هغه سربیره د اجوره ییز پوځ عسکر اجیر

ذهنیت پیدا کوي، په داسې حال کې چې مکلفیتي پوځ چې د قومونو او ټولنو په انډول وي، ملي وي او نسبتاً لږ لګښت غواړي او دولت ته دا امکان په لاس ورکوي چې د وطن د دفاع لپاره کافي پوځ ولري. د مکلفیتي یا ملي پوځ بله ښېګڼه دا ده چې بیخي ډېرو افغانانو به په ځوانۍ کې نظامي روزنه موندلې او د هېواد په دفاع به ښه پوهیږي. دا چې حکومت تر اوسه د دوو نیمو کلونو په بهیر کې د یوه واړه پوځ خاوند شوی په ظاهر کې د لګښت له امله ده؛ نو حکومت ددې لپاره چې د لازمي لګښت توان ولري، باید په اصل کې کافي پولې عایدونه ولري؛ خو حکومت د خپلې ناتوانۍ له امله خپل عایدونه د خپلو عمالو له لارې له ټول ملک نه ټولولی نه شي. په داسې حال کې چې کله یو حکومت دغه کار کولی ونه شي، حکومت کېدلی نه شي. اوس د افغانستان داخلي عایدونه لږ نه دي.

افغانستان د شوروي اتحاد له ړنګېدولو نه وروسته یو ځل بیا د ترانزیتي سوداګري لویه لاره شوې او پر هغه سربیره د ګاونډیو هېوادونو په تیره د پاکستان او ایران د مصنوعاتو لپاره مارکېټ ګرځېدلی دی. په نتیجه کې د ځینو ولایتونو په تېره د هرات، کندهار او ننګرهار عایدونه له دغه درکه ډېر شوي دي. یوازې د هرات عایدونه د ورځې نیم ملیون ډالر اټکل شوي دي؛ خو مرکزي حکومت نه شي کولی چې دا او دغسې نور عایدونه د خپلو مامورانو له لارې د کوم ټاکلي فارمول له مخې ټول کړي، تر څو په هغو سره خپل لګښتونه چې ډېر دي، پوره کړي او حکومت وکړي. کوم حکومت چې لږ تر لږه خپل عادي لګښتونه له خپلو دننیو عایدونو نه پوره کولی ونه شي، لکه چې دمخه مې وویل حکومت کېدلی نه شي. د حکومت دغه ناتوانی ډېرې ناوړې پایلې لري چې یوه مهمه یې دا ده چې همدا اوس هم ځینې ولایتونه یا د ځینو ولایتونو سروالان پخپل سر دي. د هرات ولایت د مطبوعاتي خپرونو له مخې دېرش زره ملیشا لري او والي یې پخپل سر دی. عبدالرشید دوستم هم چې د یوه پرځای د څو ولایتونو سروال دی، پخپل سر دی. د دوی پخپل سرتوب له دې نه هم ولاړ دی چې دوی له نفوذ ناکو بهرنیو استازو سره په

نبغ ډول لیدل کتل کوي او نغدي مرستې ترلاسه کوي. که دوی پخپل سر نه وي، ممکنه نه ده چې د خپل قدرت په پراختیا پسې اوسي، له خپلو حریفانو سره وسله والې نښتې وکړي، په نښتو کې له ټانکونو نه کار واخلي او مړي پکې وکړي. په دغه حال کې هم مرکزي حکومت دوی لږ تر لږه ګوښه کولی یا تبدیلولی نه شي. اوس خو د باندنیو پوځونو د شته والي له ملـه دوی یاغیان کېدلی نه شي او که باندني پوځونه نه وي د دې امکان څه چې حتی احتمال یې ډېر دی چې دوی د مرکزي حکومت له اطاعت نه سر وغړوي او د داخلي جنګ یو بل دور پیل شي او د وطن بشپړتیا په خطر کې شي. دغې وضعې ته له دوام ورکولو نه شاید مطلب دا وي چې په افغانستان کې د باندنیو پوځونو د شته والي لپاره ډېر وخت ضرورت وي.

د حکومت د مالي ناتوانۍ بله اساسي ناوړې پایله به دا وي چې حکومت خپلو مامورانو ته چې په هغو سره حکومت کوي، دغومره معاش نه شي ورکولی چې د هغوی او د هغو د کورنیو ژوند پرې خوندی وي. په دغه حال کې به دغه ماموران له رسمی قدرت نه په استفادې سره یا له بیرونیو سرچینو نه غټې پیسې ترلاسه کوي یا به اختلاص کوي او دغه کارونه په پراخه اندازه کیږي. په دغه حال کې به حکومتي پروګرامونه سرته نه رسیږي یا به په نیمګړي ډول سرته رسیږي او په هر حال د حکومت اعتبار او حیثیت به زیانمن کیږي. حکومتي اعتبار لا دمخه زیانمن شوی، نه یوازې د ولس په نظر د بهرنیو په نظر هم. که حکومت له وړ کسانو نه جوړ وای او ماموران یې اړ نه وایُ اعتبار به یې پر ځای وای. اوس چې دغسې نه دهُ بیرونیان هم پرې اعتبار نه کوي. همدغه سبب دی چې د هیواد د بیا رغونې لپاره چې څه مرستې کیږي د باندنیو انجوګانو او شرکتونو له لارې کیږي، نه پخپله د حکومت له لارې. په دې اړه دقیق معلومات په لاس کې نشته خو دا ویل کېدلی شي چې د مرستې او کار دغه طرز د حکومت اهمیت او اعتبار هم د ولس او هم د بهرنیو په نظر لږ کوي او د هغه پرعکس په وطن کې د بهرنیو نفوذ ډېروي.

په دغه حال کې به ګرانه وي چې راتلونکي ملي انتخابات هم د اعتبار وړ وي چې ډېر وشي دغه انتخابات به د هغو لویو جرګو په شان وي چې د طالبانو تر نسکورېدولو نه وروسته دوه ځلې بللی شوي دي.

زمورِ شپون

جنورۍ ۱۷ – ۲۰۰۸

د انسان نه لاندې کېدونکي دماغ کتاب لیکوال پروفیسر هایټ وایي چې «مورِ خپل ځانونه، خپل ورونه، خپلې خویندې، مېرونه یا ماینې یا ماشومان نه پېژنو، هیڅ ملګری خپل ملګری نه پیژني، ځان پټ وي. سره له دې هم په دغه رمز کې سترتوب او داسې هم تیاره پرته ده».

خو زه ځان له جرات ورکوم چې ووایم زه ښاغلی سعدالدین شپون پېژنم، یا فکر کوم چې یې پېژنم. زه ځکه دغسې وایم چې دی مې په اوږدې مودې کې په ښلو ښلو حالاتو کې لیدلی دی. په ځوانۍ کې د زده کړې په وخت کې، په رسمي وخت کې په یوازې ځان او له نورو سره په غونډو، مرکو او د جر او بحث او حتی نښې په حال کې. په بله ژبه دی مې په دغسې وختو کې لیدلی چې هغه په ازادۍ سره کولی شول هغه څه ووایی چې په دماغ کې یې تېرېدل او هغه څه وکړي چې کولی یې شول. البته ده به، که څه هم ازاد فکره لیکوال دی، د نورو په شان هر هغه څه نه وي لیکلي چې په زړه کې یې تېرېدل. ده هم د نورو په شان هغه څه د قلم ګوتو ته سپارلي چې افغان کلتور یا په مشخص ډول ما او تا، کورنیو، پولیس، ملایانو، روحانیانو او حکومتیانو زغملی شول. مورِ یو هم دغومره زړور نه یو چې هر هغه څه د قلم ګوتو ته وسپارو چې په زړونو کې مو تېرېږي. زمورِ افغانانو کلتور محدود دی. د نورو خلکو کلتورونه هم محدود دي، په لږ او ډېر توپیر سره؛ خو د خوښۍ ځای دی چې د انسان د محدودیت کړۍ وار په وار نرۍ کېږي او وړوکۍ کېږي او د هغه پر خلاف د ازادۍ حدود وار په وار پراخېږي او په دغه تحول سره انسان نور هم ازادېږي او پوره کیږي؛ نو دا پر ځای ده چې وویل شي تحول د ژوندانه نه انکار کېدونکی واقعیت دی.

لـه هغـې پېژندګلـوی نـه چـې زه يـې لـه ښـاغلي شـپون سره لـرم، ويلـی شـم چـې دده لويـه ځانګړتيـا د ده فکـري ازادي ده. دغـه ازادي نـه يـوازې د ده پـه خصـوصي ژوندانـه کـې بلکـې د ده پـه اجتماعـي ژوندانـه او پـه خـاص ډول د ده پـه فکـري نـړۍ کـې ښـکاره ده. لـه همـدې املـه بـه وي چـې زمـوږ شـپون د لـوړې زده کـړې نـه وروسـته لـه حکومتـي کارونـو نـه ډډه وکـړه چـې هلتـه يـو څـوک د امريـت او ماموريـت پـه ځنځيـر کـې نښـتی وي او فکـري نـړۍ يـې محـدوده وي. زمـوږ شـپون ډېـر دمخـه د شـاعرۍ، ليکوالـۍ، ادب او د فکـر پـه نـړۍ کـې يـا پـه بلـه ژبـه پـه کلتـوري نـړۍ کـې ننوتلـی لـه دې املـه چـې هلتـه تـر هـرې بلـې ساحې نـه ډېـره ازادي وي يـا بايـد وي. سره لـه دې چـې ده هـم د نـورو ازادي پالـو پـه شـان د ازادۍ پـه ملګرتـوب سره سـختې سـتونزې هـم ګاللـې دي. پـه داسـې حـال کـې چـې يـو رسـمي مامـور ځـان پـه نښـغ ډول د خپـل حکومـت غـړی بـولي. يـو شـاعر، يـو ليکـوال، يـو ادیـب او يـو هنرمـن پـه نښـغ ډول ځـان د خپلـې ټولنـې غړی احساسـوي. لـه خلکـو سره اوسـيږي، لـه هغو نه الهـام اخلي، پـه ارزښـتونو او فکرونو يـې ځـان او نـور پـرې خبروي. دی د هغـو پـه اړه دغسـې اثـار وړانـدې کـوي چـې نوښـت، نويتـوب او زړه ورتيـا پکـې وي؛ خـو دغسـې اثـار هغـوی وړانـدې کولـی شـي چـې د ازاد فکـر او ازاد وجـدان خاونـدان او د تقليـد دښـمنان وي. دا رښـتينی هنرمـن دی چـې تـر نـورو ډېـر لـه ټاکلـو کلتـوري پولـو نـه اوړي او پـه دې ډول پخپلـو اثـارو کـې هـم ځـآن افـاده کـوي او هـم خپـل کلتـور شـتمن کـوي. دی پـه دې ډېـر ښـه پوهيـږي چـې کـه يـې ځـان دننـه پـه کلتـوري پولـو کـې محـدود کـړ مقلـد کيـږي او تقليـد خـو د يـوه رښـتيني هنرمـن لپـاره لکـه مـرګ وي.

زمـوږ د شـپون اثـار چـې د ناولونـو او لنـډو قيصـو پـه بڼـه دي لکـه شـين ټاغـی، د سـمځې يـاران او ګټيالـی لـه همدغـه ډول نـه دی. د ده (و نـه و يـو شـپون و) اثـر که څـه هـم د هغـه خپلـې ژونـد پېښـې بيانـوي، پـه اصـل کـې اجتماعـي او د ټولنيـزو پېښـو هغسـې بيـان دی چـې پـه ده باندې يـې د فـرد پـه توګـه اثـر کـړی دی. پـه دې ډول شـپون د خپـل کلتـور پـه شـتمن کولـو کـې ونـډه لرلـې ده. د ده دغـه ونـډه لـه دې املـه هـم مهمـه ده چـې د ده پښـتو روانـه، رڼـه، ژونـدۍ او ډينامیکـه ده او دا

ځکـه چـې لکـه چـې دی پخپلـه وایـي «زه اکثراً پـه ږډ ویلـو او پـه خبرو کـې پـه بـې پروایـی او کلـه هـم پـه بـې خرتـه وینـا مشـهور شـوی یـم» دا چـې د ده لیکنـې هـم د متن او هـم د ژبـې لـه نظـره پـه زړه پـورې دي پـه اصـل کـې د همدغـه ږډ ویلـو لـه املـه دی چـې د ده د شـخصیت غټـه ځانګړتیـا ده. د ده پـه دې ډول د پښـتو پـه شـتمن کولـو کـې هـم برخـه لرلـې ده. د ده د اثـارو خونـد لـه دې املـه هم دی چـې دی پـه عیـن حـال کـې چـې وطنپـال او ازادي پـال دی لـه انګریـزي ادب نـه هـم بهـره مـن دی. کلونـه دمخـه یـې د ارنسـت همنګـوی سـین او بـوډا په پښـتو اړولـی دی. کـه دی لـه یـوې خـوا اطـرافي پښـتون دی او د وطـن ګوښـه سـیمي او خلـک یـې هـم لیـدلي دي، د نـړۍ ډېـرې سـیمې یـې هم لیـدلي او لـه بهرنیـو سره یـې ژونـد هـم کـړی دی؛ نـو عجیبـه نـه ده چـې زمـوږ شـپون چـې پـه اصـل کـې د افغانسـتان د خـان ابـاد دی اوس دلتـه پـه امریکـې کـې یـې یـاران پـرې راټول شـوي او د هغـه او د هغـه د اثـارو درنـاوی کـوی چـې دا پـه اصـل کـې یـو ښـه دود دی. د شـپون ژونـد پـه واقـع کـې د ډېـرو افغانانـو ژونـد هـم دی. دی بـه د خپلـو لیکنـو لـه برکتـه پخپلـو اثـارو کـې تلپاتـې وي.

د افضل خان لالا پر ځان قصد یوه ځانګړې پېښه که د لړۍ یوه برخه؟

سپتمبر ۲۳ – ۲۰۰۷

پر محترم افضل خان لالا باندې د سپتمبر په ۲۱مه د سوات په مټې کې په داسې حال کې چې له ملګرو سره په موټر کې روان و، وسله وال غلچکی بریدوشو چې په هغه سره د هغه په ګډون څلور تنه ټپي شول او د موټروان په ګډون دوه تنه تلف شول. اوس پوښتنه دا ده چې دا یوه ځانګړې پېښه ده که د دغسې پېښو د لړۍ یوه برخه؟ هغه د شخصي دښمنۍ له املې شوې که د کوم سیاسي مقصد لپاره؟ د ترلاسه شویو خبرونو له مخې دغه بریدد شخصي دښمنۍ نتیجه نه، بلکې د سیاسی مقصد لپاره و. د تېرو دیرشو کلونو پېښې چې په نظر کې ونیولی شي دا یوه ځانګړې پېښه نه، بلکې د دغسې پېښو د لړۍ یوه برخه ده او ګمان نه کیږي چې دا به یې وروستۍ پېښه وي.

پر افغانستان باندې د شوروي تر یرغل وروسته چې د درېیو میلیونو په شاوخوا کې افغانان په کوټه، پېښور او شاوخوا سیمو کې کډوال شول، په دې ډول د پاکستان د آی. آس. آی تر حکم لاندې راغلل. هلته بې شمېره افغانان په ظاهر کې د افغان اسلامي تنظیمونو له خوا ترور یانې ووژل شول، که دغه وژنې د آی. اس. آی په خوښه نه وای، ممکنه نه وه چې اسلامي تنظیمونو به هلته دغه وژنې کړې وای، هغه هم دغومره ډېرې. وژل شوي کسان نږدې ټول پښتانه او د سر کسان وو. دوی ټول ملي، دموکرات او په خپلواکۍ مېین پښتانه وو لکه پوهاند سید بهاوالدین مجروح، جنت خان غروال، غزیز الرحمن الفت، ډاکټر نسیم لودین، ډاکټر سعادت شګیوال، استاد ذاکر، محمد ولي کړوخېل، عبدالرحیم څین زی، عبدالحکیم ګټوازی، عبدالاحد کرزی او نور. د پاکستان حکومت یا په دقیق ډول آی. اس آی چې د پاکستان اصلي حکومت دی د هیڅ یوه وژنه ټینګه ونه نیوله. په همدغه لړ کې بل ټکی دا دی چې په افغانستان کې د شوروي اتحاد له ماتې نه وروسته پاکستان په افغانستان کې هم لږ و ډېر د شوروي په شان یو لاسپوڅی حکومت غوښته چې د تنظیمي

دورې حکومت او د افغانستان کورنی جنګ تر زیاتې اندازې، نه په کلي ډول د پاکستان د همدغه سیاست نتیجه ده.

پاکستان دا ټول د څه لپاره کول او لا یې هم کوي؟ یو مقصد یې د ستراتیجیکي ژورتیا په نامه د هندوستان د احتمالي یرغل په مقابل کې دفاعي تدبیر دی چې په هغه حال کې به پاکستان خپل پوځونه افغانستان ته په شا کوي او بیا به له هغه ځایه ګوریلایي جنګونه کوي او پاکستان به ژغوري. ددې لپاره یې باید مخه په افغانستان کې یو لاس لاندې حکومت لرلی وي او افغانان یې دغومره ضعیف کړی وي چې د هغه مخه نیولی ونه شي. دا چې د افغانستان ډول ډول ودانۍ د ملي مقاومت په بهیر کې د آی. اس. آی په دستور ورانېدلې او افغانستان په کورني جنګ سره نور هم وران شو او اوس هم ورانېږي، د همدغه سیاست نتیجه ده. د دغه سیاست له مخې آی. اس. آی دغسې ملایان او پیران تر خپل نفوذ لاندې راوستي چې حاضر دي د اسلام په نامه په افغانستان کې د هغه سیاست عملي کړي لکه چې ملایانو او پیرانو د روښانیانو په مقابل کې مغولي حکومت ته خدمت وکړ او دیوبندي ملایان د پاچا امان الله پر ضد شوي وو. کومه هغه مرسته چې آی. اس. آی یې اوس د طالبانو له تحریک سره کوي د همدغه سیاست له مخې ده.

بله دا چې پاکستان چې د ختیځ پاکستان له جلا کېدو نه وروسته تر پخوا نه ډېر د خپلې سلامتیا په اندېښنه کې دی له پښتنو نه وېره لري. پښتانه اوس د ډېورنډ په دواړو خواوو کې تر څلوېښت میلیونو نه ډېر دي. پاکستان د دوی د اتفاق دښمن دی. همدغه سبب دی چې پاکستان د پخوا په شان اوس هم له پښتنخوا سره د انګرېزانو غوندې د یوې مستعمرې په شان چلند کوي. هلته اوس هم د پاکستان د اساسي قانون پر خلاف د انګریزانو د وخت مقرري جاري دي. په نتیجه کې پښتونخوا اوس یوه ډېره نامنکشفه او غریبه سیمه ده. څنګه چې پاکستان په ماهیت کې د هندوستان، ایران او افغانستان پر خلاف یو مصنوعي هېواد دی، نظامیانو تر ملکیانو نه ډېر پرې حکومت

کـړی، پـه داسـې حـال کـې چـې هندوسـتان چـې لـه پاکسـتان سره یـو ځـای هسـک شـوی، نظامـي حکومـت تـر اوسـه هیـڅ نـه دی لـرلي. پـه دغـه حـال کـې هـر هغـه پښـتون چـې د پښـتونخوا د پښـتنو لپـاره کار کـوي، آی. اس. آی یـې خپل دوښـمن ګڼـي دا خـو لا پـه ځـای پرېښـوده چـې هغـه د ټولـو پښـتنو د اتفـاق لپـاره فعالیـت وکـړي لکـه مـحترم افضـل خـان لالا یـې چـې کـوي. دی پـر دې عقیـده ولاړ دی چـې «قومونـه پـه ژبـه او کلتـور باونـدې جوړیـږي» نـو «قومـي وحـدت زمـوږ حـق دی او پښـتون قـام بـه حـتماً یـو کیـږي». خـو «د دې پـر ځـای چـې دا کار پـه جبر او زور وشـي، ښـه کار دا دی چـې د خبرو لـه لارې وشـي». (لـه شـیر اغـا حرکـت سره د افضـل خـان لالا مرکـه، جـون ۲۰۰۷، د قـول نقـل بېنـوا وېـب پاڼـه، سـپتمبر ۲۳ – ۲۰۰۷).

د دغـه غلچکـي بریـد نېـغ مسـوول لا معلـوم نـه دی؛ خـو لـه پورتـه بیـان نـه جوتـه ده چـې هغـه بـه د آی. اس. آی، د مـحترم افضـل خـان لالا او د هغـه پـه شـان پښـتانه زغملـی نـه شي.

د سـپتمبر پـه شـلمه د پکتیـا د ادبي ټولنـې مشر ډاکتر محمـد هاشـم مصـور هـم چـې یـو تکـړه پښـتون و، د نامعلومـو کسـانو لـه خـوا ووژل شـو. دغـه وژنـې او د پښـتنو بـر ضـد هغـه حرکـت چـې پـه کابـل کـې روان دی ښـیي چـې پښـتني ضـد قومونـه پـه دغـه جنایـت کـې لاس سره ورکـړی، پـه دغـه مقصـد چـې دغـه ځلوېښـت میلیـوني قـوم پـه دسیسـو او فتنـو سره تـر دې حـده ځپلـی شـوی وي چـې پـه پـای کـې د پاکسـتان حکومـت تـه غـاړه کښـېږدي.

د نارنج ګل په باغ کې

فبروري ۲۸ – ۲۰۰۸

دغه سرلیک سم له لاسه د ننګرهار باغونه، د لغمان بابا صاحب باغ، د کابل بابر باغ، د پغمان، ستالف، ګلبهار باغونه او په لس ګونو نور باغونه را په زړه کوي چې په هغو کې هم په سپرلي او هم په اوړي کې لکه په اخترونو کې افغانان ملي او خوښۍ کوي. د اخترونو په مېلو کې په لغمان کې رنګه او لاکي هګۍ هم جنګوي. په لغمان کې په پسرلي کې ښځې هم د اونۍ په یوه خاصه ورځ د بابا صاحب باغ ته ځي او د هغه او د هغه په شاوخوا کې د خپلو مړو زیارت هم کوي. دوی په زیارتونو باندې جنډې هم ځړوي، په دې هیله چې خدای تعالی به اولاد ور په نصیب کړي، لکه چې ځینې نارینه هم د اوو اونیو لپاره په هره اونۍ کې یوه شپه د بابا په مزار کې څله کوي؛ په دې هیله چې خدای تعالی به یې شتمن کړي. د بابا صاحب د پراخې او هوارې دشتې دپاسه په پسرلي کې دغسې ډول ډول رنګه فرشي ګلان غوړېدلي او غزېدلي وي چې مثال یې ما په بل ملک کې هیڅ لیدلی نه دی. دغه فرشي ګلونه د دغسې سپېرې دښتې دپاسه، زړونه باغ باغ کړي.

په افغانستان کې د نارینه او ښځو لپاره زیارت کول یو لرغونی دود دی چې اوس هم په قوت کې دی. له همدې املې ده چې زیارتونه په ټول افغانستان کې ډېر دي او ویل کیږي چې ځینې یې چې څلوېښت ګزه اوږده دي، په څلوېښت ګزي یادیږي. د زیارتونو زور له دې نه هم معلومیږي چې ځینو یې ځانونه په خوب کې واکمنو ته ښوولي او هغوی له درناوي او یا له ډار نه ودانۍ پرې درولي لکه چې د روایتونو له مخې په لغمان کې د بابا صاحب یا مهترلمک زیارت په لسمې پېړۍ کې د سلطان محمود غزنوي او په مزار کې د سخي صاحب ودانۍ په دولسمې پېړۍ کې د سلطان سنجر سلجوقي په امر ودانه شوې، که څه هم د اسلام دغه څلورم خلیفه علي بن ابي طالب چې په افغانستان کې د سخي صاحب په نامه یادیږي، په ٦٦١ کې د عراق په

کوفه کې د یوه خوارج له لاسه وژل شوی او په نجف کې خښ شوی چې هډوکي یې اوس هم هلته خوندي دی. د همدغو زیارتونو له املـه ده چې مزار شعییه افغانانو ته او غزني سني افغانانو ته د سپېځلو ښارونو په شان ارزښت لري. د غزني په ښار کې چې د سلطان محمود او د مزار په ښار کې چې د امیر شیرعلي او غازي محمد اکبر مېړي پراته دي، نه یادیږي یا ډېر لږ یادیږي. کـه څه هم لومړنی یو لوی امپراتور او د اسلام د دین خپروونکی او وروستنی د یرغلګرو په مقابل کې د وطن مدافع افغان او د ملي حاکمیت اتلان تېر شوي دي.

په افغانستان کې چې په ځینو زیارتونو کې زایران ټولیږي، په ځینو باغونو کې شاعران، لیکوالان او هنرمندان غونډې کوي. د ننګرهار په جلال آباد کې چې په اصل کې د نارنجو ښار دی او ګلان یې د پسرلي په پیل کې زړونه غوړوي، شاعران او لیکوالان د نارنج ګل په نامه مشاعره کوي. مشاعره اوس هلته د پسرلي په مهال کې یو دود شوی دی. پسرلی د مشاعرې لپاره ډېر ښه مهال دی. پسرلی دغسې یو موسم دی چې هر روح وال یې راتګ حس کوي، نه یوازې انسانان بلکې څلور بولي، مرغان او ونې او بوټي هم. حساس شاعران خو په خاص ډول شعر ویلو ته تخنوي، حتی د لغمان د الینګار او الیشنګ په ښکلو او زرغونو درو کې له همدغو سینونه چې د کاوون له لوړ غره نه سرچینه اخلي، مستي کوي او په لغمانیو غږ کوي چې بېخونده ژمی تیر شو او مست کوونکی پسرلی راغی. کاوون چې د هندوکش یوه څانګه ده، دومره لوړه ده چې په اړه دغه ټکی عامه شوې ده:

زما زړګی د کاوون غر دی

په نورو ګرد دی په ما واورې اورویږه

پسرلی په ټول افغانستان کې د ټولو ساه کښانو لپاره د خوښی او غوړیدو او د افغانانو لپاره د کار وخت دی. روح ښبښوونکې سندرغاړې شکیلا ناز

ممکـن د شـخصي تجربـې پـه وجـه پسرلـی د مينـې او لوبـې موسـم هـم بـولي لکـه چـې وايـي:

د پسرلي علامې راغلې

په هره پوله کې بنګړي مات شوي دينه

نـو د پسرلي لـه ډډې نـه افغانـان پـه بـې سـاري ډول شـتمن دي. پـه تېـره چـې دوی پـه يـوه کال کـې ځـو پسرلي هـم کولـی شي، لکـه چـې مـا هـر کال يـو پسرلـی پـه لـغمان او بـل پسرلـی پـه کابـل کـې درلـوده. پـه هغـه سربېـره افغـان پسرلـی هغومـره ښـکلي، طبيعـي او رښـتيني وي چـې مـا نـه پـه انګليسـتان او نـه پـه امريکـې کې د هغسـې پسرلي حـس کـړی دی. دلتـه پـه امريکـې کـې خـو افغانانـو پـه اولـو وختو کـې د موسـم لـه يـو ډول والي نـه شـکايت کاوه. زه اوس هـم ډېـر وخـت نـه شـم ويلـی چـې د کال کـوم موسـم دی او سـمتونه کـوم دي. لـه دې املـه بـه هـم وي چـې مـوږ ټـول افغـان پسرلي تـه سترګـې پـه لار يـو او چـې اوس يـې دلتـه لرلـی نه شـو؛ د افغـان کولتـوري ټولنـې پـه زيـار يـې لمانځـو. افغـان پسرلـی د خپـل خـاص سـحر پـه سـبب د افغـان شـاعرانو پـه شـعرونو کـې پـه خـاص ډول انعـکاس کـړی دی. لـوی شـاعر او ليکـوال ارواښـاد ګل پاچـا الفـت پـه ډېـرو شـعرونو کـې سـتايلی دی چـې يـو يـې لـه فلسـفي فکـر سره دا دی:

پسرلی او د ژوند راز

يوه ورځ د سيند به غاړه شين سحر و

کاياناتو کې ښـــــکاره د ژوند اثر و

پاس له غره نه په مســـتۍ اوبه راتللې

په يوه ګټـــــه او بله لګېـــــــدلې

د سند هرې خوا تـــــه شين د ونو بڼ و

د مرغانو پکې شور او ښـــــــــه اتڼ و

ځمکې اېښې وو په سر ښه ښه ګلونـــــــه

هم په مخ باندې د شنو بوټو خالونـــــــه

غر ټول پټ و په نښترو سر تر پایـــــــه

د شپنو ناړې راتلې له هره ځایـــــــه

د اوبو زوږ مې په سیند کې اورېدلـــــــو

زرکو غره کـــــــې د بهار صفت کولـــو

د ځوانۍ دوره راغلې په جهـــــــان وه

په ګلانو ځولۍ ډکه د بـــــاغـــــوان وه

تک شته بوټـــــــي مې ولاړ وو شاوخوا کې

چې لـــــــوی شوي وو په دې تازه هوا کـــې

چې کاته مې ددې بوټو ښې ځـــــــوانۍ ته

د بـــــهار ښه طراوت او تازګۍ تـــــــه

یو ناڅاپه را په یاد وخت د خزان شـــــــو

په نظر کې مې تیاره دغه جهان شـــــــو

ما ویل چې دا شـــنه بوټي ټول وچېـــــــري

پس له ځو ورځو دا حال نه پاتې کـــــــیږي

هسې دا ګلان بهار دلته کـــــــرلـــــــي

د سېلاب مخ کې یې بوټي درولـــــــي

دا هر بوټـــــــی چې نن دلته ســـــتایل کیږي

د خزان په لور لـــــــه بېخه رېبل کیـــــږي

چې خزان شته غوټۍ هسې بـــــاغ کې خانـــــدي

بورا خـــــــوشې د ګل بوټـــــــي ته وردانګي

ما سره دغـــــــــــــــــه تشویش دغه سودا ده

پټه خوله مې له بهار سره وینـــــــــــــــــا وه

ښه ورمه د پســــــــــرلي نـــــــــــــاخاپه راغله

په راتلـــــــــــــــــو یې هر یو بوټی شو خوشحاله

زما غوږ ته را نژدې شوه پـــــــــــــــــه تلوار

راته وې ویـــــــــــــــــل د ژوند ځیـــــنې اسرار

بېهوده یې را ښکاره زما ســــــــــــــــودا کړه

د حیات معنی یې ښه راتـــــــــــــــه رښا کـــــــړه

زه یې پوه کړم چې دا بوټي فنا کېـــــــــــــــبرې

خو فنا ځنې هیڅکله نه وېرېـــــــــــــــبرې

ته هم وېره د خزان له زړه بـــــــــــــهر کـــــــړه

په بهار کې دې ښـــــــــــــکاره اصلي جوهر کړه

وده وکړه د بهـــــــــــــــار تاثیر قبول کـــــــــــړه

د ژوند په کارو باندې ځان مشـــــــــــــغول کـــــــړه

که یوه ګړۍ ژوندون لـــــــــــــرې دنیا کـــــــــــې

خاورو لاندې یې تېر نه کړې پـــــــــپه بېدیا کـــــــــې

په ګلانو خپـــــــــــــــله سیمـــــــــــــه کړه ګلزاره

چـــــــې ونه اوسېرې ګـــــــــــــــوره خوار و زاره

دا چې بېرتـــــــــــــه لږ څه پاتې دي شرقیـــــــــــــان

سبب دا دی چـــــــــــــې د دوی ټول شاعـــــــــران

په بـــــــــــهار کې د خزان تصور کانـــــــــــــــدي

ژوندی ځـــــــــان خپل ګڼي تورو خاورو لانـــــدې

یوه سپینه وینا

کابل – می ۱۳، ۲۰۱۰

دغه لیکنه په هغې غونډې کې اورول شوې چې په کابل کې د شمشاد د تلویزیون په سالون کې د محترم زرین انځور او د هغه د ملګرو له خوا د دغه تلویزیون د سروال ښاغلي فضل کریم په همکارۍ د مې په ۱۳مه د نږدې سلو تنو مخورو او پوهو افغانانو په ګډون زما لپاره جوړه شوې وه.

د ګران وطن افغانستان اوسنۍ وضع د هر بالغ افغان دنده درنده کړې، له یوې خوا په وطن کې د باندنیو پوځونو شته والی او له بله خوا ګلوبلایزیشن یا عالمي کېدل افغانان له نا اشنا چیلنجونو سره مخ کړي دي. دا په دغسې حال کې چې وطن د پرله پسې جنګونو له امله په زیاته اندازه وران شوی او افغانان له غټو ستونزو سره مخ وو. بیا هم افغانانو وکولی شول د لویو جرګو، نوی اساسي قانون او سراسري انتخاباتو له لارې دغسې دولتي نظام په پښو ودروی چې په قانوني ډول یې د فکر، بیان او عمل ازادي ممکنه کړي او د ملي او مدنی ژوند د واقعي کولو لپاره یې ډګر هموار کړ، بې له شکه دا یوه غټه کارنامه ده چې افغانانو د ملګرو ملتونو او دوستو هېوادونو په مرسته ترسره کړ. دا چې وران شوی افغانستان تر ډېره حده له سره ودان شوی او په زوند کې د فردی ازادۍ بر بنا یوه ډول نوی خوځښت لیدل کېږي د دغه نظام نتیجې دي چې هغه یې د پاچا محمد ظاهر او پاچا امان الله د وختو د قانوني نظامونو په شان کړی دی.

خو په وطن کې د باندنیو پوځونو شته والی او د واکونو د مرکزونو ډېروالی د افغانستان خپلواکي محدوده کړې او پر هغه سربیره وطن یې نارامه کړی دی. دغې ناارامۍ او موجوده اداري فساد خلک اندېښمن کړي دي خو په عین حال کې د همدغه نظام له برکته ده چې افغانان به اخبارونو، تلویزیونونو، راډیوګانو او غونډو کې د هغه په اړه بحثونه کوي او د حل لارې چارې یې

سنجوي. دغسې بحثونه، هغه هم په پراخه توګه او بې له ډار او په پوره ازادۍ سره زمونږ په هېواد کې بل وخت نه کېدل یا کېدلی نه شول. دا هم د هیلې وړ نښه ده چې اوسني نظام هغه ممکنه کړې او افغانان ترېنه په مسوولیت سره کار اخلي یا باید همدغسې وکړي. د دغسې قضا په رڼا کې ده چې د دغو کشالو او داسې هم د ټولنې، حکومت او روانو پېښو په اړه هر ډول تحلیلونه کېږي او نظرونه په زغرده وړاندې کیږي. هغه وختونه لاړل چې دغه څه به یوازې دولتي چارواکو کول او خلکو به نه کول یا یې کولی نه شول نو دا عجیبه نه ده چې د حکومت د چلندونو او د اداري فساد په اړه مې په دغه لنډې مودې کې هم ډول ډول نظرونه او انتقادونه اورېدلي دي.

پرته له هغه هم افغانان د اسلامي امارت د وخت له ګوشه توب نه وروسته له ډېرو چېلنجونو سره مخ شوي دي، هغومره ډېر باندنیان چې نن په افغانستان کې شتون لري بل وخت یې شتون نه لاره. هغومره ډېر افغانان چې نن د باندې زوند کوي بل هیڅ وخت یې ژوند نه کاوه، ګلوبلایزیشن او انټرنیټ هم افغانانو ته نوي چېلنجونه وړاندې کړي دي. دغو ټولو نویو انکشافاتو او له باندنیو هېوادونو سره د عنعنوي اړیکو شته والي افغانستان له هغو سره په بیساري ډول نږدې کړی دی؛ خو دغو نویو واقعیتونو او دغه نوي دولتي نظام هغسې چې افغانانو ته نوي فرصتونه برابر کړي، داسې یې هم نوي پرابلمونه ورته خلق کړي دي. په دغه حال کې طبیعي ده چې خلک له رسمي چارواکو، د سیاسي ژوند له مخکښانو او سوچوالو څخه دغو چېلنجونو ته ځوابونه وغواړي؛ دغو توقعاتو د خلکو پر وړاندې د وروستیو مسوولیتونه تر هر بل وخت نه ډېر کړي دي. دغه مسوولیتونه هغه وخت په ښه ډول رفع کېدلی او دغه غوښتنې هغه وخت په ښه ډول ترسره کېدلی شي چې وطن ارام وی، تر څو هر څوک وکولی شي د قانون په رعایت سره خپلې ټاکلې دندې ترسره کړي او چېلنجونه ته ځوابونه تهیه کړي نو طبیعي ده چې په وطن کې د ارامۍ خوندیتوب او د رسمي چارواکو قانوني چلند په لومړۍ درجه اهمیت

لـري. اوس اسـاسي پوښـتنه دا ده چې پـه وطـن کـې بـه ارامـي خونـدي کېدلـی او حکومـت بـه پـه عمـل کـې قانـوني چلنـد کولـی وشي؟

د دغـې پوښـتنې د لومـړۍ برخـې پـه ځـواب کـې ویـل کېـږي چـې بانـدني پوځونه د ناارامـۍ اصلي لامـل دی او تـر ځـو دغـه پوځونـه پـه افغانسـتان کـې وي ارامـي بـه خونـدي نـه وي خـو د وطـن نـړدې تېـرې پېښـې دغـه ځـواب قانـع کوونکـی نـه ګڼـي نـو دغـه ځـواب د سـړې سـينې محاسـبه غـواړي او هغـه دا چـې د شـوروي پوځونـو لـه ایسـتل کېدلـو نـه وروسـته د لسـو کلونـو پـه بهیـر کې پـه افغانسـتان کې خونـړي جنګونـه وشـول، پـه داسـې حـال کـې چـې پـه دغـه وخـت کـې پـه وطـن کـې باندنـی پوځونـه نـه وو، بـې لـه شـکه پـه یـوه هېـواد کـې د باندنیـو پوځونـو شـته والـی د ملي حاکمیـت پـرخلاف دی، پـه تېـره چـې خلـک ورسره مخالـف وي لکـه افغانـان چـې د شـوروي پـوځ مخالـف وو خـو د دغـو موجـودو پوځونـو پـه شـته والي سره نـه د افغـان حکومـت، نـه ولسي جرګـې او نـه ولـس یـا هغـه کومـې غټـې برخـې ورسره مخالفـت ښـودلی دی. اسـاسي خبره دا ده چـې افغـان حکومـت اوس دغومـره پیـاوړی نـه دی چـې د دغـو پوځونـو پـه نشـته والي سره بـه حکومـت وکولـی او امنیـت ټینګولـی وشي. ځـوک ضمانـت کولـی شي چـې پـه دغـه حـال کـې بـه پـه افغانسـتان کـې یـو ځـل بیـا جنګونـه نـه وي، وژنـې بـه نـه وي او ورانونـې بـه نـه وي؟ ځـوک ویلـی شي چـې پـه دغـه وخـت کـې بـه د مغرضـو چـم ګاونډیـو هېوادونـو پټـې ایجنسـۍ ګانـې د افغانسـتان پـه چـارو کـې بیـا لاسـوهنې ونـه کـړي او کوښـښ ونـه کـړي چـې خپلـې خاصـې افغـان ډلـې پـه واک کـړي؟ دغسـې لاسـونه دي چـې د شـوروي پوځونـو لـه وتلـو نـه وروسـته نـا ارامـۍ یـې اوږده کـړه ترځـو پـه پـای کـې افغانسـتان د موجـودو باندنیـو پوځونـو مقـر وګرځېـده، واقعیـت دا دی چـې د دوو مغرضـو چـم ګاونډیـو هېوادونـو خاصـې ایجنسـۍ ګانـې د افغانسـتان پـه اړه روغ نیتـي نـه لـري. آی. ایـس. آی د افغانسـتان د لانـدې کولـو لپـاره د ستراتیجیکـي ژورتیـا پـه نامـه اجنـډا لـري، هغـه غـواړي د افغانسـتان پـه وړانـدې د ک. ج. ب رول ولوبـوي. پـه دغـه حـال کـې د هـر افغـان ملي وظیفـه ده چـې د خپـل قانـوني حکومـت لـه پیـاوړي کېدلـو سره مرسـته

وکړي، نـه دا چې ناتـوان يـې کـړي. پـه دغـه حـال کـې بـه افغانسـتان دغسـې يـو ټينـګ مرکـزي حکومـت ولـري چـې پـه خپلـو ځواکونـو سره بـه پـه ټـول هېـواد کـې امنيـت خونـدي کـړي او لـه باندنيـو خطرونـو سره لـه وطـن نـه دفـاع وکـړي. بيـا بـه باندنيـو پوځونـو تـه هيـڅ ضرورت نـه وي. ټـول پوهېـږو چـې حکومـت هغه وخـت امنيـت ټينګولـی او پـردې لاسـوهنې شـنډولی شي چـې هغـو خلکـو لـه ملاتـړ نـه برخمـن وي خـو د خلکـو ملاتـړ هغـه وخـت پـه ښـه ډول تـرسره کېدلی شي چـې حکومـت د هغـو پـه نظـر مشروع وي، پـه دې مانـا چـې چاروا کـي د خلکـو د حقـه حقونـو درنـاوی وکـړي او چـارې د قانـون لـه مخـې تـرسره کـړي خـو لـه بـده مرغـه د اوسـني حکومـت چاروا کـی دغسـې نـه دي او حکومـت کـه څـه هـم انتخـابي او قانـوني دی د چاروا کـو د غيـر قانـوني کـړو او اداري فسـاد لـه املـه يـې مشروعيـت پـه څرګنـد ډول لـه لاسـه ورکـړی دی. د مشروعيـت د دغـې ضيـاع لـه املـه ده چـې نارضايـت عـام دی او بـد امنيتـي خـوره ده. کـه دا تشـخيص سـم وي چـې زمـا پـه نظـر سـم دی، پـه حکومـت کـې د اسـاسي اصلاحاتـو راوړل حتمـي شـوي دي او کـه موجـوده وضـع دوام کـوي پايلـې بـه يـې د ټولنـې او خلکـو لپـاره درنـې او نـاوړې وي. دغـه موضـوع د پوښـتنې دوهمـه برخـه ده چـې پـه هغـې بانـدې لـه لنـډ بحـث نـه بـه وروسـته زمـا وينـا ختمـه شي.

پـه حکومـت کـې د اسـاسي اصلاحاتـو راوړل بـه ولـس لـه حکومـت سره نـږدې کـړي او مخالفـان بـه ورو ورو بـې اثـره کـړي او عدالـت بـه هـم پـه نسـبي ډول يـو څـه خونـدي کـړی. دا اصلاحـات د عـملي کولـو لپـاره بـه ښـه دا وي چـې د څـو وړ کارپوهانـو پـه ګـډون يـو کميسـيون وټـاکل شي چـې موضـوع د موجـودو واقعيتونـو او امکاناتـو پـه کتنـې سره وڅېـړي او بيـا وړانديزونـه وکـړي او حکومت د موافقـې پـه حـال کـې ورتـه قانـوني بڼـه ورکـړي او عـملي يـې کـړي.

د ازادۍ پـه اوسـني فضـا کـې بـه د اصلاحاتـو پـه اړه نظرونـه ډول ډول وي؛ خـو هـر ډول سـمون چـې راوړل کېـږي لانـدې ټکـي يـې بايـد حتمـی برخـې وي: يـو دا چـې پـه لومـړي سر کـې دې لـوړ پـوړي چارواکـی د ځانګـو د سروالانـو پـه ګډون

لـږ تـر لـږه ليسـانس وي او دوی د وطـن پـه دواړو لويـو ژبـو ګړېـدل، ليـکل او لوسـتل وکولـی شـی. پـه دغـه حتمـي شرط سره بـه د وړتيـا د اصـل رعايـت شـوی وي چـې بـې لـه هغـه نـه حکومـت خپلـې چارې هغسـې چـې بايـد تـرسره کړي، ترسـه کولـی نـه شي. بلـه دا چـې يـوه چارواکـي تـه دې دغومـره معـاش ورکـړل شي چـې پـه هغـه سره د هغـه او د هغـه د اصلي کورنـۍ ګـوزاره وشي، د قيمتـي پـه اوسـني حـال کـې د يـوه چارواکـي د يـوې مياشـتې معـاش ايلـه کـه د هغـه او د هغـه د اصلي کورنـۍ د لسـو ورځـو لګښـت پـوره کولـی وشي. ځنګـه چـې يـو چارواکـی د هـر بـل چـا پـه شـان ځـان پـه لومړۍ درجـه خپلـې کورنـۍ ته مسـئول ګڼـي، دی بيـا ځـان مجبـور وينـي لـه دولتـي واک نـه د ځـان پـه ګټـه اسـتفاده وکـړي. دا چـې اوس اداري فسـاد پـه بيسـاري درجـه عمومـي شـوی پـه اصـل کـې لـه همـدې املـه ده. لـوی مصيبـت دا دی چـې فسـاد ټولنـې تـه سرايـت کـړی او اوس هـر چېـرې هڅـه کېـږي چـې فـرد د نـورو او ټولنـې پـه تـاوان کار وکـړي.

د فـرد او ټولنـې پـه دغـه ډول ضديـت سره ده چـې انسـاني لـوړ صفتونـه بـې ارزښـته شـوي، اجتماعـي اخلاق او ملي پيوسـتون کمـزوري شـوي او مـاده پرسـتي او پـولي اړيکـو يـې ځـای نيولـی دی. د دغـه حـال پـه دوام سره بـه وضـع نـوره هـم بـده شي او ټولنـه بـه پـه اسـاسي ډول ضرر ووينـي. اوس نـو مونـږ دغسـې اجتماعي مصلحانـو تـه هـم اړتيـا لـرو چـې پـه قانـع کوونکـي ډول وښـيي چـې فـرد پـه اسـاسي ډول مصئـون کېدلـی او ګټـه يـې خونـدي او ژونـد يـې پـه مانـا لرونکـي ډول خونـدور کېدلـی شي چـې ټولنـه مصئونـه او ټينګـه وي او ټولنـه هغـه وخـت دغسـې کېدلـی شي چـې فـرد خپلواک، شـتمن او پيـاوړی وي او په مسـوولیت سره ژونـد وکـړي خـو دغـه حـال هغـه وخـت واقعـي کېدلـی شي چـې فـرد هـی وخت ټولنـه تـاواني نـه کـړي او ټولنـه هـر وخـت د فـرد د شـخصيت درنـاوی وکـړی او په مجمـوع کـې ټـول اجتماعـي کـړه د قانـون لـه مخـې وي. دا د مـدني او اجتماعـي ژونـد تقاضـا ده او بـې لـه هغـه نـه بـه کړکېـچ تلپاتـې او زونـد تريـخ او خـوار وي. پـه دغـه اړه بـه زمـا يـوه ترجمـه زر خپـره شي، پـه نامـه دې (د سـقراط، افلاتـون، ارسـطو، اپيکـور او زينـو پـه نظـر ښـه انسـان) لـه هغـې وروسـته بـه زمـا خپـل يـو

لـوی اثـر هـم راووځـي پـه نامـه دې (د ثـور کودتـا او د هغـې ژورې پايلـې). دغـه اثرونـه بـه زمـا د نـورو پښـتو اثرونـو پـه شـان د مـحترم زريـن انځـور پـه مشرۍ د کلتـوري ودې ټولنـې لـه خـوا خپـاره شي چـې تـر اوسـه يـې نـردې يو سـل او شـل اثرونـه خپـاره کـړي دی.

پـه پـای کـې خپلـه وينـا پـه دغـو دوو شـعري فردونـو سره ختمـوم چـې د نازيـه اقبـال پـه خـواږه اواز کـې مـې اورېـدلي دي.

زمونږ په ځمکه اورونه بل دي
د خونږ اسلام د انتظام له لاسه
زمونږ وطن دی، امانت زمونږه
په هره برخه به يې پام کومه
ستاسو له توجه مننه!

گروهای مذهبی و سیاست در افغانستان معاصر

جنوری ۳۰-۲۰۱۰

گروهـای مذهبـی از وقـت سـلطان محمـد غزنـوی باینطـرف در حفـظ اسلام در افغانسـتان و اشـاعه ان در هندوسـتان رول فعـال بـازی نمـوده انـد. امـا تـا دهـه شـمم قـرن بیسـتم محـراق توجـه شـان تطبیـق شریقـت اسلامـی بـود. حکمروایـی بـر کشـور و حفـظ امنیـت و همچنـان دفـاع از ان در برابـر خطـرات خارجـی عمدتـا کار حکمـران هـا و روسـای محلـی و قومـی بـود. افـراد و یـا گـروه مذهبـی بجـز در مـحلات اسماعیلـی نشـین هیـچ وقـت در افغانسـتان حکمرانـی نکـرده انـد. امـا از نیمـه قـرن بیسـتم باینطـرف ان افـراد و یـا گروهـای مذهبـی کـه گرویـده تعلیـمات ابواعلـی مـودودی و سـید قطـب و دیگـران بودنـد سیاسـی شـده در صـدد بدسـت اوردن قـدرت دولتـی برآمدنـد، تـا ظهـور ایـن دشـته هـا گـروه هـای مذهبـی بـر طبـق مذهـب حنفـی تنهـا بـر تطبیـق شریعـت اصرار میکردنـد و مذهـب حنفـی کـه در افغانسـتان مـروج بـود نظـر بـه مذاهـب دیگـر اسلامـی یـک مذهـب معتدل بـود. بطوریکـه امـام ابوحنیفـه مایـل نـه بـود کسـی را کـه معتقـد بـه اسلام معنـی مسـلمان بـود، محکـوم نمایـد. موضـوف در فتـوای بـه نـام فقـه اکبر گفتـه اسـت که «بنظـر مـا هیـچ کـس در برابـر گناهـی کـه مرتکـب شـده باشـد کافـر نیسـت ونـه مـا منکـر عقیـده او میباشـیم»[1] از جملـه طـرق چارگانـه تصوف مـروج در افغانسـتان تنهـا طریقـه نقشـبندی در تطبیـق شریعـت کوشـان بـود و سـایر طریقـه هـا بـه سیاسـت علاقـه نداشـتند.

در افغانسـتان در طـول تاریـخ دفـاع از فامیـل، قـوم و وطـن محـرک عمـده باشـنده گان ایـن سرزمیـن بـود. احسـاس وطنـی باشـنده گان ایـن سرزمیـن از گفته زردشـت از قـول اهـورا مـزدا یـا خـدای نیکـی مشـهور اسـت کـه گفتـه اسـت: «مـن هـر کشـور را بـه مـردم آن عزیـز سـاختنه ام، اگـر چـه هیـچ نـوع سـحر در آن نـه بـود، اگـر مـن هـر کشـور را بـه مـردم آن عزیـز نمـی نمـودم، اگـر چـه هیـچ نـوع سـحر

۱ - جان ویلیمز، اسلام، ناشر جارج برازییلر، نیویارک ۹۶۲، ۱۷۴، ۱۷۵.

دران نـه بـود، در انصـورت تمـام جهـان موجـود بـر اریانـا ریجـو تاخـت و تـاز مینمـود. از جملـه اولیـن کشـورها و سرزمیـن هـای خوبـی کـه مـن اهورامـزدا خلـق نمـودم، اریانـا ریجـو بـود»[۲]

بـه گفتـه مـورخ پیتر گریـن باشـنده گان اریانـه در اخـر قـرون چهـارم قبـل از مـیلاد در بـاختر زمیـن بزاعامـت بیـوس و سـپتامن علیـه سـکندر مقدونـی بـا روحیـه ملـی چنـان سـخت جنگیدنـد کـه داریـوش سـوم، امپراتـور هخامنشـی، در برابـر موضـوف بنجگیـده بـود، در حالیکـه مـردم اسـبیه سـی کنر در دفـاع از وطـن ختـی سـکندر را زخمـی نمودنـد.[۳]

دفـاع باشـنده گان ایـن وطـن در برابـر مهـاجمان نامـی بعـدی چـون چنگیـز خـان، امیـری تیمـور و بابرشـاه کاملا شـهود اسـت. در جنـگ اول افغـان –انگلیـس رهبران دفـاع از وطـن عبدالله خـان اچکـزی، وزیـر محمـداکبر خـان، میرمسـجدی و غیـره بودنـد، نـه کـدام سرکرده گـروه مذهبـی یا روحانـی، در جنـگ دوم افغـان –انگلیس هـم رهبری عملیـات جنگـی در حوضـه کابـل بـدوش محمدجـان وردگ، غلام حیدرچرخـی، محمدعـثمان تگابـی، میربچـه کوهدامنـی و دیگـران بودنـد. بـدوش ملا دیـن محمـد انـدری مشـهور بـه ملا مشـک عـالم اگـر چـه موضـوف زمینـدار و مرشـد کلان و صاحـب مریـدان فـراوان بـود، در واقـع مریـدان او موضـوف را کـه در ان سـال هشـتادوهفت سـاله و مریـض بـود، در چارپایـی بکابـل آورده بودنـد تـا حضـور او در تقویـه معنویـات غـازی هـا موثـر باشـد.

قـرار عنعنـه اشـخاص منسـوب بگـروه هـای مذهبـی اعـم از ملاهـا، مولـوی هـا و پیـران طریقـه از حکومـت بـه نـام مواجـب معـاش و از مـردم صدقـه و نذرانـه دریافـت مینمودنـد. اینهـا بـر مـردم نفـوذ داشـتندن ولـی صاحبـان قـدرت نـه بودنـد. اعمال قـدرت سیاسـی و نظامـی وظیفـه حکومـت و روسـای محلـی و قومـی بـود.

---

۲ - کتاب های مقدس شرق، مشتمل بر ترانه های مذهبی ویدی، زند اوستا، دماپاوا، اوپانیشاد، قران مجید و زندگی بودا، مترجم زند ارستا، جیمز دارمستتر ناشر کمیته، کتابخانه، نیویارک، M.D Ceexcix ، ٦٧.

۳ - پیتر گرین، سکندر مقدونی ۳۵٦ – ۳۲۳ق م، بیوگرافی تاریخی، ناشر پوهنتون کلیفورنیا، برکلی، ۱۹۹۱، ۳۲۷ – ۳۸۳.

ایـن روسـا علاوه بـر داشتن نفـوذ در محـل و قـوم بـه سـبب تحصیـل و مالیـات حکمتـی بـه جنـس و نقـد صاحبـان قـدرت و ملازمـان میشـدندن و در وقـت ضرورت بحکومـت ملیشـا تهیـه میکردنـد. امـا امیـر عبدالرحمـن بمنظـور تقویـه حکومـت مرکـزی، بعـد از تنظیـم اردوی منظـم هـر دو گـروپ را از امتیـازات عنعنـوی محـروم نمـود و بطـور بیسـابقه کوبیـد. بـا تعمیـل سیسـتم سـه کـوت مالیاتـی ثلـث محصـولات را از زمیـن هـای نهـری بحکومـت تحصیل داد و کشـور را بـرای اولیـن بـار توسـط مامورییـن انتصابـی خـود اداره میکـرد. ملا هـا و طالـب هـا را هـم بـه سـبب کـه بطرفـداری رقیـب او سردار محمـد ایـوب علیـه او جنگیـده بودنـد، و اهـل نقشـبندی را کـه در بغـاوت عمـو زاده دیگـرش سردار محمد اسـحاق اشتراک نمـوده بودنـد، سـخت زیـر فشـار گرفـت و اعطـای مواجـب بملاهـا را بکامیـاب شـدن شـان در امتحانـی مشروط سـاخت. تنهـا عـده معـدودی مسـتحق مـواب شـناخته شـدند. علاوه بـر آن امیـر اعلام نمـود کـه «... مـن آن‌هـای را نمـی پسـندم کـه بـه نـام مذهـب در سیاسـت کشـور مداخلـه می‌کننـد»[٤]

امـا انجاییکـه انگلیـس هـا بـا دو تهاجـم خـود احساسـات مذهبـی افغان‌هـا را متحـرک نمودنـد بعـد از تحمیـل موافقـت نامـه دیورنـد در پښـتونخوا بـا عملیـات منظـم نظامـی هـم، افغان‌هـا را بـه سـختی تحریـک نمودنـد. در نتیجـه ملاهائیکـه بـه معیـت روسـای قومـی در غـزا هـا سـهم می‌گرفتنـد تـا زمـان امـان اللـه بـاز صاحبـان نفـوذ فـراوان شـدند. بغاوتـی بـر سرکـرده گـی ملا عبدالرشـید و ملا عبدالله مشـهور بـه ملای لنـگ علیـه شـاه امـان اللـه در مجـاورت همیـن منطقـه صـورت گرفـت. امـا ایـن ملاهـا و دیگـران بـه گفتـه مـورخ میـر غلام محمـد غبـار «بـه نـام حفـظ شریعـت اسلامـی در پکتیـا قیـام نمودنـد». و چنیـن می‌پنداشـتند کـه «قانـون ناسـخ مذهـب اسـت»[5] بـه عبـارت دیگـر آن‌هـا حفـظ و تطبیـق شریعـت اسلامـی میخواسـتند نـه حکمرانی، شـاه امـان الله کـه در جریان تعمیـل اصلاحـات دوره دوم

٤- محمد حسن کاکړ، حکومت و جامعه در افغانستان، امارت امیر عبدالرحمن خان، پوهنتون نکساس در استین استین و لندن، ۱۹۷۹، ۸۰۷.

٥- میرغلام محمد غبار، افغانستان در مسیر تاریخ، موسسه چاپ کتب، کابل، ۱۹۶۷، ۷۹۸، ۸۰۷.

وطـن را تـرک کـرد، بـه سـبب علـت هـای قـوی تـر دیگـر بـود کـه مـن آن را در رسـاله خـود بـه نـام (د پاچـا امـان اللـه واکمنـی تـه یـوه نـوې کتنـه) شرح نمـوده ام:

یـک سـال پیـش از تـرک وطـن شـاه امـان اللـه بـود کـه در مصر و در شـهر اسماعیلـی حسـن البنـا تنظیـم اخـوان المسـلمین را بنیـاد نهـاد ولـی ایـن تنظیـم در وقـت او بیـش تـر اجتماعـی بـود تـا سیاسـی و بـه صـورت عمومـی اعتدالـی بـود. سـیزده سـال بعـد از ان در ۱۹۴۱م ابواعلـی مـودودی بـا تاسـیس جماعـت اسلامـی در هندوسـتان و بعـد از ان سـی قطـب در مصر بـا انتشـار اثـار متعـدد بایـن حرکـت صبغـه کاملا سیاسـی دادنـد. بقـرار نظـر اخـری جوامـع اسلامـی موجـود مثـل جامعه عربسـتان پـس از اسلام بـه حالـت (جاهلـی) درآمـده کـه بایـد بـر اسـاس احـکام قـران مجیـد از طـرف قصبـه مومنـه را تصفیـه و اداره شـوند. در اثـری بـه نـام معـالم فـی الطریـق میگویـد کـه «زمـوږ لپـاره حتمـي ده چـې د خپـل ژونـد مفکـوره، د حکومتونـو سیاسـت، اقتصـاد او د ژونـد ټولـو اړخونـو پـه اړه لـه هغـه څخـه اصـول وباسـو ځکـه چـې زمـوږ لومړنـی مقصـد دا دی چـې د خپلـې ټولنـې تمرینونـه بـدل کـړو... خپـل جـاهلي سیسـتم لـه بنسـټ نـه واړوو، دغسـې سیسـتم چـې لـه اسلام سره گـرد سره مخالـف وي....»[۶] بعـد از ان بـود کـه حرکـت اسلامـی بـه تطبیـق شریعـت اسلامـی منـحصر نمانـد و کاملا سیاسـی شـد و تقریبـا در هـر کشـور اسلامـی تنظیـم هـای سیاسـی اسلامـی بـه نـام هـای کـم و بیـش مشـابهه بمیـان امـد و اصـطلاح اسلام سیاسـی یـا اسلامـزم عـام شـد.

در افغانسـتان جمعیـت اسلامـی بـر اسـاس نظریـات مودودی و سـید قطـب در دهه ششـم قـرن بیسـت تاسـیس شـد و در دهـه دیگـر بـه چنـد تنظیـم تقسـیم شـد و ماننـد بعضـی تنظیـم هـای عنعنـوی اسلامـی بفعالیـت اغـاز نمود. تمـام ایـن تنظیم بعـد از کودتـای ثـور و بخصـوص بعـد از تجـاوز شـوروی کـه سیاسـت افغانسـتان شـکل افراطـی چپـی را بخـود گرفـت. بـه پشـتیبانی قـوی عامـه افغـان و همچنـان بکمـک پولـی و اسـلحه کشـورهای دوسـت جهـان عـرب و غـرب جهـاد کردنـد،

---

٦ - کاکړ، وطن ته یو سفر، طالبان او اسلامي بنسټ پالنه، د افغانستان کلتوری ودې ټولنه، ۲۰۰۴، ۲٦۱.

موفـق شـدند و بالاخـر بـه قـدرت دولتـی رسـیدند امـا در اداره کشـور آنچنانیکـه افراطیـون چپـی بـه صـورت مطلـق نـاکام شـده بودنـد، آن‌هـا هـم بـه صـورت مطلق نـاکام شـدند. تحریـک طالبـان کـه آن‌هـا را نـاکام سـاخته بـود، خـود بـا تعقیـب طریقـه افراطـی نـوع وهابـی از اداره کشـور عاجـز مانـد. امـروز موجودیـت قـوای نظامـی چندیـن کشـور جهـان در افغانسـتان بـه سـبب ناکامـی مطلـق تمـام این‌هـا اسـت. از ایـن شرح کوتـاه واضـح اسـت کـه افـراد یـا احـزاب معتقـد بـه نظریـات افراطـی چپـی و یـا راسـتی در افغانسـتان حکومـت کـرده نمی‌تواننـد.

طریقـه اعتدالـی ابوحنیفـه در اسلام و «طریقـه طلایـی» اعتدالـی ارسـطو در دولـت یـا اجـرای امـور بـر اسـاس معیارهـای عقلـی و اخلاقـی و احترام بـه قانـون و حقـوق فـرد شـاید بهتریـن طریقـه حکومتـداری در افغانسـتان باشـد.

از توجه تان تشکر!

د اروابنـاد پوهاند محمد حسن کاکړ خپاره شوي اثار

۱	په افغانستان کې دولت او ټولنه (د امیر عبدالرحمن خان دوره)	-	انګلیسي
۲	افغانستان (د شوروي یرغل او د افغانانو غبرګون)	-	انګلیسي
۳	د افغانستان په کورنۍ سیاست کې د پرمختګونو یوه څېړنه(۱۸۸۰۱۸۹۶)	-	انګلیسي
٤	د افغانستان سیاسي او ډیپلوماټیک تاریخ (۱۸٦۳۱۹۰۱) (پښتو ته هم ژباړل شوی)	-	انګلیسي
٥	د افغان شوروي جګړه	-	پښتو
٦	د پاچا امان الله واکمنۍ ته یوه نوې کتنه	-	پښتو
۷	وطن ته یو سفر (طالبان او اسلامي بنسټپالنه)	-	پښتو او دري
۸	پښتون، افغان، افغانستان	-	پښتو
۹	د افغانستان په باب د ژینو جوړه	-	پښتو
۱۰	افغان، افغانستان، و مختصری از کوشش‌ها افغان‌ها برای تشکیل دولت در هند، فارس و افغانستان (پښتو ته هم ژباړل شوی)	-	دری
۱۱	جنګ دووم افغان – انګلیس (پښتو ته هم ژباړل شوی)	-	دری
۱۲	رښا او دفاع د افغانستان دنفوسو، تاریخ او روانو پېښو په باب لیکنې،	-	پښتو
۱۳	دموکراسي در جهان امروز (ترجمه)	-	دری
١٤	د کابل سلطنت بیان	-	پښتو
۱٥	زما غوره لیکنې	-	پښتو
۱٦	افغانستان در پنج قرن اخیر	-	دری
۱۷	خاطرې، د یوې دورې لنډ تاریخ (ژباړه)	-	پښتو
۱۸	د ثور کودتا د افغانستان د اوږدې بې ثباتئ پیلامه	-	پښتو
۱۹	د ثور کودتا او د هغې ژورې پایلې	-	پښتو

۲۰ تاریخ څه ته وایي؟ (ژباړه) - پښتو

۲۱ جان ستوارټ مل په ۹۰ دقیقو کې (ژباړه) - پښتو

۲۲ د انسانتوب په اړه د اخلاقپوهنې پرنسیپونه (ژباړه) - پښتو

۲۳ جنګ او زمونږ نړۍ (ژباړه) - پښتو

۲٤ د سقراط، افلاطون، ارسطو، اپیکور او زینو په نظر ښه انسان (ژباړه) - پښتو

کاکړ تاریخ بنسټ | بنیاد تاریخ کـــاکر

یادونه: د پوهاند محمد حسن کاکړ د ژوند او علمي کارونو
په اړه د لا زیاتو معلوماتو لپاره زموږ وېبپاڼه وګورئ:

www.kakarfoundation.com